

NR 0201
Nr 515

**KLEINE PLATTELANDSKERNEN IN DE
NEDERLANDSE SAMENLEVING**

Schaalvergroting en dorpsbinding

J. P. GROOT

N08201.515

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUW-HOGESCHOOL
GEN. PIJLAARDWEG 1.
WAGENINGEN

STELLINGEN

I

Doordat de z.g. dorpenplannen, die in de afgelopen jaren in sommige provincies van ons land werden opgesteld, vrijwel uitsluitend zijn gebaseerd op gegevens betreffende het bevolkingsverloop en de verzorgende functie van de betrokken plattelandskernen, is de over het algemeen sterke dorpsbinding van de bewoners van deze kernen ten onrechte buiten beschouwing gebleven.

Dit proefschrift, p. 261-263

II

De toenemende schaalvergroting van het lokale bestuur (o.a. door samenvoeging van gemeenten en gewestvorming) dient gepaard te gaan met de instelling van dorps- of wijkraden, die gekozen door de bewoners van het betreffende territorium met beperkte bestuurlijke bevoegdheden worden bekleed.

III

Plattelandskernen die in de late Middeleeuwen hoofdplaats waren van een vrije marke verkeerden in een gunstige positie om zich de status van dorp te verwerven, ook wanneer er geen parochiekerk stond.

Dit proefschrift, p. 40-42

IV

De bevoegdheid van de gemeenteraad om krachtens de Lager-Onderwijswet 1920 de instandhouding te vorderen van een openbare school ingevolge de bepaling dat in elke gemeente voldoende lager onderwijs wordt gegeven in een genoegzaam aantal scholen die voor alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid, toegankelijk zijn, heeft er toe geleid dat in een groot aantal scholen in plattelandsgemeenten *onvoldoende* lager onderwijs wordt gegeven.

Dit proefschrift, p. 100-104

V

Voor de levensvatbaarheid van plattelandskernen in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden in Nederland is het toerisme eerst dan van enige betekenis, wanneer het daar een zeer grote omvang heeft aangenomen.

Groot, J. P. De leefbaarheid van plattelandskernen in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden. In: *Gemengde bedrijvigheid*. Wageningen, 1971, p. 123-148.

VI

Voor de besturen van plattelandsgemeenten met een stationaire of teruglopende bevolkingsomvang is het bij de bestaande regeling van uitkeringen uit het Gemeentefonds volgens de Financiële Verhoudingswet 1960 niet mogelijk hun taak met betrekking tot de instandhouding, c.q. ontwikkeling van het cultuurlandschap naar behoren te vervullen.

V

Het uitblijven van ruilverkaveling zal in sommige gebieden het ontstaan van sociale braak ('Sozialbrache') in de hand werken.

VI

Het vrijwel steeds blijven wonen op de boerderij en het vaak gedeeltelijk voortzetten van het landbouwbedrijf na beroepsverandering of beroepsbeëindiging – door de boer zelf of de eerstvolgende generatie – zijn er oorzaak van dat het landschapsbeeld, ondanks veelvuldige bedrijfsbeëindigingen, in de meeste gebieden nog niet ingrijpend is gewijzigd. Dit zal wel het geval zijn indien de volgende generatie breekt met de ouderlijke levenswijze of indien de bewoning van boerderijen door anderen wordt voortgezet. Meer inzicht in de konsekwenties hiervan voor het cultuurlandschap is ten zeerste gewenst.

VII

Het zal de Nederlander pas duidelijk worden van welke grote waarde het werk en de levenswijze van de nog min of meer traditioneel werkende kleine boer is als deze plaats heeft gemaakt voor moderne agrarische ondernemers en dure 'parkwachters'. Hiermee wil niet gezegd zijn dat we de kleine boer moeten vasthouden of terugroepen, want hij wil dit zelf niet meer, maar wel dat zijn bijdrage aan het nationale produkt veel groter is dan algemeen wordt aangenomen.

VIII

De tegenwoordig veelvuldig geuite suggestie dat het verschaffen van accommodatie voor openluchtrecreatie soelaas kan bieden voor de kleine boer als neveninkomstenbron is, vooral ten aanzien van de nog jonge boer, misleidend.

IX

Voorrechten van minderheden van vandaag zijn veelal rechten van de massa van morgen. Teneinde te voorkomen dat we met betrekking tot het wonen in een soortgelijke congestie-situatie verzeild raken als waarin we nu ten aanzien van het vervoer verkeren, is het noodzakelijk dat het beleid met betrekking tot het buitenwonen en de tweede woning met dit voor ogen gevoerd wordt.

VII

In het uitblijven van geëigende overheidsmaatregelen voor het veilig stellen van de maatschappelijke functie van landgoederen in eigendom van particuliere personen, terwijl het netto-rendement van het in deze landgoederen geïnvesteerde vermogen meestal zeer laag is, komt op een bijzondere wijze de crisissituatie tot uiting die in ons dichtbevolkte land met betrekking tot de particuliere grondeigendom in algemene zin bestaat.

VIII

De opvatting van Horring dat het in sterke mate subsidiëren door de overheid van de investeringen in ruilverkavelingen moet worden afgewezen, omdat deze investeringen in economische zin niet rendabel zijn, getuigt van een beperkte visie op de belangen die met de uitvoering van ruilverkavelingen kunnen worden gediend.

Horring, J. Twee recente baten-kostenanalyses van door de overheid gesubsidieerde cultuurtechnische investeringen en wat daarmee verband houdt. *Openbare uitgaven* 2 (1970) 3 (aug.) p. 99-115.

IX

Indien de verontrusting die de MIT-studies verricht voor de Club van Rome hebben teweeg gebracht, er toe zou leiden dat de systeemtheoretische benadering van de maatschappelijke werkelijkheid meer ingang zal vinden bij de beoefening van de maatschappijwetenschappen, zullen de maatregelen die moeten worden genomen om het voortbestaan van de mensheid te waarborgen een aanzienlijk groter effect hebben.

Forrester, J. W. Counterintuitive behavior of social systems. *Technological Forecasting and Social Change* 3 (1971) p. 1-22.

X

Voor de realisering van de functies die de huidige samenleving lijkt toe te kennen aan de landbouw in de maatschappij van de toekomst moeten de agrarische organisaties als zeer belangrijke obstakels worden beschouwd.

XI

De bewering dat het bijeen brengen van de agrarische bevolking in geconcentreerde nederzettingen door de machthebbers in de Sovjet-Unie wordt nagestreefd met het doel haar in politieke zin beter te kunnen beïnvloeden, moet als onjuist van de hand worden gewezen.

Chisholm, M. *Rural settlement and land use*. London 1962, p. 66 en p. 140

XII

Het is dringend gewenst bij academische promoties de gebruikelijke wijze van bespreken van het proefschrift en de stellingen te vervangen door een vorm die wel in overeenstemming is met de gewijzigde sociale verhoudingen binnen de universitaire wereld en de veranderde positie van de universiteiten en hogescholen in de samenleving.

NN 0201

62 5 15

KLEINE PLATTELANDSKERNEN IN DE
NEDERLANDSE SAMENLEVING

Schaalvergroting en dorpsbinding

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

0000 0002 9294

Dit proefschrift met stellingen van

JACOBUS PETRUS GROOT

landbouwkundig ingenieur, geboren op 10 februari 1926 te Schoorl, is goedgekeurd door de promotor, DR. E. W. HOFSTEE, hoogleraar in de Empirische Sociologie en Sociografie, alsmede de Sociale Statistiek.

De Rector Magnificus van de Landbouwhogeschool,
J. M. POLAK

Wageningen, 5 april 1972.

KLEINE PLATTELANDSKERNEN IN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

Schaalvergroting en dorpsbinding

(WITH A SUMMARY IN ENGLISH)

'Villages and other small rural communities in Dutch society'

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE LANDBOUWWETENSCHAPPEN
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS, MR. J. M. POLAK,
HOOGLERAAR IN DE RECHTS- EN STAATSWETENSCHAPPEN
VAN DE WESTERSE GEBIEDEN,
TE VERDEDIGEN TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN EEN COMMISSIE UIT DE SENAAT
VAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN
OP VRIJDAG 26 MEI 1972 TE 16.00 UUR

DOOR

J. P. GROOT

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN - 1972

106 1000 20

Dit proefschrift verschijnt ook als
Mededelingen Landbouwhogeschool Wageningen 72-8 (1972)

WOORD VOORAF

Bij de voltooiing van dit geschrift ben ik mij waarschijnlijk meer dan in enig andere situatie er van bewust deel uit te maken van een samenleving met anderen zonder wie ik als persoon 'überhaupt' niet zou kunnen bestaan. Het is met grote dank dat ik mij nu richt tot een groot aantal medemensen die in de afgelopen twaalf en een half jaar hebben bijgedragen tot de totstandkoming van dit werkstuk.

Aan mijn promotor Prof. Dr. E. W. Hofstee ben ik grote dank verschuldigd, niet alleen omdat hij mij heeft geattendeerd op een geweldig boeiend onderzoeksthema, maar vooral ook omdat zijn kennis, zijn betrokkenheid op de maatschappelijke problematiek, zijn opvattingen over sociaal-wetenschappelijk onderzoek, kortom zijn hele persoon mij in sterke mate hebben gestimuleerd bij het nu afgesloten onderzoek. Dankbaar ben ik ook mijn andere (ex-)collega's van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool voor hun belangstellend volgen van mijn onderzoeksproject. Bovenal prijs ik hen voor het scheppen van de mogelijkheid voor mij om een wetenschappelijke 'retraite' te houden waardoor het vastgelopen vlieg wiel weer aan het draaien kwam.

Ook wil ik met name noemen de prettige medewerking die ik heb gevonden van de student-assistenten die in het begin van de jaren zestig het cijfermateriaal van de algemene tellingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek hebben bewerkt. Vruchtbare wetenschappelijke arbeid kan niet zonder 'retraite' maar ook niet buiten 'monnikenwerk'. Veel tijd, accuratesse en toewijding vragend werk ten behoeve van dit geschrift is voorts geleverd door Mej. B. Hampel in de jaren dat wij aan de LH nog moesten wennen aan het fenomeen 'computer', door de heren P. Holleman, H. Hendriks en andere medewerkers van de technische sector van de Afdeling Sociologie in de vorm van tekeningen, foto's, stencilwerk, etc. en door de heer R. D. van den Berg, toen in de slotfase van het project nog allerlei rekenwerk bleek te moeten worden verricht.

Zonder de opdracht van de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan, thans Rijksplanologische Dienst, aan de Afdeling Sociologie om een onderzoek in te stellen naar kernproblemen ten plattelande, zijn financiële medewerking en zijn grootmoedige openheid ten aanzien van de probleemstelling en de opzet van dit onderzoek, zou ik deze publikatie, zeker wat betreft een belangrijk deel van de inhoud, niet hebben kunnen schrijven.

Het organisatievermogen van de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek is voor het goede verloop van het onderzoeksproject Kernstructuur Plattelandsgebieden – dat in het kader van mijn totale onderzoek naar kleine plattelandskernen als een deelproject moet worden beschouwd – van grote betekenis geweest. Veel dank ben ik verschuldigd aan Prof. Drs. P. J. W. Kouwe voor hetgeen hij in zijn functie van directeur-

secretaris van SISWO heeft gedaan, met name in de aanloopfase van dit project en gedurende de periode waarin het veldwerk werd verricht. Ook de katalyserende werking van Prof. Drs. G. J. van den Berg in zijn functie van coördinator planologie van SISWO in de fase van de bewerking van de gegevens wil ik afzonderlijk vermelden.

De medewerking van Drs. A. J. Schrijvers aan het onderzoek Kernenstructuur Plattelandsgebieden is voor het tot stand komen van dit geschrift van niet te schatten waarde. Voor de volle inzet van zijn persoon, zijn gave om met mensen van allerlei slag om te gaan, zijn werkkraft en zijn hartelijkheid, die ik gedurende bijna twee jaar heb mogen ondervinden, kan ik nooit dankbaar genoeg zijn. Door zijn eigenschappen was hij bij uitstek de man voor het verichten van, c.q. het geven van de dagelijkse leiding aan het werk in het veld. Mijn grote dank gaat ook uit naar Drs. A. J. Jansen, Dra. M. F. Hofstra en Drs. A. J. Grijswijt voor het verzamelen te velde van gegevens betreffende het voorzieningenapparaat en het verenigingsleven. In mijn dank betrek ik ook enige tientallen studenten van verschillende universiteiten en hogescholen die de formele interviews hebben gehouden of op andere wijze bij de uitvoering van het project Kernenstructuur Plattelandsgebieden mij hebben geholpen.

Tegenover de in de voorgaande alinea genoemde 'vragers' staan de ruim twee duizend personen die een interview toestonden of op een andere wijze gegevens hebben verschaft. Voor hun bereidwillige en betrouwbare 'respons' ben ik zeer dankbaar. Met name wil ik de medewerking noemen van de burgemeesters en secretarie-ambtenaren van de gemeenten in de vier onderzoeksgebieden. Ik koester de hoop, dat het openbaar maken van de resultaten van mijn onderzoek tot een verbetering van het welzijn van hen allen zal bijdragen.

Met veel dank denk ik terug aan de waardevolle adviezen die ik kreeg van de heer J. C. Zaat, hoofd van de Onderafdeling Wageningen van de Afdeling Bewerking Waarnemingsuitkomsten T.N.O. Met hem dank ik ook zijn medewerkers die de statistische bewerking van veel gegevens van het project Kernenstructuur Plattelandsgebieden voor het overgrote deel hebben uitgevoerd.

Het College van Bestuur van de Landbouwhogeschool ben ik erkentelijk voor het geven van de toestemming dit geschrift op te nemen in de Mededelingen van de Landbouwhogeschool.

Dank zij de vlotte en accurate medewerking van Mej. M. Hardeman en haar medewerksters van de centrale typekamer van de LH kon het manuscript in een recordtempo persklaar worden afgeleverd.

'Last but not least', zonder de zorg van mijn vrouw, haar hulp, maar bovenal haar geduld met mij, zou ik mijn proefschrift niet hebben kunnen voltooien.

INHOUD

1 Inleiding en probleemstelling	1
Deel I KLEINE PLATTELANDSKERNEN IN DE SOCIALE VERANDERING	5
2 Uitgangspunten en begrippen	6
3 Aantal en spreiding van kleine plattelandskernen	25
4 Bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen	43
5 Ontwikkeling van de verzorgende functie van kleine plattelandskernen	81
Deel II DE SAMENLEVING IN KLEINE PLATTELANDSKERNEN ONDER SPANNING	125
6 De reactie op het proces van schaalvergroting	126
7 De opzet van het onderzoek naar het reageren op de schaalvergroting	156
8 De onderzoekgebieden	172
9 Streekkenners over schaalvergroting en dorpsbinding	179
10 Beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie	200
11 Dorpsbinding en enige gevolgen daarvan	214
12 Analyse van de dorpsbinding	228
13 Slotwoord	261
SUMMARY	264
LITERATUUR	268
BIJLAGEN	274

INHOUDSOVERZICHT

1	INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING	1
	Korte schets problematiek kleine kernen – Tweeledige probleemstelling – Inleiding van de studie.	
Deel I	KLEINE PLATTELANDSKERNEN IN DE SOCIALE VERANDERING	5
2	UITGANGSPUNTEN EN BEGRIPPEN	6
2.1	<i>Theoretische beschouwing</i>	6
	Ontvolking platteland enige oorzaak van problematiek kleine kernen? – Beschouwingen van GROENMAN, CONSTANDSE en VAN DOORN over schaalvergroting – JONKER onderscheidt drie aspecten in het verschijnsel schaalvergroting – DURKHEIM over het verdwijnen van het 'patriotisme de clocher' – Omschrijving van de fysieke, de structurele en de mentale schaalvergroting – De theorie van DURKHEIM over de arbeidsverdeling als aanzet tot een 'sociaal-feitelijke' verklaring van de problematiek van de kleine plattelandskernen – Differentiatie en specialisatie in de verzorgende functie leidt tot een hiërarchie van verzorgende centra – Empirische studies van KOLB en ISBARY vormen een bevestiging van het adequaat zijn van de beschouwingswijze van DURKHEIM.	
2.2	<i>De kleine plattelandskern</i>	20
	Uitgangspunt voor de omschrijving van het begrip plattelandskern – Definitie van plattelandskern – Definities van de begrippen dorp, gehucht en buurt – Wat onder een <i>kleine</i> plattelandskern wordt verstaan.	
3	AANTAL EN SPREIDING VAN KLEINE PLATTELANDSKERNEN	25
	Aantal kleine plattelandskernen in enkele andere landen – Methodologische problemen bij de vaststelling van het aantal en de spreiding van kleine platte-	

	landskernen in Nederland – Aantal bewoners in kleine plattelandskernen in Nederland – De geografische spreiding van kleine plattelandskernen in Rusland en Engeland – Het voorkomen van kleine kernen in de verschillende delen van Nederland – Oorzaken van de regionale verschillen in het voorkomen van kleine kernen hangen samen met de uiteenlopende bewoningsgeschiedenis – Ontstaan van het nederzettingenpatroon in de klei- en de veengebieden enerzijds en op de zandgronden anderzijds – Verschillen in de ontstaanswijze tussen Drenthe en de overige zandgebieden – De betekenis van de parochie voor de status van de nederzetting – Verklaring van het verschil in grootte van het dorpsgebied tussen de alluviale en diluviale gronden – De bijzondere betekenis van de marke-organisatie in Drenthe als verklaring van het voorkomen van veel (kleine) dorpen in deze provincie – Samenhang tussen autonome karakter van de territoriale eenheid en een eigen collectieve identiteit.	
4	BEVOLKINGSONTWIKKELING VAN PLATTELANDSKERNEN	43
	Amerikaanse onderzoeken naar de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van plattelandskernen – Opzet van dit hoofdstuk.	
4.1	<i>Kerngrootte</i>	44
	De betekenis van de kerngrootte voor de bevolkingsontwikkeling volgens Amerikaanse studies – Onderzoeken van SAVILLE en COMINS met betrekking tot resp. Engeland/Wales en Ierland – Statistische kernenstudies betreffende enkele gebieden in Nederland – Bespreking van de uitkomsten van het eigen onderzoek naar de bevolkingsontwikkeling van alle plattelandskernen in Nederland naar grootte van de kern, resp. voor dorpskernen en voor gehuchten en buurten – De ontwikkeling van het aantal bewoners in gebieden met verspreide huizen.	
4.2	<i>Afstand tot stedelijk centrum</i>	59
	De bevolkingsontwikkeling van kernen gerelateerd aan de afstand tot stedelijke centra volgens onderzoeken in de V.S., Tasmanië en Canada – Bespreking van de uitkomsten van het eigen onderzoek; eerst voor het land als geheel, daarna voor de 'verzorgingsgebieden' van Eindhoven, Groningen en Leeuwarden.	
4.3	<i>Regionale ligging</i>	66
	Uit de literatuur blijkt dat deze variabele voor de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen van belang is – Dit wordt door het eigen statistische kernenonderzoek bevestigd.	
4.4	<i>Omvang van de agrarische beroepsbevolking</i>	69
	In de literatuur wordt aan deze factor nauwelijks aandacht geschonken – Methodologisch probleem bij het hanteren van deze variabele in de Nederlandse situatie – Ontwikkeling van het inwonertal in dorpskernen in de periode 1947–1960 per groep van gemeenten naar percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking voor Nederland als geheel – Idem m.b.t. het inwonertal in gehuchten en buurten – Bevolkingsontwikkeling van Nederlandse plattelandsgemeenten in de jaren zestig, naar urbanisatiegraad.	
4.5	<i>Landbouwgebied</i>	75
	Verschillen in bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen naar groep van landbouwgebieden.	
4.6	<i>Verzorgingsniveau</i>	77
	De invloed van het verzorgingsniveau volgens Amerikaanse studies – Het eigen onderzoek waarbij het al of niet hoofdplaats van een gemeente zijn als indicator is gebruikt.	
4.7	<i>Samenvatting</i>	80
5	ONTWIKKELING VAN DE VERZORGENDE FUNKTIE VAN KLEINE PLATTELANDSKERNEN	81
5.1	<i>Algemeen</i>	81
	Onderzoeken in de V.S., Tasmanië en Canada tonen een voortgaande differentiatie in het kernenpatroon gedurende de laatste decennia aan.	

5.2	<i>Verzorgende middenstand</i>	83
	De uitkomsten van de inventarisatie van detailhandels- en ambachtsbedrijven in de friese Kleiweidestreek, noordelijke Achterhoek, Alblasserwaard en N.O. Noord-Brabant naar de toestand in 1950 en 1963 – Bespreking van literatuurgegevens m.b.t. ontwikkeling aantal verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven in een aantal plattelandsgebieden in Nederland en de V.S. – Objectieve en subjectieve factoren die de ontwikkeling van de verzorgende middenstand beïnvloeden – Afname van het aantal winkelbedrijven niet in alle plattelandsgebieden – Ontwikkeling van het aantal detailhandelsbedrijven naar de meest voorkomende branches per provincie – Ontwikkeling van het aantal ambachtsbedrijven naar branche in Nederland.	
5.3	<i>Lager onderwijs</i>	97
	Betekenis van de lagere school voor kleine plattelandskernen – Ontwikkeling aantal lagere scholen in plattelandsgemeenten naar grootte van de kern in de periode 1949–1970 – In sommige provincies komen grote aantallen één- of tweemansscholen voor – De bijzondere positie van de kleine openbare lagere school.	
5.4	<i>Geestelijke verzorging</i>	104
	De symboolfunctie van de dorpskerk – De ontwikkeling van de geestelijke verzorging in kleine plattelandskernen na de tweede wereldoorlog in vier nederlandse plattelandsgebieden – Literatuurgegevens m.b.t. de ontwikkeling van de geestelijke verzorging op het platteland.	
5.5	<i>Verenigingsleven</i>	108
	Studies waarin de ontwikkeling van het verenigingsleven zowel gedurende een bepaalde periode als in plaatsen van verschillende grootte, beide in het kader van de samenleving in een bepaald gebied, wordt nagegaan, zijn schaars – Bespreking van enkele studies waarin deze optiek wel is gekozen – De uitkomsten van eigen onderzoek naar de ontwikkeling van vrouwen-, jongeren-, sport-, muziek-, zang- en toneelverenigingen in de friese Kleiweidestreek en de noordelijke Achterhoek – Ontwikkeling van het aantal leden – Toekomstverwachting t.a.v. de ontwikkeling – Het al dan niet hebben gesproken over opheffing van de vereniging.	
5.6	<i>Openbaar bestuur</i>	118
	De gevolgen van de gemeentelijke herindeling voor sommige plattelandskernen – Concentratie van andere overheidsdiensten.	
5.7	<i>Overige voorzieningen</i>	119
	De uitkomsten van de inventarisatie van de overige voorzieningen (d.w.z. excl. detailhandels- en ambachtsbedrijven) in de friese Kleiweidestreek, noordelijke Achterhoek, Alblasserwaard en N.O. Noord-Brabant naar de toestand in 1950 en 1963 – De zuivelfabriek als onderdeel van het verzorgingsapparaat van sommige plattelandskernen.	
5.8	<i>Samenvatting</i>	122
Deel II DE SAMENLEVING IN KLEINE PLATTELANDSKERNEN ONDER SPANNING		125
6	DE REACTIE OP HET PROCES VAN SCHAALVERGROTING	126
6.1	<i>Inleiding</i>	126
	Leidt het verlies aan verzorgende functie van kleine plattelandskernen tot negatieve waardering door de bewoners van hun sociaal-ruimtelijke situatie? – Kleine plattelandskernen als sociale groepen te beschouwen – Voorlopige hypothese inzake de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie.	
6.2	<i>Schaalvergroting en lokale samenleving</i>	129
	Bij opstellen van typologie van reageren door lokale samenlevingen op de schaalvergroting aan functionele, structurele en culturele aspecten aandacht te besteden – Vormen van reageren als 'eind'- dan wel als overgangstoestand.	

6.2.1	Sociale isolatie	130
	Hoewel geen eigenlijke reactievorm is sociale isolatie voor begrip van wijze van reageren van lokale samenleving toch van belang – Vergelijkende 'community studies' van WARREN en FRANKENBERG.	
6.2.2	Sociale spanning	133
	ALFORD over 'school district reorganization' – Studie van JONASSEN over het conflict als gevolg van de opheffing van de school in Hofmoen – MUNCH over de spanningsverhouding Aurdal-Fagernes – Springdale en de 'Great Society'.	
6.2.3	Sociale desoriëntatie	138
	Desoriëntatie kan ook met andere processen dan schaalvergroting samenhangen – MICHEL VAN DER PLAS over St. Sérotin – 'Social disintegration': Hilltown – De 'desintegrated societies' in zuidwest-Engeland.	
6.2.4	Integratie	141
	Omschrijving van de integratie-toestand – Enkele voorbeelden daarvan.	
6.2.5	Assimilatie	142
	Omschrijving van de assimilatie-toestand – Dragör opgenomen in het stadslichaam van Kopenhagen – Crestwood Heights sterk geïntegreerd op de 'Big City' en sterke bindingen met de 'Great Society' – Er zijn ook gesuburbaniseerde plattelandskernen met een eigen collectieve identiteit.	
6.3	<i>Dorpsbinding</i>	144
	Het begrip dat als verklaringsgrond wordt gehanteerd voor de wijze van reageren op de schaalvergroting moet een sociologisch begrip zijn – TREINEN over de 'symbolische Ortsbezogenheit' – 'klassifikatorische' en 'emotionale Ortsbezogenheit' – Omschrijving begrip dorpsbinding – De keuze van de objecten die in aanmerking komen om als lokaal symbool te fungeren – De aanwezigheid van dorpsbinding en het sociale eenheid zijn van een lokale samenleving twee uitdrukkingen voor één verschijnsel – Voorlopige hypothesen aangaande de wijze waarop de dorpsbinding zich manifesteert en de factoren waardoor haar sterkte wordt bepaald – In welke mate bestaat in de samenleving van plattelandskernen de behoefte om zich als sociale eenheid te onderscheiden van andere lokale samenlevingen? – Voorlopige hypothese betreffende het achterblijven van de mentale schaalvergroting.	
7	DE OPZET VAN HET ONDERZOEK NAAR HET REAGEREN OP DE SCHAALVERGROTING	156
7.1	<i>Opmerkingen vooraf</i>	156
7.2	<i>Keuze van de onderzoekgebieden</i>	156
7.3	<i>De informele interviews</i>	157
	Doeleinden van de interviews – Keuze van de informanten	
7.4	<i>De formele interviews</i>	158
7.4.1	Het proefonderzoek	158
7.4.2	Interview-kernen en steekproeven	159
7.4.3	Enige onderzoeksinstrumenten	162
7.4.3.1	De schaal voor de dorpsbinding	162
7.4.3.2	De schaal voor de communicatie met de buitenwereld	164
7.4.3.3	De schaal voor de moderniteit	166
	Verschillende opvattingen over het begrippenpaar moderniteit en traditionaliteit – De uitgangspunten voor de constructie van de schaal – De 'items'.	
7.4.3.4	De index voor de sociale horizon	169
	Mentale schaalvergroting en sociale horizon zijn niet aan elkaar identieke begrippen – De wijze waarop de index werd verkregen.	
8	DE ONDERZOEKGBIEDEN	172
	Enkele gegevens over de historisch-geografische ontwikkeling, de huidige grootte en het bevolkingsverloop van de plattelandskernen in de friese Kleiweidestreek, de noordelijke Achterhoek, de Alblasserwaard en N.O. Noord-Brabant.	
9	STREEKKENNERS OVER SCHAALVERGROTING EN DORPSBINDING	179

9.1	<i>Inleiding</i>	179
9.2	<i>Kleiweidestreek</i>	179
	Oordeel over de verzorgende functie – De emotionele verbondenheid met de lokale samenleving – Ook de structuur van het leiderschap van belang voor de dorpsbinding – De houding tegenover de dorpsschool – Het verenigingsleven – Er bestaat vermoedelijk een algemeen gevoel van onbehagen – Geen begrip van het optreden van de schaalvergroting als zodanig, wel van de gevolgen daarvan.	
9.3	<i>Noordelijke Achterhoek</i>	187
	Tevreden over de verzorgende functie – Waardering van de eigen kern als sociale eenheid.	
9.3	<i>Alblasserwaard</i>	190
	Voorzienings situatie over het algemeen positief beoordeeld – Ook positief oordeel over het eigen dorp als sociale eenheid – Integratie van ‘nieuwkomers’ in de dorpsamenleving gaat moeilijk.	
9.4	<i>Noordoost Brabant</i>	193
	Verscheidenheid in de beoordeling van de verzorgingssituatie – Doorgaans een positieve waardering van de eigen lokale samenleving – Veelal negatief geladen voorstellingen m.b.t. andere dorpen.	
9.5	<i>Herformulering hypothesen</i>	197
10	BEOORDELING VAN DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE SITUATIE	200
10.1	<i>Inleiding</i>	200
10.2	<i>Waarde van de beoordeling</i>	200
	Heeft de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie betrekking op min of meer concrete zaken?	
10.3	<i>Classificatie van de beoordelingscategorieën</i>	204
10.4	<i>Het oordeel over de sociaal-ruimtelijke situatie</i>	206
10.5	<i>Oordeel over de sociaal-ruimtelijke situatie en verzorging</i>	208
10.6	<i>Oordeel over de sociaal-ruimtelijke situatie en dorpsbinding</i>	211
10.7	<i>Samenvatting en conclusie</i>	213
11	DORPSBINDING EN ENIGE GEVOLGEN DAARVAN	214
11.1	<i>Inleiding</i>	214
11.2	<i>De dorpsbinding</i>	214
	Verschillen in dorpsbinding tussen de kernen in een en hetzelfde gebied – Verschillen tussen de vier gebieden – Bestaat een verband tussen dorpsolidariteit en verlies aan verzorgende functie?	
11.3	<i>Dorpsbinding en voorzieningen</i>	218
	Het verband tussen de dorpsbinding en de oriëntatie op verschillende verzorgingskernen – Bestaat een samenhang tussen de dorpsbinding en de waardering van enkele elementen van het plaatselijke verzorgingsapparaat? – Het voorkomen van stringente normen ten aanzien van het gebruik maken van lokale verzorgingselementen	
11.4	<i>Dorpsbinding en sociale horizon</i>	223
	De omvang van de sociale horizon per dorp – De samenhang tussen de dorpsbinding en de sociale horizon.	
11.5	<i>Samenvatting</i>	226
12	ANALYSE VAN DE DORPSBINDING	228
12.1	<i>Inleiding</i>	228
12.2	<i>Demografische variabelen</i>	229
	Leeftijd – Geslacht en burgerlijke staat.	
12.3	<i>Ecologische variabelen</i>	233
	Deze variabelen hebben betrekking op de relatie tussen de mens enerzijds en het geografische en sociale milieu anderzijds – Dorpskern/buitengebied – Woonduur – Vorige woonplaats – Plaats van beroepsuitoefening.	
12.4	<i>Culturele variabelen</i>	238
	Opleidingsniveau – Beroep – Kerkelijke gezindte – Moderniteit.	

12.5	<i>Sociaal-structurele variabelen</i>	245
	Bezoekrelaties – Categorieën van woonplaats van de bezoekrelaties – Bezoekrelaties al dan niet uitsluitend binnen de eigen beroepsgroep – Bezoekrelaties al dan niet uitsluitend binnen de eigen levensbeschouwelijke groep – Plaatselijk leiderschap – MERTON's 'local' en 'cosmopolitan influentials' – De bevindingen van BERGSMAN – De identificatie van de plaatselijke leiders – De samenhang tussen de dorpsbinding en het al dan niet plaatselijk leider zijn – Verschillen in dorpsbinding tussen de verschillende dorpen te verklaren door verschillen in de structuur van het plaatselijke leiderschap? – De leiderschapscoëfficiënt per dorp.	
12.6	<i>Samenvatting</i>	259
13	SLOTWOORD	261
	Evaluatie van de resultaten van het onderzoek – Enkele suggesties voor het planologische beleid.	
	SUMMARY	264
	<i>Villages and other small rural communities in Dutch society</i>	
	LITERATUUR	268
	BIJLAGEN	274
I	Schaal voor de communicatie met de buitenwereld	274
II	Schaal voor de moderniteit	275
III	Standaardrangschikking van verzorgingskernen in de vier onderzoekgebieden	275

1. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

Veel kleine plattelandskernen zijn in de loop van de tijd, vooral in de jaren na de tweede wereldoorlog, in moeilijkheden komen te verkeren. Er kan worden geconstateerd dat een groot aantal van deze kernen, met name in de overwegend agrarische gebieden, in de ontwikkeling van het aantal inwoners achter blijft bij de kernen van een grotere omvang. Veel plattelandskernen zijn zelfs in inwonertal achteruitgegaan.

Alleen al door deze vermindering van de bevolkingsomgang is de bestaansbasis van een groot aantal kleine dorpen en gehuchten smaller geworden en zijn verscheidene voorzieningen waar de landelijke bevolking gebruik van maakt, in een moeilijke positie geraakt. Sommige voorzieningen leiden een armetierig bestaan, andere hebben opgehouden te bestaan. Daar komt bij, dat de elementen voor de lokale en regionale verzorging die voor ons land als geheel vooral in de laatste decennia een snelle groei hebben doorgemaakt, zoals de scholen voor voortgezet onderwijs, de medische verzorging, het maatschappelijk werk en de overheidsadministratie, op het platteland overwegend in de grotere kernen tot stand zijn gekomen.

Voorts zien wij, dat in de periode na de oorlog de plattelandsbewoners voor hun economische, sociale en culturele verzorging zich in toenemende mate zijn gaan oriënteren op de regionale en stedelijke centra. In hun behoeftenpatroon zijn steeds meer elementen gekomen voor de bevrediging waarvan zij zich buiten hun dorp moeten begeven. Deze toenemende oriëntatie op grotere centra heeft waarschijnlijk tot gevolg dat de 'omzet' van verscheidene delen van het in de dorpen en gehuchten (nog) aanwezige verzorgingsapparaat terugloopt.

Enkele publicaties waarin de problematiek van de kleine plattelandskernen aan de orde komt, uitlatingen van leidinggevende figuren in de plattelandsleven en acties van dorpsbewoners doen vermoeden dat het aftakelingsproces van kleine kernen, op zijn zachtst uitgedrukt, niet geruisloos verloopt. Sommige bewoners van kleine dorpen en gehuchten kunnen zich waarschijnlijk moeilijk aanpassen aan de veranderende sociaal-ruimtelijke situatie. Het eigen dorp zou voor hen in belangrijke mate (nog) het integratiekader vormen voor hun denken, beleven en daardoor ook voor een kleiner of groter deel van hun handelen, met name ook van het handelen op het terrein van zowel de materiële als de immateriële verzorging.

Er kan worden aangenomen, dat veel plattelanders die zien dat hun dorp 'vergrijs't, er geen nieuwe woningen worden gebouwd, terwijl wel gewoonlijk reeds sterk in verval zijnde huizen en andere bebouwing regelmatig wordt afgebroken, de winkel- en ambachtsbedrijven geen enkele modernisering uitvoeren, de meeste verenigingen nauwelijks het hoofd boven water kunnen houden, de kerkdiensten steeds slechter worden bezocht, er dikwijls mutaties zijn bij het onderwijzend personeel op de lagere school, dit alles als zeer on-

prettig ervaren, omdat het hun eigen dorp betreft waar zij zich sterk emotioneel mee verbonden voelen. Vele van hen zijn er geboren, zijn er naar school gegaan, hebben er allerlei jeugdervaringen opgedaan, zijn er getrouwd, hebben hun kinderen er zien opgroeien en er hun ouders naar het kerkhof gebracht, kortom hebben er een groot deel van de vreugde en het leed ervaren die het leven met zich mee brengt.

In plaats van zich te schikken in de consequenties van de ontwikkeling van de sociaal-ruimtelijke situatie, waartoe tenminste een deel van de plattelandsbewoners door een veranderde oriëntatie en hun vaak negatieve waardering van de lokale verzorging zelf bijdragen, verwachten althans sommige van hen alle heil van acties die door hun plaatselijke en regionale leiders worden ondernomen om de werkgelegenheid te vergroten. Het ene dorp verwacht in aanmerking te komen voor industrievestiging, het andere meent dat zeker in de verdere toekomst veel forensen er zich zullen vestigen, weer een ander maakt propaganda om een deel van de toeristenstroom naar zich toe te trekken, terwijl de burgemeester van het vierde dorp alle pogingen in het werk stelt om tuinbouwvestigingen te krijgen.

Wanneer wij nu komen tot een afbakening van het probleemgebied waarop ons onderzoek is gericht, kunnen wij twee 'kavels' onderscheiden. Het ene deel terrein heeft betrekking op de bestaande ruimtelijke spreiding van de bevolking en de voorzieningen in de landelijke gebieden en de wijzigingen die daarin optreden. Het andere heeft te maken met de beoordeling door de plattelandsbewoners van hun sociaal-ruimtelijke situatie en met hun reageren op de zich wijzigende spreiding van bevolking en voorzieningen.

Onze tweeledige probleemstelling willen wij, in overeenstemming met het voorgaande, dan ook als volgt formuleren:

1. *welke wijzigingen hebben zich de laatste jaren voorgedaan in het patroon van spreiding van bevolking en voorzieningen ten plattelande en onder invloed van welke factoren heeft dit proces plaats?*
2. *hoe wordt het proces van de zich wijzigende spreiding van bevolking en voorzieningen door de plattelandsbewoners ervaren, op welke wijze reageren zij, met name de bewoners van kleine kernen, op dit proces en hoe kan dit reageren worden verklaard?*

Wij hebben onze studie op de volgende wijze ingedeeld. Begonnen wordt met de bespreking van de veranderingen waaraan plattelandskernen ten aanzien van hun bevolkingsomvang en de verzorgende functie onderhevig zijn. Hieraan worden op de eerste plaats aan de hand van de literatuur enige theoretische beschouwingen gewijd, waarbij vooral zal worden gezocht naar de achtergronden van deze ontwikkelingen. Omdat in de literatuur over de problematiek van de kleine plattelandskernen, zowel de op de praktijk gerichte onderzoeksrapporten als de studies van een hoger niveau van abstractie, veel begrippen worden gehanteerd met een vage en/of zeer wisselende inhoud, ontkomen wij er niet aan een behoorlijke plaats in te ruimen voor de bespre-

king van enige in het kader van ons onderzoek relevante begrippen.

Voorzien van een aantal concepties die hopelijk voor de lezer een duidelijke inhoud zullen blijken te hebben, dalen wij in het eerste deel van onze studie daarna af naar lagere abstractie-regionen en bespreken het proces van de 'schaalvergroting' ten aanzien van de plattelandskernen meer in concreto. Dit doen wij aan de hand zowel van door ons bewerkte statistische gegevens, waarover tot nog toe niet werd gepubliceerd, als van gegevens uit verschillende bronnen afkomstig waarmee in sommige gevallen een secundaire analyse werd uitgevoerd. Aan de beide hoofdstukken waarin de ontwikkeling van de bevolkingsomvang en van de verzorgende functie van plattelandskernen op de zo juist geschetste wijze worden behandeld, gaat een beschouwing vooraf over het aantal kleine plattelandskernen, zowel in ons land als elders in de westerse wereld, en over de geografische spreiding daarvan. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan de vraag, hoe het in Nederland bestaande patroon van plattelandsnederzettingen in de geschiedenis is ontstaan.

Terwijl wij in het eerste deel van de studie ons vooral bezig houden met de maatschappelijke krachten die de ontwikkeling van plattelandskernen beïnvloeden, komt in het tweede deel de samenleving van deze kernen meer centraal te staan. In een inleidende theoretische beschouwing vragen wij ons af, hoe de bewoners van kleine plattelandskernen in verband met het verlies aan verzorgende functie van deze kernen hun sociaal-ruimtelijke situatie zullen beoordelen en op welke wijze lokale samenlevingen ten plattelande kunnen reageren op het schaalvergrotingsproces dat met betrekking tot deze samenlevingen plaats heeft. Voorts wordt in deze beschouwing uitvoerig aandacht besteed aan het begrip 'dorpsbinding' dat bij onze verklaring van de wijze van reageren van de samenleving van kleine plattelandskernen op de schaalvergroting een centrale plaats inneemt.

De voorlopige hypothesen waarin bovengenoemde theoretische uiteenzetting uitmondt, krijgen aan het einde van hoofdstuk 9 hun definitieve formulering. In dit hoofdstuk, dat wordt vooraf gegaan door een bespreking van de opzet van het onderzoek naar het tweede deel van de probleemstelling en een korte beschrijving van de vier gebieden waar het materiaal voor dit onderzoek werd verzameld, geven wij een becommentarieerd overzicht van de informele interviews die onder een aantal streckkeners in de onderzoeksgebieden zijn gehouden. In de drie volgende hoofdstukken worden de uitkomsten gepresenteerd van de toetsing van de hypothesen, welke toetsing wij hebben uitgevoerd met behulp van de gegevens verkregen door middel van formele interviews die in de vier gebieden werden afgenomen. In een slotwoord doen wij terugziende op de resultaten van ons onderzoek een poging tot een evaluatie van het geheel te komen. Ook hiermede hopen wij allen van dienst te zijn die te maken hebben met de problematiek van de kleine plattelandskernen en een bijdrage te leveren tot de oplossing daarvan.

DEEL I

KLEINE PLATTELANDSKERNEN
IN DE
SOCIALE VERANDERING

2. UITGANGSPUNTEN EN BEGRIPPEN

2.1. THEORETISCHE BESCHOUWING

Het functieverlies van plattelandskernen wordt door sommige auteurs voornamelijk toegeschreven aan het wegtrekken van plattelandsbewoners naar stedelijke centra. SAVILLE (1957) beschrijft de gevolgen die de ontvolking in Rutland en de agrarische gebieden van Warwickshire heeft voor de veranderingen in het nederzettingenpatroon. Van de 56 'parishes' in Rutland die in 1851 minder dan 1000 inwoners telden, bleken in 1951 46 een lager inwonertal te hebben dan 100 jaar daarvoor. In Warwickshire, dat ten zuidoosten van Birmingham ligt, is het aantal 'parishes' waarin het aantal inwoners tussen 1851 en 1951 terugliep, naar verhouding wel geringer dan in Rutland, als gevolg van de verstedelijkende invloed die uitgaat van Birmingham, maar in 44 parishes met minder dan 500 inwoners blijkt de bevolking gemiddeld met bijna 30% te zijn afgenomen. Vooral in de uitvoerige 'case-study' die Saville heeft gedaan in 18 'parishes' in de South Hams komt duidelijk naar voren, dat de ontvolking van sommige plattelandsgebieden tot een sterke aftakeling van veel dorpen heeft geleid (zie bijv. tabel op p. 212). Als voornaamste oorzaak van deze ontvolking ziet hij de afnemende werkgelegenheid in de agrarische sector en in de industrie (p. 7). Hoewel de werkgelegenheid in laatstgenoemde bedrijfstak niet terugloopt, profiteren veel plattelandsgebieden en met name de hierin gelegen kleine dorpen hier niet van. In Engeland en Wales heeft al vanaf het einde van de 18e eeuw de industriële ontwikkeling voornamelijk in grote eenheden in de grote stedelijke agglomeraties plaats gevonden (p. 7). Naast de ontwikkeling van de werkgelegenheid noemt Saville de ontoereikende voorzieningsituatie en de slechte huisvesting ten plattelande als oorzaken van het wegtrekken van plattelanders naar de stedelijke concentraties (p. 242).

Ook in andere publikaties wordt de ontvolking van het platteland – een term die een zelfde emotioneel beladen inhoud heeft gekregen als andere dikwijls in hetzelfde verband gebruikte aanduidingen als 'BEDREIGD BESTAAN' (1959), 'landvlucht' (PLATENBURG, 1947, p. 219 e.v.), en 'La Terre qui meurt' (titel van een roman van René Bazin) – vaak als de enige of een zeer belangrijke boosdoener gezien die de crisissituatie van veel kleine plattelandskernen heeft veroorzaakt. Een rapport van de Friese Maatschappij van Landbouw (DE ONTVOLKING VAN HET PLATTELAND, 1957), waarin een samenvatting wordt gegeven van de antwoorden van 39 afdelingen van deze organisatie op het vraagpunt naar het verschijnsel van de ontvolking van het platteland, noemt als oorzaken van de teruggang van de kleine dorpen het wegtrekken van landarbeiders tussen 20 en 40 jaar, een trek van het vrije veld naar het (grotere) dorp dat meer comfort kan bieden en de verdwijning van de middenstandsbedrijven uit de kleine dorpen, omdat de kopers een groter assorti-

ment verlangen waar deze gewoonlijk kleine en slecht uitgeruste bedrijven niet aan kunnen voldoen. Ook een rapport van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij (NOTA PLATTELANDSBELEID, 1960) wijst naast het stellen van steeds hogere en meer veelsoortige eisen door de 'blijvers' en de werking van het moderne verkeer het wegtrekken van plattelandsbewoners als een factor van het funktieverlies van de kleinere dorpen aan.

De therapie die door deze heelmeesters van de crisis van het kleine dorp wordt aanbevolen is vanzelfsprekend in sterke mate met de diagnose: ontvolking, in overeenstemming. Afgezien van de aanbeveling van andere maatregelen voor de opheffing van deze crisissituatie wordt het nemen van maatregelen bepleit die de werkgelegenheid ten plattelande en daardoor het tegengaan van de ontvolking kunnen bevorderen. SAVILLE schrijft zelfs: '... additional employment can be provided mainly by industrial development, and it is upon this question that the whole problem turns' (1957, p. 244). Ook in het rapport van de Friese Maatschappij van Landbouw wordt gesteld, dat de ontvolking kan worden voorkomen onder meer door de industrialisatie ten plattelande te bevorderen (1957, p. 423).

Wanneer wij de sterke benadrukking van het expulsie-verschijnsel als enige verklaring van het funktieverlies van de kleine plattelandskernen niet kunnen onderschrijven, houdt dit geenszins in, dat aan deze quantitative factor geen betekenis zou moeten worden gehecht. Integendeel, zoals verderop zal worden aangetoond, wordt de differentiële groei van de dorpen en gehuchten op het platteland en het hiermee gepaard gaande verschil in de ontwikkeling van hun functie, vooral die voor de verzorging van de landelijke bevolking, mede door ontwikkelingen van quantitative aard, c.q. het uitblijven daarvan, veroorzaakt. Onze reserve tegenover de genoemde verklaring evenwel wordt ingegeven door de overtuiging dat naast de migratie van plattelandsbewoners naar grotere centra andere krachten van meer kwalitatieve aard het kwijnen van een groot aantal kleine plattelandskernen tot gevolg hebben. In ons land is het vooral GROENMAN die in verschillende publikaties de aandacht heeft gevestigd op het werkzaam zijn in de moderne samenleving van processen die zonder dat hij dat, naar ons weten, expliciet heeft gedaan, in verband kunnen worden gebracht met het ontstaan van het probleem van de kleine plattelandskernen. In zijn oratie 'Uitdijende werelden' (1956) stelt hij, dat de hedendaagse mens in samenhang met de verschillende sociale rollen die hij speelt, betrokken is op verscheidene referentiekaders. Iedere sociale rol en het daarmee corresponderende waardensysteem waaraan het individu zich refereert heeft een ruimtelijke begrenzing, een sociaal veld. Van een situatie in het verleden waarin de verschillende sociale rollen veel meer verstrengeld waren, er in feite slechts één referentiekader, namelijk dat van de lokale samenleving, bestond en de verschillende sociale velden samenvielen, heeft de samenleving zich ontwikkeld naar een segmentatie en differentiëring van sociale rollen, het voorkomen van uiteenlopende waardensystemen waaraan het individu zich refereert en een uitzetting van de sociale velden. GROENMAN is van mening dat deze sociale velden zich in ongelijke mate uit-

zetten (1956, p. 8-10). Dit hangt samen met het feit, zoals CONSTANDSE in zijn studie over het dorp in de IJsselmeerpolders opmerkt, dat de relatiepatronen die zich in verband met de verschillende menselijke activiteiten ontwikkelen, een sterk uiteenlopende elasticiteit al naar hun verschillende aard hebben (1960, p. 47). Het netwerk van sociale relaties dat ontstaat tussen de eigenaren-bewoners van een complex woningen in verband met de oprichting en het functioneren van een coöperatieve vereniging voor het onderhoud van het centrale antennesysteem voor dit woningcomplex heeft een aanzienlijk geringere elasticiteit dan het relatiepatroon tussen de leden van een omroepvereniging! Het relatiepatroon rond een primaire voorziening als bijv. de lagere school kan in de gedachtengang van Constandse in de nederlandse verhoudingen een veel kleinere ruimtelijke uitdijing verdragen dan dat voor het bezoeken van een pop-festival.

Terwijl nu op het oude platteland, evenals trouwens in de stedelijke samenleving van vroeger, het overgrote deel van de menselijke activiteiten plaats vond binnen het plaatselijke kader, en dienovereenkomstig ook de sociale horizon feitelijk tot de grenzen van de lokale ruimte beperkt bleef, speelt op het nieuwe platteland zowel door de ontwikkeling van het moderne verkeer en de moderne communicatiemiddelen als door het ontstaan van allerlei nieuwe behoeften een steeds groter deel van de activiteiten van het individu zich buiten het plaatselijke territorium af en heeft in samenhang hiermee ook een verwijding van de horizon plaats gehad. Met de woorden van GROENMAN, 'het is niet meer zo, dat de dorpeling zich alleen maar vergelijkt in zijn levensstaat met zijn mededorpelingen. Hij betreft deze op die van stedelingen. De bewoners van een streek in het Oosten vergelijken hun positie met die van mensen in het Westen, Noorden of Zuiden. Nederlanders betrekken hun bestaan op dat der Noord-Amerikanen'. (1959, p. 103)

De beschouwingen van Groenman en Constandse, waaruit wij in het bovenstaande slechts enkele punten hebben weergegeven, kunnen een bijdrage leveren tot de verklaring van de crisissituatie waarin veel kleine plattelandskernen zich bevinden. Aan de ene kant heeft de vergroting van de actieradius van verschillende menselijke activiteiten die in het verleden binnen het dorpsgebied plaatsvonden ertoe geleid, dat over het algemeen de betekenis van het dorp voor de verzorging van de landelijke bevolking is afgenomen. Anderzijds heeft de verwijding van de horizon van de plattelandsbewoners, waardoor zij hun levensomstandigheden zijn gaan vergelijken met de stedelijke bevolking, een verhoging van hun aspiratieniveau tot gevolg gehad. Hierdoor zijn veel voorzieningen die een kleine actieradius hebben (kruidenier, bakker, slager, smid, kerk, kleuter- en lagere school, huisarts, kruisvereniging, sommige z.g. primaire verenigingen) niet meer in staat aan de gestegen behoeften te voldoen. Dit tekortschieten van de primaire verzorging met als gevolg afname van de 'clientèle', waardoor de voorzieningen nog minder in staat zijn in de behoeften te voorzien, komt vooral voor in kleine dorpen en gehuchten, omdat daar de klantenkring, het aantal leerplichtige leerlingen, het aantal kerkleden, het potentieel voor het lidmaatschap van bepaalde verenigingen,

etc. zich toch al rond een (in verband met de stijging van de behoeften steeds hoger wordend) minimum bewegen.

In een artikel, waarin VAN DOORN, zoals hij het uitdrukt, hinkstapspringend dwars door ongelijk en ongelijkwaardig materiaal meer vat probeert te krijgen op het veel gebruikte maar vage begrip 'schaalvergroting', onderscheidt hij twee soorten van processen van sociale verandering: aantalsgroei en structuurvergroting (1960). Bij aantalsgroei denkt hij aan verschijnselen als het groter worden van de bedrijven en de legers, de uitbreiding van de steden, het opkomen van massa-organisaties als politieke partijen, omroepverenigingen, vakbonden en consumentenorganisaties. Structuurvergroting ziet van Doorn optreden doordat verscheidene maatschappelijke eenheden op grotere schaal gaan functioneren. Er heeft allerwege een uitbreiding van markten plaats. De grote mogendheden breiden hun invloedssfeer uit. Het net van de moderne communicatiemiddelen wordt steeds groter, onder meer door de invoering van de telecommunicatiesatellieten! De verschillende min of meer naast elkaar werkende onderwijssystemen worden in toenemende mate onder andere door het in werking treden van de Mammoetwet aaneengekit tot een alomvattend onderwijsstelsel. Ook op het gebied van de gezondheidszorg zien wij bijv. met betrekking tot het ziekenhuiswezen een zich uitbreidende werkingssfeer ontstaan waarin het 'eigen baas zijn' van de huisarts, de specialist, het ziekenhuis, de kruisvereniging, etc. steeds meer verdwijnt en de verschillende functies in toenemende mate verstrengeld raken en opgaan in een zich nog steeds uitbreidend geheel. Vooral de laatste jaren kunnen wij ook constateren, dat de universiteiten en hogescholen op allerlei punten steeds meer deel gaan uitmaken van inter-universitaire structuren; als wij denken aan de uitwisseling van docenten en studenten en de adoptie van universiteiten in ontwikkelingslanden, zelfs tot over de landsgrenzen heen. Tenslotte noemen wij als voorbeeld van structuurvergroting de via vele moeizame marathonzittingen plaats vindende uitdijning van het nationale landbouwbeleid in dat van de E.E.G.

Het boeiende van de bovengenoemde beschouwing van Van Doorn is, dat hij de processen van aantalsgroei en structuurvergroting met elkaar in verband brengt. Hij stelt zelfs, dat deze processen nooit los van elkaar kunnen worden gezien, hoewel hij aan de hand van enkele voorbeelden duidelijk maakt, dat zij in de tijd gezien gewoonlijk niet parallel verlopen. Juist het meestal niet gesynchroniseerd verlopen van deze sociale processen brengt op de gebieden waar zij kunnen worden waargenomen een meer of minder omvattende maatschappelijke problematiek teweeg.

Voor ons doel, namelijk het opsporen van de maatschappelijke krachten die het functieverlies van kleine plattelandskernen veroorzaken, is het interessant, dat een van de voorbeelden die van Doorn behandelt het verschijnsel van de verdwijnende dorpen betreft. In de inleiding tot zijn artikel vermeldt hij trouwens, dat de samenstelling van een rapport over de toekomst van de kleine plattelandskernen (VAN DOORN, 1961) hem confronteerde met het probleem als samenlevingsvorm 'klein' te zijn in een maatschappij, die een pro-

ces van schaalvergroting doormaakt en dat deze confrontatie hem mede tot het schrijven van het bewuste artikel had gebracht. Door de algemene beschouwingen van van Doorn, zowel in zijn artikel in de 'Sociologische Gids' als in het rapport over de sociale levensvatbaarheid van de kleine plattelandskern, en door de concretisering hiervan door het voorbeeld van de verdwijnende dorpen op het spoor gezet, willen wij nu zijn gedachten nog wat verder uitwerken.

De plattelandsbewoners zijn onderhevig aan een ingewikkeld proces van structuurvergroting, doordat, zoals CONSTANDSE op uitnemende wijze in zijn dissertatie heeft verduidelijkt (1960), zij zich in toenemende mate refereren aan mensen met een stedelijke levenswijze, niet alleen in het eigen land maar ook in ontwikkelde gebieden in het buitenland (Duitsland, België). Voorts worden zij opgenomen in een zich steeds verwijdende communicatie- en verkeersstructuur, waartoe bijv. de televisie, de auto en het onderwijs in de vreemde talen, dat een steeds groter deel van de plattelandskinderen hebben gevolgd, in sterke mate bijdragen. Ook de structuren op het gebied van de verzorging van de landelijke bevolking dijen in steeds sterkere mate uit. Dit niet alleen doordat de plattelanders een toenemend deel van hun materiële en geestelijke behoeften in stedelijke verzorgingscentra en op grotere afstand van hun woonplaats bevredigen, maar ook doordat de verscheidenheid van de levensbehoeften die om bevrediging vragen, toeneemt. Bovendien kunnen wij constateren, dat allerlei verzorgingselementen die voor de plattelanders van betekenis zijn, in toenemende mate worden opgenomen in grotere structuren, zoals de plaatselijke kruidenier die zich bij de 'Spar' aansluit, de gemeente die een gemeenschappelijke regeling met een of meer naburige gemeenten aangaat en de dorpsschool die relaties aanknoopt met de scholen voor voortgezet lager onderwijs waar de meeste kinderen naar toe gaan.

Bovengeschetste structuurvergroting op verschillende levensgebieden, waar de plattelandssamenleving mee wordt geconfronteerd of, beter gezegd, waarin zij wordt betrokken, moet noodzakelijkerwijs met de andere soort van schaalvergroting die van Doorn noemt, een aantalsgroei gepaard gaan. Deze toename van de omvang van de maatschappelijke eenheden dient niet alleen plaats te vinden voor de verschillende elementen van de verzorging van de landelijke bevolking afzonderlijk, maar ook voor de plattelandskernen als agglomeraten van verzorgingselementen en als groeperingen van bewoners in hun geheel.

De als gevolg van de structuurvergroting noodzakelijke aantalsgroei kan verschillende vormen aannemen. In sommige gevallen zullen de eenheden binnen de betreffende structuur toenemen in omvang: het verzorgende middenstands- of ambachtsbedrijf, de school, de vereniging en het dorp worden op zich groter. In andere gevallen zal de eenheid ondergeschikt worden aan een andere (grotere) eenheid: het zelfstandige winkelbedrijf dat een filiaalbedrijf binnen een grotere onderneming wordt, de school van het kerkdorp die een dépendance wordt van de school in het hoofddorp, de autonome vereniging die zich aansluit bij een regionale of landelijke organisatie, het kleine dorp

dat tot de status van gehucht ‚zakt‘ in een cluster met een groter dorp. Een laatste vorm waarin de aantalsgroei wordt gerealiseerd, kan plaats hebben, doordat verschillende te klein geworden eenheden een fusie aangaan, al dan niet met behoud van een zekere mate van zelfstandigheid. Deze fusies zijn met betrekking tot het hier aan de orde zijnde onderwerp, de kleine plattelandskern in zijn geheel en in de verschillende elementen van zijn voorzieningenapparaat, reeds vele keren opgetreden en zullen dit ongetwijfeld in de toekomst ook doen. Wanneer het proces van de aantalsgroei achterwege blijft, dan is de maatschappelijke eenheid ten ondergang gedoemd. Het middenstandsbedrijf houdt op te bestaan; de school wordt opgeheven, de vereniging wordt geliquideerd of gaat, wat in veel gevallen gebeurt, een papieren bestaan leiden, de plattelandskern verdwijnt als verzorgingskern voor de landelijke bevolking en op de lange duur misschien ook als ‚zuivere‘ woonkern. In de hoofdstukken 5 en 4 zullen wij deze verdwijning van sommige verzorgingselementen uit kleine plattelandskernen en de achteruitgang in woonfunctie van deze kernen meer in concreto behandelen.

Op dit punt gekomen, willen wij even de pas markeren en ons afvragen, of met de beschouwingen van Groenman, Constandse en Van Doorn en de hieraan door ons gegeven uitwerking de maatschappelijke krachten die de problematiek van de kleine plattelandskernen veroorzaken, voldoende adequaat zijn weergegeven. Zoals uit het volgende zal blijken, menen wij dat dit (nog) niet het geval is. Zoals van Doorn in zijn artikel over schaalvergroting als een proces van sociale verandering opmerkt en door MADY THUNG nog eens wordt benadrukt (1968, blz. 44) is het begrip ‚schaalvergroting‘ van Groenman primair sociaal-psychologisch (VAN DOORN, 1960, p. 3). Het gaat GROENMAN als hij het heeft over ‚verwijding van de sociale horizon‘, ‚uitdijende werelden‘, ‚vergroting van de ‚actieradius‘ en de processen van territoriale en sociale integratie (1962, p. 211) voornamelijk over de veranderingen in de subjectieve beleavingswereld. Hoewel zijn sociaal-psychologisch getinte beschouwingen worden geflankeerd door uiteenzettingen van (macro) sociologische aard – wij mogen onder meer herinneren aan hetgeen hij in zijn artikel in ‚Drift en Koers‘ heeft geschreven over de recrutering van studenten uit de verschillende sociale milieus (1962, p. 213, e.v.) –, is zijn aandacht met name als hij zich bezig houdt met de verschijnselen ‚schaalvergroting‘ en ‚leefbaarheid‘, al dan niet met betrekking tot het platteland, meer individu- dan maatschappijgericht. Ook de theoretische uitgangspunten die Constandse in het eerste deel van zijn studie over het dorp in de IJsselmeerpolders geeft, zijn op sommige plaatsen van sociaal-psychologische aard en op de beleavingswereld van het individu betrokken. Dit is ook niet zo vreemd, omdat hij aan de beschouwingwijze van Groenman een belangrijke plaats toekent. Met name geldt dit bij de beschrijving van de veranderende sociale relaties ten plattelande, waarbij de beschouwingen van Groenman over de uitdijende werelden zelfs een brugfunctie vervullen (CONSTANDSE, 1960, p. 38). Anderzijds moet worden erkend, dat door het hanteren van het ‚Leitbild‘-begrip bij CONSTANDSE een duidelijke maatschappij-gerichtheid naar voren komt. Door uit te gaan van

het 'Leitbild', dat 'er naar gestreefd moet worden de plattelandsbevolking in een moderne, verstedelijkte maatschappij de mogelijkheden in handen te geven tot het verwerven van een zodanige levensvorm, dat zij zich niet bij de stedelijke bevolking voelt achtergesteld' (1960, p. 45), en dit in planologische zin zo uit te werken dat het platteland een zodanige geleding zal moeten hebben, dat aan de gezamenlijke activiteiten, die slechts geringe afstanden tussen de deelhebbers toelaten, zoveel mogelijk de daarvoor passende kaders worden gegeven' (1960, p. 48), legt CONSTANDSE een fundament voor de constructie van het nieuwe dorp. Van dit nieuwe dorp wordt dan gezegd, dat 'het is bedoeld als een model voor de dorpen, die in een betrekkelijk nabije toekomst in de komende IJsselmeerpolders moeten worden gebouwd' (1960, blz. 263), maar de gedachten die er aan ten grondslag liggen zijn relevant voor het gehele platteland. Van betekenis voor onze speurtocht naar de oorzaken van de moeilijkheden die de kleine plattelandskernen tegenwoordig ondervinden is het feit, dat Constandse bij de constructie van het nieuwe dorp uiteindelijk tot kwantiteiten komt die aanzienlijk groter zijn dan voor veel dorpen op het oude land, waar soortgelijke omstandigheden (drie-,zuilen'-systeem, overwegend agrarisch karakter) voorkomen als door Constandse voor de toekomstige IJsselmeerpolders worden verwacht. De uitkomsten van de studie van Constandse vormen een doorwrochte en duidelijke bevestiging van de hink-stap-sprong hypothese van VAN DOORN, dat structuurvergroting tot aantalsgroei moet leiden (1960).

Dit neemt evenwel niet weg, dat de benaderingswijze van Constandse met betrekking tot de factoren die de problematiek van de kleine plattelandskernen hebben veroorzaakt en vooral de concretisering bij de constructie van het nieuwe dorp tot op zekere hoogte eenzijdig is gebleven. Dat kon ook moeilijk anders, omdat hij zich tot taak had gesteld een nederzettingpatroon te ontwerpen voor de komende IJsselmeerpolders. Dit bracht met zich mee, dat hij zowel bij zijn theoretische uitgangspunten als bij de constructie van het nieuwe dorp ten aanzien van de vraag, 'hoe houden wij het platteland leefbaar?' aan de voorzienings situatie een zeer groot gewicht heeft toegekend. In een onderzoek naar de waardering die de bewoners van de gemeente Borger voor de in deze gemeente gelegen dorpen hebben, hebben wij gevonden, dat naast de voorzienings situatie andere factoren zoals het 'sociale klimaat' en het fysieke woonklimaat bij het oordeel of een bepaald dorp als leefbaar wordt ervaren, een belangrijke plaats innemen (GROOT, 1969).

Het voorgaande samenvattend menen wij te mogen stellen, dat zowel de ontvolking van het platteland – het uitblijven van de aantalsgroei zouden wij nu met Van Doorn kunnen zeggen – als de 'schaalvergroting' in sociaal-psychologische en in sociologische zin (MADY THUNG, 1968, p. 44) een niet geheel bevredigende verklaring voor het ontstaan van de kleine kernen problematiek geven.

In een artikel over schaalvergroting en maatschappelijk werk geeft JONKER een overzicht van een aantal aspecten die in de literatuur over het verschijnsel schaalvergroting naar voren komen (1966). Volgens hem worden op de

volgende punten veranderingen gesignaleerd, als men het heeft over schaalvergroting:

1. Wijzigingen die zich voordoen in het 'materiële substraat' van een samenleving, waarbij Jonker in navolging van Durkheim onderscheid maakt tussen de verschuivingen in de aantalsverhoudingen van individuen en de veranderingen die samenhangen met de versnelling van het verkeer, de verbetering van het transport en de communicatie.
2. Toename van de omvang van de sociale structuren, waarbij hij met VAN DOORN en LAMMERS (1959, p. 77) onder sociale structuur een min of meer duurzaam netwerk van betrekkingen en verhoudingen verstaat.
3. Veranderingen in het cultuurpatroon zijnde, wederom volgens VAN DOORN en LAMMERS (1959, p. 179), de voor een groepering kenmerkende configuratie van onderling samenhangende cultuurelementen. Jonker blijkt hierbij vooral te denken aan de verruiming van het referentiekader, de verwijding van de horizon, enz., veranderingen in het cultuurpatroon die wij al eerder in de beschouwingen van Groenman en Constandse tegenkwamen.

Op deze opsomming en uitwerking van de punten die volgens JONKER in de literatuur over de schaalvergroting aan de orde zijn laat hij de voor ons belangwekkende conclusie volgen, dat 'schaalvergroting enerzijds blijkbaar een verzamelbegrip is voor een aantal processen van sociale verandering met betrekking tot sociale systemen, maar dat aan de andere kant in het gebruik ervan de spanningsverhouding tussen de diverse elementen van het sociale systeem in hun voortdurende dynamische betrokkenheid op elkaar er duidelijk in tot uiting komt' (1966, pp. 17-18). In het voorgaande hebben wij al gezien, hoe het niet synchroon verlopen van de verschuivingen in de omvang van de plattelandskernen en de vergroting van de structuren waarin de plattelandsbewoners zijn opgenomen, als een belangrijke oorzaak van de kernenproblematiek moet worden beschouwd. In aansluiting op de conclusie van Jonker zouden wij nu ook de veronderstelling willen uiten, dat ook de spanningsverhouding tussen de wijzigingen in de omvang van de plattelandskernen en de daarmee samenhangende veranderingen van de functies van deze kernen enerzijds en het in de samenleving van deze kernen heersende patroon van opvattingen, normen en waarden anderzijds een zeer belangrijk aspect van het kleine kernen probleem vormt.

DURKHEIM, die zich met name in zijn werk over de arbeidsverdeling als factor van de maatschappelijke ontwikkeling heeft beziggehouden met verschijnselen die nu met schaalvergroting worden betiteld, legde ten aanzien van het al dan niet voorkomen van laatstgenoemde spanningsverhouding een grotere zekerheid aan de dag. In het voorwoord bij de tweede druk van zijn 'De la division du travail social' die in 1902 is verschenen, liet hij zich als volgt uit. 'On verra, en effet, comment, à mesure qu'on avance dans l'histoire, l'organisation qui a pour base des groupements territoriaux (village ou ville, district, province, etc.) va de plus en plus en s'effaçant. Sans doute, chacun de nous appartient à une commune, à un département, mais les liens qui nous y rattachent deviennent tous les jours plus fragiles et plus lâches. Ces divi-

sions géographiques sont, pour la plupart, artificielles et n'éveillent plus en nous de sentiments profonds. L'esprit provincial a disparu sans retour; le patriotisme de clocher est devenu un archaïsme que l'on ne peut pas restaurer à volonté. Les affaires municipales ou départementales ne nous touchent et ne nous passionnent plus guère que dans la mesure où elles coïncident avec nos affaires professionnelles. Notre activité s'étend bien au delà de ces groupes trop étroits pour elle, et, d'autre part, une bonne partie de ce qui s'y passe nous laisse indifférents' (DURKHEIM, 1960, p. XXXII). Wij hebben Durkheim hier zo uitvoerig menen te moeten citeren, omdat dit citaat een duidelijke aanwijzing vormt, dat ook hij reeds omstreeks de eeuwwisseling het bestaan van een spanningsverhouding tussen de structuurvergroting en een emotionele verbondenheid met de lokale samenleving heeft vermoed. Aan de andere kant toont dit citaat duidelijk aan, dat hij van een in snel tempo geheel verdwijnen van de 'esprit provincial' en het 'patriotisme de clocher' overtuigd is. Achter deze met grote stelligheid geuite bewering van Durkheim willen wij nu een groot vraagteken plaatsen. Wij hebben namelijk het sterke vermoeden, dat het nog steeds op grote schaal voorkomen van het lokale chauvinisme bij het 'sowieso' optredende proces van structuurvergroting en de daarmee samenhangende, hoewel in veel gevallen niet synchroon verlopende, verandering in de omvang van de plattelandskernen zelfs de wezenlijke kern van de problematiek van de kleine plattelandskernen uitmaakt.

In het voorgaande is meermalen al dan niet in citaten de term 'schaalvergroting' gevallen. Met VAN DOORN (1960), JONKER (1966), VAN DE LEST (1966) en MADY THUNG (1968, p. 47), zijn wij het eens, dat deze term een weinig exacte aanduiding is voor diverse processen van sociale dynamiek. Dat neemt niet weg, dat door het gebruik van enkele bijvoegelijke naamwoorden deze in het gewone spraakgebruik snel ingeburgerde term, om de woorden van VAN DOORN (1960, p. 2) te gebruiken, misschien ook in wetenschappelijke kringen weer als een geldige pasmunt kan worden beschouwd. Met *fysieke schaalvergroting* zouden wij dan het proces willen aanduiden van de verandering in de omvang van sociale eenheden (werkers in bedrijven, politieke partijen, legers, inwoners van dorpen en steden, etc.) en ruimtelijke eenheden (kavels, oppervlakte van tot de agrarische bedrijven behorende grond, de omvang van de gebouwen, het aantal bebouwingseenheden dat tot een dorp of stad behoort, etc.). Ons begrip van fysieke schaalvergroting valt voor een belangrijk deel samen met de wijzigingen in het 'materiële substraat', waarvan in het voorgaande sprake was. Onder de *structurele schaalvergroting* willen wij het proces verstaan waardoor zowel individuen als sociale systemen worden opgenomen in meer-omvattende interactie- en communicatiepatronen. Aldus verstaan is dit begrip feitelijk gelijk aan het begrip 'structuurvergroting' van VAN DOORN (1960). Het zou dan ook voor de hand liggen, zoals van Doorn dat doet met de verschijnselen structuurvergroting en aantalsgroei, een koppeling te leggen tussen onze begrippen structurele en fysieke schaalvergroting. Een dergelijke functionele samenhang willen wij niet ontkennen. De beschouwingen van van Doorn hebben wij immers met instemming aan-

gehaald en ten aanzien van de ontwikkeling van het nederzettingenpatroon ten plattelande enigszins uitgewerkt. Maar zoals wij in het volgende zullen aantonen leidt het proces van de structurele schaalvergroting mede tot ontwikkelingen die een veel essentiëlere verklaring vormen voor de veranderingen in de moderne samenleving in het algemeen en de wijzigingen in de functie, omvang en spreiding van de plattelandskernen in het bijzonder.

In het complexe begrip schaalvergroting onderscheiden wij naast de fysieke en de structurele een mentale dimensie, die wij wat simplistisch en daardoor misschien verwarring stichtend *mentale schaalvergroting* willen noemen. Wij verstaan hieronder die veranderingen in het cultuurpatroon van een historisch-geografische groep (dorp, streek, buurt, stad, natie), waardoor de emotionele verbondenheid van de leden van de groep met de groep als geheel afneemt en een toenadering in normen, verwachtingen en waarden plaats heeft ten opzichte van historisch-geografische groepen van 'hogere' orde. Uit deze omschrijving blijkt, dat het verdwijnen van de 'esprit provincial' en het 'patriotisme de clocher', waarvan Durkheim in zijn tijd zo overtuigd was, met mentale schaalvergroting mag worden betiteld. In het tweede deel waarin de emotionele verbondenheid met de samenleving van dorp en gehucht een belangrijke plaats inneemt, zullen wij op dit begrip mentale schaalvergroting terug komen.

Zoals gezegd, willen wij aan het proces van de structurele schaalvergroting voor de verklaring van de problematiek van de kleine plattelandskernen een sleutelpositie toekennen.

GUFFENS heeft in zijn studie over gemeenten in het spanningsveld van een stad terecht er op gewezen, dat ter verklaring van de problematiek die hij in deze gemeenten ontmoette, t.w. de 'natuurlijke' ontwikkeling, het overheidsbeleid betreffende deze ontwikkeling en de lokale gemeenschappen in hun territoriale dimensie, dient te worden gezocht naar een beschouwingwijze die deze problematiek die van maatschappelijke aard is, onder een sociologische gezichtshoek beziet (1968, blz. 95). Hij wijst een benaderingswijze van een sociale problematiek met behulp van begrippen die zijn ontleend aan de psychologie dan wel de sociale psychologie af. Op zoek naar een werkelijk sociologische benadering komt hij bij Durkheim terecht, die bij zijn verklaring van de sociale werkelijkheid aan het 'fait social' een centrale plaats toekent. 'Sociale feiten' zijn manieren van handelen, denken en voelen, die de opmerkelijke eigenschap vertonen dat zij een bestaan voeren buiten het bewustzijn der individuen. Dergelijke vormen van gedrag of van denken zijn bovendien onderhevig aan een imperatieve en dwingende macht ('une puissance impérative et coercitive'), die zich van buiten opdringt aan het individu, onafhankelijk van de wil van het individu' (naar GUFFENS, 1968, p. 96 uit DURKHEIM, 1956, p. 4-5).

Een aanzet tot een 'sociaal-feitelijke' verklaring van de problematiek van de kleine plattelandskernen die verder gaat en daarom, althans in sociologisch opzicht, wezenlijker kan worden genoemd dan de beschouwingen die Groenman, Constandse en Van Doorn hieraan hebben gewijd, menen wij met

de hulp van JONKER (1966, p. 18 e.v.) te hebben gevonden in de uiteenzettingen die Durkheim heeft gewijd aan de arbeidsverdeling (DURKHEIM, 1960). Durkheim maakt onderscheid tussen twee patronen van arbeidsverdeling. Het eerste patroon komt voor in een maatschappij waarin, zoals hij het uitdrukt, de sociale segmenten niet of nauwelijks met elkaar in relatie staan. De min of meer op zich zelf staande sociale segmenten vertonen een grote gelijkenis met elkaar, doordat alle functies die voor de instandhouding van het segment moeten worden uitgeoefend binnen en door ieder segment afzonderlijk worden gerealiseerd. Een dergelijke uit min of meer homogene segmenten opgebouwde maatschappij wordt gekenmerkt door een *'solidarité mécanique'*: de delen zijn niet of nauwelijks op elkaar betrokken. De moderne maatschappij daarentegen wordt, volgens Durkheim, gekenmerkt door een patroon van arbeidsverdeling waarin een sterke differentiatie en specialisatie is opgetreden. Deze differentiatie en specialisatie is mogelijk geworden, doordat de afscheidingen (*'les cloisons'*) tussen de voordien autonome sociale segmenten meer doorlaatbaar worden (DURKHEIM, 1960, p. 237). De sociale segmenten verliezen hun individualiteit en gaan in samenhang met de optredende differentiatie en specialisatie een toenemende afhankelijkheid van elkaar vertonen. Er ontstaat een *'solidarité organique'*.

De overgang van het patroon van arbeidsverdeling in de sterk gesegmenteerde maatschappij naar dat van de structurele differentiatie en functionele specialisatie verklaart Durkheim enerzijds uit het toenemen van de omvang van de samenleving, anderzijds uit het groter worden van de dichtheid. Ten aanzien van de laatste faktor maakt hij onderscheid tussen de materiële dichtheid, het aantal individuen per ruimtelijke eenheid, en de dynamische dichtheid, waaronder zowel de frequentie van de interacties als de intensiteit van de communicatie van gedachten en gevoelens worden verstaan. De beide genoemde factoren die de toename van de arbeidsverdeling zouden bewerkstelligen kunnen niet los van elkaar worden gezien. Een groter worden van de omvang van een samenleving zou eerst dan tot een grotere differentiatie en specialisatie in de productie van goederen en diensten leiden, indien ook de dichtheid, met name de dynamische dichtheid, in de betreffende samenleving toeneemt (DURKHEIM, 1960, p. 243).

Het groter worden van deze materiële en dynamische dichtheid, die in combinatie met de toename van de omvang van een samenleving, de toename van de arbeidsverdeling tot gevolg zou hebben¹, is naar onze mening identiek aan het proces dat wij hierboven met structurele schaalvergroting hebben betiteld. Het doorbreken van de scheidingen tussen de segmenten en het opgenomen worden van deze segmenten in meer-omvattende structurele verbanden, maken

¹ Het kan niet worden ontkend, dat de toenemende arbeidsverdeling met de daarmee gepaard gaande structurele differentiatie en functionele specialisatie op haar beurt tot de groei en verdichting van de samenleving heeft geleid. Het verband tussen de groei van en de toenemende materiële en dynamische dichtheid in de samenleving enerzijds en de verdergaande arbeidsverdeling anderzijds is niet, zoals Durkheim doet voorkomen, van causale maar van functionele aard.

niet zozeer differentiatie in sub-systemen en daardoor specialisatie in functies mogelijk, maar zoals DURKHEIM dit uitdrukt, maken deze vooral noodzakelijk. 'Ce n'est pas un instrument par lequel celle-ci (de groei en de verdichting van de samenlevingen) se réalise; c'en est la cause déterminante' (1960, p. 244).

Structurele schaalvergroting is, wanneer wij de gedachtengang van Durkheim, ondanks de in de voetnoot naar voren gebrachte reserve, blijven volgen, niet alleen de causale factor van de structurele differentiatie en functionele specialisatie in de voortbrenging van goederen en diensten binnen een bepaalde samenleving, maar ook van gehele samenlevingen als lokale gemeenschappen, streken, naties, etc. De structurele schaalvergroting heeft met zich meegebracht, dat sommige dorpen, steden en gebieden zich meer zijn gaan toeleggen op de textielindustrie, andere op de metaalnijverheid, weer andere op de schoenindustrie, enz. BRUGMANS heeft ons er op gewezen, dat de kaarten in het 3de deel van Everwijns beschrijving van handel en nijverheid zeer duidelijk aantonen, welke grote verschuivingen in de geografische spreiding van verschillende takken van nijverheid tussen het midden van de 19e en het begin van de 20e eeuw in Nederland hebben plaats gehad (1959, pp. 73-74).

De theorie van Durkheim over de oorzaken van de toenemende arbeidsverdeling is niet alleen van belang als verklaringsgrond van de wijzigingen die zijn opgetreden in de stuwende economische functies. De structurele schaalvergroting heeft er ook toe geleid, dat op het punt van de voorziening in de materiële en de geestelijke behoeften die niet door de eigen huishouding kunnen worden bevredigd, zowel in nationaal als regionaal en lokaal opzicht een steeds grotere differentiatie en specialisatie zijn opgetreden. Van ruimtelijke eenheden in een 'gesegmenteerde' maatschappij die ten aanzien van de behoeftebevrediging van hun bewoners in min of meerdere mate zelfverzorgend waren, zijn de steden, dorpen en gehuchten steeds meer van elkaar afhankelijk geworden. Verschillende studies hebben aangetoond, hoe tengevolge van de differentiatie en specialisatie in de verzorgende functies zich een hiërarchie van verzorgende centra heeft ontwikkeld (CHRISTALLER, 1933; BRACEY, 1960; VOORTMAN, 1960/1961; GOOSSENS, 1963; STUDIEGROEP BENELUX-MIDDENGEBIED, 1965; VAN DE LEST, 1966; DAVIES, 1967). Overigens dienen wij ons wel te realiseren, dat deze ontwikkeling, althans voorzover het ons land betreft, vermoedelijk reeds verscheidene eeuwen geleden een aanvang heeft genomen. In zijn onderzoek naar beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw vond ROESSINGH, dat tussen de verschillende kernen in dit gebied betrekkelijk grote verschillen in voorzieningsniveau bestonden en van een duidelijke rangorde van kerspels in economisch opzicht sprake was (1970). Wij kunnen zelfs stellen, dat de hiërarchisering in het kernpatroon reeds begon, toen in de Middeleeuwen de eerste steden tot ontwikkeling kwamen.

De differentiërende en naar verzorgende functie specialiserende werking van het proces van de structurele schaalvergroting heeft er toe geleid, dat een aantal plattelandskernen in meer of mindere mate als verzorgingscentrum voor de ter plaatse woonachtige bevolking aan betekenis heeft ingeboet.

VOORTMAN die zijn model voor de ontwikkeling van patronen van verzorgende centra toepast op het landsdeel Noord, komt tot de conclusie dat 60 à 70 procent van de in de drie noordelijke provincies gelegen woonkernen op grond van de door hem gehanteerde criteria nu reeds als niet levenskrachtig moet worden gekarakteriseerd (1960/1961, p. 309). Deze kleine dorpen en gehuchten zijn over het algemeen gekenmerkt door een residu van lokale voorzieningen en een duidelijk afnemende of stationaire bevolking. Het zijn kernen die door het differentiatieproces voor de voorziening in de materiële en geestelijke behoeften van de landelijke bevolking momenteel vrijwel zijn uitgerangeerd.

Het overzicht dat KOLB heeft gegeven van de talrijke onderzoeken die door de universiteit van Wisconsin in de periode 1920-1951 zijn ingesteld naar de relatiepatronen op het platteland in de V.S. van Amerika, vormt op verschillende punten een duidelijke bevestiging van de theorie van Durkheim inzake de toenemende arbeidsverdeling als verklaringsgrond voor de ontwikkeling van aantal, omvang en spreiding van de plattelandskernen (1959). De 'rode draad' die door deze overzichtsstudie loopt, is de herhaaldelijke constatering, dat 'there is a realignment of groups taking place in rural society, that they are becoming more closely interrelated according to a functional division of labor, thus establishing a new order of interdependence' (p. 159). Er blijken zich nieuwe 'village-country communities' en 'town-country communities' te hebben gevormd ten koste van gehuchten ('country neighbourhoods') en dorpen ('villages' en 'small towns'), welke plattelandsnederzettingen voor een groot deel opgehouden hebben te bestaan. Zo bleek in Dane County, Wisconsin het aantal 'actieve' gehuchten tussen 1920-21 en 1950-51 te zijn teruggegaan van 95 tot 59 (p. 43). Dat deze vermindering van het aantal gehuchten is gepaard gegaan met een niet onaanzienlijke fysieke schaalvergroting wordt duidelijk aangetoond, als men de figuren 1 en 2, waarin de grenzen van de 'actieve' gehuchten in 1920-21 zijn weergegeven, vergelijkt met de figuren 3 en 4 met de grenzen van de gehuchten in 1950-51. Bovendien blijken in een groot deel van Dane County, met name rond de steden, in de loop van deze periode de 'actieve' gehuchten geheel te zijn verdwenen.

Een tweede bevestiging van het adequaat zijn van de beschouwingswijze van Durkheim voor de verklaring van het ontstaan van het functieverlies van de kleine plattelandskernen menen wij te hebben gevonden in de uitkomsten van een onderzoek, dat ISBARY in Rheinland-Pfalz heeft gehouden (1967). Doel van dit onderzoek was met behulp van ambtelijk-statistische gegevens een bewijs te vinden voor enige stellingen waarmee de wezenlijke krachten zouden kunnen worden opgespoord die het 'funktionsgesellschaftliche' nederzettingenpatroon bepalen. Als wij het goed zien, verstaat Isbary onder de 'funktionsgesellschaftliche Siedlungsstruktur' een zodanig spreidingspatroon van de bevolking dat daardoor een optimale bevrediging wordt bereikt van de behoeften zowel van de huidige als van de toekomstige mens. In een andere publikatie stelt ISBARY, dat deze nieuwe kernenstructuur zich begon te ontwikkelen, toen door het beschikbaar komen van nieuwe energiebronnen en de

moderne middelen van vervoer de industrialisatie het proces van de arbeidsverdeling in sterke mate deed versnellen (1965, p. 12). Hieruit kan worden afgeleid, dat Isbary in bovengenoemd onderzoek zich tot taak stelde in een concrete situatie op empirische wijze dezelfde factoren op het spoor te komen die Durkheim langs theoretische weg als oorzaken van de toenemende arbeidsverdeling had aangegeven. Om de 2920 Gemeinden van Rheinland-Pfalz te kunnen indelen op grond van de mate waarin zij deel uitmaakten van de ‚funktionsgesellschaftliche‘ dan wel van de vóór-industriële kernenstructuur hanteerde Isbary een criterium dat hij ‚Sozialkoeffizient‘ noemde. Deze coëfficiënt werd gevormd door het (negatieve dan wel positieve) saldo van de absolute aantallen woon- en werkforensen te vermeerderen met 100 en het aldus verkregen getal te betrekken op het absolute aantal beroepspersonen in de land- en bosbouw.

Met behulp van deze ‚Sozialkoeffizient‘ kon worden aangetoond, dat buiten de gebieden waar reeds van oudsher de bevolking zich in sterke mate had geconcentreerd, in de economisch zwakke en overwegend agrarische gebieden, waar weinig verkeersverbindingen zijn, zich een aantal kleine en middelgrote ‚zentrale Orte‘ had gevormd. Isbary onderscheidde deze ‚nieuw‘-gevormde centrale verzorgende kernen in:

1. Gemeenten met 500-3000 inwoners, waarvan de ‚Sozialkoeffizient‘ zelden boven 3,0 uitkomt en die over het algemeen door 10 tot 20 ‚Landgemeinden‘ met een coëfficiënt van minder dan 1,5 worden omringd.
2. Gemeenten, waarin gewoonlijk de hoofdplaats van een ‚Kreis‘ ligt, met een ‚Sozialkoeffizient‘ die in enkele gevallen zelfs 20 of meer bedraagt. Deze centrale gemeenten zijn meestal, maar lang niet in alle gevallen, omringd door gemeenten die eveneens betrekkelijk hoge coëfficiëntwaarden hebben. Met betrekking tot deze categorie van centrale gemeenten is de opmerking van Isbary voor ons erg interessant. ‚Offenbar ist die Auskristallisation noch in vollem Flusse, so dass sich alle verschiedenen Phasen der Entwicklung feststellen lassen, die sich zwischen dem vorindustriellen Ausgangspunkt (Kern mit strukturell unverändertem Einzugsbereich) bis zum funktionsgesellschaftlichen Endpunkt (Kern in Arbeitsteilung mit den Gemeinden des Einzugsbereiches, die überwiegend Sozialkoeffizienten über 1,5 haben) befinden‘ (1967, p. 106). Naast kernen die tengevolge van de structurele schaalvergroting met betrekking tot de produktie van goederen en diensten zowel in de stuwende als de verzorgende sector een veelzijdig netwerk van intensieve relaties met de dorpen en gehuchten in het omliggende gebied hebben opgebouwd, blijken in Rheinland-Pfalz nog plaatsen voor te komen die als de vestingssteden van weleer op economisch en vermoedelijk ook op sociaal gebied een vrij grote mate van autonomie bezitten.
3. Plaatsen als Trier, Bad Kreuznach en Neustadt die reeds met zoveel gemeenten met hoge coëfficiënten zijn omringd, dat zij als een overgangsvorm van een ‚gesloten‘ stedelijke bevolkingsconcentratie naar een ‚open‘ stadsgewest kunnen worden beschouwd. Zelfs op dit niveau van kernenstructuur kan blijkbaar van een voortgaande structurele differentiatie en functio-

nele specialisatie als gevolg van het proces van de structurele schaalvergroting worden gesproken.

Aan het slot gekomen van onze theoretische beschouwing over de oorzaken die hebben geleid tot het ontstaan van de problematiek van de kleine plattelandskernen willen wij samenvattend stellen, dat zowel de kwantitatieve beschouwingswijze, de ontvolkingstheorie, als de sociaal-psychologisch getinte benadering van het kernenvraagstuk al dan niet aangevuld met uiteenzettingen van (micro)-sociologische aard in belangrijke mate er toe hebben bijgedragen, dat ons inzicht in deze problematiek is vergroot. Aan de makro-sociologische benadering waarbij wij ons hebben laten leiden door Durkheim geven wij niet de voorkeur, omdat zij een ‚alleenzaligmakende‘ verklaringsgrond voor het ontstaan van de problemen van de kleine plattelandskernen zou opleveren, maar omdat wij hierdoor naar onze mening meer greep kunnen krijgen op de essentie van het kernenvraagstuk. Daar komt bij, dat wij ‚en passant‘ bij de behandeling van de theorie van Durkheim op het punt van de structurele schaalvergroting de gelegenheid hadden het tweede deel van onze probleemstelling, het reageren van de bewoners van kleine plattelandskernen op de structurele schaalvergroting, naar voren te halen. De stelling van Durkheim, dat – wij hanteren nu de door ons in het voorgaande geïntroduceerde begrippen – de structurele en de mentale schaalvergroting volledig synchroon verloopende processen zouden zijn, willen wij, althans voor plattelandsgebieden in de westerse wereld, ernstig in twijfel trekken. Deze stelling van de klassieke socioloog is voor ons, op zijn hoogst, een veronderstelling die naast de vraag naar de veranderingen in de spreiding van bevolking en voorzieningen ten plattelande en de oorzaken daarvan een uitgangspunt vormt voor ons onderzoek.

Met de vraag naar de wijzigingen in de spreiding van bevolking en voorzieningen op het platteland, het eerste deel van onze probleemstelling, willen wij ons nu in de volgende hoofdstukken van dit deel bezig houden. Voordat wij dit echter gaan doen, moeten wij even stilstaan bij het object van ons onderzoek, de kleine plattelandskern.

2.2. DE KLEINE PLATTELANDSKERN

Het begrip plattelandskern is een verzamelbegrip. Het omvat iedere bewoningseenheid die onder verschillende benamingen, zoals dorp, gehucht, buurtschap, buurt, vlek, streek, stad en stedeke in landelijke gebieden in Nederland wordt aangetroffen. Alleen al deze veelheid van aanduidingen van verschillende soorten van plattelandskernen vormt een aanwijzing, dat het begrip plattelandskern een complexe inhoud heeft. Bij onze poging dit begrip te omschrijven zullen wij ons dan ook moeten beperken en ons moeten laten leiden door de probleemstelling die aan deze studie ten grondslag ligt. In het eerste deel van de probleemstelling is sprake van de spreiding van bevolking en voorzie-

ningen. Enerzijds brengt dit met zich mee dat bij de omschrijving van het begrip plattelandskern aan het morfologische aspect (het 'materiële substraat' in de zin van Durkheim) aandacht moet worden geschonken, anderzijds kan het aspect van de relatie tussen de bevolking en de voorzieningen, beter gezegd, de functie van deze voorzieningen voor de behoeftenbevrediging van de plattelandsbewoners, in de definitie niet worden gemist. In het tweede deel van onze probleemstelling, de reactie van de bewoners van kleine kernen op de zich wijzigende spreiding van bevolking en voorzieningen, zit, zoals wij in de voorgaande paragraaf reeds hebben aangeduid en in het tweede deel verder zullen uitwerken, de veronderstelling opgesloten, dat de gezamenlijke bewoners van een plattelandskern als een sociale groepering moeten worden beschouwd. Uit dien hoofde moet in de begripsomschrijving ook dit aspect naar voren komen. Tenslotte zal het geen nadere verduidelijking behoeven, dat waar in de probleemstelling wordt gesproken van veranderingen in het patroon van spreiding van bevolking en voorzieningen en de houding van plattelandsbewoners tegenover deze wijzigingen ons plattelandskernbegrip dynamisch zal moeten zijn, d.w.z. ruimte moet bieden voor veranderingen in de bevolkingsspreiding, de verzorgende functie van de kern, en het sociale groepering zijn van de sociaal-ruimtelijke eenheid.

Door ons bij de opstelling van een definitie van het begrip plattelandskern te laten leiden door enkele richtlijnen die voortvloeien uit de probleemstelling van ons onderzoek hoeven wij ons niet te begeven in het doolhof van de 94 definities van 'community' die HILLERY onder ogen zag en de vele andere die daarna nog zijn ontworpen (1955). In plaats van een grootste-gemene-deler-definitie zoals opgesteld door KÖNIG (1958, p. 28) komen wij nu op grond van genoemde aanwijzingen tot de volgende, helaas niet veel minder ingewikkelde en omvangrijke omschrijving. Onder een plattelandskern wordt in deze studie verstaan *een verzameling van individuen die voor een deel gewoonlijk in een concentratie van beperkte omvang, meestal voor een ander deel in verspreide bebouwing bijeen wonen, voor de voorziening in tenminste een deel van hun dagelijkse levensbehoeften zich niet naar andere plaatsen hoeven te begeven en gewoonlijk worden gekenmerkt door het feit dat het bijeen wonen heeft geleid tot een zeker bewustzijn van een eigen collectieve identiteit*. Tot op zekere hoogte bevat onze definitie dezelfde elementen die HILLERY bij zijn speurtocht bij een meerderheid van de 94 definities aantrof, nl. 'area', 'social interaction' en 'common ties' (1955, p. 117 e.v.). Bij nadere beschouwing blijken echter verschillen te bestaan. Het element geografisch gebied is in onze definitie niet alleen toegespitst op de (meest voorkomende) situatie in landelijke gebieden in Nederland: min of meer geconcentreerde bebouwing in een kern en verspreide bebouwing in het buitengebied, maar ook meteen gekoppeld aan de sociale eenheid van een verzameling individuen die het bijeen wonen als gemeenschappelijk kenmerk hebben. De aanwezigheid van een of meer verzorgingselementen als onderdeel van de omschrijving van ons begrip plattelandskern veronderstelt vanzelfsprekend het bestaan van interacties tussen de bewoners van de kern, maar stelt het voorkomen van interactie-patronen, laat

staan van netwerken van sociale relaties, niet voorop. Het element 'common ties', waaronder HILLERY onder meer blijkt te verstaan verschijnselen als 'consciousness of kind' en 'possession of common ends, means or norms' (1955, p. 115 en p. 116) heeft echter wel een grote overeenkomst met het derde deel van onze definitie. Juist het feit dat bij een verzameling van individuen als gevolg van het bijeen wonen een zeker bewustzijn van een eigen collectieve identiteit aanwezig is, maakt een dergelijke sociale eenheid tot een sociale groepering, waarbinnen ook ten aanzien van andere punten dan de territoriale verwantschap overeenkomstige gevoelens en belangen en daardoor gemeenschappelijke doeleinden, verwachtingen, normen en waarden zich kunnen ontwikkelen.

Op basis van dezelfde drie elementen die Hillery bij de bestudering van de 'community'-definities had ontdekt heeft BURIE een theoretisch model ontwikkeld waarmee de variatie tussen menselijke nederzettingen zou kunnen worden nagegaan (1967). Een van de hypothesen die hij aan de hand van dit model meent te kunnen toetsen is de drie-dimensionaliteit van het verschijnsel stedelijkheid (1967, p. 352). Indien deze hypothese op waarheid zou berusten, hoopt Burie met het model een effectief middel gevonden te hebben om het ontbreken van een enkelvoudige dichotomie tussen stad en platteland te kunnen aantonen (1967, p. 348). Ook wij hebben de indruk met de hierboven gegeven omschrijving van het begrip plattelandskern ons te hebben onttrokken aan de uitzichtsloze strijd over het al dan niet bestaan van (wezenlijke) verschillen tussen stad en platteland. Ook voor ons is de plattelandskern een in een geografisch gebied op een bepaalde wijze bijeen wonende bevolkingsgroep met een bepaalde graad van verzorgende functie en bepaalde mate van sociale samenhang. Daardoor is er in onze definitie voor alle soorten kernen plaats. Alleen door in de morfologische dimensie te stellen, dat er naast een bevolkingsconcentratie gewoonlijk een aantal verspreid wonende individuen deel uitmaken van de kern, zijn wij in staat het door ons omschreven begrip overeenkomstig het algemeen spraakgebruik met plattelandskern te betitelen.

Omdat, zoals verderop nog zal blijken, voor ons onderzoek behoefte bestaat onderscheid te maken tussen verschillende soorten van plattelandskernen, willen wij met gebruikmaking van de elementen van onze definitie van het verzamelbegrip plattelandskern enkele soorten van plattelandskernen die veel voorkomen nader omschrijven. Een *dorp* is een verzameling van individuen die voor een deel in een concentratie van beperkte omvang, voor een ander deel gewoonlijk in een of meer nog kleinere concentraties en in verspreide bebouwing bijeen wonen, voor de voorziening in een kleiner of groter deel van hun dagelijkse levensbehoeften zich niet naar andere verzorgende centra hoeven te begeven en worden gekenmerkt door het feit, dat als gevolg van het bijeen wonen, zich een vrij sterk bewustzijn van een eigen collectieve identiteit heeft ontwikkeld. Een *gehucht* is een verzameling van individuen die voor het merendeel gewoonlijk in een concentratie van zeer beperkte omvang, voor

een ander meestal klein deel in verspreide bebouwing bijeen wonen, voor de voorziening in gewoonlijk slechts een klein deel van hun dagelijkse levensbehoeften zich niet naar andere plaatsen hoeven te begeven, voor het resterende deel van deze behoeften gebruik kunnen maken van verzorgingselementen in het dorp in welks gebied zij wonen en die worden gekenmerkt door een beperkt bewustzijn van een eigen collectieve identiteit op grond van het bijeen wonen enerzijds en van het gevoel voor een deel van hun verzorging afhankelijk te zijn van het dorp en hiertoe te behoren anderzijds. Een *buurtschap* is voor ons gelijk aan een gehucht. Wel is het zo, dat in veel gevallen alle bewoners van een buurtschap min of meer verspreid wonen. Men kan ook zeggen, dat een buurtschap een bijzondere vorm van een gehucht is. Buurtschappen in deze door ons bedoelde zin komen in ons land in grote aantallen voor in de Achterhoek en Twente. Men moet deze buurtschappen begripsmatig niet verwarren met de *buurten* op het platteland, die wij zouden willen omschrijven als verzamelingen van individuen die gewoonlijk in concentraties van zeer beperkte omvang bijeen wonen, niet of nauwelijks een verzorgende functie kennen en niet of slechts in zeer geringe mate een eigen collectieve identiteit hebben. Een *streek* is een bijzondere vorm van een dorp. Zij wordt in morfologisch opzicht gekenmerkt door het feit, dat een groot deel van de bewoners, zo niet alle, min of meer geconcentreerd langs één weg of twee parallel lopende wegen en daartussen liggende verbindingswegen bijeen wonen. Streken, die in het algemeen spraakgebruik ook wel streek-, weg- of dijkdorpen worden genoemd, komen in ons land voor in de gebieden met een strokenverkaveling met bewoning op de kavels (zie HOFSTEE en VLAM, 1952) en in de Veenkoloniën. Ook sommige steden vallen onder ons begrip plattelandskern. Een niet gering aantal steden, in het gewone spraakgebruik meestal stadjes, in enkele gevallen stedeken (bijv. Diepenheim) genoemd, verschilt namelijk in geen enkel opzicht van een dorp, zoals wij dat hierboven hebben omschreven. Plaatsen als bijv. Bronkhorst, Sloten, Ootmarsum, Aardenburg en Oudewater omvatten een bevolkingsconcentratie van beperkte omvang, in de meeste gevallen ook een gebied met verspreide bebouwing en in enkele gevallen (bijv. Borculo) ook een of meer gehuchten. Dat deze plattelandskernen door de spraakmakende gemeente met stad worden betiteld, is uitsluitend een gevolg van het feit dat zij op soms niet meer te achterhalen wijze in de Middeleeuwen stadsrechten hebben gekregen.

Hier doet zich echter wel het probleem voor – overigens geldt dit ook voor plaatsen die in het gewone spraakgebruik soms met dorp worden betiteld, bijv. Drachten – hoe groot een bevolkingsconcentratie kan zijn om in de zin van onze definitie van plattelandskern nog van beperkte omvang te kunnen worden genoemd. Hoewel wij ons niet volledig willen vastleggen op een exact getal, zoals bijv. in de V.S. niet alleen als criterium voor het al of niet ‘city’ zijn van een kern geldt, maar ook voor de verschillende soorten van plattelandskernen (zie bijv. LOOMIS en BEEGLE, 1950, p. 177), denken wij aan een maximumgrootte van de centrale bevolkingsconcentratie van 10.000 inwoners.

In de titel van onze studie komt de term ‘kleine plattelandskernen’ voor.

Hieruit kan worden afgeleid, dat onze aandacht vooral is gericht op die plattelandskernen die wat betreft het totale aantal bijeen wonende individuen klein kunnen worden genoemd. Dit houdt in, dat wij in het vervolg ons meer zullen bezig houden met plattelandskernen met een omvang van enkele tientallen of enige honderden individuen dan met kernen die in totaal enige duizenden inwoners tellen.

3. AANTAL EN SPREIDING VAN KLEINE PLATTELANDSKERNEN

In verscheidene landen is het aantal kleine plattelandskernen zeer groot en woont een aanzienlijk deel van de plattelandsbevolking in kleine kernen. Uit een tabel in een artikel van WÄDEKIN over de dorpen in de Sovjet-Unie is af te leiden, dat in 1959 ruim 97% van de landelijke nederzettingen in dit land minder dan 1000 inwoners telde en dat in deze kleine plattelandskernen ruim 67,5 miljoen mensen (dat is 63,2% van de totale plattelandsbevolking) woonden (1968, p. 603). Wat de U.S.A. betreft beschikken wij over minder recente cijfers. Dit vindt mede zijn oorzaak in het feit dat in dit land bij de volkstelling practisch alleen aan de 'incorporated places'² het inwonertal bekend wordt. Bij de telling in 1940 werd het aantal 'unincorporated places' met meer dan 500 inwoners nagegaan en sinds de volkstelling van 1950 worden alleen 'unincorporated' kernen met 1000 inwoners en meer als afzonderlijke telgebieden beschouwd (FUGUITT, 1965a, p. 363). Er kan worden aangenomen, dat zeker in sommige delen van de U.S.A. het aantal plattelandskernen kleiner dan 1000 inwoners dat geen 'incorporated' status heeft, ook tegenwoordig nog zeer groot is. Zo vermeldt Fuguitt, dat volgens de Rand McNally Commercial Atlas – die ook volgens MARSHALL (1946, p. 160) als de meest betrouwbare bron geldt voor het doen van een schatting van het aantal 'unincorporated' dorpen en gehuchten – in de staat Wisconsin in 1960 878 van deze niet 'geïncorporeerde' plaatsen waren (FUGUITT, 1964, p. 2). Hiervan hadden slechts 12 een inwonertal van 1000 of meer!

Uit gegevens die wij aantreffen bij KOLB en BRUNNER (1946), MARSHALL (1946) en LOOMIS en BEEGLE (1950) kon worden berekend, dat in 1940 in de U.S.A. van het aantal kernen met minder dan 10.000 inwoners³ ruim 91% kleiner was dan 1000 inwoners. In deze kleine plattelandskernen, waartoe de verspreid wonende plattelandsbevolking niet wordt gerekend, bleek ongeveer 35% (bijna 11 miljoen personen) van het totale aantal in concentraties wonende plattelanders te zijn gevestigd.

Uit een tabel in een publikatie van MEYER kan worden afgeleid, dat in 1960 in de Bondsrepubliek van de ruim 23.000 plattelandsgemeenten drie kwart minder dan 1000 inwoners had (1964, p. 113). Hierbij moet worden bedacht,

² Door de 'incorporation' wordt een plaats een bestuurlijke eenheid met een aantal eigen publiekrechtelijke bevoegdheden zoals het heffen van sommige belastingen, het vaststellen van verordeningen en het uitgeven van obligaties voor de aanleg van wegen, riolering, etc. De niet 'geïncorporeerde' plaatsen vallen ook wat deze elementen van overheidszorg betreft rechtstreeks onder de op het Amerikaanse platteland meest voorkomende eenheid van lokaal bestuur, de 'county' (zie ook LOOMIS and BEEGLE, 1950, p. 602).

³ In overeenstemming met ons begrip plattelandskern hebben wij als maximumgrootte 10.000 aangehouden, hoewel volgens de Amerikaanse census bevolkingsconcentraties van 2.500–10.000 als stedelijk worden gerubriceerd. In hun studie over de plattelandssamenleving worden door KOLB en BRUNNER deze 'small towns' echter wel in de beschouwing betrokken (1946).

dat een 'ländliche Gemeinde' in sommige gevallen meer dan één kern zal bevatten. In deze plattelandsgemeenten met minder dan 1000 inwoners woonden bijna 7,3 miljoen mensen, dat is 38,7% van het totaal aantal inwoners van de landelijke gemeenten in de Bondsrepubliek.

In een artikel over de mate van concentratie van de plattelandsnederzettingen in Roemenië vermelden STEFANESCU en BARANOVSKY, dat van alle plattelandskernen in dit land 72,7% minder dan 1000 inwoners telt (1968, p. 55). In de studie van SAVILLE over de ontvolking van het platteland van Engeland en Wales wordt medegedeeld, dat in 1921 61% van alle 'civil parishes' een inwonertal van minder dan 500 had (1957, p. 71). Uit de beschrijving van de bevolkingsontwikkeling in de graafschappen Rutland en Warwickshire, met name betreffende de groottestructuur van de 'parishes' in 1951, kan de veronderstelling worden afgeleid, dat het huidige aantal kleine 'parishes' naar verhouding niet zo erg veel kleiner zal zijn dan in 1921. Ook hier moet worden bedacht, dat een 'civil parish' in sommige gevallen zal samenvallen met één plattelandskern, maar lang niet in alle.

Interessant voor onze behandeling van enkele kwantitatieve aspecten van de problematiek van de kleine plattelandskernen is ook een publikatie van COMMINS over veranderingen in de bevolkingsomvang die tussen 1956 en 1966 in de Ierse Republiek in kernen van verschillende grootte hebben plaats gehad (1968). Het blijkt, dat van de kernen met minder dan 10.000 inwoners in 1961 er 760 (dat is 85%) zijn die minder dan 1000 inwoners tellen. In deze kleine plattelandskernen woont bijna 37% van de in kernen kleiner dan 10.000 wonende plattelandsbevolking. Hiernaast moeten zeker voor Ierland de verspreid wonende plattelanders nog in beschouwing worden genomen. Van de totale bevolking in de Ierse Republiek, die in 1961 2,8 miljoen bedroeg, woonde maar liefst 44,5% in verspreide bebouwing buiten 'census towns', zijnde clusters van 20 en meer woningen.

Alvorens het relatieve aantal kleine plattelandskernen in Nederland en de omvang van de daarin wonende bevolking te vermelden, moeten wij – mede met het oog op de bespreking van de spreiding en de bevolkingsontwikkeling van deze kernen – even stilstaan bij de methodologische problemen die zich hierbij voordoen. In 2.2 hebben wij gesteld, dat de definiëring van de verschillende soorten van plattelandskernen vanuit de gezichtspunten die samenhangen met de probleemstelling van ons onderzoek dient te geschieden. Bij de behandeling van enige kwantitatieve aspecten van de problematiek van de kleine plattelandskernen stuiten wij nu op de moeilijkheid, dat de statistische gegevens in de vorm waarin zij beschikbaar zijn, niet geheel voldoen aan onze behoeften. De voornaamste bezwaren zijn tweëërlei. Het Centraal Bureau voor de Statistiek maakt bij de vermelding van de gegevens over onderdelen van gemeenten, zoals deze (uitsluitend) beschikbaar komen bij gelegenheid van de algemene volks- en woningtellingen, geen onderscheid tussen steden, dorpen, gehuchten en buurten. De onderdelen van de gemeenten worden slechts onderscheiden in 'plaatsen' (ook wel 'woonkernen' of 'bewoonde oorden' genoemd) en gebieden met verspreide huizen. Als plaatsen worden door het

C.B.S. beschouwd ,alle territoriale groeperingen van huizen, welke een min of meer aaneengesloten bebouwing vormen en onder een gemeenschappelijke naam bekend staan' (13e Algemene volkstelling 31 mei 1960, Deel 2, blz. 8).

Ons tweede bezwaar wordt gevormd door het feit, dat in veel gevallen, met name waar het gemeenten betreft die meer dan één plaats omvatten, de verspreide huizen die op verschillende plaatsen (dorpskernen, kern van een gehucht) zijn georiënteerd, niet als afzonderlijke onderdelen zijn genomen, waardoor een ,toedeling' van de bewoners van verspreide huizen aan de concentratie van bewoners met wie zij bijeenwonen, niet mogelijk is.

Het laatstgenoemde bezwaar is onoverkomelijk, indien men voor ieder dorp en gehucht exact het totale aantal bijeenwonenden wil weten. Voor het eerstgenoemde probleem werd een oplossing gevonden door gebruik te maken van de ,Alfabetische plaatsnamenlijst van Nederland', omstreeks 1959 voor politieke doeleinden(!) bewerkt door HEGER, waarin circa 8500 plaatsnamen zijn voorzien van de aanduiding ,dorp', ,gehucht' of ,buurtschap'. Op grond van de toetsing aan de bij ons bestaande kennis inzake de feitelijke situatie in verschillende delen van ons land, onder meer in de vier gebieden waar door onszelf gegevens voor het onderzoek werden verzameld, mogen wij aannemen, dat de aanduiding ,dorp' in overeenstemming is met de inhoud van ons dorpsbegrip, maar de beide andere betitelingen de werkelijkheid in de door ons bedoelde zin niet juist weergeven. Met name zijn zeer veel plaatsen van een ,b' (buurtschap) voorzien die volgens ons met ,buurt' moeten worden betiteld, terwijl voor sommige plaatsen de aanduiding ,gehucht' niet overeenkomt met onze definitie van een gehucht. In het volgende zullen wij om deze redenen de categorieën ,gehuchten' en ,buurtschappen', zoals zij door Heger op grond van gegevens hem door de gemeentebesturen verstrekt worden onderscheiden, steeds tezamen nemen. De koppeling van de C.B.S.-gegevens inzake de inwonertallen van ,plaatsen' met de aanduidingen ontleend aan de plaatsnamenlijst van Heger, brengt met zich mee, dat het aantal inwoners van een dorp steeds betrekking heeft op de (centrale) bevolkingsconcentratie van het dorp. Wij zullen daarom in het volgende van ,dorpskernen' spreken, als de omvang van de (centrale) bevolkingsconcentratie wordt bedoeld.

Hoewel hetzelfde eigenlijk ook geldt voor de gehuchten en buurtschappen, zullen wij gemakshalve de termen ,gehuchten en buurten' gebruiken, wanneer sprake is van het aantal bewoners van huizen die een min of meer aaneengesloten bebouwing vormen.

Uit de cijfers van staat 2 in bovengenoemd deel van de volkstelling 1960 voor het land als geheel kan worden berekend, dat van het totaal aantal plaatsen met minder dan 10.000 inwoners 2.661, ofwel 73%, waren met minder dan 1.000 inwoners. Onder deze 2.661 plaatsen bleken zich volgens de lijst van Heger circa 1100 dorpskernen te bevinden. Van het totaal aantal inwoners in plaatsen met minder dan 10.000 inwoners woonden in 1960 ruim 1 miljoen personen, dat is 27%, in plaatsen met minder dan 1.000 inwoners. Hiervan woonden ongeveer 600.000 in dorpskernen met een inwonertal kleiner dan 1000.

Tenslotte dient in dit overzicht van het aantal plattelandsbewoners dat in ons land in kleine plattelandskernen woont, te worden vermeld, dat volgens de volkstelling 1960 ruim 985.000 mensen in gebieden met verspreide huizen woonden. Er kan worden aangenomen, dat tenminste 300.000 van deze verspreid wonende plattelanders op deze kleine dorpskernen is geïntereerd. Wanneer wij aannemen, dat van de 400.000 inwoners van gehuchten en buurten met minder dan 1000 inwoners een deel is gericht op grotere dorpskernen, komen wij tot de conclusie, dat in ons land zeker meer dan 1 miljoen plattelandsbewoners in kleine plattelandskernen wonen.

Over de geografische spreiding van kleine plattelandskernen en de oorzaken daarvan hebben wij in de literatuur slechts weinig gegevens kunnen vinden. WÄDEKIN deelt mede, dat kleine kernen bijzonder karakteristiek zijn voor Estland en Letland, in mindere mate voor Litauen, Wit-Rusland en het westelijk deel van de Oekraïne, terwijl zij ook in grote delen van West- en Noord-Rusland voorkomen (1968, p. 603-604). Grote dorpen met meer dan 1000 inwoners komen vooral voor in klimatologisch gunstige, oude landbouwgebieden als de Oekraïne, Moldavië, het centrale 'Zwarte Aarde'-gebied, de gebieden ten noorden en ten zuiden van de Kaukasus en in enige gebieden van West-Siberië en Noord-Kazachstan. Volgens SCHWARZ moet dit in toenemende mate voorkomen van grote landelijke nederzettingen, als men in Rusland van het westen en noorden naar het oosten en zuiden gaat, gedeeltelijk worden toegeschreven aan verschillen in natuurlijke omstandigheden (1966, p. 144). In het westen en noorden komen veel veengebieden en moerassen voor, waardoor in veel gevallen de uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond werd belemmerd. Daar bovendien op de tussen venen en moerassen ingeklemde eilandjes slechts een extensieve vorm van veehouderij mogelijk was, konden de aldus ontstane nederzettingen slechts een geringe omvang bereiken. Het steppegebied in het zuiden en oosten van Europees Rusland en in Kazachstan bood de mogelijkheid om de graanteelt uit te breiden zonder door natuurlijke barrières te worden gehinderd. Bovendien zou concentratie van de agrarische bevolking in grote dorpen in deze gebieden ook reeds in het verleden noodzakelijk zijn geweest om de moeilijkheden met de watervoorziening het hoofd te kunnen bieden. Naast deze omstandigheden van fysische aard en de daarmee in verband staande mogelijkheden van de agrarische bedrijfsvoering hebben, volgens SCHWARZ, ook factoren van politieke aard tot dit verschil in voorkomen van kleine plattelandskernen in Rusland geleid (1966, p. 145). Bij de uitbreiding van zijn invloed in oostelijke en zuidelijke richting moest het Grootvorstendom Moskou, waaruit het Tsarenrijk is ontstaan, de bewoners in de op de Tartaren veroverde gebieden zich laten vestigen in grote dorpen, opdat deze hierdoor zich beter konden beveiligen tegen de aanvallen van de voormalige bezitters van het steppegebied. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat naast de door Schwarz genoemde factoren die in het meer of minder verre verleden de verschillen in het landelijke nederzettingenpatroon in Rusland hebben beïnvloed, ook de industrialisatie en de daarmee gepaard gaande ver-

stedelijking in de afgelopen vijftig jaar moeten worden genoemd. De gebieden met de grootste industriële ontwikkeling liggen, afgezien van Moskou en Leningrad niet in het noord-westen, maar in het zuiden en oosten van Europees Rusland (zie b.v. de grote Bosatlas, 1968, kaart op blz. 68).

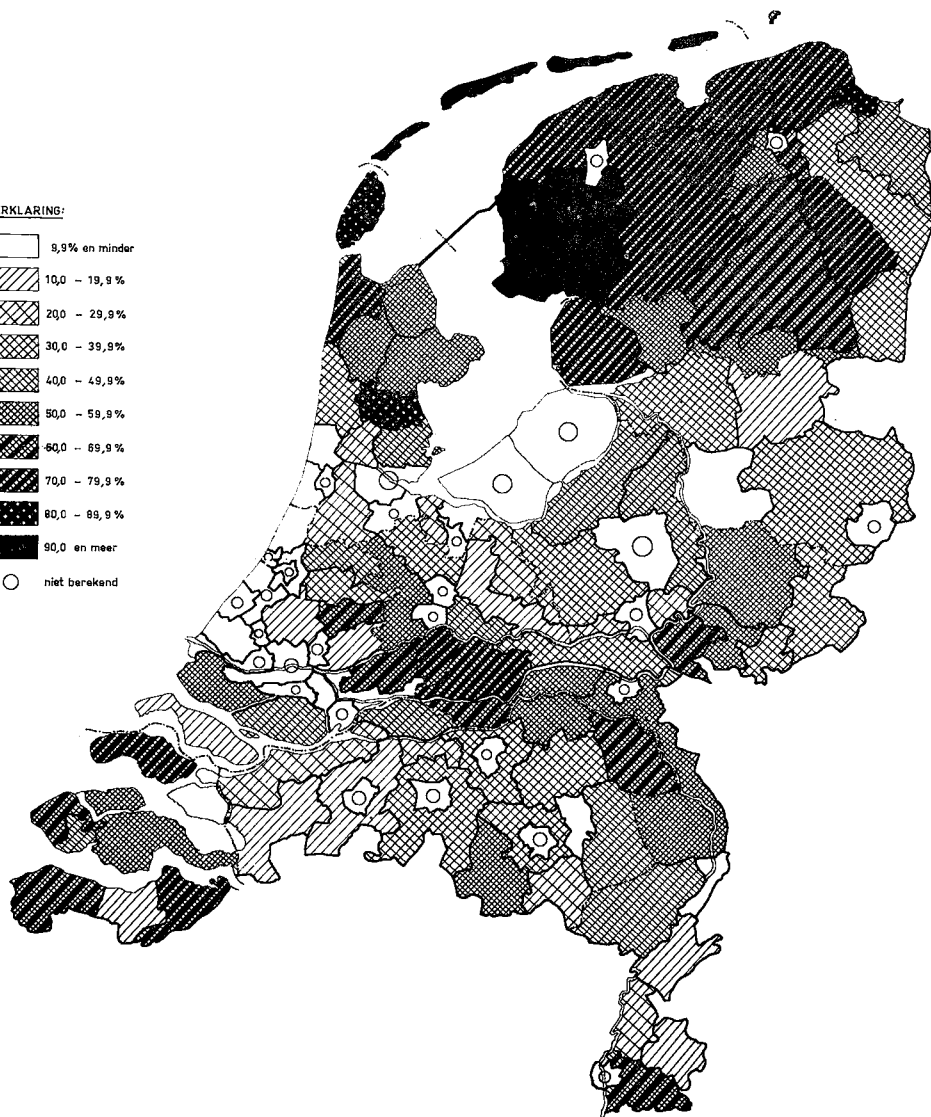
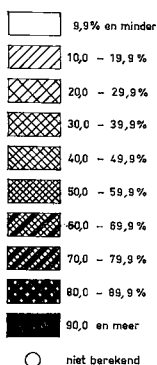
In dit verband is ook een opmerking van SAVILLE interessant. Nadat hij heeft nagegaan, in welke 'counties' van Engeland en Wales het aantal 'parishes' met minder dan 500 inwoners meer dan 65% bedraagt en in welke het percentage kleine 'parishes' minder dan 55% van het totaal aantal 'parishes' in het graafschap is, constateert hij, dat de graafschappen met de grote aantallen kleine 'parishes' overwegend die zijn welke (voor Engelse omstandigheden) een betrekkelijk hoog percentage agrarische beroepsbevolking hebben.

In de 'counties' met een laag percentage kleine 'parishes' zijn in de meeste gevallen grote aantallen beroepspersonen werkzaam in de industriële sector, handel en verkeer en de mijnbouw. Maar dan gaat hij als volgt verder. 'Most, but not all, and in each group (die met veel en met weinig kleine 'parishes') there are exceptions. This is not unexpected since the pattern of settlement antedates by many centuries the development of our industrial society, and although there have been many modifications during the past century and a half, in many parts of the country the old agrarian roots of the settlement pattern have persisted' (1957, p. 71-72).

Men mag aannemen, dat in Rusland en andere landen waar de industriële ontwikkeling enige decennia in gang is, evenals in andere landen waar deze ontwikkeling al veel eerder is begonnen, in het oorspronkelijke nederzettin-genpatroon dat zich voornamelijk op grond van de ubiquiteit van de agrarische produktie en de daarmee samenhangende verzorging (STEIGENGA, 1967, p. 67) heeft gevormd, in meer of minder sterke mate veranderingen zijn opgetreden. Aan de andere kant mag men verwachten, dat in de gebieden, die nog overwegend agrarisch zijn gebleven, tenzij zich binnen de agrarische sector ingrijpende wijzigingen hebben voltrokken, de spreiding en de grootte van de plattelandskernen in de laatste honderd jaar geen ingrijpende wijzigingen hebben ondergaan.

Op kaart 1 is voor ons land naar de toestand in 1960 het aantal dorpskernen met minder dan 1000 inwoners in procenten van het totaal aantal dorpskernen per economisch-geografisch gebied weergegeven. Veel kleine dorpskernen komen voor in de drie noordelijke provincies, de Waddeneilanden, in de kop van Noord-Holland, aan weerszijden van de grens tussen Utrecht en Zuid-Holland, Alblasserwaard, Vijfheerenlanden, West-Betuwe en de Bommelerwaard, de Liemers, Zeeland, de noordoosthoek van Noord-Brabant en zuidelijk Zuid-Limburg. Wanneer wij nu deze kaart vergelijken met een cartogram, waarop de agrarische beroepsbevolking in een percentage van de totale beroepsbevolking per economisch-geografisch gebied staat weergegeven (zie b.v. 13e Algemene volkstelling, deel 10B, cartogram 2, blz. 16), zien wij echter enkele markante verschillen. Enkele gebieden waar 60% en meer van de dorpskernen kleiner is dan 1000 inwoners, zoals Appingedam en Delfzijl, het weide- en het zandgebied in Friesland, de Liemers, de West-Be-

VERKLARING:

KAART 1. Aantal dorpskernen met minder dan 1000 inwoners, in procenten van het totaal aantal dorpskernen per economisch-geografisch gebied, 1960.

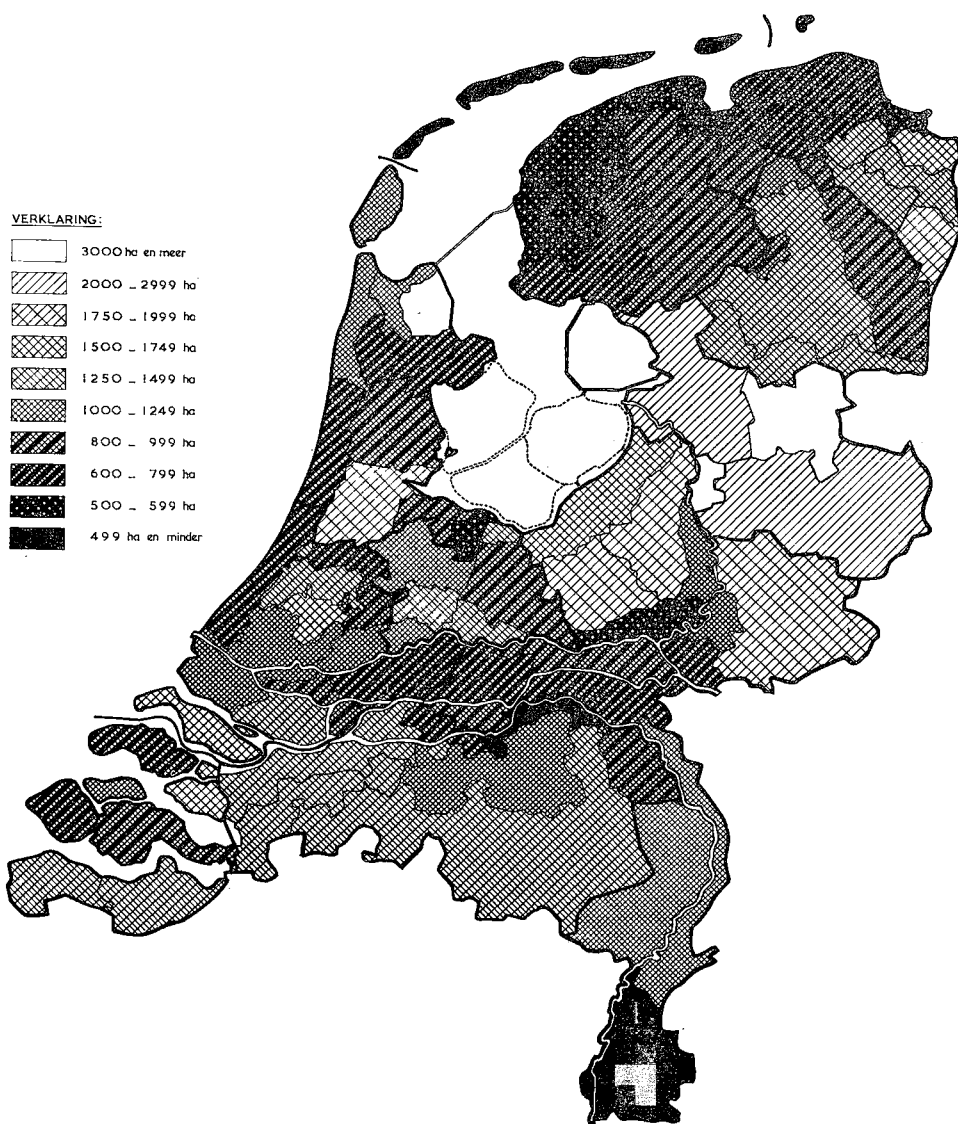
tuwe en zuidelijk Zuid-Limburg hebben een percentage agrarische beroepsbevolking dat niet boven de 30 uitkomt. Daarentegen zijn er ook gebieden met een betrekkelijk hoog percentage agrarische beroepsbevolking (40 en meer) waar desondanks maar zeer weinig kleine dorpen voorkomen, zoals Noord-Oost Overijssel, het Westland, Goeree-Overflakkee en Tholen.

Het voorkomen van deze 'afwijkingen' betekent een waarschuwing dat wij de geografische spreiding van de kleine dorpen in ons land niet in eerste instantie moeten trachten te verklaren met de tussen de gebieden bestaande verschillen in de huidige samenstelling van de beroepsbevolking. De opmerking van SAVILLE, dat het nederzettingenpatroon reeds vele eeuwen vóór het begin van de moderne stedelijk-industriële ontwikkeling zich had gevormd en dat in veel gebieden in Engeland en Wales de oude agrarische wortels van het nederzettingenpatroon zijn blijven bestaan (1957, p. 71-72) vormt een duidelijke suggestie dat een belangrijk deel van de grondslagen van het nederzettingenpatroon, zoals wij dat nu aantreffen, met name van de spreiding van de kleine plattelandskernen, ook in ons land werd gelegd in de tijd, toen de bewoners hier voornamelijk hun bestaansmogelijkheden vonden in de beoefening van de landbouw en de daarop gebaseerde verzorging. Een ingang tot de reconstructie van deze agrarische 'onderbouw' van het huidige nederzettingenpatroon kan worden verkregen door de oppervlakte cultuurgrond die tegenwoordig in het dorpsgebied is gelegen in kaart te brengen. Deze oppervlakte cultuurgrond is immers, voorzover het de bodemgebonden produktie betreft, in grote trekken bepalend voor het aantal personen dat zijn bestaan vindt in de uitoefening van de agrarische produktie en in de verzorging van de materiële en geestelijke behoeften van de in de landbouw werkzame bevolking. Kaart 2 geeft een overzicht van de gemiddelde grootte van het dorpsgebied omstreeks 1950, uitgedrukt in ha cultuurgrond, per landbouwgebied volgens de indeling in landbouwgebieden van 1912.

Hoewel met betrekking tot veel gebieden een overeenstemming tussen de kaarten 1 en 2 ontbreekt – met name geldt dit voor die gebieden waar in de laatste eeuw tengevolge van een sterke stedelijke en/of industriële ontwikkeling (b.v. Kennemerland, Zaanstreek, het Gooi, Utrechtse Heuvelrug, Zuidelijke Veluwezoom, Meierij, Mijnstreek) of een intensivering binnen de agrarische sector door een ontwikkeling van de tuinbouw of fruitteelt (b.v. de Streek, Bollengebied, de Veenstreek, Westland, IJsselmonde, Over-Betuwe) de bevolking in meer of minder sterke mate toenam zonder dat dit tot de stichting van nieuwe dorpen leidde –, toont een vergelijking van de beide kaarten duidelijk aan, dat kleine dorpskernen vooral daar voorkomen waar de oppervlakte cultuurgrond in het dorpsgebied gering is. Het zijn vooral de kop en het midden-gewest van Noord-Holland, Friesland, het Hogeland en het Westerkwartier in Groningen, Oost-Drente, het Rivierengebied, Zeeland en het zuiden van Zuid-Limburg, waar deze paralleliteit tussen het voorkomen van veel kleine dorpskernen en gemiddeld kleine dorpsgebieden wordt aangetroffen.

Aan de andere kant komen weinig tot zeer weinig kleine dorpskernen tezamen met gemiddeld grote dorpsgebieden voor in Oost-Groningen, de zandgebieden in Overijssel en Gelderland, de Meerlanden, de droogmakerijen in Midden-Zuid-Holland, Goeree-Overflakkee, Tholen, St. Philipsland en de zandgronden van Brabant met uitzondering van de Kempen en het Peelgebied.

De oorzaken van dit verschil tussen, in grote lijnen, de klei- en veengebieden met veel kleine dorpen in het noorden, het zuid-westen en het midden van

KAART 2. Gemiddelde grootte van het dorpsgebied per landbouwgebied, in ha cultuurgrond, ca. 1950.

het land enerzijds en de zandgronden in het oosten en zuiden met relatief weinig kleine dorpen anderzijds moeten worden gezocht in de uiteenlopende bewoningsgeschiedenis van deze beide groepen van gebieden. Er kan worden aangenomen, dat de kleigebieden vanaf de oudste tijden dat zij continu bewoond zijn door hun grotere vruchtbaarheid geheel in cultuur werden genomen. Voor deze aanname pleit de blokverkaveling, waardoor deze gebieden worden gekenmerkt en die, zoals door HOFSTEE en VLAM wordt gesteld, ontstaat als het resultaat van een spontane planloze verkaveling (1952, p. 205). Een dergelijke verkavelingsvorm komt voor in die gebieden, waar in de periode voorafgaande aan de zgn. Na-Karolingische overstromingen door een familiegemeenschap of bij de inpolderingen die na deze transgressies in de late middeleeuwen plaats hadden hetzij door de gezamenlijke bewoners van een dorp, hetzij door één eigenaar (b.v. een klooster) grote oppervlakten kleigrond voor het gebruik als bouw- of hooiland moesten worden verdeeld (HOFSTEE en VLAM, 1952, fig. 1). De veengebieden die in de 'tweede linie' achter deze kleigronden in het noorden en het westen van ons land zijn gelegen, werden voor het grootste deel gedurende de Middeleeuwen door groepen van kolonisten in cultuur gebracht. Zoals onder meer de studie van VAN DER LINDE (1956) op zeer gedetailleerde wijze heeft aangetoond, gaat de ontginning van het uitgestrekte laagveengebied in Holland en West-Utrecht terug op de uitgifte ('cope') van bepaalde stukken woeste grond door de landsheer of degenen die de grond van hem in leen hadden gekregen, aan kolonisten die onderling de aldus verkregen grond verdeelden door langs een dijk, een weg of een water de (gelijke) breedte van hun hoeven uit te zetten en loodrecht op deze 'ontginningsbasis' de zg. zwetsloten groeven die de scheiding tussen de iedere kolonist toebehorende kavels vormden. De achtergrenzen van de hoeven vielen, althans bij de latere middeleeuwse kolonisaties, toen in Holland het landsheerlijk gezag zijn invloed kon laten gelden, gewoonlijk samen met de grenzen van het rechtsgebied (banne, gerecht of ambacht). In de veengebieden in het noorden van ons land, waar sinds de 11e eeuw een landsheerlijk bestuur ontbrak (HOFSTEE, 1937, p. 157), droeg de middeleeuwse kolonisatie het karakter van een vrije vestiging, waardoor de achtergrenzen van de strook grond waarop de eigenaar van de hoeve het recht van opstrek (HOFSTEE, 1937, p. 153) kon doen gelden, niet van tevoren waren vastgesteld, in tegenstelling tot de situatie in Holland en West-Utrecht. Door deze omstandigheid zullen vermoedelijk in de veengebieden in het noorden, meer dan in de hollands-utrechtse laagvlakte, temidden van de gronden die volgens het systeem van de opstreckende heerden-verkaveling in cultuur waren gebracht, geruime tijd zich nog stukken onontgonnen veen hebben bevonden die echter wel veelal als natuurlijk hooi- of weiland gemeenschappelijk gebruikt werden (de zg. meenscharren of hemrikken) (HOFSTEE en VLAM, 1952, p. 225). Hoewel in mindere mate dan in de kleigebieden het geval was, kan worden aangenomen, dat in de 12e en 13e eeuw grote delen van de veengebieden, met name in het westen van ons land, in cultuur waren gebracht. Deze aanname lijkt ons vooral gerechtvaardigd, omdat de bevolkingsvermeerdering in deze

periode in ons land als een belangrijke drijfveer tot de ontginning van de laagveengebieden wordt beschouwd (HOFSTEE en VLAM, 1952, p. 222; SLICHER VAN BATH, 1960, p. 168).

Geheel anders heeft de occupatie van de zandgebieden in het oosten en zuiden van ons land zich voltrokken. Hoewel zeker sommige delen van de zandgronden tot de oudste bewoonde gedeelten van ons land behoren (KEUNING, 1965, p. 90), lagen in deze gebieden de complexen cultuurgrond nog lange tijd na het in gebruiknemen daarvan, voor het merendeel van deze gebieden tot in de 19e en 20e eeuw, als eilanden temidden van meer of minder grote oppervlakten onontgonnen heide, bos en broekland. Dit vond zijn oorzaak in de in vergelijking met de klei- en veengronden veel kleinere natuurlijke vruchtbaarheid, waardoor het meervoudige gebruik van de grond dat in verband met de op zelfvoorziening gebaseerde volkshuishouding noodzakelijk was, in sterke mate werd beperkt. Voor bouwland geschikte gronden nodig voor de teelt van het broodgraan waren door de hoge ligging in voldoende mate aanwezig. De oppervlakte natuurlijk grasland voor het houden van vee om over melk, vlees, huiden, mest en trekkracht te kunnen beschikken was evenwel in de meeste zandgebieden slechts van beperkte omvang. Daarom waren de bewoners van de zandgebieden in vroeger tijden gedwongen grote stukken in onontgonnen staat te houden. Deze terreinen, meestal velden genoemd, boden de mogelijkheid om het noodzakelijke aanvullende vee te houden (heide voor schapen en loofbossen voor varkens) en plaggen te steken, die onder meer voor de bemesting van het bouwland nodig waren (zie ook KEUNING, 1965, p. 86 e.v.).

Als gevolg van de beperkte mogelijkheden om de zandgronden in cultuur te brengen was de dichtheid van de bevolking in deze gebieden in vergelijking met de alluviale gronden van ons land, in de periode, waarin de grondslagen voor het huidige nederzettingenpatroon ten plattelande werden gelegd, zeer gering. Omstreeks 1500 was de bevolkingsdichtheid in Holland en Friesland ongeveer twee keer zo groot als in Overijssel en op de Veluwe (SLICHER VAN BATH, 1965, p. 101). Met betrekking tot de spreiding van het kleine aantal bewoners van de zandgronden kwamen evenwel tussen de verschillende deelgebieden grote verschillen voor. Deze verschillen moeten worden toegeschreven aan factoren deels van geomorfologische deels van sociaal-historische aard. Door de fijne modellering van het terrein, in Gelderland en Overijssel vooral veroorzaakt door het feit dat talrijke riviertjes en beekjes de dekzandvlakten hebben versnipperd (KEUNING, 1965, p. 93), in Brabant door de opdeling van het gebied in verscheidene plateaus door de vele zuid-noord lopende riviertjes en het voorkomen op de plateaus van hoger en lager gelegen delen op korte afstand van elkaar (KEUNING, 1961, p. 14 en 15), konden de drie elementen van het gemengde bedrijf (bouw-, weiland en veld) veelal dicht bij elkaar worden aangetroffen. De verspreide bewoning die door de natuurlijke gesteldheid van het terrein mogelijk was, werd in de genoemde zandgebieden met name in de Achterhoek en Noord-Brabant in sterke mate bevorderd door de sterke invloed van de grondheren of degenen die in hun naam optraden, en

het hiermee in verband staande geringe eksklusivisme van de buurschappen en de marke-organisaties. De sterke invloed van de grondheerlijke rechten leidde tot de verspreide vestiging van hoven, waar de meiers woonden die onder meer hadden te zorgen voor de verzameling van het aan de grondheer af te dragen deel van de opbrengsten van de onder het hof ressorterende hoeven. Door de meer of minder sterke paternalistische inslag van de buurschappen of marken waarin hofheren participeerden, was het zowel voor burens, markegenoten of zoons van hen als voor vreemden betrekkelijk gemakkelijk 'op eigen houtje' een stuk woeste grond te ontginnen (KEUNING, 1965, pp. 94-97; HOFSTEE en VLAM, 1952, p. 211). In veel gevallen, met name in Brabant, leidde deze zg. kampontginningen tot de ontwikkeling van buurtschappen of gehuchten buiten de oudste bewoningskernen (KEUNING, 1961, p. 17).

In tegenstelling tot de meer of minder sterk verspreide bewoning zoals deze in de vroege middeleeuwen op de zandgronden van Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Noord-Limburg tot stand kwam en nog lange tijd tot in de 19e eeuw zich heeft gehandhaafd, staat de okkupatie van de zandgronden in Drenthe. Door de veel grovere geleiding van het Drentse plateau zijn de complexen hoger en lager gelegen gronden van een grotere schaal. Daardoor lagen de drie elementen van het traditionele gemengde landbouwbedrijf op betrekkelijk grote afstand van elkaar. Deze natuurlijke omstandigheid leidde tot het ontstaan van geconcentreerde nederzettingen. Daar kwam bij, dat het ontbreken van een sterke feodale invloed in de drentse buurschappen en de daaruit voortkomende markegenootschappen (SLICHER VAN BATH, 1944, deel I, p. 91 en p. 121) met zich meebracht, dat de buurschap en later de markerorganisatie een sterk gesloten karakter droeg. Hierdoor was het voor de individuele buur en markegenoot, laat staan een buitenstaander, vrijwel uitgesloten een deel van de woeste grond te ontginnen en daarop een bedrijf te stichten.

Bij de spreiding en de dichtheid van de bevolking, zoals deze ten tijde van de zich doorzettende kerstening van ons land van de 10e tot de 14e eeuw bestond, werd door de vestiging van het oudste lokale verzorgingselement, de kerk, voor het grootste deel van ons land feitelijk de grondslag gelegd van de indeling in dorpsgebieden, zoals wij die nu kennen. Hierbij was zeer waarschijnlijk de bouw van een kerk niet het meest doorslaggevende element, maar de stichting van een parochie, een kerspel, waarvan het kerkgebouw een onontbeerlijke accommodatievorm was. Naast de kerk waren in sommige kerspels bijkerken of kapellen, soms op een kasteel, die vanuit de hoofdkerk, de parochiekerk werden bediend. Dat de vorming van een kerspel van meer wezenlijk belang was voor de indeling in dorpsgebieden dan de stichting van de bijbehorende kerk als zodanig kan ook worden afgeleid uit het feit, dat in de zandgebieden waar de marken van betekenis waren de kerspels gewoonlijk het grondgebied van een of meer marken omvatten (zie SLICHER VAN BATH, 1944, kaart I), hoewel hierbij moet worden aangetekend, dat zeer waarschijnlijk de kerspel-vorming van oudere datum is dan het ontstaan van de markegenootschappen (SLICHER VAN BATH, 1944, p. 27 en p. 147-148).

Dit neemt niet weg, dat zoals door SLICHER VAN BATH is aangetoond, steeds een duidelijk onderscheid heeft bestaan tussen de kerspel- en de marke-organisatie (1944, p. 83-85). Wel heeft zich naast, soms in nauwe onderlinge samenhang, het kerkelijke kerspel het wereldlijke kerspel ontwikkeld, waaruit in sommige delen van ons land de huidige gemeente is voortgekomen (LINTHORST HOMAN, 1938). In Engeland, waar de 'civil parish' nog steeds bestaat, heeft zij een bestuurlijke functie van beperkte omvang (BRACEY, 1970).

Om onze hierboven geuite stelling, dat door de kerspelvorming in de Middeleeuwen de grondslag is gelegd voor de huidige indeling in dorpsgebieden te staven hebben wij aan de hand van de kaart van de kerkelijke indeling omstreeks 1550 uit de Geschiedkundige Atlas van Nederland nagegaan, welke van in de Plaatsnamenlijst van Nederland (HEGER, z.j.) genoemde dorpen in het midden van de 16e eeuw een parochiekerk, een kapel dan wel een klooster hadden. De aldus verkregen aantallen werden per provincie betrokken op het totaal aantal plaatsen dat volgens de lijst van de aanduiding 'dorp' is voorzien. Dezelfde bewerking is uitgevoerd met betrekking tot de plaatsen die als gehucht of buurtschap zijn aangegeven. Het resultaat van beide bewerkingen wordt weergegeven door de tabellen 1 en 2.

Wij zien, dat in bijna drie kwart van het aantal nederlandse dorpen omstreeks 1550 een parochiekerk stond. Als wij bedenken, dat in grote delen van ons land toen 'überhaupt' nog geen nederzettingen bestonden, omdat de grond er nog niet was ontgonnen of de zee er nog (of weer) vrij spel had (Veenkoloniën, deel van het Oldambt, het noorden van de kop van Noord-

TABEL 1. Aantal dorpen waarin omstreeks 1550 een parochiekerk, kapel of klooster stond, absoluut en in procenten van het totaal aantal dorpen omstreeks 1960, per provincie en voor het land als geheel.

	Totaal aantal dorpen	Absoluut			In procenten			Totaal
		kerk	kapel	kloos- ter	kerk	kapel	kloos- ter	
Groningen	209	135	—	3	64,6	—	1,4	66,2
Friesland	388	341	2	5	87,9	0,5	1,3	89,7
Drenthe	107	34	3	—	31,8	2,8	—	34,6
Overijssel	77	49	3	2	63,6	3,9	2,6	70,1
Gelderland	243	205	27	1	84,4	11,1	0,4	95,9
Utrecht	85	52	7	1	61,2	8,2	1,2	70,6
Noord-Holland	203	131	14	—	64,5	6,9	—	71,4
Zuid-Holland	195	142	13	—	72,8	6,7	—	79,5
Zeeland	122	98	5	3	80,3	4,1	2,5	86,9
Noord-Brabant	272	176	67	—	64,7	24,6	—	89,3
Limburg	179	121	33	1	67,6	18,4	0,6	86,6
Nederland	2080	1484	174	16	71,3	8,4	0,8	80,5

Bronnen: Geschiedkundige Atlas van Nederland, kaart 9
Heger, loc. cit.

TABEL 2. Aantal gehuchten en buurten waarin omstreeks 1550 een parochiekerk, kapel of klooster stond, absoluut en in procenten van het totaal aantal gehuchten en buurten omstreeks 1960, per provincie en voor het land als geheel.

	Totaal aantal geh. en buurt.	Absoluut			In procenten			Totaal
		kerk	kapel	kloos- ter	kerk	kapel	kloos- ter	
Groningen	625	14	—	1	2,2	—	0,2	2,4
Friesland	621	2	—	—	0,3	—	—	0,3
Drenthe	311	1	2	—	0,3	0,6	—	0,9
Overijssel	483	3	4	2	0,6	0,8	0,4	1,8
Gelderland	682	4	21	4	0,6	3,1	0,6	4,3
Utrecht	211	5	7	1	2,4	3,3	1,2	6,9
Noord-Holland	438	4	12	1	0,9	2,7	0,2	3,8
Zuid-Holland	378	8	7	—	2,1	1,9	—	4,0
Zeeland	276	32	11	—	11,6	4,0	—	15,6
Noord-Brabant	1623	4	51	3	0,2	3,1	0,2	3,5
Limburg	780	1	11	2	0,1	1,4	0,3	1,8
Nederland	6428	78	124	14	1,2	1,9	0,2	3,3

Bronnen: Geschiedkundige Atlas van Nederland, kaart 9
Heger, loc. cit.

Holland, grote stukken van zuid-west Nederland, de Peel), moet de samenhang tussen de aanduiding 'dorp' van nu met het parochie zijn en het hebben van de daarbij behorende kerk van toen zeer groot worden genoemd. Wij mogen hieruit dan ook de conclusie trekken, dat de stichting van een parochie (of kerkelijke gemeente) gedurende de Middeleeuwen en in sommige gevallen ook daarna, met name in de nederzettingen in de nieuw ontgonnen of ingepolderde gebieden in de ogen van de plattelandsbewoners een plaats de status van dorp heeft doen verkrijgen. Nederzettingen die over een kapel beschikten die ressorteerde onder een in een andere plaats staande parochiekerk, of die in het geheel geen bouwsel voor het houden van godsdienstige bijeenkomsten in hun midden hadden, waren naar het gevoelen van de bevolking van toen maar buurtschappen of gehuchten. Dit verschil in status tussen plattelandskernen is in zeer veel gevallen tot in onze tijd blijven voortbestaan. Ook de reeds lang bestaande nederzettingen die door de afwezigheid van een parochiekerk als gehucht of buurtschap waren bestempeld, werden meestal niet tot een dorp 'gepromoveerd', wanneer zich daar in latere tijd naast de bestaande kapel en/of buiten het verband van de kerkelijke gemeente of parochie waarvan de kerk in het (hoofd)dorp stond, een parochie en daarbij behorende kerk werden gesticht. Zo komen in de lijst van Heger zeer veel plaatsen voor die als gehucht of buurtschap zijn gekwalificeerd, waar na het herstel van de hiërarchie voor de Katholieke Kerk in 1853 een katholieke kerk is gebouwd.

Anders is het gesteld met een aantal plattelandskernen die momenteel als

dorp worden beschouwd, maar omstreeks 1550 een kapel hadden en dus deel uitmaakten van een kerkelijke gemeente, waarvan de hoofdkerk elders stond. Evenals reeds vóór 1550 het geval was, hebben zich nog lange tijd daarna hetzij tengevolge van de uitgestrektheid van het bestaande kerspel, hetzij door de toeneming van de bevolking, dan wel om beide redenen nieuwe kerkelijke gemeenten gevormd in plaatsen die zich daarvóór met een kapel behielpen (zie ook SLICHER VAN BATH, 1944, p. 27). Deze situatie heeft zich blijkens tabel 1 vooral voorgedaan in Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. Dit hangt samen met het feit, dat zoals wij reeds eerder hebben opgemerkt, in deze provincies, met name in Brabant, op grote schaal kampontginningen zijn uitgevoerd (zie ook KEUNING, 1961, p. 17).

Ook de gegevens van tabel 2 leveren een bevestiging van onze stelling, dat alleen plaatsen waar vroeger een parochiekerk stond als dorp (of stad) worden beschouwd. Het aantal gehuchten en buurtschappen, die omstreeks 1550 een kerk hadden, is voor het land als geheel op het totaal aantal gehuchten en buurten te verwaarlozen klein. Alleen in de provincies Groningen en Zeeland komen enkele tientallen gehuchten voor waar in ieder geval in vroeger dagen een parochiekerk heeft bestaan. Volgens de toelichting op de kaart van de kerkelijke indeling betreft het hier in de meeste gevallen kerken die door samenvoeging van parochies – wat dikwijls na de hervorming heeft plaats gehad – of door calamiteiten (in Zeeland in veel gevallen tengevolge van ‘dijkval’, in Groningen door de inbraak van de Dollard) in verval zijn geraakt of in het geheel zijn verdwenen. Ook wanneer de betreffende nederzetting nu geheel of gedeeltelijk nog bestaat, is zij door het verdwijnen van de kerk een ‘deserted village’ geworden. In Engeland zijn van dergelijke onttroonde dorpen door ALLISON en andere historici speciale studies gemaakt (1965 en 1966).

Na onze beschouwingen over het nederzettingenpatroon zoals dat zich vóór en gedurende de middeleeuwen in ons land heeft gevormd en over de betekenis van de parochie met de daarbij behorende kerk voor de status van een nederzetting zijn wij de lezer nog de verklaring verschuldigd van het verschil dat betreffende de grootte van het dorpsgebied over het algemeen tussen de alluviale en diluviale gronden blijkt te bestaan (zie kaart 2). Toen in de Middeleeuwen in de klei- en veengebieden in het noorden en westen van ons land parochies werden opgericht en de daarbij behorende kerken gebouwd, werd dit òf vanwege de grotere dichtheid van de bevolking òf de in vergelijking met de situatie op de zandgronden aanzienlijk slechtere mogelijkheden voor de bewoners om zich te verplaatsen op betrekkelijk korte afstand van de woningen gedaan. Het aantal parochies en kerken werd dientengevolge groot en de oppervlakte van de parochies was over het algemeen in deze gebieden daardoor gering. Alleen in die delen van de laagveengebieden, waar eerst in de late Middeleeuwen stukken grond werden ontgonnen, was de oppervlakte van de te stichten parochies vrij groot. Daar komt bij, dat door de vestiging van de kolonisten langs een weg, water of dijk de verkeerssituatie in deze gebieden

naar verhouding gunstiger en daardoor de bereikbaarheid van de kerk beter was dan in de oude kleigebieden met een meer verspreide bewoning. De betrekkelijk grote dorpsgebieden in het west-utrechtse veengebied bijvoorbeeld moeten aan de zojuist genoemde factoren worden toegeschreven.

VAN DER LINDE heeft aangetoond, dat in dit gebied, zoals trouwens ook in het aangrenzende zuid-hollandse gebied, zich wildernis-restanten bevonden (Teckop onder Kamerik, Nieuw-Kamerik, Achttienhovense polder onder Nieuwkoop, stukken ten N.O. en Z.W. van Waarder, Cabauw onder Lopik, de achterste, oostelijke gedeelten van de kavels van de nederzetting Achttienhoven onder Westbroek) die eerst in de late Middeleeuwen in cultuur zijn gebracht, zonder dat dit tot de vorming van nieuwe parochies heeft geleid (1956, blz. 273-309). Ook het droogmaken van plassen in Noord- en Zuid-Holland en het (her)indijken van gronden in het Oldambt en het zuidwesten van het land in de 16e eeuw en later heeft lang niet in alle gevallen de stichting van nieuwe kerkelijke gemeenten met zich meegebracht. Met name gebeurde dit niet, wanneer de ingepolderde stukken grond van betrekkelijk geringe omvang waren, zoals bijv. met de Purmer, de Wormer, de IJpolders, de Zuidplaspolder en de successievelijke inpolderingen op sommige van de zuidhollandse en zeeuwse eilanden en in Zeeuws-Vlaanderen het geval was. Dit is een andere oorzaak, waarom in het cartogram met de gemiddelde grootte van het dorpsgebied per landbouwgebied (kaart 2) in het westen van het land verscheidene licht gearceerde gebieden voorkomen.

Zoals wij hebben laten zien, was het nederzettingenpatroon op de zandgronden in de Middeleeuwen geheel anders dan in de klei- en veengebieden. De spreiding van de bevolking was daar over het algemeen veel groter en de bevolkingsdichtheid aanzienlijk kleiner dan in het westen en noorden van het land.

Toen daar de parochies werden gesticht, wat volgens SLICHER VAN BATH voorzover het Drenthe, Overijssel en Gelderland ten oosten van de IJssel betreft vooral in de 12e en 13e eeuw moet zijn geschied (1944, p. 21), besloegen deze een grote oppervlakte. De kerken werden hetzij in een van de onder de parochie ressorterende nederzettingen, hetzij op een min of meer centraal gelegen punt buiten deze nederzettingen gebouwd. Daar de nederzettingen in Drenthe over het algemeen geconcentreerd waren, zal de parochiekerk daar veelal in een van de 'onderhorige' bevolkingsconcentraties zijn gebouwd, terwijl de 'extra-coloniale' stichting van een kerk vermoedelijk vooral in de overige zandgebieden, waar de nederzettingen een meer of minder gespreid karakter hadden, zal hebben plaats gehad. Een aanwijzing hiervoor is, naar onze mening, het feit, dat in veel drentse dorpen waar reeds vele eeuwen een kerk staat, dit gebouw in de bebouwde kom geen centrale plaats inneemt en in veel gevallen ook niet is omringd door een groot plein (KLEIJN, z.j., p. 52 e.v.). In zeer veel zanddorpen in Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg is dit echter wel het geval. Hier heeft zich na de bouw van de parochiekerk ergens temidden van een aantal nederzettingen rond de kerk een nieuwe nederzetting, de dorpskern, gevormd.

Rest ons nog een verklaring te geven van het verschil in gemiddelde grootte van het dorpsgebied tussen de zandgebieden van Drenthe en Noord-Brabant enerzijds en die van Overijssel en Gelderland anderzijds (zie kaart 2). Wat Noord-Brabant (en Noord-Limburg) betreft moet dit voornamelijk worden toegeschreven aan het in deze gebieden veelvuldig voorkomen van kampontginningen die, zoals wij ook in de tabellen 1 en 2 kunnen zien, in veel gevallen tot de oprichting van een kapel hebben geleid. Van de 118 kapellen die blijkens de kaart van de kerkelijke indeling omstreeks 1550 in Noord-Brabant werden aangetroffen, stonden er 67 in plaatsen die volgens Heger's plaatsnamenlijst als dorp worden aangegeven. Zoals trouwens ook uit de toelichting op de kaart uit de Geschiedkundige Atlas valt op te maken, moeten de kapellen in deze nederzettingen – die, zoals uit sommige benamingen valt af te leiden (Ulicoten – volgens DE VRIES (1962) 'de kleine boerderijtjes bij een moerassige plek' –, Middelrode (rooing in het midden), Olland (onland), Loosbroek (gevaarlijk moeras), Vorstenbosch (bos van de heer), Udenhout (woest, bosachtig terrein), plaatsnamen met uitgang -hoven of -hees (bos van laag hout)) uit kampontginningen ontstaan zijn – na 1550 gebouwen van een zelfstandige kerkelijke eenheid zijn geworden. De betreffende nederzetting kreeg daardoor het karakter van een dorp. Dat ondanks het vrij grote aantal dorpen op de zuidelijke zandgronden en de naar verhouding beperkte omvang van het dorpsgebied, het aantal kleine dorpen in dit gebied, uitgezonderd het Land van Cuyk, de Kempen en Noord-Limburg betrekkelijk gering is (zie kaart 1), vindt zijn oorzaak deels in een sterke intensivering in de agrarische sector vooral door de uitbreiding van de varkens- en pluimveehouderij, deels in de industrialisatie in de laatste honderd jaar en de suburbanisatie in de afgelopen decennia.

De verklaring van de in vergelijking met de zandgronden van Overijssel en Gelderland geringe grootte van het dorpsgebied en het dienovereenkomstig grote aantal kleine dorpen in Drenthe moet in een andere richting worden gezocht. Zoals wij reeds eerder hebben gezien, hebben kampontginningen in dit gebied immers nauwelijks plaats gehad. Zoals uit tabel 1 blijkt, is het aantal dorpen dat omstreeks 1550 een parochiekerk had, in deze provincie opvallend klein: nog geen derde. Dit lage percentage wordt zeker niet veroorzaakt door het feit, dat in het midden van de 16e eeuw de grote hoogveencomplexen in het oosten, westen en zuiden van Drenthe nog volledig moesten worden ontgonnen.

Van de 54 dorpen gelegen in het landbouwgebied 'Zandgebied', dat met uitzondering van de zandgronden van de Hondsrug, vrijwel de gehele 'olde lantschap' omvat, waren er slechts 12 waar omstreeks 1550 een parochiekerk stond.

Er moet dus naast het zijn van een zelfstandige kerkelijke eenheid nog een andere factor zijn die in het verleden de plattelandsbewoners er toe hebben gebracht een nederzetting als een dorp te beschouwen. Omdat, zoals ook door SLICHER VAN BATH is aangetoond de marken in Drenthe een ander karakter hadden dan die in Overijssel en Gelderland (1944, pp. 114-121), hebben wij

verondersteld, dat in de drentse omstandigheden het feit, dat een nederzetting een eigen marke-organisatie had, de betreffende nederzetting in de ogen van de bevolking de status van dorp verleende. Deze veronderstelling werd getoetst met behulp van de gegevens van de markenkaart van de Geschiedkundige Atlas van Nederland. Wij hebben nagegaan, welke van de in Heger's lijst als dorp betitelde plaatsen op de kaart als hoofdplaats van een marke stonden aangegeven en met hoeveel gehuchten en buurten dit het geval was. Ter vergelijking werd hetzelfde gedaan met betrekking tot de plaatsen in Overijssel. In tabel 3 wordt een overzicht gegeven van deze bewerking.

Wij zien in deze tabel, dat bijna driekwart van de drentse dorpen in 1960 eertijds hoofdplaats van een marke is geweest. Dit betekent, dat ongeveer de helft van de dorpen in Drenthe die omstreeks 1550 geen zelfstandige kerkelijke eenheid hebben gekend, toentertijd wel een eigen markeverband hadden. De conclusie ligt voor de hand, dat inderdaad het hebben van een zelfstandige marke-organisatie in Drenthe er toe heeft bijgedragen, dat een plaats als een dorp werd beschouwd.

Aan de andere kant blijkt in deze provincie ook een vrij groot aantal gehuchten en buurten vroeger marke-hoofdplaats te zijn geweest. Waarom hebben deze plaatsen niet de status van een dorp verkregen? Een bevredigend antwoord op deze vraag kunnen wij niet geven. Het lijkt ons niet onwaarschijnlijk, dat de omstandigheden die er toe hebben geleid, dat een vrij groot aantal drentse nederzettingen vermoedelijk in vroeger dagen reeds, hoewel zij geen parochiekerk hadden, als een dorp werden gekwalificeerd, in andere nederzettingen zonder kerk niet of in mindere mate hebben bestaan. Want het is het vrije karakter dat de marken in Drenthe in tegenstelling tot die in de overige provincies over het algemeen heeft getypeerd, de afwezigheid van een sterke invloed van het grootgrondbezit, dat volgens SLICHER VAN BATH met zich mee heeft gebracht, dat in dit gebied de meeste burens later ook markengenoten zijn geworden (1944, I, p. 121). Het zijn vooral ook de vrije marken,

TABEL 3. Hoofdplaatsen van marken, absoluut en in procenten van het totaal aantal dorpen resp. gehuchten en buurten, in Drenthe en Overijssel

	Drenthe	Overijssel
Aantal dorpen	107	77
Hoofdplaats marke	abs. 80	49
	in % 74,8	63,6
Aantal geh. en buurten	311	483
Hoofdplaats marke	abs. 49	130
	in % 15,8	26,9

Bronnen: Geschiedkundige Atlas van Nederland, kaart 6
Heger, loc. cit.

waar in de markerechten als een logische consequentie van deze ontwikkeling naast de 'eigenlijke' voorschriften betreffende het gebruik van de woeste gronden ook bepalingen van buurschappelijke aard (zoals bijv. inzake het onderhoud van wegen, verlenen van diensten aan burenen, de begrafenis en het houden van de zondagsrust) blijken voor te komen (SLICHER VAN BATH, 1944, I, p. 106). In tegenstelling tot de grondheerlijke marken waar de grootgrondbezitter door zijn sterke positie zijn wil aan de bevolking kon opleggen, konden in de vrije marken de markegenoten (=buren) door onderling overleg de door hen gewenste bepalingen treffen. De veronderstelling ligt voor de hand, dat de nederzettingen die eveneens eertijds hoofdplaats van een marke waren maar niet de status van dorp hebben verkregen, een meer of minder sterke invloed van een grondheer hebben gekend. Als de aanwezigheid van een hof in het grondgebied van een marke als een indicatie van deze feodale invloed wordt beschouwd, blijkt deze veronderstelling evenwel niet te kloppen. Volgens de opgaven van SLICHER VAN BATH (1944, I, bijlage 21, p. 298-299) komen van de 20 hoven in de provincie Drenthe er 15 voor in een marke die een dorp als hoofdplaats heeft en slechts 5 in een marke met een gehucht of buurt als voormalige zetel. Verder onderzoek naar de invloed van het grootgrondbezit in de marken en de betekenis die dit heeft voor de mogelijkheden van de bewoners van de betrokken nederzettingen om hun eigen gedragslijnen te bepalen, lijkt gewenst.

Na deze beschouwing over de invloed die het vrije karakter van sommige marken in Drenthe en waarschijnlijk ook in Overijssel eertijds had op de positie van de nederzetting dringt zich de vergelijking op met de betekenis die de aanwezigheid van een parochiekerk in het verleden voor deze positie had en tot op de dag van vandaag nog steeds blijkt te hebben. De overeenkomst moet waarschijnlijk worden gezocht in het feit, dat het in beide gevallen het autonome karakter van de territoriale eenheid is geweest die de betrokken nederzettingen in de ogen van de toenmalige plattelanders – en, voorzover zij daarmee werden geconfronteerd ook van de stadsbewoners – een eigen identiteit heeft gegeven ter onderscheiding van die nederzettingen die betreffende de organisatie van hun samenleving in meer of mindere mate afhankelijk waren van lieden die in feite buiten hun gemeenschap stonden.

4. BEVOLKINGSONTWIKKELING VAN PLATTELANDSKERNEN

Inzicht in de kwantitatieve problematiek van de kleine plattelandskernen wordt niet alleen verkregen door de kennis inzake het aantal kleine kernen, de spreiding hiervan en de oorzaken van deze spreiding, maar vooral ook door te weten, hoe en waardoor veranderingen optreden in de bevolkingsomvang van de plattelandskernen. Aan de andere kant moeten wij ons realiseren, dat, zoals wij in onze theoretische beschouwing in 2.1 hebben laten zien, de benadering van de kwantitatieve aspecten van het kernenvraagstuk en dus ook het onderzoek naar de ontwikkeling van het aantal inwoners van dorpen, gehuchten en buurten slechts een ingang kan verschaffen tot het inzicht in die aspecten die van meer wezenlijke aard zijn.

Over de groei en de vermindering van het aantal inwoners van plattelandskernen is in de laatste decennia nogal wat literatuur verschenen. Vooral Amerikaanse agrarische sociologen en geografen hebben reeds vanaf 1912 (Hoagland) met het onderzoek naar dit kwantitatieve aspect van de plattelandskernproblematiek met betrekking tot een deel van een staat, een gehele staat, een groep van staten of de gehele V.S. zich bezig gehouden. Zij maakten vrijwel uitsluitend gebruik van het materiaal van de iedere tien jaar gehouden volkstellingen. Omdat bij deze tellingen uitsluitend het aantal inwoners van 'incorporated places' bekend wordt, hebben de resultaten van hun onderzoeken, met name waar het de ontwikkeling van de omvang van de kleine plattelandskernen betreft, slechts een beperkte geldigheid. RATCLIFFE vermeldt, dat volgens Landis in de jaren vóór de tweede wereldoorlog voor de Verenigde Staten als geheel van de grote dorpen (1.000-2.500 inwoners) 70,1% van de kleine dorpen (250-1.000) 49,2% en van alle gehuchten (minder dan 250 inwoners) slechts 8% 'incorporated' (d.w.z. het hebben van eigen bestuurlijke bevoegdheden) waren (1942, p. 319). FUGUITT heeft berekend, dat in 1960 voor de V.S. als geheel van de 6953 plaatsen met 1.000 tot 10.000 inwoners, niet gelegen in een 'urbanized area' (een statistische gebiedsaanduiding), toch nog altijd 21% geen 'geïncorporeerde' status hadden (1965a, p. 365). Het is dan ook gemakkelijk te begrijpen, dat FUGUITT in een artikel, waarin hij zich baserend op de uitkomsten van een onderzoek naar de groei en de achteruitgang van 'small towns' in Wisconsin over de periode 1880-1960 blijkt geeft van optimisme ten aanzien van de toekomstige ontwikkeling van de kleine kernen, duidelijk huiverig is deze optimistische toekomstvisie ook te hebben aangaande de 'unincorporated places', die hij in zijn onderzoek niet had kunnen betrekken: '... decline and even disappearance may well be the rule for the small unincorporated places...' (1965b, p. 411). Uit een tweetal publicaties over een onderzoek naar de ontwikkeling van de omvang van kleine kernen in de Verenigde Staten als geheel in de jaren 1950-1960, waarbij niet alleen gebruik werd gemaakt van de gegevens van alle 'incorporated places' met minder dan 10.000 inwoners, maar ook van die betreffen-

de de 'unincorporated places' met 1.000 en meer inwoners, kan worden afgeleid, dat zijn zo juist geciteerde veronderstelling zeker niet uit de lucht is gegrepen (FUGUITT, 1965a en FUGUITT and THOMAS, 1966). Terwijl van de 3416 'geïncorporeerde' plaatsen die in 1950 1.000-2.500 inwoners telden in 1960 slechts 4% minder dan 1000 inwoners had, was dit van de 1052 'niet-geïncorporeerde' plaatsen in dezelfde grootteklasse met 14% het geval (1966, Table 1 – continued, p. 518 en 1965a, Table 3, p. 368). Van de 'unincorporated places' die buiten een 'Standard Metropolitan Statistical Area' zijn gelegen en bovendien in een 'county' waarvan de grootste plaats minder dan 10.000 inwoners telt bleek tussen 1950 en 1960 ongeveer een kwart tot onder de 1000 inwoners-grens te zijn gedaald (1965a, Table 5, p. 370).

In de literatuur over de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van plattelandskernen worden doorgaans de volgende variabelen genoemd die bij deze ontwikkeling een rol zouden spelen: de grootte van de kern; de afstand van de kern tot grote stedelijke centra; de ligging van de kern in een bepaald gebied; de relatieve omvang van de agrarische beroepsbevolking; het type van landbouwgebied; de omvang van het voorzieningenapparaat van de kern. In het volgende worden voor ieder van de genoemde factoren afzonderlijk de gegevens uit de literatuur besproken en, voor zover mogelijk, de uitkomsten gepresenteerd van het onderzoek dat wij zelf aan de hand van materiaal van de algemene tellingen van 1947, 1956 en 1960 met betrekking tot, de ontwikkeling van de omvang van de plattelandskernen in Nederland hebben uitgevoerd. In eerste instantie is dit statistische kernenonderzoek verricht met gegevens betreffende de bevolkingsomvang van dorpskernen, gehuchten, buurten en gebieden met verspreide huizen volgens de volkstelling 1947 en de woningtelling 1956. Een deel van de bewerkingen is herhaald voor de ontwikkeling van de omvang van de plattelandskernen in de periode 1947-1960, nadat de gegevens van de volkstelling 1960 beschikbaar waren gekomen. Hoewel wij, zoals reeds eerder werd opgemerkt, bij de bewerkingen van deze algemene tellingsgegevens enkele moeilijkheden hebben moeten overwinnen als gevolg van de vorm waarin deze beschikbaar zijn, zijn wij bij lange na niet in die mate gehandicapt als de onderzoekers die het materiaal van de volkstellingen van de V.S. gebruiken voor studies van de groei en achteruitgang van kernen, met name waar het de kleine plattelandskernen betreft.

4.1. KERNGROOTTE

Uit alle Amerikaanse studies naar de ontwikkeling van het aantal inwoners van plattelandskernen blijkt, dat over het algemeen de grotere plattelandskern in sterkere mate in bevolking toeneemt dan wel in mindere mate in omvang achteruitgaat dan de kleine kern (RATCLIFFE, 1942 vooral p. 327; BRUNNER and SMITH, 1944 vooral pp. 109 en 111; BRUNNER, 1952 pp. 129-131; FANELLI and PEDERSEN, 1956, pp. 13-17; KAUFMAN and COLE, 1961, p. 3; HARDEN, 1960, pp. 205-206 en FUGUITT and THOMAS, 1966, p. 519). Niet altijd

wordt bij de constatering van de correlatie tussen de groei en de achteruitgang van kernen enerzijds en de grootte anderzijds expliciet gemaakt, dat de kerngrootte niet als een directe oorzaak van de ontwikkeling van de omvang moet worden beschouwd. RATCLIFFE die daarentegen wel stelt, dat 'size is not in itself a cause of population change but the cause of population changes are, with a moderately high degree of consistency, related to size' (1942, p. 325) is met Lynn Smith van mening, dat in zoverre het plattelandskernen betreft, de gevonden samenhang wordt veroorzaakt doordat de concurrentie (competition) als de overheersende relatie tussen agrarische verzorgingscentra in sterke mate heeft plaats gemaakt voor een proces van aanpassing (accommodation). Dit accommodatie-proces leidt er toe, dat de verschillende kernen zich met betrekking tot hun verzorgende functie gaan specialiseren en dat de agrarische bevolking zich op deze functionele specialisatie gaat leren instellen (RATCLIFFE, 1942, p. 326). Deze verklaring doet ons denken aan de theorie van Durkheim over de arbeidsverdeling die, zoals wij in 2.1 hebben uiteengezet, ons als uitgangspunt voor een adequate benadering van het kernvraagstuk zeer geschikt voorkwam.

Dat deze differentiatie ten aanzien van de goederen en de diensten die in kernen van verschillende grootte worden geboden, reeds in sterke mate heeft plaats gehad, kon worden aangetoond door een onderzoek van HARDEN naar 116 ('incorporated') plattelandskernen met hoogstens 4500 inwoners, gelegen in het centrale gebied van de staat Illinois. Hij vond een sterke samenhang tussen het aantal inwoners van een plaats en het aantal goederen en diensten dat men in de betreffende plaatsen kan krijgen (1960, p. 206-208). Een productmomentcorrelatieberekening tussen deze variabelen leverde een coëfficiënt van 0.78 op. Hij vermoedt, dat bij gebruikmaking van een andere dan een lineaire functie het verband nog duidelijker naar voren zou komen. Op de betekenis van het voorzieningenapparaat als factor van de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen komen wij verderop terug.

Amerikaanse onderzoekers die de invloed van de kerngrootte op de veranderingen in de omvang van kernen hebben vergeleken met het effect van andere factoren, komen niet tot eensluidende conclusies ten aanzien van het gewicht van de groottefactor. Uit het onderzoek van FUGUITT naar de groei en achteruitgang van de 424 'incorporated places' met minder dan 2500 inwoners in Wisconsin over de periode 1950-1960 bleek wel, dat een significante correlatie bestond tussen de groei van de betrokken plattelandskernen en hun grootte ($\gamma = 0,28$). Twee andere in beschouwing genomen factoren, nl. het inwonertal van de grootste plaats op een afstand van ten hoogste 30 mijl van de betreffende kernen en de toename van de totale bevolking van de 'county' verminderd met het aantal inwoners in de 'geïncorporeerde' plaatsen kleiner dan 2500 bleken echter een aanzienlijk sterkere invloed op de bevolkingsontwikkeling van de betreffende plattelandskernen uit te oefenen (γ 's resp. 0.71 en 0.76) (FUGUITT, 1964, p. 18). HART en SALISBURY die de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van de dorpen en gehuchten buiten de geurbaniseerde gebieden in negen staten in het midden-westen van de V.S.

tussen 1950 en 1960 hebben onderzocht laten zich eveneens in gematigde zin uit over de invloed van de factor kerngrootte. Zij vonden, dat slechts tien procent van de variantie in de toe- of afname van de bevolking in kernen kleiner dan 1000 inwoners kan worden verklaard door de kerngrootte, terwijl de afstand langs de weg van het dorp tot de meest nabijgelegen stad van 25.000 of meer inwoners zestien procent van de variantie verklaarde (1965). Uit een multiële correlatieberekening bleek, dat met grootte en afstand tezamen niet meer dan 22% van de variantie in de ontwikkeling van de omvang van de dorpen in de genoemde periode kon worden verklaard. Deze uitkomst bracht HART en SALISBURY tot de enigszins ontmoedigende conclusie, dat 'population growth and decline, even in the village, is far too complex a phenomenon to permit of any simple explanation' (1965, p. 157). Ook uit de resultaten van een onderzoek door TARVER en BEALE naar de aantalsontwikkeling van de bevolking in 801 kernen met 2500-10.000 inwoners buiten de 'Standard Metropolitan Statistical Areas' in 16 staten in het zuiden van de V.S. kan worden afgeleid, dat de kerngrootte als zodanig geen belangrijke factor is voor de veranderingen in de bevolkingsspreiding in kleine kernen. Hoewel de variabelen inwonertal van de kern in 1950 en economisch gebied een significante invloed op de bevolkingsontwikkeling tussen 1950 en 1960 blijken te hebben gehad, kunnen zij met de beide niet significante variabelen, de afstand tot het meest nabij gelegen groot-stedelijk centrum en het al of niet hoofdplaats van een 'county' zijn, tezamen toch niet meer dan 17% van de variantie in de bevolkingsontwikkeling verklaren (1968, p. 22).

Een meer optimistisch geluid aangaande de betekenis van de grootte van een plaats voor de verklaring van de bevolkingsontwikkeling gedurende een bepaalde periode laten TARVER en URBON horen (1963). Daarbij moeten wij ons wel realiseren, dat in hun onderzoek alle ('incorporated') bevolkingsconcentraties, dus ook de grote steden werden betrokken. Tarver en URBON gingen de ontwikkeling van de omvang van alle bevolkingskernen in Oklahoma van 1930 tot 1960 na. Daarbij vonden zij, dat de grootte van de kern in het eerste peiljaar voor de hele in beschouwing genomen periode voor bijna 60 procent de verschuivingen in de aantallen inwoners van de kernen kon verklaren, terwijl voor het decennium 1950-1960 alleen dit zelfs voor meer dan 70 procent bleek te gelden (1963, p. 11).

Uit dit overzicht van Amerikaanse kernenstudies kan met inachtneming van het feit, dat een zeer groot aantal plattelandskernen, namelijk 'unincorporated' dorpen en gehuchten bij deze onderzoeken buiten beschouwing moesten blijven, de conclusie worden getrokken, dat de kerngrootte voor de ontwikkeling van de omvang van plattelandskernen slechts een beperkte verklarende betekenis heeft. Dat in de laatstgenoemde studie de grootte van de plaats als verklaringsfactor veel belangrijker bleek te zijn, hangt vermoedelijk samen met het feit, dat grote bevolkingsconcentraties in veel sterkere mate dan gehuchten, dorpen en plattelandssteden met betrekking tot hun bevolkingsontwikkeling op eigen kracht kunnen varen. De functionele specialisatie en de structurele differentiatie tussen de verschillende bevolkingsconcentraties lei-

den er toe, dat de grote kernen door de veelheid van functies die zij te vervullen krijgen, voorzover het de verzorgende economische functies betreft, een steeds grotere zelfstandigheid krijgen, terwijl de kleine kernen met betrekking tot de verzorging met goederen en diensten in een steeds meer afhankelijke positie worden gedrongen. Het ligt voor de hand, dat voor deze kernen dan andere factoren zoals de afstand tot een grote kern, de ligging ten opzichte van het wegennet, het fysieke woonklimaat, etc. voor de verklaring van de groei, c.q. de achteruitgang van de plaats in betekenis toenemen.

Alvorens wij aan deze andere factoren aandacht gaan besteden, willen wij de blik afwenden van de Verenigde Staten en zien, wat elders met betrekking tot het verband tussen bevolkingsontwikkeling en kerngrootte is gevonden.

Uit gegevens vermeld in de studie van SAVILLE over de ontvolking van het platteland in Engeland en Wales hebben wij tabel 4 (op blz. 48) samengesteld (1957, pp. 77-87).

In het graafschap Rutland is de ontvolking in de periode 1851-1931 zo groot – de totale bevolking van de ‘county’ daalde van bijna 23.000 in 1851 tot 17.400 in 1931 – en zo algemeen, dat er naar grootte van de ‘parishes’ kleiner dan 1000 inwoners vrijwel geen verschil is te constateren. In Warwickshire dat in verband met de nabije ligging van Birmingham heeft geprofiteerd van de industrialisatie, blijkt in de eerste in beschouwing genomen periode het aantal parishes met minder dan 500 inwoners dat een bevolkingsvermindering ondervond, naar verhouding duidelijk groter dan het aantal grotere parishes met bevolkingsafname. In de periode 1931-1951 blijkt in beide gebieden, ondanks de gevolgen van de depressie en de oorlog die over het algemeen tot een sterke toeneming van de bevolking op het platteland in Engeland en Wales leidden, het inwonertal in een aantal ‘parishes’ te zijn afgenomen. Relatief gezien komt het grootste aantal ‘parishes’ met bevolkingsafname in deze periode in de groep van de kleinste ‘parishes’ het meest voor, in mindere mate bij de ‘parishes’ die in 1851 500-750 inwoners telden, terwijl in de categorie ‘parishes’ met 750 inwoners en meer zij volledig ontbreken.

Het zo juist beschreven beeld menen wij als volgt te moeten interpreteren. Met gebruikmaking van de begrippen van SMITH en ZOPF⁴ (1970, pp. 398-

⁴ Het is hierbij goed om op te merken, dat zowel de competitie als de accommodatie te onderscheiden vormen van relaties tussen plattelandskernen zijn welke beide zich eerst dan kunnen voordoen, als de fysieke ontsluiting op het platteland enige omvang heeft aangenomen en daardoor de voorwaarden voor een meer intensieve interactie tussen dorpen bestaan dan in vroegere tijden mogelijk was. Het onderscheid tussen beide vormen is volgens SMITH en ZOPF (1970, p. 458) hierin gelegen, dat de competitie tussen plattelandskernen wordt gekenmerkt door het feit dat alle kernen, althans de dorpen, streven naar een zoveel mogelijk gelijke samenstelling van het verzorgende apparaat en zij daardoor elkaar in gelijke mate afbreuk doen in de handhaving, c.q. uitbreiding van dit apparaat, terwijl de in de tijd gezien daarop volgende vorm van de accommodatie inhoudt dat de plattelandskernen met betrekking tot hun verzorgende functie zich gaan specialiseren met als gevolg een aanzienlijk sterkere gedifferentieerde ontwikkeling. De competitie tussen plattelandskernen heeft in verschillende delen van de V.S. en West-Europa vermoedelijk verscheidene decennia bestaan. Het is niet onwaarschijnlijk dat er ook tegenwoordig nog plattelandsgebieden in de westerse wereld zijn waar de relatie tussen de dorpen op het punt van de verzorging in meer of minder sterke mate trekken van competitie vertoont.

TABEL 4. Het aantal parishes met een bevolkingsafname naar grootteklasse in de perioden 1851-1931 en 1931-1951 in Rutland and Warwickshire.

Grootte	Rutland			Warwickshire			
	aantal par. in 1851	aantal par. met bev. afname 1851- 1931	aantal par. met bev. afname 1931- 1951	aantal par. in 1851	aantal par. met bev. afname 1851- 1931	aantal par. in 1851	aantal par. met bev. afname 1931- 1951
0- 500	45	41	24	142	97	115	44
500- 750	6	6	2	25	13	20	3
750-1000	5	5	0	17	13	14	0

399 en 458-459) schrijven wij het ontbreken van een samenhang tussen de bevolkingsontwikkeling en de grootte van de 'parish' in de periode 1851-1931 in Rutland toe aan het feit, dat aan het eind van die periode in dit gebied de competitie tussen de agrarische verzorgingskernen nog overheerste, terwijl in Warwickshire waarschijnlijk tengevolge van de verstedelijking het proces van de accommodatie reeds op gang was gekomen, wat niet alleen een functionele specialisatie van de plattelandskernen ten aanzien van de verzorging met zich mee bracht maar ook, om een eigen begrip te hanteren, een fysieke schaalvergroting. Deze schaalvergroting zien wij in de jaren 1931-1951 in Rutland wel optreden, zoals zij zich in Warwickshire zij het in mindere mate dan in de voorgaande periode voortzet, omdat na 1930 naar onze veronderstelling ook in het overwegend agrarische Rutland de concurrentie tussen de nederzettelingen grotendeels heeft plaats gemaakt voor de accommodatie. Dit zal vermoedelijk onder meer tot uiting moeten zijn gekomen in het feit, dat het aantal verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven in de kleinste 'parishes' in Rutland tussen 1931 en 1951 (en waarschijnlijk ook daarna) in sterkere mate is afgenomen dan in de grotere en dat de eerstgenoemde 'parishes' in veel geringere mate hebben geprofiteerd van de uitbreiding van de verzorging op maatschappelijk, cultureel en bestuurlijk terrein. Maar dat heeft SAVILLE, althans voor dit gebied, evenals trouwens voor Warwickshire, niet nagegaan. In de case-study van de South Hams in Devonshire heeft hij zich met de ontwikkeling van de uitrusting van de 'parishes' over de periode 1851-1951 wel bezig gehouden, maar daarbij heeft hij geen onderscheid gemaakt naar de grootte van de 'parish' (1957, p. 206 e.v.).

COMMINS die aan de hand van statistische gegevens de bevolkingsontwikkeling in de Ierse Republiek in de jaren 1956-1966 heeft nagegaan, vond zowel voor de periode 1956-1961 als voor de jaren 1961-1966 een duidelijke samenhang van de toe- of afname van de bevolking met de grootte van de kern. De rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman, berekend om deze samenhang te meten, bedroeg respectievelijk 0,62 en 0,86 (1968, pp. 200-201). De

betrekkelijk hoge waarden van deze coëfficiënt zijn vermoedelijk toe te schrijven aan het feit, dat ook in dit onderzoek alle kernen, dus ook steden als Dublin, Cork en Limerick in het onderzoek werden betrokken.

Wat statistische kernenstudies van gebieden in Nederland betreft waarbij de variabele kerngrootte in beschouwing is genomen, verdienen het onderzoek van TONCKENS en ABMA (1957) en dat van de PROVINCIALE PLANOLOGISCHE DIENST IN FRIESLAND (1966) vermelding. Tonckens en Abma vonden, dat de ontwikkeling van de omvang van de woonkernen in Noord-Groningen tussen 1899 en 1947 tot een duidelijke concentratie van de bevolking had geleid. De kernen met meer dan 1000 inwoners in 1899 bleken in 1947 met meer dan 59% te zijn gegroeid, terwijl de bevolking in kernen kleiner dan 200 inwoners en de verspreid wonende bevolking met meer dan 18% was afgenomen (1957, p. 11). Opvallend is, dat wanneer alleen de periode 1930-1947 in beschouwing wordt genomen, er slechts een afnemende van de bevolking wordt geconstateerd in de kernen van 200-300 inwoners (p. 13). De fysieke schaalvergroting heeft zich, zij het op minder duidelijke wijze, ook in de jaren 1947-1955 voortgezet. Een 'deviant' is nu, dat de woonkernen van 300-500 inwoners in tegenstelling tot de woonkernen in de andere grootteklassen, met uitzondering van die met minder dan 200 inwoners, een bevolkingsafname te zien geven (p. 14).

Het onderzoek van de friese P.P.D. is daarom interessant, omdat anders dan bij het onderzoek van Tonckens en Abma en ons eigen statistische kernonderzoek het geval was, dank zij de plaatselijke indeling die door de bevolkingsadministratie van de friese gemeenten wordt gehanteerd, deze bevolkingsontwikkeling naar dorpsgebied (dorpskern + buitengebied) kon worden nagegaan. Zoals reeds in hoofdstuk 3 werd opgemerkt, is het dorpsgebied een meer adequate eenheid van onderzoek dan de dorpskern los van het gebied met de verspreide huizen. Ondanks het feit, dat een betrekkelijk gedetailleerde classificatie van de grootte van de dorpsgebieden is gehanteerd, blijkt de bevolkingsontwikkeling van de 401 dorpsgebieden in de provincie Friesland in de periode 1950-1964 een zeer regelmatig beeld te vertonen: sterke afname van de bevolking in dorpsgebieden kleiner dan 200 inwoners (—18,4%), een steeds kleiner wordende vermindering tot de grootteklasse 2.000-2.499 en vervolgens een stijgende toename tot 27,4% voor de dorpsgebieden van 4.000-4.999 (1966, p. 36). De in de studie van Tonckens en Abma naar voren komende 'onregelmatigheid' voor de bevolkingsontwikkeling van de dorpen van 200-500 inwoners blijkt niet uit het friese onderzoek.

Ook bij ons eigen onderzoek naar de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen in de periode 1947-1960 kwam duidelijk naar voren, dat gedurende die periode een fysieke schaalvergroting ten aanzien van de plattelandskernen is opgetreden. Tabel 5 laat zien, dat althans voor het land als geheel een sterke correlatie bestaat tussen de toe- of afname van het aantal inwoners in dorpskernen en de grootte van de kernen. Bijna 30% van de dorpskernen kleiner dan 500 inwoners is tussen 1947 en 1960 met meer dan 10% in wonertal afgenomen, terwijl bijna 82% van het aantal dorpskernen met 3.000

TABEL 5. Aantallen dorpskernen naar inwonertal in 1947 en naar indexcijfer van de groei in de periode 1947-1960 (1947 = 100) per provincie en voor Nederland, in procenten.

	< 500	500- 1499	1500- 2999	3000- 9999		< 500	500- 1499	1500- 2999	3000- 9999
Groningen					Noord-Holland				
< 90	48,9	18,8	5,6	7,1	< 90	10,7	10,8	10,7	4,3
90-110	40,0	58,0	66,7	28,6	90-110	53,6	44,6	28,6	27,7
> 110	11,1	23,2	27,7	64,3	> 110	35,7	44,6	60,7	68,0
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=90	N=69	N=18	N=14		N=56	N=74	N=28	N=47
Friesland					Zuid-Holland				
< 90	45,5	20,0	17,4	-	< 90	11,1	2,7	-	3,6
90-110	38,4	62,6	52,2	53,3	90-110	36,1	37,0	27,6	17,9
> 110	16,1	17,4	30,4	46,7	> 110	52,8	60,3	72,4	78,5
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=198	N=115	N=23	N=15		N=36	N=73	N=29	N=56
Drenthe					Zeeland				
< 90	39,1	18,6	20,0	9,1	< 90	28,2	15,9	5,2	-
90-110	31,9	35,6	10,0	27,3	90-110	38,5	50,8	47,4	20,0
> 110	29,0	45,8	70,0	63,6	> 110	33,3	33,3	47,4	80,0
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=69	N=59	N=10	N=11		N=39	N=63	N=19	N=10
Overijssel					Noord-Brabant				
< 90	6,7	11,5	-	-	< 90	6,7	5,0	1,8	-
90-110	13,3	26,9	31,3	5,3	90-110	33,3	18,2	12,5	2,9
> 110	80,0	61,6	68,7	94,7	> 110	60,0	76,8	85,7	97,1
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=15	N=26	N=16	N=19		N=60	N=121	N=56	N=35
Gelderland					Limburg				
< 90	17,2	5,0	-	2,7	< 90	10,3	3,0	-	-
90-110	17,2	17,8	10,7	-	90-110	12,8	12,0	-	11,1
> 110	65,6	77,2	89,3	97,3	> 110	76,9	85,0	100,0	88,9
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=93	N=101	N=28	N=37		N=39	N=100	N=20	N=18
Utrecht					Nederland				
< 90	15,4	10,7	-	-	< 90	29,5	10,5	4,5	2,4
90-110	23,1	10,7	5,0	-	90-110	33,6	34,6	24,7	15,8
> 110	61,5	78,6	95,0	100,0	> 110	36,9	54,9	70,8	81,8
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0	100,0	100,0
	N=13	N=28	N=20	N=15		N=708	N=829	N=267	N=277

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960.
Heger, loc. cit.

tot 5.000 inwoners met meer dan 10% is gegroeid. Hoewel het algemene beeld van kleiner wordende aantallen dorpskernen met een sterke bevolkingsafname en steeds grotere relatieve aantallen dorpskernen met een sterk groeiende bevolkingsomvang bij een toenemende kerngrootte ook in vrijwel alle provincies kan worden geconstateerd, komen met betrekking tot het aantal kleiner, c.q. groter wordende dorpskernen met minder dan 500 inwoners en de sterkte van de samenhang van de bevolkingsontwikkeling van dorpskernen met de kerngrootte tussen de provincies duidelijke verschillen voor. Aan de ene kant Groningen en Friesland met grote aantallen kleine dorpskernen die teruglopen in bevolking, waar bovendien het verschil in bevolkingsontwikkeling tussen de kleinste en de grootste plattelandskernen aanzienlijk is en aan de andere kant de landsdelen Oost, West en Zuid, terwijl Drenthe en Zeeland ten aanzien van beide genoemde aspecten een tussenpositie innemen.

Alvorens wij een poging doen om de waargenomen verschillen te verklaren, geven wij een overzicht van de ontwikkeling van het aantal inwoners in dorpskernen naar grootteklasse over dezelfde periode eveneens per provincie en voor het land als geheel (zie tabel 6). Teneinde een meer genuanceerd beeld te krijgen hebben wij voor de kleinere kernen een iets meer gedetailleerde indeling in grootteklassen gemaakt. Tevens is de procentuele groei van de totale bevolking weergegeven. Voor het land als geheel valt het op, dat de dorpskernen met minder dan 250 inwoners over het geheel genomen zelfs een iets sterkere groei te zien geven dan de totale bevolking. Afgezien van deze categorie van de kleinste dorpskernen zien wij een steeds groter wordende relatieve toename van het aantal inwoners bij toenemende kerngrootte. Bij beschouwing van de provinciale groeipercentsages naar grootteklasse blijft er van dit regelmatige beeld niet zo erg veel over. Alleen in Noord-Holland blijkt in iedere naast-,hogere' grootteklasse de bevolkingsgroei groter dan in de naast-,lagere'. Dit grote aantal afwijkingen van het op grond van de literatuurstudie en de weergave van de cijfers van tabel 5 verwachte beeld van toenemende bevolkingsgroei in dorpskernen van een grotere omvang is slechts voor een klein gedeelte toe te schrijven aan het feit, dat in sommige grootteklassen het aantal dorpskernen klein is, waardoor de invloed van de incidentele afwijking groot is. Verder zij hierbij opgemerkt, dat voor de berekening van de bevolkingsontwikkeling in plattelandskernen alleen die kernen in aanmerking kwamen, waarvan kon worden aangenomen dat de grenzen van het telgebied (of 'agglomeratie' van telgebieden) in 1960 niet of nauwelijks afweek van die van 1947. De voornaamste conclusie die wij uit de opstelling van het cijfermateriaal zoals dat in tabel 6 is gebeurd, kunnen trekken is dezelfde die ook HART en SALISBURY (1965, p. 157) trokken, namelijk dat de bevolkingsontwikkeling van kernen een veel te ingewikkeld verschijnsel is om er een eenvoudige verklaring voor te geven. Ook uit de beschouwing van deze gegevens betreffende de nederlandse situatie is het duidelijk, dat naast de variabele kerngrootte andere factoren bij de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen een rol spelen.

Enige aandacht moeten wij nog geven aan het feit dat, evenals uit het onderzoek van TONCKENS en ABMA (1957) naar voren kwam, voor het land als

TABEL 6. Ontwikkeling van het aantal inwoners in dorpskernen, naar grootteklasse, in de periode 1947-1960, in procenten van het aantal inwoners in 1947, per provincie en voor Nederland.

	< 250	250-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	Totale bevolkings- groei
Groningen	- 10,2 (42)	- 4,6 (46)	+ 8,8 (48)	+ 3,7 (40)	+ 10,2 (14)	+ 35,9 (6)	+ 5,7
Friesland	- 4,5(107)	- 6,0 (86)	- 0,8 (82)	+ 2,1 (44)	+ 7,8 (18)	+ 37,3 (5)	+ 4,3
Drenthe	+ 20,9 (20)	+ 8,2 (41)	+ 12,8 (42)	+ 35,7 (21)	+ 16,6 (11)	+ 84,6 (3)	+ 14,8
Overijssel ¹	+ 50,7 (6)	+ 32,0 (9)	+ 7,6 (10)	+ 26,3 (23)	+ 39,2 (21)	+ 21,9 (4)	+ 21,4
Gelderland	+ 78,8 (37)	+ 27,3 (59)	+ 41,5 (67)	+ 45,0 (48)	+ 48,0 (34)	+ 33,7 (11)	+ 23,9
Utrecht	+ 25,4 (4)	+ 30,0 (10)	+ 31,5 (19)	+ 85,8 (19)	+ 27,9 (15)	+ 47,5 (5)	+ 23,9
Noord-Holland	+ 0,7 (11)	+ 3,4 (38)	+ 10,2 (46)	+ 18,2 (35)	+ 21,7 (37)	+ 31,6 (16)	+ 16,0
Zuid-Holland	+ 27,4 (6)	+ 6,7 (28)	+ 22,6 (38)	+ 22,6 (41)	+ 33,2 (48)	+ 21,8 (23)	+ 18,5
Zeeland	+ 1,4 (14)	+ 7,2 (25)	+ 10,9 (30)	+ 6,2 (42)	+ 21,9 (14)	+ 15,5 (2)	+ 8,7
Noord-Brabant	+ 73,7 (19)	+ 20,7 (42)	+ 32,0 (73)	+ 31,0 (78)	+ 42,3 (48)	+ 37,6 (12)	+ 26,7
Limburg	+ 21,8 (9)	+ 26,1 (29)	+ 31,5 (64)	+ 34,0 (48)	+ 32,4 (21)	+ 39,1 (8)	+ 29,5
Nederland ¹	+ 19,5(275)	+ 9,6(413)	+ 20,2(519)	+ 25,6(439)	+ 31,2(281)	+ 33,1 (95)	+ 19,1

¹ Excl. N.O.P.

() Aantal dorpskernen.

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960.

Heger, loc. cit.

geheel de dorpskernen van 250 tot 500 inwoners in sterke mate achterblijven in groei bij die van de kernen in de overige grootteklassen, terwijl de kleinste kernen een opmerkelijke bevolkingstoename te zien geven. Wanneer niet alleen wordt gelet op de groeipercentsages per provincie in deze beide grootteklassen, maar ook op de aantallen dorpskernen, blijken vooral de provincies Friesland en Gelderland tot deze afwijking van de theorie aangaande de fysieke schaalvergroting van plattelandskernen bij te dragen. In Friesland zijn het vooral dorpskernen met minder dan 250 inwoners in de omgeving van Leeuwarden en in de Wouden die minder in inwonertal zijn afgenomen, c.q. meer in inwonertal zijn toegenomen dan de dorpskernen van 250 tot 500 inwoners, terwijl in Gelderland de zeer sterk groeiende kleinste dorpskernen feitelijk over de hele provincie gespreid, dus ook in het rivieren gebied, voorkomen. Omdat, zoals wij verderop zullen zien, het vooral de gemeenten met een hoog percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking zijn, waar deze sterkere groei van de dorpskernen met minder dan 250 inwoners in vergelijking met de kernen van 250-500 blijkt voor te komen, zijn wij geneigd dit opvallende groeiverschil voor een groot deel toe te schrijven aan de afvloeiing van beroepspersonen uit de landbouw. Dit proces brengt met zich mee, dat velen die voorheen in het buitengebied woonden zich in de dorpskern vestigen. Dit geldt niet alleen voor landarbeiders en zoons die meewerkten in het agrarisch bedrijf maar ook voor zelfstandige boeren die hun bedrijf beëindigen of dit overdragen aan hun (schoon)zoon. Met name in de Achterhoek en Twente, waar het verschijnsel van de traditionele samenwoning zich nog in vrij sterke mate voordoet, maar zoals KOOY (1959) heeft aangetoond duidelijk aan betekenis aan het inboeten is, zal dit vertrek van de abdicerende boer naar de het meest dicht bij de boerderij gelegen kern in de afgelopen jaren mede tot de sterke groei van sommige zeer kleine dorpskernen hebben geleid. Verder vragen wij ons af, of naast de zo juist genoemde oorzaak ook niet de aantrekkingskracht die sommige kleine dorpen met een laag voorzieningenniveau, maar met een als plezierig ervaren fysiek woonklimaat en/of sociaal klimaat op plattelanders en stedelingen uitoefenen, een factor van deze sterke groei is. Uit ons onderzoek naar de leefbaarheid van de dorpen in de gemeente Borger bleek bijvoorbeeld, dat het kleine dorp Drouwen vanwege een aantrekkelijker fysiek woonklimaat en plezieriger sociale verhoudingen bij de bewoners van de andere dorpen in de gemeente een hogere waardering genoot dan het grotere Buinen (1969, p. 59-61). Vergelijking van de cijfers van tabel 6 met die van een soortgelijke tabel aangaande de periode 1947-1956 toont aan, dat de sterke groei van de kleinste dorpskernen in de provincies waar deze zich vooral voordoet (Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland en Noord-Brabant) in de jaren 1956-1960 in versnelde mate heeft plaats gehad. Dit vormt een versterking van de door ons gegeven verklaringen. Het afvloeiingsproces uit de landbouw heeft in deze periode ook een versnelling ondergaan (GROOT, 1961, p. 33), terwijl de voorkeur om juist in sommige kleine dorpen te gaan wonen zich vermoedelijk tegen het einde van de jaren vijftig begon te openbaren.

De verschillen tussen de provincies ten aanzien van het uiteenlopende niveau waarop de groeipercentages van de dorpskernen in de onderscheiden grootteklassen liggen, uitgezonderd de dorpskernen van 5.000-10.000 inwoners, – welke verschillen in overeenstemming zijn met het beeld dat werd verkregen uit tabel 5 – hangen naar onze mening voornamelijk samen met de verschillen in de toename van de totale bevolking. De hoogste groeipercentages, met name van de dorpskernen met minder dan 500 inwoners, komen voor in Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg; de laagste in Groningen, Friesland en Zeeland, terwijl Drenthe, Noord-Holland en Zuid-Holland een tussenpositie innemen. Zoals uit de laatste kolom van tabel 6 blijkt, kan dezelfde driedeling van provincies worden gemaakt met betrekking tot de groei van de totale bevolking. Wij vinden hier, zij het op een minder gequantificeerde wijze uitgedrukt, een bevestiging van de sterke associatie die FUGITT vond tussen de wijzigingen in de bevolkingsomvang van de dorpen in Wisconsin en de groei van de niet in dorpen en gehuchten woonachtige bevolking (1964, p. 18).

Uit tabel 7, waarin de aantallen gehuchten en buurten kleiner dan 500 inwoners en met 500 inwoners en meer onderscheiden naar drie klassen van bevolkingsontwikkeling tussen 1947 en 1960 zijn weergegeven, blijkt, dat in de meeste provincies bij hantering van een grove classificatie ook ten aanzien van deze categorie van plattelandskernen van een fysieke schaalvergroting kan worden gesproken.

Tabel 8, waarin een fijnere indeling in grootteklassen is toegepast en de gemiddelde percentages van de toe- of afname van het totale aantal inwoners worden vermeld, geeft een wat genuanceerder beeld. Ook in deze tabel is het opvallend, dat voor het land als geheel en voor verscheidene provincies de groei, c.q. de vermindering van het inwonertal in de kleinste gehuchten en buurten over het algemeen groter, respectievelijk kleiner is dan in gehuchten en buurten van grotere omvang, d.w.z. kernen die voor het land als geheel en in sommige provincies zelfs meer dan 500 inwoners tellen. Verder blijkt uit een vergelijking van de tabellen 5 en 7, met name wat betreft de aantallen plattelandskernen met minder dan 500 inwoners, dat met uitzondering van de provincies Drenthe en Utrecht het aantal gehuchten en buurten dat meer dan 10% in bevolking is afgenomen, minstens tien procent groter is dan de aantallen dorpskernen die in dezelfde groei-indexklasse vallen. Een duidelijk kleinere groei dan wel een sterkere afname van de bevolking in gehuchten en buurten in vergelijking met de ontwikkeling van dorpskernen van dezelfde grootte valt ook op bij de beschouwing van de tabellen 6 en 8. Blijkbaar is de status van een plattelandskern van invloed op de bevolkingsontwikkeling. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat het vermoedelijk lagere voorzieningenniveau van gehuchten en buurten in vergelijking met dat van dorpen van gelijke omvang hierbij een rol speelt. Maar dan kan men zich nog afvragen, wanneer men de ontwikkeling van het voorzieningenapparaat van plattelandskernen in een historisch perspectief beziet, of het niet veel eerder de ondergeschikte positie van gehuchten en buurten was – zoals die al tot uitdrukking kwam in het feit dat er

TABEL 7. Aantallen gehuchten en buurten naar inwonertal in 1947 en naar indexcijfer van de groei in de periode 1947-1960 (1947 = 100), per provincie en voor Nederland, in procenten.

	< 500	500 en meer		< 500	500 en meer
Groningen			Noord-Holland		
< 90	71,8	60,9	< 90	26,4	8,7
90-110	19,0	13,0	90-110	43,0	47,8
> 110	9,2	26,1	> 110	30,6	43,5
totaal	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0
	N=142	N=23		N=72	N=23
Friesland			Zuid-Holland		
< 90	58,2	44,4	< 90	32,7	23,3
90-110	26,9	55,6	90-110	43,4	41,7
> 110	14,9	-	> 110	23,9	35,0
totaal	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0
	N=67	N=9		N=159	N=60
Drenthe			Zeeland		
< 90	37,7	57,1	< 90	59,3	-
90-110	35,1	14,3	90-110	30,5	100,0
> 110	27,2	28,6	> 110	10,2	-
totaal	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0
	N=114	N=7		N=59	N=4
Overijssel			Noord-Brabant		
< 90	22,2	22,2	< 90	35,1	26,0
90-110	24,4	27,8	90-110	34,5	40,0
> 110	53,4	50,0	> 110	30,4	34,0
totaal	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0
	N=45	N=18		N=168	N=50
Gelderland			Limburg		
< 90	31,1	29,2	< 90	27,6	14,6
90-110	28,4	37,5	90-110	39,2	36,6
> 110	40,5	33,3	> 110	33,2	48,8
totaal	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0
	N=74	N=24		N=196	N=41
Utrecht			Nederland		
< 90	14,8	-	< 90	38,8	25,2
90-110	42,6	27,3	90-110	34,1	37,4
> 110	42,6	72,7	> 110	27,1	37,4
totaal	100,0	100,0	totaal	100,0	100,0
	N=47	N=11		N=1143	N=270

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960
Heger, loc. cit.

TABEL 8. Ontwikkeling van het aantal inwoners in gehuchten en buurten, naar grootteklasse, in de periode 1947-1960, in procenten van het aantal inwoners in 1947, per provincie en voor Nederland.

	< 100	100-249	250-499	500-999	1000-1999	2000-4999
Groningen	- 14,1 (29)	- 18,2 (77)	- 22,4 (36)	- 7,7 (20)	+ 0,7 (6)	-
Friesland	- 15,7 (23)	- 15,1 (35)	- 7,3 (9)	- 9,1 (5)	- 19,3 (5)	-
Drenthe	+ 24,2 (13)	+ 1,2 (67)	- 8,0 (37)	- 19,9 (7)	-	-
Overijssel	+ 17,1 (11)	+ 40,2 (11)	+ 25,9 (24)	+ 10,0 (11)	+ 28,5 (3)	-
Gelderland	+ 5,2 (9)	+ 8,1 (26)	+ 16,8 (42)	+ 15,8 (16)	-	-
Utrecht	+ 34,3 (6)	+ 11,2 (22)	+ 19,4 (20)	+ 28,4 (7)	+ 22,8 (3)	-
Noord-Holland	+ 5,6 (6)	+ 4,2 (31)	+ 1,9 (35)	+ 19,4 (14)	+ 36,6 (10)	-
Zuid-Holland	+ 2,1 (19)	+ 2,0 (72)	- 5,0 (63)	+ 2,3 (40)	+ 15,9 (14)	+ 18,3 (7)
Zeeland	- 8,7 (5)	- 13,7 (36)	- 16,4 (17)	- 6,4 (4)	-	-
Noord-Brabant	+ 100,1 (9)	+ 4,8 (65)	- 2,9 (95)	+ 2,5 (41)	+ 6,5 (6)	-
Limburg	+ 34,0 (10)	+ 4,0 (112)	+ 9,8 (67)	+ 15,1 (37)	+ 24,8 (6)	-
Nederland	+ 8,8 (140)	- 0,4 (554)	+ 1,2 (445)	+ 6,2 (202)	+ 16,0 (53)	+ 19,5 ¹ (13)

¹ Incl. enkele kernen in andere provincies dan Zuid-Holland, die wegens te kleine aantallen bij de berekening per provincie buiten beschouwing zijn gelaten.

() Aantal gehuchten en buurten.

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960.

Heger, loc. cit.

in het verleden geen parochiekerk stond, hoogstens een kapel – die tot een geringere uitrusting heeft geleid met als gevolg een stagnerende bevolkingsgroei of een sterke afname van de bevolking dan dat het lage voorzieningenniveau als een volledig zelfstandige factor van deze bevolkingsontwikkeling moet worden beschouwd. Daar komt bij, dat evenals in de gemeente Borger waar wij vonden (1969, p. 109 e.v.) dat het voorzieningenapparaat bij de beoordeling van de leefbaarheid van een plattelandskern een beperkte betekenis had, dit vermoedelijk ook elders het geval is.

Wat de verschillen in de groeipercentages van de gehuchten en buurten tussen de provincies betreft blijken de provincies op dezelfde wijze te kunnen worden ingedeeld als met betrekking tot de bevolkingsontwikkeling van dorpskernen naar grootteklasse het geval was. Het ligt voor de hand ook de provinciale verschillen in de bevolkingsontwikkeling van gehuchten en buurten voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het uiteenlopen van de groei van de totale bevolking.

Onze omschrijving van het begrip plattelandskern zou met zich mee hebben moeten brengen, dat bij de behandeling van de bevolkingsontwikkeling van deze kernen, onderscheiden naar grootte, de verspreid wonende plattelanders zouden zijn inbegrepen. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, is het door de bestaande plaatselijke indeling, zoals deze bij de volks- en woningtellingen wordt gehanteerd, niet mogelijk aan dit onderzoekmethodische verlangen te voldoen. Om desalniettemin een indruk te krijgen van de bevolkingsontwikkeling in het buitengebied van de dorpen en gehuchten hebben wij voor de periode 1947-1956 per provincie de toe- of afname van het aantal bewoners van verspreide huizen nagegaan. Hierbij werden slechts die gebieden met verspreide huizen in beschouwing genomen waarvan de grenzen in de beide teljaren gelijk waren⁵.

In tabel 9, waarin de uitkomsten van de bewerking van de betreffende gegevens zijn weergegeven, zijn tevens ter vergelijking de groeipercentages van de bevolking in dorpskernen met minder dan 250 inwoners en van de totale bevolking tussen 1947 en 1956 vermeld. Voor het land als geheel blijkt in genoemde periode het aantal bewoners van verspreide huizen vrijwel gelijk te zijn gebleven. In Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland is dit aantal evenwel gemiddeld met meer dan één procent per jaar afgenomen. Ook in de andere provincies blijft de ontwikkeling van het aantal verspreid wonenden in aanzienlijke mate achter bij de groei van de totale bevolking. Evenals ten aanzien van de bevolkingsontwikkeling van dorpskernen, gehuchten en buurten werd geconstateerd, blijkt ook hier, met uitzondering van Drenthe en Zeeland, een zeker verband tussen de ontwikkeling van het aantal bewoners in gebieden met verspreide huizen en de groei van de totale bevolking te bestaan. Aan de andere kant vinden wij in de gegevens van tabel 9 geen ondersteuning van de eerder door ons gegeven verklaring voor de sterke groei van de dorpskernen kleiner

⁵ Als gevolg van deze beperking moest voor het land als geheel ongeveer de helft van het aantal verspreid wonenden buiten beschouwing blijven.

TABEL 9. Ontwikkeling van het aantal bewoners van verspreide huizen, van dorpskernen met minder dan 250 inwoners en van de totale bevolking in de periode 1947-1956, per provincie en voor Nederland.

	verspreide huizen			groei dorps- kernen < 250 in procenten	groei totale bevolking in procenten
	1947 abs.	1956 abs.	groei in procenten		
Groningen	33.721	29.043	-13,9	-7,7	+1,0
Friesland	22.046	19.724	-10,5	+0,3	0,0
Drenthe	17.434	15.397	-11,7	+1,9	+7,4
Overijssel	59.004	59.953	+1,6	+18,8	+12,4
Gelderland	104.402	109.210	+4,6	+32,7	+12,5
Utrecht	8.217	8.743	+6,4	+9,7	+11,1
Noord-Holland	44.756	46.398	+3,7	+2,2	+8,7
Zuid-Holland	30.819	31.758	+3,0	+9,8	+10,7
Zeeland	22.788	19.231	-15,6	-7,0	+4,2
Noord-Brabant	86.033	90.722	+5,5	+17,5	+13,1
Limburg	15.871	16.427	+3,5	+28,5	+15,6
Nederland	445.091	446.606	+0,3	+7,1	+9,6

Bron: C.B.S., Volkstelling 1947 en Algemene Woningtelling 1956.

dan 250 inwoners. Hierbij moet worden opgemerkt, dat deze uitzonderlijke groei van de kleinste dorpskernen in vergelijking met kleine dorpskernen met meer inwoners in de periode 1947-1956 slechts in Gelderland en Limburg heeft plaats gehad en dan nog in een minder sterke mate. Maar ook in deze beide provincies is het aantal verspreid wonenden in vergelijking met het landelijke gemiddelde niet onbeduidend toegenomen. Er kan worden aangenomen, dat het wegtrekken van bewoners uit het buitengebied in de landsdelen Oost, West en Zuid althans in de jaren 1947-1956 slechts in geringe mate heeft plaats gehad en dat degenen die zijn weggetrokken zich niet of nauwelijks in zeer kleine dorpskernen en gehuchten hebben gevestigd.

Het verschil in de ontwikkeling van het aantal verspreid wonenden tussen het noorden van het land en de provincie Zeeland enerzijds en de overige gebieden anderzijds staat in verband met de uiteenlopende samenstelling van de agrarische bevolking. In de noordelijke provincies, met name in Groningen en Friesland, en in sommige delen van het zuidwesten van het land vormden in de eerste jaren na de oorlog landarbeiders en op de boerderijen inwonend personeel een groot deel van de beroepsbevolking in het buitengebied, terwijl in verband met het in overwegende mate voorkomen van kleine agrarische bedrijven in het oosten en zuiden deze categorieën van niet-zelfstandigen daar toentertijd nauwelijks voorkwamen. In laatstgenoemde gebieden bestond, zoals ook nu in nog sterkere mate het geval is, de agrarische beroepsbevolking voor een groot deel uit bedrijfshoofden en medewerkende gezinsleden. Zoals o.a. LIFERING (1959) heeft aangetoond, was in de periode 1947-1956 de afvloeiing uit

de agrarische sector van landarbeiders aanzienlijk groter dan die van zelfstandigen en meewerkende zoons.

4.2. AFSTAND TOT STEDELIJK CENTRUM

In verscheidene studies is de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen in een bepaalde periode gerelateerd aan de afstand, hemelsbreed dan wel langs de weg gemeten, van deze kernen tot een stedelijk centrum. NELSON en JACOBSON die de veranderingen in de omvang van de plattelandskernen in Minnesota gedurende de crisis in het begin van de jaren dertig en de periode van herstel daarna hebben nagegaan, vonden dat in de jaren 1929-1933 het aantal verzorgende bedrijven en instellingen met name in de afhankelijke verzorgingscentra in sterkere mate was afgenomen naarmate zij op grotere afstand van een groot onafhankelijk verzorgend centrum waren gelegen. Aan de andere kant bleek, dat in de periode 1933-1937 de toename van het aantal verzorgingselementen – welk aantal zij als een indicator van de omvang van een kern hanteerden – zowel in de kleine onafhankelijke als de afhankelijke verzorgende centra groter was wanneer zij op grotere afstand van een groot onafhankelijk centrum lagen. In de kleine kernen 5 tot 10 mijl van een groot stedelijk centrum was in de laatstgenoemde periode het aantal zaken en instellingen nauwelijks uitgebreid, terwijl de toename hiervan in de kleine kernen op een afstand van meer dan 15 mijl 14,6 procent bedroeg (NELSON en JACOBSON, 1941, pp. 104-106).

Bij zijn onderzoek naar de invloed die op de bevolkingsontwikkeling van kernen met minder dan 2.000 inwoners in het zuiden van Minnesota in de jaren 1940-1950 werd uitgeoefend door de afstand tot een grotere kern, maakte HASSINGER onderscheid tussen grotere kernen van 2.000-5.000 inwoners en kernen met 5.000 en meer inwoners (1957a). Hoewel het aantal kleine kernen, minder dan 10 mijl van een grotere kern gelegen, met een bevolkingstoename van tenminste vijf procent, significant kleiner bleek te zijn dan het aantal kleine kernen met een zelfde bevolkingstoename maar op een grotere afstand dan 10 mijl van een grotere kern gelegen, toonde HASSINGER aan, dat deze significante correlatie feitelijk alleen bestond tussen de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen en de afstand tot een grotere kern van 2.000-5.000 inwoners. Voorts kwam naar voren, zij het niet significant, dat kleine kernen op geringe afstand van een kern met meer dan 5.000 inwoners juist in meer gevallen in bevolking waren toegenomen dan kleine kernen op een afstand van meer dan 10 mijl. HASSINGER is van mening, dat de bevolkingsgroei in kleine kernen op geringe afstand van kernen die weinig groter in omvang zijn wordt belemmerd door de concurrerende werking die zij op het terrein van de verzorging van hun iets grotere 'broers' ondervinden, terwijl de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen in de omgeving van uitgesproken grotere centra, die zowel met betrekking tot de verzorging als de werkgelegenheid een geheel andere functie hebben, door het suburbanisatie-effect wordt gestimuleerd (1957a, p. 134).

Dat de grootte van een stedelijk centrum de bevolkingsontwikkeling van op korte afstand gelegen kleine kernen in sterke mate beïnvloedt, is op veel overtuigender wijze aangetoond door FUGUITT in zijn onderzoek naar de ontwikkeling van dorpen en gehuchten in Wisconsin (1964). Hij vond, dat 83% van de kernen met minder dan 2500 inwoners die liggen in een cirkel met een straal van 30 mijl rond een stad met 50.000 inwoners of meer in de jaren 1950-1960 een bevolkingstoename van tien procent of meer hadden, terwijl het aantal kleine kernen in een cirkel van dezelfde omvang rond een plaats met minder dan 10.000 inwoners die eveneens minstens tien procent in bevolking waren toegenomen, slechts 10% bedroeg (1964, p. 16).

HARDEN (1960) vond bij zijn onderzoek in het centrale gebied van Illinois, dat de bevolkingsgroei van kernen met maximaal 4500 inwoners afnam naarmate de afstand van de kern tot een stad van 10.000 inwoners of meer groter werd. De bevolkingsontwikkeling bereikte haar dieptepunt in kleine kernen die 20-26 mijl van een stedelijk centrum waren gelegen. Op grotere afstand bleek de curve van de bevolkingsontwikkeling weer omhoog te gaan. Interessant is, dat deze U- of J-bevolkingsspreiding, zoals zij onlangs door FUGUITT werd genoemd (1970, p. 6) in Illinois blijkt te zijn opgetreden in alle vier grootteklassen waarin HARDEN de kleine kernen in zijn onderzoekgebied heeft ingedeeld (1960, pp. 208-209). Als vermoedelijke oorzaak van dit op grotere afstand weer toenemen van de bevolkingsgroei van kleine kernen noemt Harden in een voetnoot 'some form of diminishing returns to the automobile factor' waarop hij onmiddellijk de opmerking laat volgen, dat het aantal kernen in de afstandscategorie van 27 en meer mijl niet groot genoeg is om het resultaat te kunnen generaliseren.

Enkele jaren later wordt echter door SCOTT (1968) in een onderzoek naar de bevolkingsontwikkeling van kernen in Tasmanië in de jaren 1954-1961 een overeenkomstig resultaat gevonden. Afgezien van het feit, dat hij een zeer significante samenhang heeft aangetoond tussen de toe- of afname van het aantal inwoners van kleine plattelandskernen en de afstand van deze kernen tot de grote verzorgingskernen, waarbij hij zes zones van telkens 5 mijl onderscheidde, vond SCOTT, dat de aantallen kleine kernen die terugliepen in bevolking in de 0-5, 10-14 en 20-24 mijl zones naar verhouding kleiner waren dan in die van 5-9, 15-19 en 25 en meer mijl (1968, p. 431). In de eerste zone van 0-5 mijl zou het aantal kleine kernen met een bevolkingsafname gering zijn door suburbanisatie, in de zone van 10-14 mijl door de verzorgende functie die de grotere dorpen (500-1.000 inwoners) hebben die in deze zone in de periferie van de verzorgingsrayons van de grotere verzorgende centra zijn gelegen, terwijl in de zone van 20-24 mijl de verzorgende functie van kleine kernen van omstreeks 300 inwoners een positieve invloed zou uitoefenen op de bevolkingsontwikkeling (p. 432). Als men van deze onderzoeksuitkomst kennis neemt, is men eerder geneigd van een W-effect dan van U- of J-vorm van bevolkings-spreiding rond grote stedelijke centra te spreken.

Dat men in de literatuur over de relatie bevolkingsontwikkeling van kleine kernen en de afstand tot een stedelijk centrum zeer uiteenlopende onderzoeks-

resultaten vermeld vindt, blijkt ook uit een artikel van HODGE over zijn onderzoek in drie gebieden in Canada (1966). In Saskatchewan is het inwonertal van kleine kernen (ongeveer 1.000 inwoners en minder) die op een afstand van hoogstens 14 mijl van grote kernen van ongeveer 2.000 en meer inwoners liggen tussen 1951 en 1961 in sterkere mate afgenomen dan dat van alle kleine kernen in deze provincie ongeacht hun ligging ten opzichte van een stedelijk centrum, terwijl de bevolkingsafname groter is in de kleine kernen die dicht bij de stad liggen. In Oost-Ontario bleek het juist anders om te liggen: de kleine kernen in een zone van 10-14 mijl namen gemiddeld 12,1% in bevolking af, die op een afstand binnen de 10 mijl met 9,9% (1966, p. 193). Als mogelijke verklaring voor de bevolkingstoename van sommige kleine kernen in de naaste omgeving van stedelijke centra in Oost-Ontario noemt HODGE de 'urban dispersion', een verschijnsel dat zich kennelijk in de provincie Saskatchewan, althans in de periode 1951-1961, niet heeft voorgedaan.

HART en SALISBURY vonden bij hun onderzoek naar de bevolkingsgroei van kleine plattelandskernen in het midden-westen van de V.S., dat bij toenemende afstand van de kernen tot de meest nabije stad met minimaal 25.000 inwoners de groei minder werd ($R = -0,40$) (1965, p. 155). Hoewel hun onderzoek betrekking had op vrijwel dezelfde periode als het onderzoek van Hodge en ook kan worden aangenomen, dat het nederzettingenpatroon van de landelijke gebieden van het Midden-Westen, de economische groei en het levenspeil (onder meer het autobezit) van dit deel van de Verenigde Staten niet in sterke mate verschillen van die van Saskatchewan, kwam met betrekking tot het verband van de bevolkingsontwikkeling van de kleine kernen en de afstand tot grotere stedelijke centra een geheel verschillend resultaat uit de bus. Vermoedelijk is dit veroorzaakt door het feit, dat het onderscheid tussen de omvang van de kleine kernen, in hun bevolkingsontwikkeling al dan niet beïnvloed door de grotere kernen, enerzijds en de omvang van deze grotere kernen anderzijds in het canadese onderzoek aanzienlijk kleiner is dan bij het onderzoek van Hart en Salisbury. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, vond FUGITT (1964) een veel grotere invloed op de bevolkingsgroei van kernen met hoogstens 2500 inwoners wanneer de grootste plaats op een maximale afstand van 30 mijl 50.000 of meer inwoners telde dan wanneer de grootste plaats slechts minder dan 10.000 inwoners had. De zojuist veronderstelde oorzaak ligt waarschijnlijk ook ten grondslag aan het vrijwel ontbreken van een invloed van de afstandsfactor op de bevolkingsontwikkeling van kleinere kernen, zoals bleek uit de onderzoekingen van TARVER en URBON (1963, p. 14-15) en van TARVER en BEALE (1968, p. 29), nadat zij andere variabelen, met name de kerngrootte, constant hadden gehouden.

Bij het nagaan, of in Nederland de factor afstand op de bevolkingsontwikkeling van kleine plattelandskernen een invloed uitoefent en zo ja, hoe deze samenhang er dan uitziet, zijn wij op twee manieren te werk gegaan. Op de eerste plaats hebben wij rond alle grote kernen die in 1956 een omvang hadden van 10.000 inwoners of meer op een kaart cirkels getrokken met een straal die varieerde naar gelang de grootte van het stedelijk centrum. Vervolgens werd de

toe- of afname van het inwonertal tussen 1947 en 1956 berekend zowel van de kleine kernen die binnen als van de kernen die buiten de cirkels zijn gelegen. Hierbij werd een indeling in grootteklassen gehanteerd om de werking van de kruisende factor kerngrootte die, zoals ook in het hierboven gegeven literatuur-overzicht bleek, niet zonder betekenis is, zoveel mogelijk uit te schakelen. Op de tweede plaats werd de bevolkingsgroei van kleine kernen nagegaan rond drie grote stedelijke centra afzonderlijk. Hierbij werden de afstanden van de kleine kernen tot het stedelijk centrum langs de weg gemeten. Naast de classificatie van de kleine kernen in drie, c.q. vier afstandscategorieën werd ook bij deze bewerking een indeling in grootteklassen gevolgd.

Voor de eerstgenoemde werkwijze werden rond de stedelijke centra cirkels van de volgende afmetingen getrokken. Voor grote kernen van 10.000-30.000 inwoners een cirkel met straal van $7\frac{1}{2}$ km; 30.000-50.000 inwoners: $R=10$ km; 50.000-100.000 inwoners: $R=12\frac{1}{2}$ km; 100.000-500.000 inwoners: $R=15$ km; 500.000 inwoners en meer: $R=20$ km. Wij hebben deze met de grootte van het stedelijk centrum variërende oppervlakte van de cirkels toegepast met het oog op de volgende overwegingen:

- hoe groter een stedelijk centrum is, hoe verder over het algemeen zich de suburbaniserende invloed zal uitstrekken; hierbij is zeer waarschijnlijk het onder b. genoemde van grote betekenis;
- hoe groter een kern is, des te beter de verkeersverbindingen van het omliggende gebied met het centrum zullen zijn; met name de mogelijkheden van het openbaar vervoer mogen gunstiger worden verondersteld bij toenemende centrumgrootte;
- bij een groot stedelijk centrum is een belangrijk deel van de afstand (gemeeten vanuit de 'city') voor de uitgevoerde bewerking niet relevant, omdat de oppervlakte met min of meer aaneengesloten bebouwing groot is.

Het resultaat van genoemde berekening voor het land als geheel wordt weergegeven in onderstaande tabel.

TABEL 10. Ontwikkeling van het aantal inwoners in dorpskernen naar grootte klasse, al dan niet in cirkelgebieden rond stedelijke centra gelegen, in de periode 1947-1956, in Nederland, in procenten

Afstand tot sted. centrum	< 250	250-500	500-1000	1000-1500	1500-2000	2000-3000
binnen cirkels	+5,3	+10,2	+13,4	+14,2	+15,6	+18,8
buiten cirkels	+8,4	+11,5	+ 8,3	+ 8,0	+12,0	+17,4

Bron: C.B.S., Volkstelling 1947 en Algemene Woningtelling 1956.

De dorpskernen met minder dan 500 inwoners die op een kleine afstand van een stedelijk centrum liggen blijken over het geheel genomen minder in bevolking te zijn toegenomen dan de verder gelegen dorpskernen van dezelfde grootte. Voor de dorpskernen groter dan 500 inwoners ligt het verband juist omgekeerd. Daar zijn het de dorpskernen die op grotere afstand van de stedelijke

centra liggen die in mindere mate zijn gegroeid dan de dorpen die dichterbij zijn gelegen. Overigens zien wij, dat het verschil in groeipercantage tussen de beide categorieën van dorpskernen afneemt, naarmate zij een grotere omvang hebben. Uit deze gegevens kunnen wij concluderen, dat voor het land als geheel – sommige provincies (Groningen, Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant) vertonen afwijkingen van dit landelijke beeld – het suburbanisatie-effect ten aanzien van de kleinste kernen in de jaren 1947-1956 niet is opgetreden. De combinatie van de aanwezigheid van een min of meer volledig pakket van voorzieningen voor de bevrediging van de dagelijkse levensbehoeften met de ligging in de nabijheid van een stedelijk centrum heeft vermoedelijk de sterkere groei van de dorpskernen met 500-2000 inwoners bewerkstelligd. Het ontbreken van een verzorgende functie van enige omvang in de dorpskernen kleiner dan 500 inwoners zal veel plattelandsbewoners die elders, met name in het naburige stedelijke centrum, hun werk hadden, waarschijnlijk hebben doen besluiten uit hun kleine dorp weg te trekken.

LIJFERING heeft aangetoond, dat de afvloeiing van beroepspersonen uit de landbouw, met name van landarbeiders, in de periode 1947-1956 in de directe omgeving van stedelijke en industriële centra sterker was dan in gemeenten op grotere afstand (1959, p. 39 en Kaart I). Men moet bedenken, dat in de jaren 1947-1956 het particuliere autobezit in ons land aanzienlijk minder verbreid was dan tegenwoordig. Deze kleine plattelandskernen zullen, ondanks hun ligging op korte afstand van een stedelijk centrum, toentertijd niet alleen weinig zijn gegroeid door het vertrekken van autochtonen, maar ook doordat zij toen nog niet in aanmerking kwamen als vestigingsplaats van allochtone forensen en gepensioneerden. Gezien de sterke groei die wij met betrekking tot de kleinste kernen in sommige delen van het land tegen het einde van de jaren vijftig reeds eerder hebben gesignaleerd, veronderstellen wij, dat na 1956 vele van deze kleine plattelandskernen, ook buiten de genoemde provincies, dank zij de nabijheid van een stedelijk centrum wel een aanzienlijke versterking van hun woonfunctie hebben gekend. Door het hebben van een auto – in sommige gevallen meer dan één – vormt het ontbreken van verscheidene voorzieningen in de kleine kern zelf geen bezwaar, terwijl aan de andere kant het 'buiten' wonen in een rustig klein dorp voor velen in een sterk gevoelde behoefte blijkt te voorzien.

Rest ons nog een verklaring te geven voor het feit, dat de kleinste kernen binnen de cirkelgebieden over het algemeen een geringere bevolkingstoename te zien geven dan de kernen in dezelfde grootteklassen op grotere afstand van stedelijke centra. Zoals uit de genoemde studie van LIJFERING blijkt, is de afname van de agrarische beroepsbevolking in de verder van stedelijke en industriële centra gelegen gemeenten geringer geweest dan in de nabijheid van deze centra (1959, p. 31 en Kaart I). Bovendien heeft zich in eerstgenoemde gemeenten die gewoonlijk ook een groter percentage agrarische beroepsbevolking hebben vermoedelijk in sterkere mate het reeds eerder vermelde verschijnsel voorgedaan, dat degenen die ophielden een agrarisch beroep uit te oefenen, met name de oudere boeren die het bedrijf hadden overgedragen aan

hun opvolger, naar de dorpskern verhuisden. Een aanwijzing hiervoor is volgens ons gelegen in het feit, dat in Overijssel en Gelderland, waar het aantal verspreid wonenden in de agrarische gebieden naar verhouding zeer groot is,⁶ het uiteenlopen van de bevolkingstoename in de dorpskernen met minder dan 500 inwoners die buiten de cirkelgebieden liggen en die van de daarbinnen gelegen kleinste kernen veel groter is dan voor het land als geheel: Overijssel voor de beide grootteklassen 12% en 2,7%, Gelderland 34,6% en 8,6% tegen landelijk 3,1% en 1,3%.

Teneinde op een meer gedetailleerde wijze na te gaan, of er een verband bestaat tussen de afstand van kleine plattelandskernen tot een stedelijk centrum en de bevolkingsgroei van deze kernen hebben wij van de dorpskernen, gehuchten en buurten gelegen in de wijde omgeving van Groningen (stad), Leeuwarden en Eindhoven met behulp van een kaart van omstreeks 1955 de afstand langs de weg tot de betreffende stad gemeten. Voor het bepalen van de grenzen van de afzonderlijke gebieden rond de genoemde steden hebben wij ons enigermate laten leiden door de indeling in verzorgingsgebieden van de belangrijkste steden, zoals deze door KEUNING is opgesteld (1964, pp. 141-142 en Supplement). De bevolkingsontwikkeling van de kernen in deze voor ons doel aangepaste 'verzorgingsgebieden' heeft betrekking op de periode 1947-1956.

Voor alle drie gebieden geldt, dat de kernen met 500 inwoners of meer bij toenemende afstand tot het stedelijk centrum een kleiner wordende bevolkingstoename, c.q. een toenemende bevolkingsafname te zien geven. Met betrekking tot de kernen met minder dan 500 inwoners zien wij evenwel een duidelijk verschil tussen de gebieden. In de gebieden rond Groningen en Eindhoven blijken de kleine kernen op korte afstand van deze steden in inwonertal te zijn teruggelopen,⁷ terwijl de kleine dorpen en gehuchten die 10-20 km van genoemde steden verwijderd liggen, ook in vergelijking met de nog verder weg gelegen kleine kernen, het sterkst zijn gegroeid. De kleine kernen binnen 10 km van Leeuwarden vertonen daarentegen gemiddeld een bevolkingstoename van bijna 5%, terwijl de dorpskernen en gehuchten met minder dan 500 inwoners op grotere afstand, inclusief de kernen op een afstand van 10-20 km, 5 à 6% in inwonertal zijn afgenomen. Deze resultaten zijn in tegenspraak met de uitkomsten van het onderzoek naar de invloed van de afstand volgens de eerste werkwijze. Daar bleken de kernen met minder dan 500 inwoners binnen de cirkelgebieden rond de stedelijke centra in de provincies Groningen en Noord-

⁶ In 16 van de 30 plattelandsgemeenten in Overijssel was in 1960 het aantal verspreid wonenden meer dan 30% van de totale bevolking; in Gelderland was dit in 36 van de 61 plattelandsgemeenten het geval. Bron: C.B.S., Volkstelling 1960, Deel 2 en Typologie van de nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad, 1960.

⁷ Dit is, voorzover het Eindhoven betreft, des te merkwaardiger, omdat binnen de afstand -eveneens langs de weg gemeten- van 10 km tussen de hoofdkern van de betrokken gemeente en het centrum van Eindhoven voor alle in de randgemeenten gelegen kernen tezamen in de periode 1946-1959 95% van de totale allochtone woningbouw (voor personen die sociaal en/of economisch niet aan de woongemeente gebonden zijn) had plaats gevonden (WONINGBOUW IN STADSGEWEST EINDHOVEN, 1961, p. 22 en grafiek op bijlage 6).

TABEL 11. Ontwikkeling van het aantal inwoners van dorpskernen, gehuchten en buurten rond Groningen, Leeuwarden en Eindhoven naar afstand tot deze steden en naar grootteklasse, in de periode 1947-1956, in procenten.

Afstand tot Groningen (stad)	< 500	500-1500	1500-5000	Afstand tot Leeuwarden	< 500	500-1500	1500-5000
< 10 km	- 6,7 (15)	-	+ 17,1 (2)	< 10 km	+ 4,8 (16)	+ 2,5 (4)	+ 1,2 (2)
10-19,9 km	+ 2,6 (30)	+ 5,5 (22)	+ 18,9 (8)	10-19,9 km	- 5,4 (36)	- 1,6 (17)	+ 0,1 (7)
20-29,9 km	- 1,9 (36)	+ 1,3 (28)	+ 15,2 (4)	20-29,9 km	- 6,6 (11)	- 1,2 (8)	-
30 km en meer	- 6,1 (16)	+ 2,2 (12)	+ 9,1 (5)	30 km en meer	- 5,8 (6)	- 6,2 (7)	-
Afstand tot Eindhoven	< 500	500-1500	1500-5000				
< 10 km	- 0,8 (8)	+ 13,1 (3)	+ 40,2 (7)				
10-19,9 km	+ 11,3 (30)	+ 11,9 (11)	+ 22,9 (8)				
20 km en meer	+ 8,1 (13)	+ 6,9 (13)	+ 21,1 (3)				

- () Aantal kernen.

Bron: C.B.S., Volkstelling 1947 en Algemene Woningtelling 1956.

Brabant als geheel – de cirkels rond Groningen (stad) en Eindhoven hadden beide een straal van 15 km – in sterkere mate te zijn gegroeid dan die daarbuiten, terwijl in Friesland als geheel – om Leeuwarden was een cirkel getrokken met een straal van $12\frac{1}{2}$ km – de kleinste kernen binnen de cirkels juist een kleinere groei vertoonden dan die welke buiten de cirkelgebieden lagen.

Bij het zoeken naar een verklaring van het verschil in ontwikkeling van de groei van de kleine kernen in de gebieden rond Groningen en Eindhoven enerzijds en het gebied rond Leeuwarden anderzijds en bovendien van de zojuist vermelde tegenstrijdigheden kwam de bijzondere situatie van de drie 'cases' duidelijk naar voren. Van de 8 kleine kernen in de eerste 10 km zône om Eindhoven zijn 7 gehuchten of buurten; onder de 15 kleine kernen in dezelfde zône om Groningen bevinden zich 5 gehuchten of buurten, terwijl in de eerste zône rond Leeuwarden uitsluitend dorpen bij de bewerking waren betrokken. Dit verklaart al een belangrijk deel van de gevonden verschillen. Zoals wij reeds eerder hebben gezien is de bevolkingsgroei van gehuchten en buurten over het algemeen aanzienlijk kleiner dan van dorpskernen. Daar komt bij, dat vermoedelijk de bewoners van de kleine dorpen dichtbij Leeuwarden die in deze stad hun werk hadden, ook al vóór 1956 in mindere mate naar de plaats van hun werk zijn verhuisd dan de inwoners van de kleine dorpen rond Groningen die in deze stad hun beroep uitoefenden. Zoals in deel II wordt aangetoond, vonden wij onder de plattelandsbewoners in de Kleiweidestreek in Friesland in vergelijking met de bewoners van de drie andere onderzoekgebieden een zeer sterke dorpsbinding. De toename van de bevolking in de kleine kernen op een afstand van 10-20 km van Groningen en Eindhoven moet waarschijnlijk voor een deel worden toegeschreven aan de vestiging van allochtone forensen in de hogere inkomensgroepen door wie het wonen in een dichter bij de stad gelegen klein dorp of gehucht vanwege een minder aantrekkelijk fysiek woonklimaat werd afgewezen. Nieuw-Roden, Steensel en Riethoven zijn voorbeelden van kleine kernen die op een afstand van omstreeks 17 km van resp. Groningen en Eindhoven tussen 1947 en 1956 in inwonertal met 30 à 50% zijn gegroeid. Het aantal personen dat in het rayon Leeuwarden de behoefte had en in de mogelijkheid verkeerde om op een betrekkelijk grote afstand van de stad in een klein dorp als allochtone forens te gaan wonen is vermoedelijk in genoemde periode zeer gering geweest.

4.3. REGIONALE LIGGING

In verschillende publikaties wordt de ligging van de kernen in een bepaald gebied als een variabele genoemd die mede de bevolkingsontwikkeling van gehuchten, dorpen en steden kan verklaren (FANELLI and PEDERSON, 1956, pp. 17-20; TARVER and URBON, 1963, p. 13; TARVER and BEALE, 1968, p. 25). COMMINS vond bij zijn onderzoek naar de bevolkingsontwikkeling van de kernen in Ierland, dat in de periode 1961-1966 binnen de provincies, uitgezonderd Ulster, een duidelijk verband bestond tussen de bevolkingsgroei in de ste-

den (kernen met 1500 en meer inwoners) en de toe- of afname in de platte-landskernen (minder dan 1500 inwoners). Hij vermeldt rangcorrelatiecoëfficiënten van Spearman voor Leinster: 0,67; voor Munster: 0,49 en voor Con-nacht: 0,80 (1968, pp. 203-204). FUGUITT deelt mede, dat bij zijn onderzoek naar de dorpen in Wisconsin naar voren kwam, dat van de 'geïncorporeerde' kernen met minder dan 2500 inwoners in 'counties' met een afname van de bevolking die niet in dorpen woont, 55% ook in inwonertal terugliep, terwijl in 'counties' waar de niet in dorpen woonachtige bevolking meer dan 20 procent toenam, slechts 1% van de kernen met minder dan 2500 inwoners een bevolkingsafname vertoonde (1970, p. 7). Tevens vermeldt hij, dat Thomas bij zijn onderzoek naar het regionale effect in de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen een correlatiecoëfficiënt vond van 0,72 tussen de gemiddelde bevolkingsverandering van plaatsen van 1.000-10.000 in de jaren 1950-1960 en de procentuele verandering in de totale bevolking in de 'economic subregion' waarin de plaats is gelegen (FUGUITT, 1970, pp. 7-8). Fuguitt is dan ook van mening, dat het duidelijk is, dat kleine kernen niet geïsoleerd kunnen worden beschouwd van het grotere gebied waarin zij gelegen zijn. Deze en andere onderzoeksresultaten ondersteunen het vaak herhaalde pleidooi 'that community planning should not be limited to individual competing centers, but should be carried out or coordinated on a regional basis' (FUGUITT, 1970, p. 8).

In hoeverre kunnen de uitkomsten van ons eigen statistische kernenonderzoek een bijdrage leveren voor Fuguitt's aandringen op een oplossing van het kleine kernenvraagstuk door middel van een regionale aanpak? In het voor-gaande hebben wij reeds enkele keren aangegeven, dat op-het-oog een zekere

TABEL 12. Ontwikkeling van het aantal inwoners in enkele categorieën van plattelandskernen, in de periode 1947-1956, per provincie, in procenten.

	Alle dorps- kernen	Dorps- kernen < 250	Alle gehuch- ten en buurten	Gehuch- ten en buurten < 250	Verspreide huizen	Totale bevolking
Groningen	+ 4,9	- 7,7	-4,5	-6,8	-13,9	+ 1,0
Friesland	+ 3,2	+ 0,3	-6,6	-7,2	-10,5	0,0
Drenthe	+20,1	+ 1,9	+3,7	+1,0	-11,7	+ 7,4
Overijssel	+16,2	+18,8	+6,6	+5,1	+ 1,6	+12,4
Gelderland	+21,2	+32,7	+0,2	-1,2	+ 4,6	+12,5
Utrecht	+19,2	+ 9,7	+10,3	+3,2	+ 6,4	+11,1
Noord-Holland	+15,2	+ 2,2	+6,3	+1,5	+ 3,7	+ 8,7
Zuid-Holland	+14,3	+ 9,8	+4,6	+0,8	+ 3,0	+10,7
Zeeland	+11,4	- 7,0	-7,1	-4,6	-15,6	+ 4,2
Noord-Brabant	+20,1	+17,5	+2,5	+5,1	+ 5,5	+13,1
Limburg	+22,6	+28,5	+8,3	+4,0	+ 3,5	+15,6
Nederland	+15,9	+ 7,1	+3,7	+1,0	+ 0,3	+ 9,6

Bron: C.B.S., Volkstelling 1947 en Algemene Woningtelling 1956.

Heger, loc. cit.

samenhang bleek te bestaan tussen de bevolkingsontwikkeling van de kleinste kernen en de gebieden met verspreide huizen enerzijds en de totale bevolkingsgroei in de betreffende provincie anderzijds. Teneinde deze samenhang meer exact uit te drukken hebben wij met behulp van de cijfers van tabel 12 een aantal rangcorrelatiecoëfficiënten van Spearman berekend. Deze coëfficiënt voor het verband tussen de totale bevolkingsgroei in de periode 1947-1956 en de toename van de bevolking in alle dorpskernen tezamen per provincie bedraagt 0,86; totale bevolkingsgroei en ontwikkeling inwonertal dorpskernen met minder dan 250 inwoners: 0,92; totale bevolkingsgroei en ontwikkeling van bevolking in alle gehuchten en buurten per provincie: 0,60; totale bevolkingsgroei en ontwikkeling van het inwonertal van gehuchten en buurten kleiner dan 250 inwoners: 0,79; totale bevolkingsgroei per provincie en de ontwikkeling van het aantal bewoners van verspreide huizen in de jaren 1947-1956: 0,71.

Hieruit blijkt, dat in alle gevallen van een significante samenhang kan worden gesproken. Opvallend is de zeer hoge correlatie tussen de toename van de totale bevolking in een provincie en de groei van het aantal inwoners van de kleinste dorpskernen. Hier vinden wij een duidelijke bevestiging van de uitkomsten van het onderzoek van FUGITT in Wisconsin en zijn daarop gebaseerde conclusie, dat de problemen die worden veroorzaakt door de groei of achteruitgang van het aantal inwoners van een dorp voor een belangrijk deel de problemen zijn van het gebied waarin het betreffende dorp is gelegen (1964, p. 25).

Aan de andere kant geeft de betrekkelijk lage – zij het op het 5%-niveau nog wel significante – rangcorrelatie tussen de totale bevolkingsgroei en de bevolkingsontwikkeling van de gezamenlijke gehuchten en buurten ook te denken. De afwijkingen die het betrekkelijk lage niveau van de rangcorrelatiecoëfficiënt veroorzaken, komen vooral voor in Gelderland en Noord-Brabant, waar de bevolkingsontwikkeling van gehuchten en buurten in hun totaliteit aanzienlijk is achtergebleven bij de totale bevolkingsgroei en in de provincie Utrecht, waar de toename van het inwonertal in gehuchten en buurten nauwelijks kleiner is dan de groei van de totale bevolking (zie ook tabel 12). In Gelderland geldt het grote verschil in groeipercentage tussen de bevolking van gehuchten en buurten en de totale bevolking ook voor gehuchten en buurten kleiner dan 250 inwoners. Eerder hebben wij reeds geconstateerd, dat de bevolkingsontwikkeling in gehuchten en buurten over het algemeen zich op een lager niveau beweegt dan die in dorpskernen. Voor de verschillen in bevolkingsontwikkeling in gehuchten en buurten zoals die tussen de verschillende provincies blijken te bestaan en die niet volledig aan verschillen in de grootte van de gehuchten en buurten (Gelderland!) en de totale bevolkingsgroei kunnen worden toegeschreven, hebben wij geen (aanvullende) verklaring. Mogelijk is de omvang van het verschil in status tussen dorp en gehucht dat naar onze mening in belangrijke mate aan de uiteenlopende bevolkingsontwikkeling van dorpskernen en gehuchten ten grondslag ligt, niet overal gelijk in ons land. Het kan ook zijn, dat ten aanzien van het bouwen van nieuwe woningen in gehuchten en buurten in de verschillende provincies een verschillend beleid wordt gevoerd.

4.4. OMVANG VAN DE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING

Slechts op enkele plaatsen in de literatuur over het vraagstuk van de kleine plattelandskernen hebben wij gevonden, dat door de betreffende auteurs een verband werd gelegd tussen de bevolkingsontwikkeling van de plattelandskernen en de mate waarin in deze kernen de bevolking werkzaam was in de agrarische sector. Dit is des te meer opvallend, omdat de stroom van publikaties over de daling van het aantal in de landbouw werkzamen, zoals deze in de westerse wereld met name na de tweede wereldoorlog heeft plaats gehad en naar alle waarschijnlijkheid in de toekomst zelfs in nog sterkere mate zal optreden (HOFSTEE, 1963 en WEERDENBURG, 1970b) zeer groot is. Wij zelf hebben in een onderzoek naar de ontwikkeling van de omvang van de agrarische beroepsbevolking in de landen van de Benelux gevonden, dat in de elf onderscheiden deelgebieden het aantal in de land- en tuinbouw werkzame beroepspersonen tussen 1947 en 1960 (voor België 1961) 30 à 50 procent is afgenomen (1969). Het is duidelijk, dat indien deze daling van het aantal agrariërs na kortere of langere tijd, onder meer als gevolg van het uitblijven van vervangende werkgelegenheid, gepaard gaat met vertrek uit de dorpen en gehuchten, deze plattelandskernen teruglopen in bevolking. Daar komt bij, dat door de afnemende betekenis van de landbouw als stuwende economische functie en de in sommige gevallen daarmee gepaard gaande migratie ook de verzorgende economische functie aan inkrimping onderhevig is. Een inkrimping die ook onafhankelijk van de afvloeiing uit de landbouw door veranderingen in de verzorgingssituatie van de plattelandskernen wordt veroorzaakt. In het volgende hoofdstuk komen wij hierop terug. Bij zijn onderzoek naar de wisselwerking tussen bevolkingsontwikkeling en ruimtelijke structuur in een landelijk gebied in het noordoosten van Frankrijk vond HENKE, dat de agrarische en de overwegend agrarische gemeenten in alle in beschouwing genomen perioden (1853-1902, 1903-1942 en 1943-1952) in sterkere mate in bevolking afnamen dan de niet-agrarische gemeenten. De niet-agrarische gemeenten vertoonden in de periode 1943-1952 een bevolkingstoename (1961, p. 120 en p. 123).

Om de invloed van de omvang van de agrarische beroepsbevolking op de bevolkingsontwikkeling van de plattelandskernen voor ons land na te gaan hebben wij de toe- of afname van het aantal inwoners van de dorpskernen en van de gehuchten en buurten in de periode 1947-1960 gerangschikt naar het percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking volgens de volkstelling 1960 in de gemeenten waarin de plattelandskernen zijn gelegen. Wij zijn ons ervan bewust, dat aan deze indeling bezwaren zijn verbonden. Immers in veel gemeenten, met name de gemeenten met plaatsen van zeer uiteenlopende grootte, komt de relatieve omvang van de agrarische beroepsbevolking in de verschillende kernen niet overeen met het percentage voor de gemeente als geheel. Het hanteren van het percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking van de plaats, een gegeven dat volgens de volkstelling 1960 wel beschikbaar is, zou tot een indeling hebben geleid die nog meer met de werkelijkheid in strijd is. Zoals reeds eerder is opgemerkt, hebben de gegevens omtrent de onderdelen van de

gemeente die door het C.B.S. met 'plaats' worden aangeduid, betrekking op de min of meer geconcentreerd wonende bevolking. In vrijwel alle plaatsen (dorpskernen, gehuchten of buurten) woont slechts een deel van het totale aantal in de landbouw werkzamen die voor een kleiner of groter deel van de voorziening in hun levensbehoeften op de betreffende plaatsen zijn georiënteerd. Afgezien van het feit, dat het aantal agrariërs (met degenen die tot hun huishouden behoren en zonder beroep zijn) dat in het buitengebied van een bepaalde plaats woont, in de meeste gevallen niet bekend is, bestaan er tussen de plattelandskernen in de verschillende delen van ons land grote verschillen ten aanzien van het relatieve aantal van de in de landbouw werkzamen die in de dorpskern of het gehucht wonen. In een dorpskern op het drentse plateau, waar nog geen ruilverkaveling met boerderijverplaatsing is uitgevoerd is dit aantal naar verhouding veel groter dan in een dorpskern van gelijke omvang in Twente of de Achterhoek! Naast de rangschikking van de plattelandskernen naar percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking in de betreffende gemeenten hebben wij de kernen tevens onderscheiden naar grootteklassen, omdat zoals in het voorgaande bleek, tenminste voor het land als geheel een verband bestaat tussen de bevolkingsontwikkeling en de kerngrootte. Een constant houden van laatstgenoemde variabele ligt dan voor de hand. Een reden te meer hiervoor is, dat, met name voor de dorpskernen kleiner dan 250 inwoners en voor de gehuchten en buurten met minder dan 100 inwoners, een 'onregelmatigheid' aan het licht kwam waarvan wij bij een opstelling van de groeicijfers van de kernbevolking naar de grootte van de kern naast die van de omvang van de agrarische beroepsbevolking de oorzaak hoopten te kunnen opsporen.

Uit tabel 13 blijkt duidelijk, dat voor het land als geheel de toename van het aantal inwoners in dorpskernen in de periode 1947-1960 aanzienlijk groter is, wanneer in de gemeenten waarin deze dorpskernen zijn gelegen, de relatieve omvang van de agrarische beroepsbevolking kleiner is. De dorpskernen in de gemeenten met minder dan 30% mannelijke agrarische beroepsbevolking zijn gemiddeld 3 à 4 keer zo sterk gegroeid dan die in gemeenten waarin het aantal in de landbouw werkzame mannen de helft of meer uitmaakt van de totale beroepsbevolking. De verschillende grootteklassen, met uitzondering van de dorpskernen van 250-500 inwoners en de dorpskernen kleiner dan 250, vertonen in grote lijnen hetzelfde beeld. In de beide laatstgenoemde grootteklassen is het opvallend, dat de groei van de dorpskernen in gemeenten met minder dan 10% mannelijke agrarische beroepsbevolking aanzienlijk achterblijft bij die van dorpskernen van dezelfde omvang in gemeenten waarin het percentage in de landbouw werkzamen 10 tot 40 bedraagt. In bijna alle gevallen betreft het hier kleine dorpen die in de invloedssfeer van grotere stedelijke centra liggen. De geringe groei van deze kleine dorpskernen is derhalve in overeenstemming met hetgeen wij vonden, toen de bevolkingsontwikkeling van dorpskernen en gehuchten werd gerelateerd aan de afstand van deze kernen tot het meest nabij gelegen stedelijk centrum. Hoewel, zoals LIJFERING heeft aangetoond (1959, p. 28 en p. 32) de afvloeiing van mannelijke beroepspersonen, uit de landbouw, met name landarbeiders en meewerkende zoons, in stedelijke ge-

TABEL 13. Ontwikkeling van het aantal inwoners in dorpskernen naar grootteklasse in de periode 1947-1960, in percenten van het aantal inwoners in 1947, per groep van gemeenten naar percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking in 1960.

Gemeenten naar percentage manne- lijke agrarische beroepsbevolking	< 250		250-500		500-1000		1000-2000		2000-5000		5000-10000		Totaal	
	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal
> 50%	+ 14,6	58	-- 0,1	68	+ 6,9	58	+ 10,0	34	+ 17,6	10	+ 18,0	3	+ 10,1	231
40-50%	+ 3,1	110	-- 1,4	122	+ 9,1	112	+ 19,1	83	+ 10,5	24	+ 35,0	4	+ 12,8	455
30-40%	+ 25,4	64	+ 10,7	100	+ 22,8	142	+ 15,7	94	+ 16,4	43	+ 26,8	4	+ 18,1	447
20-30%	+ 19,5	28	+ 25,2	52	+ 30,5	89	+ 34,8	114	+ 36,4	55	+ 36,1	13	+ 34,5	351
10-20%	+ 106,3	15	+ 26,3	44	+ 31,3	75	+ 33,6	68	+ 37,4	79	+ 36,3	29	+ 36,0	310
< 10%	+ 3,7	13	+ 5,3	13	+ 26,0	29	+ 38,7	36	+ 33,7	61	+ 32,0	39	+ 32,5	191
Totaal	+ 18,9	288	+ 8,7	399	+ 20,9	505	+ 26,0	429	+ 30,5	272	+ 33,3	92	+ 27,4	1985

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960.
Heger, loc. cit.

TABEL 14. Ontwikkeling van het aantal inwoners in gehuchten en buurten naar grootteklasse in de periode 1947-1960, in percenten van het aantal inwoners in 1947, per groep van gemeenten naar percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking in 1960.

Percentage manne- lijke agrarische beroepsbevolking	< 100		100-250		250-500		500-1000		1000-2000		2000-5000		Totaal	
	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal	groei in %	aantal
> 40%	- 4,9	46	- 3,2	106	- 3,3	57	+ 6,1	20	+ 15,2	3	-	-	+ 0,3	232
30-40%	- 1,9	24	- 0,7	144	+ 1,6	86	+ 5,0	31	+ 12,2	4	-	-	+ 2,5	289
20-30%	+ 28,0	34	+ 2,1	157	+ 3,0	159	+ 8,0	68	+ 12,8	17	+ 21,1	3	+ 6,9	438
< 20%	+ 24,1	29	- 1,8	131	+ 0,4	126	+ 8,3	74	+ 18,4	29	+ 19,1	10	+ 8,9	399
Totaal	+ 10,3	133	- 0,6	538	+ 1,2	428	+ 7,4	193	+ 15,9	53	+ 19,5	13	+ 6,1	1358

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960.
Heger, loc. cit.

meenten en in plattelandsgemeenten op geringe afstand van stedelijke centra in de periode 1947-1956 in sterke mate plaats had, is kennelijk tenminste een deel van de inwoners van de kleine dorpskernen die de landbouw de rug hebben toegekeerd, ondanks de nabije ligging van een stedelijk centrum uit het dorp weggetrokken. Zoals wij reeds eerder hebben opgemerkt, was het voor deze uit de landbouw afgevloede plattelandsbewoners, althans toentertijd, niet aantrekkelijk (of misschien ook niet mogelijk?) in hun klein dorp te blijven wonen.

Verder valt het bij beschouwing van tabel 13 op, dat de groei van de bevolking in de dorpskernen met minder dan 250 inwoners in de gemeenten met 30% en meer in de landbouw werkzamen aanzienlijk groter is dan in dorpskernen van 250-500 inwoners in dezelfde categorieën van gemeenten en in sommige gevallen zelfs groter dan in dorpskernen van een nog grotere omvang. Voor de verklaring van deze onderzoeksuitkomst verwijzen wij naar 4.1. Wij mogen hieraan op deze plaats nog toevoegen, dat het wegtrekken van bewoners uit het buitengebied van een klein dorp naar de kern al dan niet, nadat zij uit de landbouw zijn afgevlodid (landarbeiders en meewerkende zoons) of het agrarisch bedrijf hebben overgedragen (rustende boeren), in sommige gevallen door de uitvoering van een ruil- of herverkaveling gepaard gaande met 'uitkopen' van kleine boeren en krotopruijing in versterkte mate heeft plaats gehad (b.v. Schouwen-Duiveland).

Tabel 14, waarin de bevolkingsontwikkeling van gehuchten en buurten in de jaren 1947-1960 per groep van gemeenten naar het percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking is weergegeven, laat zien, dat voor het land als geheel ook deze plattelandskernen – zij het op een aanzienlijk lager niveau – in sterkere mate groeien naarmate in de gemeenten waarin zij zijn gelegen, de relatieve omvang van de agrarische beroepsbevolking kleiner is.

Als wij de groeicijfers naar grootteklasse bezien, komen enkele verschillen met de cijfers van tabel 13 naar voren. Op de eerste plaats zien wij, dat in tegenstelling tot de betrekkelijk kleine bevolkingsgroei in de dorpskernen kleiner dan 500 inwoners in de minst agrarische gemeenten dit hier slechts geldt voor de gehuchten en buurten met 100 tot 500 inwoners. De toename van het aantal inwoners van gehuchten en buurten kleiner dan 100 inwoners in gemeenten met minder dan 20% agrarische beroepsbevolking doet nauwelijks onder voor die van gehuchten en buurten in gemeenten, waar in 1960 20-30% van de beroepsbevolking in de land- en tuinbouw werkzaam was. Het niet bestaan van dit verschil is evenwel een gevolg van de samenvoeging van de twee categorieën van gemeenten met kleine percentages agrarische beroepsbevolking, welke samenvoeging met het oog op de kleine aantallen gehuchten en buurten in de hogere grootteklassen noodzakelijk was. Want wanneer voor deze kleinste gehuchten en buurten een onderscheid wordt gemaakt tussen gemeenten met 10-20% agrariërs en gemeenten met minder dan 10% agrarische beroepsbevolking, blijken de 17 gehuchten en buurten met minder dan 100 inwoners in de eerstgenoemde groep van gemeenten 40,8% te zijn gegroeid en de 12 gehuchten en buurten in de gemeenten met minder dan 10% agrarische beroepsbevolking slechts 0,2%. Hieruit blijkt, dat ten aanzien van de kleine gehuchten

en buurten in de minst agrarische gemeenten zich hetzelfde verschijnsel voor-
doet als met betrekking tot de kleine dorpskernen in deze gemeenten. Het ligt
voor de hand om de verklaring hiervoor in dezelfde richting te zoeken, waarbij
aan kan worden toegevoegd, dat de lagere status van de gehuchten en buurten
het wonen in deze kleine plattelandskernen voor sommigen vermoedelijk nog
minder aantrekkelijk doet zijn dan in de kleine dorpen in de nabijheid van ste-
delijke centra. In dit verband brengen wij in herinnering hetgeen werd opge-
merkt inzake de daling van het aantal inwoners van de kleine kernen die op
een afstand van minder dan 10 km van de centra van Groningen (stad) en
Eindhoven liggen.

Op de tweede plaats valt het bij vergelijking van de tabellen 13 en 14 op, dat
in tegenstelling tot de ontwikkeling die betreffende de dorpskernen kleiner dan
250 inwoners in de meest agrarische gemeenten werd signaleerd, de kleine
gehuchten en buurten in gemeenten met meer dan 40% agrarische beroeps-
bevolking over het algemeen duidelijk in inwonertal zijn teruggelopen. Ook
hier blijkt echter een om statistische redenen noodzakelijke samenvoeging van
twee groepen van gemeenten ons parten te hebben gespeeld. Immers wanneer
wij de gemeenten met 40-50% agrariërs en die met meer dan 50% agrarische
beroepsbevolking afzonderlijk in beschouwing nemen, blijken de 49 gehuchten
en buurten met 100-250 inwoners in de laatstgenoemde gemeenten 7,7% in
bevolking te zijn toegenomen, terwijl de 57 gehuchten en buurten in dezelfde
grootteklasse in gemeenten met 40-50% agrariërs een bevolkingsafname van
11,8% te zien geven. De overeenkomstige groeipercentages van de gehuchten
en buurten met 250-500 inwoners zijn respectievelijk +0,6 en -7,3. In de
grootteklasse kleiner dan 100 inwoners is de bevolking in gehuchten en buur-
ten in beide groepen van gemeenten afgenomen, resp. 2,0% en 6,4%; ook hier
een zij het klein verschil ten gunste van de gehuchten en buurten in de meest
agrarische gemeenten. Wij merken op, dat de groeiverschillen tussen de kleine
gehuchten en buurten en die met een groter aantal inwoners in de meest agra-
rische gemeenten minder spectaculair zijn dan die welke tussen de kleinste en
de grotere dorpskernen in deze gemeenten bestaan. Dit hangt vermoedelijk ook
weer samen met het lagere prestige dat de gehuchten en buurten onder de plat-
telandskernen genieten, waardoor de landarbeider en de meewerkende zoon
die de landbouw verlaten en de kleine of rustende boer die het bedrijf beëindigt,
c.q. overdraagt eerder geneigd zijn vanuit het buitengebied naar een dorpskern
te verhuizen dan naar een gehucht of buurt.

Teneinde na te gaan, of de omvang van de agrarische beroepsbevolking ook
in de loop van de jaren zestig invloed uitoefent op de groei van het inwonertal
van plattelandskernen hebben wij met behulp van de jaarlijkse gepubliceerde
cijfers inzake het aantal inwoners van de gemeenten en de 'Typologie van de
nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad, 1960' van het C.B.S. tabel 15
samengesteld. Omdat zoals in het voorgaande bleek, de bevolkingsgroei van
plattelandskernen in sterke mate samenhangt met de regionale ligging hebben
wij de plattelandsgemeenten niet alleen ingedeeld naar urbanisatiegraad, maar
ook naar landsdeel. Het behoeft nauwelijks betoog, dat het aldus verkregen

overzicht op een gebrekkige wijze een antwoord geeft op de zojuist gestelde vraag. Door de grote variatie van kernen binnen een gemeente, zowel naar grootte en soort (dorp, gehucht of buurt) als naar de omvang van de agrarische beroepsbevolking, en door het feit, dat de typologie naar urbanisatiegraad naast de dimensie van het percentage agrarische beroepsbevolking ook andere dimensies (b.v. de omvang van het woonforensisme) bevat, is de hier gevolgde werkwijze een grove benadering van de vraag, hoe de bevolkingsomvang van plattelandskernen sedert 1960 in Nederland zich als gevolg van de afvloeiing van beroepspersonen uit de agrarische sector heeft ontwikkeld.

In onderstaande tabel zien wij, dat in de categorie 'plattelandsgemeenten' (A-gemeenten) over het algemeen voor de verschillende landsdelen afzonderlijk de bevolkingsgroei van de gemeenten zowel voor de periode 1947-1960 als voor de jaren 1960-1969 groter is naarmate het percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking kleiner is. Het is echter wel opvallend, dat enkele uitzonderingen daargelaten de afname, c.q. toename van de bevolking in de jaren zestig in deze plattelandsgemeenten minder sterk, respectievelijk sterker is dan in de periode 1947-1960. In de A3-gemeenten in de drie noordelijke provincies is

TABEL 15. De bevolkingsgroei van de nederlandse gemeenten¹ naar urbanisatiegraad in de periode 1947-1969, per landsdeel, in indexcijfers (1947 = 100).

		Noord	Oost	West	Zuid- west	Zuid
Plattelandsgemeenten						
A ₁ (≥ 50 % mnl. agr. ber. bev.)	1960	98,7	108,5	112,4	92,5	117,4
	1969	97,6	112,2	130,8	88,0	136,6
A ₂ (40-50 % mnl. agr. ber. bev.)	1960	100,0	112,0	115,0	96,5	116,9
	1969	97,1	122,3	137,7	96,9	135,1
A ₃ (30-40 % mnl. agr. ber. bev.)	1960	99,1	114,1	113,5	103,6	121,8
	1969	122,3	131,5	139,8	110,9	141,2
A ₄ (20-30 % mnl. agr. ber. bev.)	1960	105,3	125,1	123,6	109,3	112,7
	1969	116,4	146,4	158,7	125,3	130,7
Verstedelijkte plattelandsgemeenten						
(< 20 % mnl. agr. ber. bevolking)						
B ₁ (grootste kern < 5.000 inw.)	1960	114,9	121,9	123,5	114,6	128,1
	1969	130,3	143,1	153,5	120,7	158,6
B ₂ (grootste kern 5.000-20.000)	1960	103,4	124,2	152,6	112,6	132,1
	1969	146,9	150,9	169,7	125,6	156,4
B ₃ (> 30 % allocht. woonfor.)	1960	118,9	128,3	136,2	167,4	146,4
	1969	146,9	155,6	178,7	190,8	189,6
Stedelijke gemeenten						
C ₁ (plattel. stadjes 2.000-10.000)	1960	119,1	124,4	120,6	115,9	135,4
	1969	138,4	151,7	168,7	130,6	178,2

¹ Uitzonderd de stedelijke gemeenten met meer dan 10.000 inwoners.

Bron: C.B.S., Bevolking van gemeenten op 1-1-1947, 1-1-1960 en 1-1-1969.

C.B.S., Typologie van nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad, 1960.

de geringe afname in de jaren 1947-1960 zelfs omgeslagen in een forse bevolkingstoename gedurende de periode 1960-1969.

Voor het nagaan van de invloed van de omvang van de agrarische beroepsbevolking op de bevolkingsontwikkeling zijn de groeicijfers van de verstedelijkte plattelandsgemeenten en van de plattelandsstadjes (C_1 -gemeenten) niet relevant, omdat in al deze gemeenten in 1960 het percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking minder dan 20 bedroeg. Wij hebben deze cijfers desondanks in de tabel opgenomen, omdat naast de verschillen in bevolkingsontwikkeling tussen de onderscheiden landsdelen de variatie naar de omvang van de grootste kern in de betreffende gemeenten naar voren komt. Met name in de periode 1960-1969 blijken de B_2 -gemeenten met als grootste woonkern een plaats die 5.000-20.000 inwoners telde in 1960 en de plattelandsstadjes met 2.000-10.000 inwoners in sterkere mate in bevolking te zijn toegenomen dan de B_1 -gemeenten waarvan de grootste kern in 1960 kleiner dan 5.000 inwoners was. Overigens kan worden geconstateerd, dat ook in de verstedelijkte plattelandsgemeenten (inclusief de B_3 -gemeenten, waarvan de grootste kern een zeer uiteenlopende grootte heeft) en de plattelandsstadjes over het algemeen het groeitempo in de periode 1960-1969 sneller was dan in de jaren 1947-1960.

4.5. LANDBOUWGEBIED

Achter de enkelvoudige benaming 'omvang van de mannelijke agrarische beroepsbevolking' gaat een grote heterogeniteit schuil. Er is een verscheidenheid van in de agrarische sector werkzame mannelijke beroepspersonen naar bedrijfstype (akkerbouw-, weide-, gemengd, tuinbouwbedrijf), naar bedrijfsgrootte, naar positie in het bedrijf (zelfstandige, meewerkende zoon, landarbeider), naar leeftijd, naar dienstverband (vast, tijdelijk), naar arbeidsduur (volle jaarwerker, 4 à 5 dagen per week, 2 à 3 dagen per week), enz. In onze eerder aangehaalde studie over de arbeidsbezetting in de land- en tuinbouw in Nederland hebben wij aan deze grote diversiteit aandacht besteed (1961, pp. 19-30). Het bleek, dat per groep van landbouwgebieden grote verschillen in de samenstelling en de intensiteit van de arbeidsbezetting voorkomen. In een andere studie ten behoeve van de Europese Commissie hebben wij aangegeven, hoe onder meer deze grote verscheidenheid in de agrarische beroepsbevolking tot een uiteenlopende afvloeiing van beroepspersonen uit de landbouw in de verschillende delen van het land heeft geleid (1969, pp. 2-78).

Het laat zich dan ook gemakkelijk veronderstellen, dat in verschillende landbouwgebieden waar de agrarische beroepsbevolking nog een belangrijk deel uitmaakt van de totale beroepsbevolking in verband met de verscheidenheid in de samenstelling van de agrarische beroepsbevolking de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen verschillen vertoont. Tot het stellen van deze hypothese worden wij bovendien gestimuleerd door de resultaten van het onderzoek van SCOTT in Tasmanië. Hij vond een duidelijk verband tussen de aantallen kleine plattelandskernen die een toe- of afname in bevolking in de jaren

1954-1961 te zien gaven en het soort van landbouwgebied waarin de kernen zijn gelegen (1968, p. 433). Ook door de PROVINCIALE PLANOLOGISCHE DIENST IN FRIESLAND werd aangetoond, dat het aantal inwoners van dorpen kleiner dan 5.000 inwoners in deze provincie in de periode 1950-1964 in het zandgebied 1,8% toenam en in het weidegebied en de bouwstreek respectievelijk 5,3% en 9,2% afnam (1966, p. 37).

TABEL 16. Ontwikkeling van het aantal inwoners van dorpskernen naar grootteklasse in de periode 1947-1956 per groep van landbouwgebieden met 30-40% mannelijke agrarische beroepsbevolking in 1956, in procenten.

Landbouw- gebieden	< 250	250- 500	500- 1000	1000- 1500	1500- 2000	2000- 3000	3000- 5000
Zeekleigebieden	-6,7	-1,2	+3,6	+ 3,2	+ 6,0	+16,3	+ 8,8
Weidestrecken	+2,1	+2,8	+4,9	+ 6,6	-	+14,7	+ 3,9
Zandgronden	+3,7	+9,2	+4,4	+13,6	+14,3	+11,6	+19,9

Bron: C.B.S., Volkstelling 1947 en Algemene Woningtelling 1956.

Wij zien, dat ook met behulp van de C.B.S.-gegevens die wij hebben gebruikt bij ons statistische kernenonderzoek, verschillen in bevolkingsontwikkeling in dorpskernen kunnen worden aangetoond tussen enkele groepen van landbouwgebieden waarin in 1956 nog 30-40% van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was. Met uitzondering van de dorpskernen groter dan 2.000 inwoners – waarvan de aantallen betrekkelijk gering waren – blijkt het aantal inwoners van de dorpskernen in de zeekleigebieden met akkerbouw- en gemengd bedrijf in mindere mate te zijn gegroeid dan in de dorpskernen in de weidestrecken, terwijl de toename van de bevolking in de kleine dorpskernen in deze gebieden weer kleiner is dan die in de dorpen op de zandgronden met gemengd bedrijf.

De bevolkingsafname, c.q. geringe -toename in de dorpen in de zeekleigebieden is vermoedelijk veroorzaakt door het feit, dat in de akkerbouw de mechanisatie en de rationalisatie van de produktie eerder op gang is gekomen en een grotere omvang heeft aangenomen dan in de veehouderij in de weidestrecken en in het gemengde bedrijf op de zandgronden. Een belangrijke stimulans hiertoe was zonder twijfel het feit, dat in de zeekleigebieden een belangrijk deel van de arbeid in de agrarische bedrijven werd – en nu ook nog wordt – verricht door betaalde arbeidskrachten. In 1956 was het aantal vaste betaalde arbeidskrachten 42% van het totaal aantal vaste arbeidskrachten, terwijl dit in de weidestrecken en op de zandgronden resp. 22,5% en bijna 9% bedroeg. De oorzaak van de sterkere bevolkingsgroei van de kleine dorpskernen op de zandgronden in vergelijking met de weidestrecken en de akkerbouwgebieden moet niet worden gezocht in een kleinere afname van de omvang van de agrarische beroepsbevolking in eerstgenoemde gebieden. Uit de studie van LUIFERING (1959) en uit ons onderzoek naar de regionale ontwikkeling van de arbeidsbezetting in de landbouw in de Benelux (1969) blijkt namelijk, dat in de

„zand“-provincies Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg de vermindering van het aantal in de landbouw werkzame mannen, met name landarbeiders en meewerkende zoons, sterker is dan in het noorden en westen van het land, waar het overgrote deel van de genoemde akkerbouwgebieden en weidestroken zijn gelegen. Het verschil moet waarschijnlijk vooral worden toegeschreven aan het feit, dat degenen die op de zandgronden uit de landbouw afvloeden, onder meer door de aanwezigheid van niet-agrarische werkgelegenheid in de eigen woonplaats of in de nabije omgeving in hun dorp blijven wonen, al zal deze overgang naar een beroep buiten de landbouw voor sommigen, zoals reeds eerder werd opgemerkt, wel een verhuizing van het buitengebied naar de dorpskern met zich meebrengen.

4.6. VERZORGINGSNIVEAU

Bij de bespreking van de studie van HARDEN (1960), waarin hij een zeer sterke samenhang tussen het verzorgingsniveau van plattelandskernen en hun grootte vond, kwam eerstgenoemde variabele reeds even aan de orde (zie 4.1). In deze paragraaf willen wij de mogelijke invloed van het voorzieningenniveau op de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen *centraal* stellen. HASSINGER toonde in zijn onderzoek naar de bevolkingsontwikkeling van 351 plattelandskernen in het zuiden van Minnesota aan, dat in de kernen met een meer gespecialiseerd en gevarieerd verzorgingsapparaat voor de voorziening in materiële levensbehoeften in de jaren 1940-1950 duidelijk in meer gevallen een bevolkingstoename van 5% of meer had plaats gehad dan in plaatsen met een lage verzorgingsscore (1957b, p. 238). FUGUITT en DEELEY die het pleidooi van Hassinger om de relatie tussen verzorgingsniveau en bevolkingsontwikkeling ook in andere gebieden te onderzoeken, ter harte namen, vonden met gebruikmaking van dezelfde schaal die Hassinger hanteerde om het verzorgingsniveau van een kern te meten, eveneens een positieve correlatie tussen toename of afname van de bevolking van 410 kernen met minder dan 2500 inwoners in Wisconsin in de periode 1950-1960 (1966, p. 59). Bij de berekening van de sterkte van de samenhang met behulp van Kendall's tau bleek, dat deze zowel voor de gegevens van het onderzoek van Hassinger als voor die betreffende de kleine kernen in Wisconsin betrekkelijk zwak moest worden genoemd: voor Zuid-Minnesota een tau van 0,32 en voor Wisconsin 0,15 (1966, p. 60). Bij het constant houden van de grootte van de kernen ontdekten FUGUITT en DEELEY, dat voorzover het de gegevens van Wisconsin betrof, alleen voor de kernen kleiner dan 500 inwoners van een duidelijke invloed van het voorzieningenniveau op de bevolkingsontwikkeling kon worden gesproken (1966, p. 62). Deze onderzoeksuitkomst is in overeenstemming met de bevinding van FANELLI en PEDERSEN, dat in Mississippi het verschil tussen het aantal in de periode 1900-1950 voortdurend in bevolking toegenomen kernen die hoofdplaats van een 'county' zijn en het aantal met een zelfde bevolkingstoename die geen 'county'-hoofdplaats zijn voor de kernen met minder dan 250 inwoners in 1900

TABEL 17. Ontwikkeling van het aantal inwoners van dorpskernen in de periode 1947-1956, naar het al of niet hoofdplaats van een gemeente zijn en naar grootteklasse, in percenten.

	< 250		250-500		500-1000		1000-1500		1500-2000		2000-3000		3000-5000	
	groei in %	N	groei in %	N	groei in %	N	groei in %	N	groei in %	N	groei in %	N	groei in %	N
Hoofdplaats	+ 21,2	7	+ 10,7	53	+ 15,0	172	+ 13,0	171	+ 16,5	94	+ 18,9	97	+ 19,6	101
Niet hoofdplaats	+ 6,8	270	+ 6,9	354	+ 10,1	317	+ 9,4	110	+ 11,1	46	+ 14,7	27	+ 25,2	29

Bron: Volkstelling 1947 en Algemene Woningtelling 1956.

Heger, loc. cit.

aanzienlijk groter is dan voor de kernen die in 1900, 1000 of meer inwoners hadden. (1956, pp. 22-23). Een hoofdplaats van een 'county' heeft niet alleen door het feit dat in een dergelijke kern de instellingen zijn gevestigd voor de uitoefening van bestuurlijke functies, maar ook door de aanwezigheid van allerlei voorzieningen die in meer of mindere mate met de bestuurlijke organen samenhangen, een veel uitgebreider en meer gedifferentieerd voorzieningenapparaat dan een kern zonder een bestuurlijk apparaat. Ook FUGITT vond met name voor het zuiden van de Verenigde Staten, waar de 'county' als lokale bestuurseenheid van grote betekenis is, een duidelijke positieve invloed van de 'county seat status' op de bevolkingsontwikkeling van kernen met 1.000-10.000 inwoners in de periode 1940-1960, maar alleen voor de kernen in 'counties' in dit deel van de Verenigde Staten, die meer dan 50 mijl van een grote stad liggen, gold, dat deze variabele van meer belang was voor de kernen met 1.000-2.500 inwoners dan voor de plaatsen die in 1940 2.500-10.000 inwoners telden (1965c, p. 249). Eveneens voor het zuiden van de Verenigde Staten vonden TARVER en BEALE, dat het hoofdplaats van een 'county' zijn een belangrijke factor is voor de bevolkingsgroei van plattelandskernen kleiner dan 5.000 inwoners, maar niet voor de kernen met 5.000-10.000 inwoners in 1950 (1968, p. 27).

In navolging van enkele Amerikaanse onderzoekers hebben wij voor het nagaan van de invloed van het voorzieningenniveau op de bevolkingsgroei van plattelandskernen het al of niet hoofdplaats van een gemeente zijn als indicator van het voorzieningenniveau gehanteerd. Wij menen, dat dit gerechtvaardigd is, omdat ook in onze Nederlandse situatie zeker in de jaren na de laatste wereldoorlog het gemeentelijke bestuursapparaat een niet te verwaarlozen onderdeel van de verzorgende functie van veel plattelandskernen uitmaakt. Daar komt bij, dat in de dorpen waar de lokale overheid zetelt gewoonlijk ook verscheidene instellingen werkzaam in de (semi) overheidssfeer dan wel in het particuliere vlak (politie, postkantoor, brandweer, arbeidsbureau, maatschappelijk werk, wijkverpleging, landbouwvoorlichting, uitvoering van cultuurtechnische werken) permanent dan wel voor betrekkelijk lange tijd zijn gevestigd. Enerzijds hangt de vestiging van laatstgenoemde instellingen in dorpen die hoofdplaats van een gemeente zijn in meer of mindere mate samen met de aanwezigheid van het gemeentehuis in deze plaatsen, anderzijds lijkt het niet onwaarschijnlijk dat zij op hun beurt andere verzorgende functies (b.v. bejaardencentrum, zwembad, gemeenschapshuis, sportveldencomplex, banken) naar de betreffende dorpen toetrekken.

Uit tabel 17 (zie blz. 78) blijkt duidelijk, dat voor het land als geheel de bevolking van de dorpskernen met minder dan 3.000 inwoners die omstreeks 1955 hoofdplaats van een gemeente waren, in sterkere mate is toegenomen dan het inwonertal van de dorpskernen waar de lokale overheid niet was gevestigd. Vooral voor de dorpskernen kleiner dan 250 inwoners komt de invloed van het gemeentelijke hoofdplaats zijn wel bijzonder pregnant naar voren. Wij menen dan ook te mogen concluderen, dat voor de Nederlandse omstandigheden zoals zij althans in de eerste jaren na de oorlog bestonden, de aanwezigheid

van een voorzieningenapparaat van enige omvang de bevolkingsontwikkeling van kleine plattelandskernen in gunstige zin heeft beïnvloed.

4.7. SAMENVATTING

Het geheel van de factoren en hun effect op de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen overziende, waarbij wij ons ervan bewust zijn niet volledig te zijn geweest, willen wij HART en SALISBURY graag bijvallen, die tot de eerder geciteerde nogal pessimistische conclusie kwamen, dat de ontwikkeling van de bevolkingsomvang, zelfs van dorpen, een zo ingewikkeld verschijnsel is, dat iedere eenvoudige verklaring daarvan niet verantwoord is (1965, p. 157). In ieder geval is het duidelijk, dat van een simpele fysieke schaalvergroting in de zin die wij aan dit begrip hebben gegeven geen sprake is. De 'een-dimensionale' stelling, dat kleine dorpen en gehuchten steeds kleiner worden ten gunste van de grotere bevolkingsconcentraties is in haar algemeenheid niet waar. Uit het voorgaande is duidelijk gebleken, dat naast de kerngrootte een groot aantal andere factoren op de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen hun invloed uitoefenen. Bovendien vinden wij hierin een rechtvaardiging van onze reserve ten aanzien van de opvatting van degenen die de crisissituatie waarin veel kleine plattelandskernen verkeren, toeschrijven aan de ontvolking van het platteland of andere processen die uitsluitend van fysieke of ruimtelijke aard zijn. Tenslotte menen wij te mogen stellen, dat uit het overzicht van onderzoeksuitkomsten aangaande de bevolkingsontwikkeling van plattelandskernen naar voren is gekomen, dat deze quantitatieve benaderingswijze van het plattelandskernenvraagstuk slechts een partiël karakter heeft. Voor een integrale behandeling hiervan is vereist, dat ook aandacht wordt besteed aan de structurele en mentale aspecten. In het volgende hoofdstuk zal de structurele schaalvergroting die met betrekking tot de plattelandskernen plaats heeft het centrale thema zijn.

5. ONTWIKKELING VAN DE VERZORGENDE FUNCTIE VAN KLEINE PLATTELANDSKERNEN

In 2.1 hebben wij uiteengezet, hoe volgens de theorie van Durkheim het proces van de structurele schaalvergroting er toe zou moeten leiden, dat zich met betrekking tot de plattelandskernen een differentiatie en specialisatie in functies voltrekt die op hun beurt een veel sterkere hiërarchie tussen de verschillende kernen met zich mee zou brengen dan in de gesegmenteerde maatschappij van het verleden heeft bestaan.

In dit hoofdstuk willen wij nu nagaan, hoe blijkens het empirische sociaal-wetenschappelijke onderzoek met betrekking tot de verzorgende functie de differentiatie en hiërarchisering van plattelandskernen in de laatste decennia hebben plaatsgehad en daarmee de structurele schaalvergroting, als het ware, aan de oppervlakte is getreden. Na een korte beschouwing waarin de ontwikkeling van de verzorgende functie van plattelandskernen in haar totaliteit aan de hand van de literatuur wordt nagegaan zullen wij enkele onderdelen van de verzorgende uitrusting van plattelandskernen afzonderlijk onder de loupe nemen.

5.1. ALGEMEEN

Bij zijn onderzoek naar de bevolkingsveranderingen van plattelandskernen in 43 counties in het zuiden van Minnesota heeft HASSINGER de ontwikkeling van de verzorgende functie van de 'geïncorporeerde' kernen tussen 1939 en 1951 nagegaan door de betreffende plaatsen in beide jaren een score toe te kennen op basis van het al of niet aanwezig zijn van een aantal detailhandelszaken. Hij vond, dat het aantal kernen met een verzorgingsscore van 1 en 2 (1 of 2 winkels) in genoemde periode was toegenomen van 33,3% tot 38,5% en het aantal kernen met een score van 6 en 7 (de hoogste score-categorieën) een toename vertoonde van 30,9% tot 36,5% (1957b, p. 237). Deze vermeerdering van het aantal kernen aan de top en de basis van de kernpyramide was gepaard gegaan met een duidelijke afname in het tussengebied.

Ook HODGE vond bij zijn onderzoek naar de kernenstructuur in drie plattelandsgebieden in Canada (Zuiden van Saskatchewan, Oosten van Ontario en Prince Edward Island), dat in de periode 1951-1961 zowel de kernen met een geringe omvang van het verzorgingsapparaat als die met 200 en meer bedrijven en instellingen voor de voorziening in goederen en diensten naar verhouding in aantal waren toegenomen (1966, p. 191). Bovendien ontdekte hij, dat met name in Saskatchewan en Ontario in het middengebied van de kernenhiërarchie een categorie van kernen die hij met 'partial shopping centers' betitelde (met gemiddeld 26 verzorgingselementen en een inwonertal dat varieerde van 300 tot 1400) een duidelijke relatieve toename vertoonde. De opkomst

van deze middencategorie van plattelandskernen blijkt het onderzoek van Hodge in enkele gebieden in Canada is in overeenstemming met het grote aantal grotere dorpen dat in Tasmanië in de jaren 1954-1961 in bevolking toenam (SCOTT, 1968, pp. 429-430, tabel 2 en 3). Het aantal grotere dorpen (met gemiddeld 27 verzorgingselementen en een inwonertal dat uiteenliep van 300 tot 1100) dat in genoemde periode een bevolkingstoename vertoonde bleek naar verhouding duidelijk groter dan de aantallen kernen met een bevolkingstoename die qua verzorgingsniveau hoger dan wel lager waren geplaatst op de kernen-,ladder'.

De relatieve toename van het aantal kernen op het laagste verzorgingsniveau ('hamlets') in Saskatchewan bleek te zijn opgetreden, ondanks het feit dat 46% van het aantal kernen dat in 1941 op dit niveau stond, in 1961 als verzorgingskern opgehouden had te bestaan (HODGE, 1970, p. 214). De verhoudingsgewijze toename van het aantal 'hamlets' werd veroorzaakt enerzijds, doordat de daling van het aantal kernen dat in 1941 één sport hoger op de kernenladder stond, nog sterker was, namelijk 65%, anderzijds doordat van het aantal kernen die in 1941 twee sporten hoger stonden, 34% was gedaald en 27% gestegen, voor het overgrote deel tot het niveau van de 'partial shopping centers'. Verder verdient vermelding, dat de netto-afname van het totaal aantal kernen met een verzorgende functie in Saskatchewan in de periode 1941-1951 1,5% en in de jaren 1951-1961 bijna tien keer zo groot was, namelijk 12,7% (HODGE, 1970, p. 213). In het oosten van Ontario en op Prince Edward Island bedroeg deze netto-afname in de periode 1951-1961 respectievelijk 11% en 20,3% (HODGE, 1966, tabel 1, p. 190).

Dit overzicht van de literatuur over de ontwikkeling van de kernenstructuur in landelijke gebieden leidt ons tot de conclusie, dat althans in de onderhavige gebieden in de laatste decennia een voortgaande differentiatie in het kernenpatroon is opgetreden. Ondanks het feit, dat een betrekkelijk groot aantal plattelandskernen haar verzorgende functie met betrekking tot de voorziening in de behoeften aan sommige goederen en diensten, beëindigd zag, kan van een zekere stabiliteit van de kernen met slechts een klein aantal verzorgingselementen worden gesproken. Het in belangrijke mate voortbestaan van deze kernen als verzorgingscentrum moet worden toegeschreven aan het feit, dat zij een verzorgende functie hebben uitsluitend voor het om-de-hoek-van-de-deur kunnen bevredigen van enkele dagelijkse levensbehoeften. Verder zien wij in het middengebied van de kernenhiërarchie een 'uitkristallisatie' van plattelandskernen die naast de voorziening in bovenaangeduide dagelijkse levensbehoeften de voornaamste reden van bestaan als verzorgingskern te danken hebben aan het feit, dat zij een min of meer samenhangend patroon van verzorgingselementen te bieden hebben voor het gebruik maken waarvan door de landelijke bevolking het afleggen van enige afstand geen bezwaren oplevert. HODGE kwam tot de ontdekking, dat de 'partial shopping centers' regelmatig op een afstand van 22 mijl van elkaar lagen (1970, p. 215), terwijl SCOTT vond, dat de overeenkomstige categorie 'major villages' voor het merendeel in een zone van 10-14 mijl van een verzorgingscentrum van hogere orde lag (1968,

p. 431). Omgerekend in de tijd nodig om (de helft van) deze afstand te overbruggen, betekent dit volgens HODGE een autorit van maximaal 20 minuten (1970, p. 215). De toegenomen bezetting aan de top van de kernenhiërarchie moet worden toegeschreven aan het feit, dat de centraal verzorgende functie ook voor de plattelandsbevolking relatief belangrijker is geworden.

Samenvattend zouden wij kunnen stellen, dat de hiërarchie van verzorgingskernen in landelijke gebieden vermoedelijk blijft bestaan, maar dat in de kernenladder enkele sporten de neiging vertonen te verdwijnen, waardoor de afstand tussen de overblijvende sporten groter wordt. Slechts in deze zin zou van een schaalvergroting kunnen worden gesproken. Het voorgaande literatuuroverzicht maakt niet aannemelijk, dat over de hele linie een opschuiving van de verzorgende functie naar grotere kernen plaats heeft en dat kleine plattelandskernen derhalve uiteindelijk een algeheel verlies aan verzorgende functie te zien zullen geven. In de nu volgende paragrafen zullen wij nagaan of deze conclusies die vanwege hun fundering op de resultaten van onderzoeken in enkele gebieden een hypothetisch karakter moeten dragen, ook ten aanzien van de ontwikkeling van de verzorgende functie van plattelandskernen in Nederland kunnen worden getrokken.

5.2. VERZORGENDE MIDDENSTAND

Bij het onderzoek naar de ontwikkeling van de verzorgende functie van plattelandskernen met betrekking tot de detailhandel en het ambacht stuiten wij op het probleem, dat de gegevens inzake de aantallen vestigingen volgens de bedrijfstellingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek en de opgaven van het Centraal Registratie Kantoor Detailhandel-Ambacht niet per kern beschikbaar zijn. Ook in de meeste onderzoeken zowel in binnen- als buitenland waarin aan de ontwikkeling van de omvang en de samenstelling van het middenstandsapparaat gedurende een bepaalde periode en in een bepaald gebied aandacht wordt besteed, worden de plattelandskernen niet als eenheden van onderzoek gehanteerd. Hierdoor is het vrijwel onmogelijk om op rechtstreekse wijze na te gaan, of in de laatste decennia in de landelijke gebieden met betrekking tot de ruimtelijke spreiding van detailhandels- en ambachtsbedrijven zich verschuivingen hebben voorgedaan. Daar wij in verband met het onderzoek naar het tweede deel van onze probleemstelling – het reageren van de bewoners van kleine plattelandskernen op het schaalvergrotingsproces – welk onderzoek in vier gebieden werd uitgevoerd (zie hoofdstukken 7 en 8), voor alle in deze gebieden gelegen kernen afzonderlijk een uitvoerige inventarisatie van een groot aantal verzorgingselementen hebben gehouden, zowel naar de toestand omstreeks 1950 als naar die in 1963, konden wij voor deze gebieden nagaan, hoe de verzorgende functie van de hierin gelegen kernen met betrekking tot de detailhandel en het ambacht zich in genoemde periode had ontwikkeld. In het volgende zullen wij de uitkomsten van dit inventariserende onderzoek vergelijken met de gegevens van tellingen en studies aangaande de aantallen vesti-

gingen in detailhandel en ambacht in andere gebieden of voor het land als geheel. Op die wijze hopen wij tot meer generaliserende uitspraken te kunnen komen dan op grond van de resultaten van de inventarisatie per kern in de vier gebieden alleen mogelijk is.

De inventarisatie van alle verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven in de Kleiweidestreek van Friesland, de noordelijke Achterhoek, de Alblasserwaard en de noordoosthoek van Noord-Brabant werd gehouden met behulp van het adressenmateriaal van het Centraal Registratiekantoor Detailhandel-Ambacht en informatie ter plaatse. Mede op advies van een Rijksmiddenstandsconsulent werden de winkel- en ambachtsbedrijven in drie categorieën ingedeeld:

- a. bedrijven voor de *primaire* verzorging (o.m. kruidenier, bakker, groente-handelaar, slager)
- b. bedrijven voor de *sekundaire* verzorging (brandstoffenhandelaar, huishoudelijke artikelen, bloemist, manufacturen, smid, loodgieter, kapper, schoenmaker, etc.)
- c. bedrijven voor de *centrale* verzorging (b.v. banketbakker, woninginrichting, modezaak, fotograaf, drogist).

Bij de rangschikking van de dorpen en gehuchten naar grootte werd uitgegaan van het aantal inwoners in 1960.

De tabellen 18, 19 en 20 tonen aan, dat zeker niet van een duidelijke toenemende concentratie van alle onderscheiden categorieën verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven in de grotere kernen in alle 4 gebieden kan worden gesproken. Wat de middenstandsbedrijven voor de *primaire* verzorging betreft, zien wij in tabel 18, dat eigenlijk alleen in het friese onderzoekgebied het aantal bedrijven in de kleine kernen sterker is afgenomen dan in de grotere. In de noordelijke Achterhoek en de Alblasserwaard zien wij het aantal bedrijven in de kernen van verschillende grootte ongeveer in dezelfde mate afnemen, terwijl in N.O.Noord-Brabant een gelijkblijven of toeneming van het aantal bedrijven heeft plaats gehad. Hierbij moet worden bedacht, dat het gemiddelde aantal middenstands- en ambachtsbedrijven per kern in alle grootteklassen in het laatstgenoemde gebied in 1950 aanzienlijk lager was dan in de andere gebieden. Ook de kleinere afnemering van het aantal bedrijven in de Achterhoek in vergelijking met de Kleiweidestreek en de Alblasserwaard hangt ongetwijfeld samen met de grotere bezetting met middenstandsbedrijven in de beide laatstgenoemde gebieden. Ook na de sterke vermindering van het aantal bedrijven tussen 1950 en 1963 is in deze gebieden het aantal middenstandsbedrijven voor de *primaire* verzorging nog steeds aanzienlijk boven het niveau van N.O. Noord-Brabant en de noordelijke Achterhoek. Een verdergaande vermindering mag dan ook zeker in Friesland en de Alblasserwaard worden verwacht.

Wanneer wij de ontwikkeling van het aantal middenstandsbedrijven voor de *secundaire* verzorging in de kernen van verschillende grootte nagaan, zien wij dat voor deze categorie bedrijven slechts in twee gebieden, n.l. de Kleiweidestreek en N.O.Noord-Brabant van een schaalvergroting kan worden gesproken.

TABEL 18. Omvang van het aantal middenstandsbedrijven voor de primaire verzorging per nederzetting in 1950 en ontwikkeling van het aantal middenstandsbedrijven voor de primaire verzorging in de periode 1950-1963, beide naar grootte van de nederzetting, in de 4 onderzoekgebieden.

Grootteklasse	Kleiweidestreek				N. Achterhoek				Alblasserwaard				N.O. Noord-Brabant			
	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname
< 200	21	32	1.5	- 34.4	2	4	2.0	0.0	-	-	-	-	-	-	-	-
200- 500	19	106	5.6	- 23.6	6	13	2.2	- 7.7	4	12	3.0	- 16.7	2	3	1.5	0.0
500- 1.000	9	90	10.0	- 20.0	10	28	2.8	- 3.6	9	71	7.9	- 15.5	5	13	2.6	+ 15.4
1.000- 2.000	3	58	19.3	- 19.0	3	23	7.7	0.0	9	131	14.6	- 16.8	6	38	6.3	0.0
2.000- 5.000	1	26	26.0	- 15.4	3	71	23.7	- 5.6	-	-	-	-	6	96	16.0	0.0
5.000-10.000	1	63	63.0	- 6.3	1	57	57.0	- 12.3	-	-	-	-	-	-	-	-
>10.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	44	44.0	+ 9.1

TABEL 19. Omvang van het aantal middenstandsbedrijven voor de secundaire verzorging per nederzetting in 1950 en ontwikkeling van het aantal middenstandsbedrijven voor de secundaire verzorging in de periode 1950-1963, beide naar grootte van de nederzetting, in de 4 onderzoekgebieden.

Grootteklasse	Kleiweidestreek				N. Achterhoek				Alblasserwaard				N.O. Noord-Brabant			
	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname	aant. ker- nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe- of afname
< 200	21	22	1.0	- 22.7	2	6	3.0	+ 16.6	-	-	-	-	-	-	-	-
200- 500	19	93	4.9	- 15.1	6	18	3.0	- 5.6	4	9	2.3	0.0	2	3	0.7	0.0
500- 1.000	9	88	9.8	- 18.2	10	51	5.1	+ 7.8	9	89	9.9	+ 2.2	5	23	4.6	- 13.0
1.000- 2.000	3	64	21.3	- 10.9	3	77	25.7	- 7.8	9	215	23.9	- 5.6	6	86	14.3	- 5.8
2.000- 5.000	1	36	36.0	- 2.8	3	155	51.7	+ 9.0	-	-	-	-	6	205	34.2	- 1.5
5.000-10.000	1	96	96.0	+ 3.1	1	108	108.0	- 5.6	-	-	-	-	-	-	-	-
>10.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	86	86.0	+ 8.1

TABEL 20. Omvang van het aantal middenstandsbedrijven voor de centrale verzorging per nederzetting in 1950 en ontwikkeling van het aantal middenstandsbedrijven voor de centrale verzorging in de periode 1950-1963, beide naar grootte van de nederzetting, in de 4 onderzoekgebieden.

Grootteklasse	Kleiweidestreek				N. Achterhoek				Alblasserwaard				N.O. Noord-Brabant			
	aant. ker-nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe-of afname	aant. ker-nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe-of afname	aant. ker-nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe-of afname	aant. ker-nen	aant. bedr. 1950	gem. aant. bedr. per kern	% toe-of afname
<200	21	4	0.2	-50.0	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
200- 500	19	12	0.6	+16.7	6	1	0.2	0.0	4	-	-	-	2	-	-	-
500- 1.000	9	11	1.2	+ 9.1	10	2	0.2	0.0	9	11	1.2	0.0	5	1	0.2	0.0
1.000- 2.000	3	6	2.0	0.0	3	11	3.7	- 9.1	9	27	3.0	+18.5	6	4	0.7	+25.0
2.000- 5.000	1	14	14.0	+ 7.1	3	48	16.0	+12.5	-	-	-	-	6	27	4.5	+44.4
5.000-10.000	1	80	80.0	+ 2.5	1	46	46.0	+17.4	-	-	-	-	-	-	-	-
>10.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	32	32.0	+50.0

TABEL 21. Ontwikkeling van het aantal verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven naar grootte van de nederzetting, in de periode 1950-1963, in de 4 onderzoekgebieden.

Grootteklasse	Kleiweidestreek			N. Achterhoek			Alblasserwaard			N.O. Noord-Brabant		
	aantal bedr. 1950	aantal bedr. 1963	toe- of afname in %	aantal bedr. 1950	aantal bedr. 1963	toe- of afname in %	aantal bedr. 1950	aantal bedr. 1963	toe- of afname in %	aantal bedr. 1950	aantal bedr. 1963	toe- of afname in %
< 200	58	40	- 31,0	10	11	+ 10,0	-	-	-	-	-	-
200- 500	211	174	- 17,5	32	30	- 6,3	21	19	- 9,5	6	6	0,0
500- 1.000	189	156	- 17,5	81	84	+ 3,7	171	162	- 5,3	37	36	- 2,7
1.000- 2.000	128	110	- 14,1	111	104	- 6,3	373	344	- 7,8	128	124	- 3,1
2.000- 5.000	76	72	- 5,3	274	290	+ 5,8	-	-	-	328	337	+ 2,7
5.000-10.000	239	240	+ 0,4	211	206	- 2,4	-	-	-	-	-	-
>10.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	162	189	+ 14,3
Totaal	901	792	- 12,1	719	725	+ 0,8	565	525	- 7,1	661	692	+ 4,7

Het aantal secundair verzorgende bedrijven is in deze gebieden in de kernen van geringe omvang sterker afgenomen dan in de grotere kernen, terwijl in de twee kernen met meer dan 5.000 inwoners (Bolsward en Uden) de bedrijven voor de secundaire verzorging in aantal zelfs enigszins zijn toegenomen. In de noordelijke Achterhoek en de Alblasserwaard is het beeld op dit punt niet duidelijk.

Wat de bedrijven voor de centrale verzorging betreft, kan in de onderzoeksgebieden, uitgezonderd de Kleiweidestreek, een duidelijke concentratie worden geconstateerd. De geringe toename van deze categorie van middenstandsbedrijven in de grootste kernen in het friese gebied moet zoals NAUTA heeft aange-toond (1967, p. 43 e.v.) worden toegeschreven aan de sterke concurrentie van Sneek en Leeuwarden.

Wanneer wij de ontwikkeling van de omvang van het gehele verzorgende middenstandsapparaat aan de hand van tabel 21 samenvatten, kan worden gesteld, dat slechts in twee van de vier gebieden, namelijk de friese Kleiweidestreek en N.O.Noord-Brabant een duidelijke concentratie van de middenstandsbedrijven in de grote kernen valt waar te nemen. In de noordelijke Achterhoek is het beeld erg onduidelijk, waarschijnlijk als gevolg van het feit, dat daar in sommige kernen, met name enkele gehuchten als Mariënveld en Kranenburg, het verzorgende middenstandsapparaat met succes weerstand heeft kunnen bieden aan het proces van schaalvergroting dat, zoals wij verderop zullen zien, in de meeste branches in de detailhandel en het ambacht voor het land als geheel in de jaren na de oorlog is opgetreden. De stabiliteit van het aantal verzorgende bedrijven in sommige kleinere kernen in de Achterhoek heeft er vermoedelijk toe geleid, dat de ontwikkeling in grotere kernen in dit gebied, zoals Barchem en Laren, daarentegen minder voorspoedig is geweest dan in sommige kernen van gelijke omvang elders.

Met behulp van gegevens uit de literatuur hebben wij tabel 22 kunnen samenstellen. De gegevens hebben betrekking op de ontwikkeling van het aantal verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven in plattelandsgebieden waar grote stedelijke centra (10.000 en meer inwoners) ontbreken of ten aanzien waarvan bij de vermelding van de aantallen vestigingen deze centra buiten beschouwing zijn gelaten. Daar bovendien de gegevens vrijwel dezelfde periode of een deel van de periode betreffen die wij voor de vier genoemde landelijke gebieden in beschouwing namen, lijkt ons een vergelijking van de gegevens van tabel 22 met de door onze eigen inventarisatie verkregen data verantwoord. Helaas werd in de door ons geraadpleegde publikaties betreffende de ontwikkeling van de verzorgende middenstand nergens onderscheid gemaakt tussen de kernen van verschillende grootte, terwijl een indeling van de verzorgingselementen in de door ons gehanteerde classificatie van primaire, secundaire en centrale verzorging op onoverkomelijke moeilijkheden stuitte. Dientengevolge moeten de literatuurgegevens zoals weergegeven in tabel 22 worden vergeleken met de cijfers van de onderste regel van tabel 21.

TABEL 22. Ontwikkeling van het aantal vestigingen, c.q. verkoopplaatsen, in de detailhandel en het ambacht in verschillende na-oorlogse perioden in enkele plattelandsgebieden, absoluut en in procenten.

Plattelandsgebied	Periode	1e peiljaar	2e peiljaar	Toe- of af- name in %
N.W. Ohio (V.S.) ¹ meest voorkomende econ. diensten	1940-'64	998	679	— 32,0
Kleiweidestreek Friesland ² detailhandel	1949-'55	236	205	— 13,1
ambacht		265	238	— 10,2
Kleibouwtreek Friesland ³ kruideniers	1951-'62	295	205	— 30,5
Z.O. Friesland ⁴ detailhandel (incl. voedsel- v.z. ambachten)	1951-'62	1907	1715	— 10,1
w.v. kruideniers		329	262	— 20,4
Z.W. Friesland ⁵ detailhandel (incl. voedsel- v.z. ambachten)	1951-'64	1535	1175	— 23,4
w.v. kruideniers		300	209	— 30,3
Bevelanden ⁶ (exl. Goes)	1951-'59			
gehele detailhandel		1350	1321	— 2,1
Vijf W. Zeeuws-Vlaamse kustgemeenten ⁷ gehele detailhandel	1956-'62	253	243	— 4,0
N.O. Noord-Brabant ⁸ detailhandel	1953-'58	426	438	+ 2,8
ambacht		222	226	+ 1,8

¹ BRUNN, 1968, p. 203.

² MIDDENSTAND IN DRIETAL FRIESE PLATTELANDSGEMEENTEN, 1956, pp. 68-69.

³ WINKELMAN IN DE KLEIBOUWSTREEK, 1963, p. 43.

⁴ MIDDENSTAND ONDER DE LOEP IN ZUID-OOST FRIESLAND, 1963, pp. 99 en 102.

⁵ DE 'LYTSE BAES' IN ZUID-WEST FRIESLAND, 1964, pp. 82-83.

⁶ MIDDEN- EN KLEINBEDRIJF OP DE BEVELANDEN, 1960, p. 10 en bijlage 3.

⁷ DETAILHANDEL EN AMBACHT IN VIJF WEST-ZEEUWS-VLAAMSE KUSTGEMEENTEN, 1963, pp. 13-14.

⁸ ONTWIKKELINGSBEELD VAN DE MIDDENSTAND IN EEN BRABANTS PLATTELANDSGEBIED, 1959, pp. 64-65.

Wij zien dan, dat in alle friese plattelandsgebieden blijkens door anderen verrichte onderzoeken in overeenstemming met de uitkomst van de door ons gehouden inventarisatie in de Kleiweidestreek het totale aantal vestigingen in de detailhandel en het ambacht in de jaren na de tweede wereldoorlog met minstens één procent per jaar is afgenomen. Blijkens het gegeven betreffende de ontwikkeling van het aantal kruidenierszaken mogen wij aannemen, dat deze afname in sommige branches aanzienlijk groter is geweest.

Daarentegen blijkt in vijf plattelandsgemeenten in Noordoost Noord-Bra-

bant (Schayk, Zeeland, Mill en St.Hubert, Haps en Wanroy) in de jaren 1953-1958, overeenkomstig het door ons gevondene in de gemeenten Uden, Boekel, Zeeland, Mill en St.Hubert, Haps, Wanroy en Oploo c.a. over de periode 1950-1963 het totale aantal middenstandsbedrijven ongeveer een half procent per jaar te zijn toegenomen. In een ander door ons onderzocht plattelandsgebied op de zandgronden, de noordelijke Achterhoek, is het aantal verzorgende middenstandsbedrijven over het geheel genomen vrijwel gelijk gebleven.

In de plattelandsgebieden in de provincie Zeeland was evenals in de Alblas-serwaard de afname van het aantal detailhandelsbedrijven slechts van beperkte omvang.

Dat de schaalvergroting in het verzorgende middenstandsapparaat in sommige plattelandsgebieden niet alleen in ons land optreedt, hebben wij willen aantonen door de vermelding van de aantallen meest voorkomende economische verzorgingselementen, 30 in getal, in 1940 en 1964 in 32 kernen van 150 tot iets meer dan 4000 inwoners in het noordwesten van Ohio.

Hoewel wij verderop, met name in het tweede deel, nader op de achtergronden van deze wijzigingen in de omvang van het verzorgende middenstandsapparaat ten plattelande zullen ingaan, willen wij hier in het kort de voornaamste oorzaken van deze ontwikkeling aangeven. Hierbij moet onderscheid worden gemaakt tussen factoren van objectieve en van subjectieve aard. *Objectieve* factoren die in sommige plattelandsgebieden tot een meer of minder sterke afname van het aantal bedrijven in de detailhandel en het ambacht leiden zijn:

- a. de vermindering van de agrarische beroepsbevolking en het daarmee gepaard gaande vertrek van beroepspersonen naar elders, omdat in het eigen dorp of de nabije omgeving onvoldoende, adequate werkgelegenheid buiten de agrarische sector wordt aangetroffen;
- b. de stijging van het reële inkomen van de plattelandsbewoners, met name van degenen die in loondienst zijn, waardoor naar verhouding een groter deel van het inkomen wordt besteed aan goederen en diensten met een grotere inkomenselasticiteit (wet van Engel). Deze goederen en diensten die voor een deel tot de secundaire en voor het overige tot de centrale verzorging moeten worden gerekend, worden in belangrijke mate door de plattelanders betrokken van zaken, die in stedelijke centra zijn gevestigd. Hierbij spelen subjectieve factoren een grote rol, maar ook
- c. de ontwikkeling van de moderne verkeersmogelijkheden, waarbij met name de opkomst van de bromfiets en de sterke toename van het particuliere autobezit moeten worden genoemd;
- d. de sterke wijzigingen in de verzorging van de agrarische bedrijven. De steeds verdergaande mechanisatie van deze bedrijven heeft met zich mee gebracht, dat de dienstverlening van de traditionele dorps-smid (o.a. beslaan van hoeven van paarden en vervaardiging van klein gereedschap) praktisch niet meer verlangd wordt. Ook hier geldt dat de levering van machines, installaties en andere bedrijfsbenodigdheden en het onderhoud daarvan voor een belangrijk deel geschiedt door in stedelijke centra of grote dorpen gevestigde bedrijven;

- e. de sterke stijging van de loonkosten, waardoor de dorpswinkelier en -ambachtsman, die in sterk afnemende mate gebruik kan maken van goedkope gezinsarbeidskrachten, gedwongen is omvangrijke investeringen in zijn bedrijf te doen. Indien hij al in staat is de benodigde financiële middelen hiervoor aan te trekken, durft hij in veel gevallen met het oog op het ongunstige toekomstperspectief het risico van de aanwending hiervan niet aan.

Van de factoren van *subjectieve* aard noemen wij:

- a. de onder invloed zowel van onderwijs en voorlichting (met name op huishoudelijk gebied) als van de moderne massacommunicatiemiddelen teweeggebrachte 'smaak'-verandering van het koperspubliek, waardoor zij onder meer voor de bevrediging van de niet-dagelijkse levensbehoeften van materiële aard een grotere keuzemogelijkheid verlangen;
- b. de afname van de dorps-solidariteit die er toe leidt, dat de plattelandsbewoners zich in mindere mate moreel verplicht voelen om de benodigde goederen en diensten van hun middenstander-dorpsgenoot te betrekken. In het tweede deel zullen wij evenwel zien, dat zich juist op dit punt tussen verschillende plattlandsgebieden en verschillende categorieën van de plattlandsbevolking in meer of mindere mate verschillen voordoen.
- c. de behoefte van de plattlandsmiddenstander, zoals CONSTANDSE het formuleert aan 'een zodanige levensvorm, dat hij zich niet bij de stedelijke bevolking voelt achtergesteld' (1960, p. 45). Deze behoefte zal zich niet alleen richten op de hoogte van het netto-inkomen, maar ook op de omvang, de verdeling en de besteding van de vrije tijd, de gebondenheid aan het bedrijf en de bestaanszekerheid. Verder zal ook bij plattlandsmiddenstanders vermoedelijk steeds meer de behoefte rijzen aan een vrije keuze ten aanzien van de deelneming aan informele groepen, een keuze waarin zij door een laag inkomensniveau, gebrek aan vrije tijd en 'verplichtingen' tegenover hun clientèle waarschijnlijk in sterke mate worden belemmerd (GROOT, 1965, p. 169-172).

Teneinde een duidelijker beeld van de na-oorlogse ontwikkeling van de verzorgende middenstand in alle plattlandsgebieden in Nederland te verkrijgen hebben wij aan de hand van de gegevens van de Algemene Bedrijfstellingen 1950 en 1963 per economisch-geografisch gebied het aantal vestigingen in de bedrijfsklasse 'detailhandel in winkel' nagegaan. Hiermede werd tevens een vergelijkingsmogelijkheid geschapen inzake de ontwikkeling van deze bedrijfsklasse in niet-plattlandsgebieden. De geografische gebieden of – in verband met het feit dat in 1950 en 1963 verschillende indelingen in economisch-geografische gebieden zijn gehanteerd – vergelijkbare groepen van economisch-geografische gebieden werden namelijk ingedeeld in plattlandsgebieden, stedelijke gebieden en gemengde gebieden. Daar op grond van de gegevens van tabel 22 en die welke werden verkregen door de inventarisatie in de vier gebieden, waarin het onderzoek naar het tweede deel van de probleemstelling werd verricht, een uiteenlopende ontwikkeling tussen de verschillende delen

TABEL 23. Toe- of afname van het aantal vestigingen in de detailhandel in winkels naar groep van economisch-geografische gebieden in de periode 1950-1963, per landsdeel, in procenten.¹

Groep van econ. geogr. gebieden	Noord	Oost	West	Zuid- west	Zuid	Neder- land
Plattelandsgebieden	-3,9	+43,8	-5,7	0,0	+25,4	+14,1
Stedelijke gebieden	+4,1	+12,9	+6,1	-	+25,3	+ 8,3
Gemengde gebieden	-	+19,6	+6,5	+10,3	+26,1	+17,4

¹ Bron: C.B.S., Algemene Bedrijfstellingen 1950 en 1963.

van het land werd verwacht, werden de bedrijfsstellingsgegevens per landsdeel berekend.

Uit bovenstaande tabel blijkt, dat voor het land als geheel het aantal vestigingen in de detailhandel in winkels tussen 1950 en 1963 in plattelandsgebieden in sterkere mate is toegenomen dan in stedelijke gebieden. In plattelandsgebieden in de drie noordelijke provincies en in het westen van het land is het aantal winkels afgenomen, terwijl daarentegen op het platteland in de landsdelen Oost en Zuid het aantal vestigingen een sterke tot zeer sterke toename vertoont.

Aan de hand van deze gegevens kan in ieder geval worden vastgesteld, dat vermindering van het aantal winkelbedrijven, zoals uit de beschouwing van de tabellen 21 en 22 trouwens te verwachten viel, lang niet in alle plattelandsgebieden optreedt en dat in sommige plattelandsgebieden de uitbreiding van het aantal detailhandelszaken zelfs aanzienlijk boven die in stedelijke gebieden uitgaat.

Op grond van de cijfers van tabel 24, waarin de ontwikkeling van het aantal verkoopplaatsen in de detailhandel onderscheiden naar de meest voorkomende branches voor de perioden 1950-1963 en 1963-1969 per provincie is weergegeven, kan worden aangenomen, dat de betrekkelijk geringe toename van het totaal aantal vestigingen in de detailhandel in de stedelijke gebieden in het noorden en westen van het land wordt veroorzaakt door het feit, dat evenals in de plattelandsgebieden in deze landsdelen ook in de stedelijke centra het aantal vestigingen in de detailhandel in voedings- en genotmiddelen, met uitzondering van de tabaksartikelen, in rijwielen en brandstoffen, na 1963 zelfs in sterk versnelde mate, is teruggelopen. Dat het oosten en zuiden ten aanzien van de ontwikkeling van het aantal vestigingen in de detailhandel in winkels, niet alleen in de stedelijke en gemengde gebieden, maar vooral ook in de plattelandsgebieden, een geheel ander beeld te zien geven, moet naar onze mening slechts voor een deel worden toegeschreven aan het feit, dat de toename van de totale bevolking in deze landsdelen tussen 1950 en 1963, zoals trouwens ook in de periode 1963-1969, groter was dan in de andere landsdelen (zie tabel 25).

TABEL 24. Indexcijfers aantal verkooppaatsen¹ in de detailhandel naar hoofdbranche op 1 januari 1950, 1963 en 1969, per provincie² (1950 = 100).

Provincie	Jaar	Textiel goede- ren	Kruide- niers- waren	Aard., groenten en fruit	Brood en banket	Melk en zuivel	Tabaks- arti- kelen	Vlees en vlees- waren	Rij- wielen	Bloemen en planten	Brand- stoffen	Huish. arti- kelen
Groningen	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	81	75	75	72	79	126	79	76	90	63	136
	1969	72	58	52	55	74	99	67	58	90	40	120
Friesland	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	81	73	69	69	88	102	67	75	105	65	137
	1969	70	54	52	48	82	78	54	62	109	50	123
Drenthe	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	123	97	99	68	93	156	88	81	121	86	152
	1969	113	84	78	55	99	120	82	70	145	64	139
Overijssel	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	115	95	89	78	91	106	97	82	112	84	141
	1969	104	84	66	64	93	88	87	73	125	68	133
Gelderland	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	105	98	76	82	86	112	98	85	105	91	121
	1969	98	86	58	68	87	93	88	74	142	77	109
Utrecht	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	110	88	77	78	89	107	94	83	92	80	118
	1969	104	72	62	73	86	86	87	70	111	68	128
Noord-Holland	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	103	89	86	85	84	106	91	80	99	83	111
	1969	100	67	68	71	78	84	81	65	102	71	102
Zuid-Holland	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	115	89	85	92	91	103	94	83	100	84	144
	1969	107	69	66	85	82	82	88	68	112	65	131
Zeeland	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	91	85	74	80	49	92	79	80	115	106	161
	1969	78	65	58	59	43	68	68	61	133	91	195
Noord-Brabant	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	117	101	92	80	90	123	91	92	134	96	191
	1969	112	84	74	65	86	95	83	81	161	80	186
Limburg	1950	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	1963	118	112	93	94	92	108	96	103	167	108	248
	1969	115	95	78	79	89	84	85	91	176	102	255

¹ Incl. ondernemingen met één verkooppaats, hoofdkantoor tevens verkooppaats, filialen, markt-, straat- en rivierhandel.² Bron: C.B.S., Statistiek van de binnenlandse handel, het verbruik en de prijzen.

TABEL 25. Groei van de bevolking in de periode 1950-1963 en 1963-1969 per provincie (1950 = 100).

Provincie	1 jan. '50 abs.	1 jan. '63 index	1 jan. '69 index
Groningen	459.819	106	112
Friesland	465.267	105	111
Drenthe	280.798	116	128
Overijssel	665.362 ¹	126 ²	136 ²
Gelderland	1.074.316	125	138
Utrecht	573.422	124	136
Noord-Holland	1.847.272	115	121
Zuid-Holland	2.382.898	117	124
Zeeland	268.609	106	112
Noord-Brabant	1.242.638	127	141
Limburg	722.137	129	137
Nederland	10.026.773	119	128

¹ Excl. Noordoostpolder.

² Incl. Noordoostpolder.

Bron: C.B.S., Statistisch zakboek.

Andere factoren die tot deze uiteenlopende ontwikkeling hebben geleid zijn vermoedelijk:

- daar het inkomensniveau in het zuiden en oosten aanvankelijk op een lager niveau lag dan in het noorden en westen van het land (zie o.m. HOFSTEE, 1957, p. 215) is een groter deel van de toename van het gemiddelde reële inkomen in de jaren na de oorlog in eerstgenoemde landsdelen in vergelijking met het noorden en westen besteed voor de bevrediging van primaire levensbehoeften van materiële aard;
- mede in verband met de zo juist genoemde factor is de emancipatie van de verlangens (bijv. ten aanzien van assortiment en verlening van „service”) van de bevolking in het oosten en zuiden minder ver gegaan dan van de bewoners in het noorden en westen van het land;
- de klantenbinding, opgevat als de persoonlijk getinte, grotendeels op irrationele motieven berustende, min of meer permanente relatie tussen winkeelier en klant, is in het oosten en zuiden van grotere betekenis dan in het noorden en westen. Bij verscheidene informele interviews in de noordelijke Achterhoek die als onderdeel van het onderzoek naar het tweede deel van onze probleemstelling werden gehouden, kwam het bestaan van een vrij sterk klantenbinding in dit gebied naar voren.

Terugkomende op de gegevens van tabel 24, merken wij op, dat vooral in de provincies waar het aantal kleine plattelandskernen groot is (Groningen, Friesland en Zeeland) het aantal verkoopplaatsen in de meeste branches van de detailhandel die, althans in het verleden, ook in veel kleine dorpen werden aangetroffen, tussen 1950 en 1969 in zeer sterke mate is afgenomen. In verscheidene branches (kruidenierswaren, aardappelen, groenten en fruit, brood en banket, melk en zuivelproducten, rijwielen en brandstoffen) is het aantal vesti-

gingen tot ongeveer de helft verminderd. Opmerkelijk is ook, dat in de periode 1963-1969 de afname in grote lijnen twee keer zo groot is geweest als in de jaren 1950-1963.

Omdat wij door middel van onze inventarisatie vonden, dat met name in de Kleiweidestreek in Friesland, de vermindering van het aantal middenstandsbedrijven het grootst was in de kleine kernen, menen wij te mogen aannemen, dat ook in andere plattelandsgebieden in het noorden en westen van het land, het vooral de kleine kernen zijn waar de detailhandelsbedrijven voor een zeer groot deel, in sommige gevallen zelfs volledig zijn verdwenen. De enige branches die blijkens tabel 24 een toename van het aantal verkoopplaatsen te zien geven, namelijk bloemen en planten en huishoudelijke artikelen, komen vanwege de betrekkelijk hoge consumentengemiddelden die voor een rendabele bedrijfsvoering vereist zijn, in kleine plattelandskernen hoegenaamd niet voor. Als in de betreffende plattelandsgebieden een vergroting van het aantal verkoopplaatsen in deze branches heeft plaats gehad, zullen uitsluitend de grotere dorpen hiervan hebben geprofiteerd.

Gelet op het feit, dat de consumentengemiddelden (het aantal inwoners per verkoopplaats) in vrijwel alle hierboven genoemde branches in de detailhandel met een zeer sterke afname van het aantal vestigingen in de afgelopen jaren in de provincies Groningen, Friesland en Zeeland blijkens tabel 26 in meer of mindere mate nog beneden de landelijke gemiddelden liggen, mag vooral in deze provincies, met name in de kleine plattelandskernen, in de komende jaren een voortgaande sterke teruggang van het aantal bedrijven worden verwacht. Het ECONOMISCH INSTITUUT VOOR HET MIDDEN- EN KLEINBEDRIJF heeft recentelijk voor het land als geheel de afname van het aantal verkoopplaatsen in de detailhandel in voedings- en genotmiddelen voor de periode 1969-1980 geraamd op 24% (1969, p. 109).

Men kan gevoeglijk aannemen, dat de teruggang van het aantal vestigingen in de detailhandel in de kruidenierswaren, brood en banket, melk en zuivelproducten, rijwielen en brandstoffen in de kleine plattelandskernen in de drie genoemde provincies aanzienlijk groter zal zijn. De toename van het aantal vestigingen in de detailhandel in bloemen en planten, die op grond van de hoge consumentengemiddelden (tabel 26) en de opgaande trend van de afgelopen jaren (tabel 24) ook in deze provincies in de komende jaren mag worden verwacht, zal zeer waarschijnlijk voorzover het plattelandskernen betreft, uitsluitend in de grote dorpen plaats vinden.

Om het totaalbeeld van de ontwikkeling van de verzorgende middenstand in kleine plattelandskernen af te ronden geven wij een overzicht van de toe- of afname van het aantal bedrijfsuitoefeningen, c.q. hoofdbedrijven in het ambacht in de perioden 1949-1961 en 1961-1969 (tabellen 27 en 28). Hoewel ons helaas geen regionale cijfers ter beschikking staan, kan uit de tabellen worden afgeleid, dat in vrijwel alle branches van het ambacht waarin reeds vele decennia of langer op het platteland bedrijven worden uitgeoefend, zoals

TABEL 26. Aantal inwoners per verkoopplaats in de detailhandel naar hoofdbranche op 1 januari 1969, per provincie en voor Nederland.

	textiel goe- deren	krui- de- niers- waren	aard., groenten en fruit	brood en banket	melk en zuivel	tabaks- artikelen	vlees en vlees- waren	rijwie- len	bloemen en planten	brand- stoffen	huishou- delijke artikelen
Groningen	579	529	1264	971	1205	957	1347	1136	2548	1972	2002
Friesland	572	494	1096	768	901	1519	1291	1045	3714	1682	1993
Drenthe	655	554	1781	1195	1363	1799	1945	1149	3954	1924	1945
Overijssel	511	579	1580	1251	2368	1395	1479	1532	2816	2002	2368
Gelderland	741	615	1204	1095	1570	1540	1589	1524	1845	1887	2419
Utrecht	668	850	1132	1352	978	1392	1517	1895	1538	2873	2421
Noord-Holland	561	900	1005	1548	972	1181	1517	1841	1381	3105	3054
Zuid-Holland	661	862	1013	1511	1073	1331	1496	2093	1289	3607	2748
Zeeland	552	380	1217	820	870	1640	1130	1198	3430	1044	1324
Noord-Brabant	606	633	1310	1267	2630	1556	1529	1876	2899	1971	2240
Limburg	594	496	1372	1178	1788	1415	1268	2167	3226	2059	2314
Nederland	614	672	1161	1261	1271	1362	1476	1705	1836	2341	2413

Bron: C.B.S., Statistiek Binnenlandse handel, verbruik en prijzen.

Tabel 27. Ontwikkeling van de aantallen bedrijfsuitoefeningen in het ambacht naar branche in de periode 1949-1961 in Nederland

Branche	aantal (abs.) op 1-1-'49	indexcijfer op 1-1-'61 (1949 = 100)
Slagerij	9.704	100
Smids- en kachelsmidsbedrijf	8.096	118
Broodbakkersbedrijf	13.127	85
Automobielreparatiebedrijf	3.484	177
Kappersbedrijf (heren-, dames- en gemengd-)	10.810	104
Rijwiel- en gemot. rijw. reparatiebedrijf	11.040	105
Behangers- en stoffeerdersonderwijs	11.426	82
Schoenherstellersbedrijf	10.700	70
Loodgieters-, gas- en waterfittersbedrijf	6.226	110
Electrot. installatie-, reparatie- en wikkelbedrijf	7.214	99
Maatkleding bedrijf	8.874	53

Bron: C.B.S., Statistiek binnenlandse handel, verbruik en prijzen.

TABEL 28. Ontwikkeling van het aantal hoofdbedrijven in het ambacht naar branche in de periode 1968-1969 in Nederland.

Branche	aantal (abs.) op 1-1-'61	indexcijfer op 1-1-'69 (1961 = 100)
Slagersbedrijf	9.730	95
Metaalbewerkingsbedrijf ¹	7.056	129
Schildersbedrijf	9.340	92
Broodbakkersbedrijf	11.107	71
Automobiel- en garagebedrijf	5.426	123
Dameskappersbedrijf	6.132	106
Herenkappersbedrijf	5.071	84
Fiets- en bromfietsherstellersbedrijf	7.303	81
Behangers- en stoffeerdersonderwijs	5.698	98
Schoenherstellersbedrijf	7.464	64
Loodgieters-, waterfitters- en gasf. bedrijf	4.452	105
Electrot. installatie-, reparatie- en wikkelbedrijf	4.424	105
Maatkledingsbedrijf	4.673	53

¹ Omvat sinds 1-1-'64: metaalbewerkingsbedrijf, landbouwsmidsonderwijs, landbouwmechanisatiebedrijf, hoefsmidsonderwijs en kachelsmidsonderwijs.

Bron: C.B.S., Statistiek binnenlandse handel verbruik en prijzen.

het bakkersbedrijf, het schilders- en behangersbedrijf, het rijwielherstellersbedrijf, de schoenmakerij, de kleermakerij en het herenkappersbedrijf, het aantal bedrijven in de afgelopen twintig jaar ook in plattelandskernen in meer of minder sterke mate is teruggelopen. Ook ten aanzien van deze ambachtsbedrijven

kan worden aangenomen, dat de vermindering van het aantal voornamelijk in de kleine dorpen en gehuchten zal hebben plaats gevonden. Vergelijking van de uitkomsten van de E.I.M.-onderzoekingen in Friesland en Noord-Brabant (zie tabel 22) maakt plausibel, dat evenals met betrekking tot de ontwikkeling van het aantal detailhandelsbedrijven het geval bleek, de teruggang van het aantal ambachtsbedrijven vooral in de kleine plattelandskernen in Groningen, Friesland en Zeeland is opgetreden. Hoewel voor het land als geheel het aantal metaalbewerkingsbedrijven, waarvan de smidsbedrijven het grootste deel uitmaken, in beide perioden een duidelijke toename te zien geeft, kan op grond van een andere studie van het E.I.M. worden aangenomen, dat deze voorspoedige aantalsontwikkeling niet geldt voor het platteland, zeker niet voor bepaalde gebieden (ECONOMISCH INSTITUUT VOOR DE MIDDENSTAND, 1958).

Tot een zelfde conclusie komt men, als blijkt dat het aantal smeden dat tot 31 december 1968 een aanvraag had ingediend bij de Stichting Ontwikkeling en Sanering voor het Midden- en Kleinbedrijf voor bedrijfsbeëindigingshulp in de provincies met veel plattelandsgemeenten (Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Zeeland) bijna 60% van het totaal aantal smeden was dat bedrijfsbeëindigingshulp aanvroeg (STICHTING ONTWIKKELING EN SANERING MIDDEN- EN KLEINBEDRIJF, Jaarverslag 1968, p. 47).

Overigens is de teruggang van het traditionele ambachtsbedrijf in sommige plattelandsgebieden niet van vandaag of gisteren. In zijn studie van de South Hams vond SAVILLE, dat met name het aantal schoenmakers, timmerlieden, smeden, metselaars en kleermakers tussen 1910 en 1939 met bijna de helft was afgenomen (1957, p. 212). Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat een dergelijke 'aftakeling' van het plattelandsambacht ook in ons land zeker in sommige gebieden reeds lang voor de tweede wereldoorlog een aanvang had genomen.

5.3. LAGER ONDERWIJS

In zeer veel kleine plattelandskernen vormt de lagere school een belangrijk deel van de verzorgende uitrusting. De bewoners van deze kernen hechten niet alleen een grote waarde aan de school, omdat hun kinderen (of kleinkinderen) in de meeste gevallen op betrekkelijk korte afstand lager onderwijs kunnen volgen, maar ook vanwege een aantal motieven die deels van rationele deels van irrationele aard zijn. In sommige gevallen, hoewel naar het schijnt in afnemende mate (SAUER, 1958, p. 56) vervullen plattelandsonderwijzers een of meer functies in het plaatselijke verenigingsleven of zijn zij op een andere wijze buiten de school actief op maatschappelijk gebied. Verder zijn er niet weinig kleine dorpen en gehuchten waar het schoolgebouw buiten de schooluren wordt gebruikt als ruimte voor het houden van bijeenkomsten van lokale verenigingen of andere maatschappelijke activiteiten. Een groot deel van de volwassen bewoners van kleine plattelandskernen voelt zich, ook wanneer zij geen kinderen op de plaatselijke school hebben, met deze school verbonden, omdat zij zelf in hun jeugd op deze instelling het onderwijs hebben gevolgd. Verder wordt

door de bewoners van kleine kernen die zitting hebben in het schoolbestuur of de oudercommissie in veel sterkere mate dan dit in grote plattelandskernen en stedelijke centra het geval is, — en ook door de andere bewoners — het lidmaatschap van deze organen als een lokale leidersfunctie beschouwd. In veel kleine plattelandskernen, zeker waar door het ontbreken van scherpe tegenstellingen op levensbeschouwelijk gebied alle of vrijwel alle daarvoor in aanmerking komende kinderen naar de ene dorpschool gaan, wordt de lagere school als een instelling van de lokale samenleving gezien. De school heeft in deze kernen naast een verzorgende ook een symboolfunctie. Alford maakt melding van een onderzoek, waarbij gevonden werd, dat de bewoners van kleine kernen in veel sterkere mate zich bezig hielden met de eensgezindheid in het bestuur van de plaatselijke school dan inwoners van grote steden, omdat het schoolbestuur in de kleine kernen als een vertegenwoordiging van de gehele lokale samenleving zou worden beschouwd. Grote verschillen ten aanzien van het te voeren beleid zou de integratie in de betreffende kleine samenleving in gevaar brengen (ALFORD, 1960, p. 366).

Ook in verscheidene informele interviews die in het kader van ons onderzoek naar het tweede deel van de probleemstelling zijn gehouden, kwam de belangrijke betekenis van de lagere school voor de samenleving van kleine plattelandskernen naar voren. Deze belangrijke functie kan ook worden afgeleid uit de sterke weerstand die in sommige kleine plattelandskernen blijkt te bestaan tegen de opheffing van de plaatselijke school (JONASSEN, 1968).

Hoe heeft de verzorgende functie van de plattelandskernen met betrekking tot het gewoon lager onderwijs zich nu de laatste jaren in ons land ontwikkeld? Om deze vraag te kunnen beantwoorden hebben wij met behulp van Thieme's adreslijst 1949 en 1970 de aantallen lagere scholen per kern in plattelandsgemeenten (A-gemeenten volgens de CBS-typologie naar urbanisatiegraad van 1960) nagegaan. Als eerste peiljaar werd 1949 gekozen, omdat toen de naoorlogse geboortegolf de lagere school nog niet had bereikt. In tabel 29 wordt het resultaat van de bewerking van de gegevens onderscheiden naar de grootte van de kern in 1960 weergegeven.

Voor het land als geheel blijkt de verdeling van het aantal lagere scholen naar grootteklasse van de plattelandskern in de periode 1949-1970 nauwelijks te zijn gewijzigd. In de kernen met minder dan 500 inwoners is het aantal scholen iets afgenomen, in de dorpskernen met 2000 inwoners en meer enkele procenten toegenomen.

Afwijkingen van het landelijke beeld vertonen de provincies Groningen, Drenthe en Utrecht, waar in de kernen kleiner dan 250 inwoners, en Overijssel en Gelderland, waar in de kernen met 250-500 inwoners het aantal lagere scholen in sterkere mate is afgenomen dan in de betreffende grootteklassen in het land als geheel. Daarentegen blijkt in Limburg in de plattelandskernen kleiner dan 500 inwoners het aantal scholen in 1970 drie procent groter te zijn dan in

TABEL 29. Aantal scholen voor gewoon lager onderwijs in plattelandsgemeenten naar grootte van de kern in de jaren 1949 en 1970, per provincie en voor Nederland, in procenten.

Provincie	Jaar	Totaal aantal scholen (abs.)	Waarvan in plattelandskernen met aantal inwoners:					Totaal
			< 250	250-500	500-1000	1000-2000	2000 en meer	
Groningen	1949	252	13,5	17,5	26,2	31,0	11,9	100
	1970	243	9,1	17,3	27,2	32,1	14,4	100
Friesland	1949	399	14,8	21,1	27,6	21,6	15,0	100
	1970	388	13,1	20,6	27,1	20,4	18,8	100
Drenthe	1949	194	17,5	25,8	25,8	18,6	12,4	100
	1970	204	14,2	26,0	24,5	17,2	18,1	100
Overijssel	1949	239	15,9	23,8	21,8	18,4	20,0	100
	1970	251	14,3	17,5	21,5	16,7	29,9	100
Gelderland	1949	325	4,9	24,0	27,7	23,4	20,0	100
	1970	341	4,4	19,1	29,3	22,0	25,2	100
Utrecht	1949	79	13,9	5,1	16,4	35,4	29,1	100
	1970	89	7,8	5,6	16,8	35,9	33,7	100
Noord-Holland	1949	202	4,5	14,9	27,7	23,3	29,7	100
	1970	205	3,9	14,1	27,8	22,4	31,7	100
Zuid-Holland	1949	316	1,3	11,1	14,9	27,2	45,6	100
	1970	331	1,2	8,1	14,5	26,6	49,5	100
Zeeland	1949	194	7,2	17,0	24,7	33,0	18,0	100
	1970	183	6,6	16,4	24,0	35,0	18,0	100
Noord-Brabant	1949	291	4,1	13,4	17,2	37,1	28,2	100
	1970	273	2,9	11,0	15,0	37,4	33,7	100
Limburg	1949	114	1,0	10,5	31,6	45,6	11,4	100
	1970	110	1,8	12,7	29,0	43,6	14,5	100
Nederland	1949	2605	8,9	17,8	23,7	27,1	22,4	100
	1970	2618	7,4	16,0	23,4	26,3	27,0	100

Bronnen: Thieme's adreslijst 1949 en 1970;
C.B.S., Volkstelling 1960, Deel 2.

1949. Tegenover de vrij sterke vermindering van het relatieve aantal scholen in de kernen kleiner dan 250 inwoners in de provincies Groningen en Drenthe staat het vrijwel gelijkblijven, c.q. de stijging van het procentuele aantal scholen in de kernen met 250-500 inwoners in deze provincies.

TABEL 30. Aantal lagere scholen met 1 of 2 leerkrachten, totaal en onderscheiden naar richting, in procenten van het totaal aantal lagere scholen in plattelandsgemeenten, per provincie, 1970.

	Totaal aantal	Aantal 1- of 2mans- scholen		Waarvan (in procenten)		
		(abs.)	(in %)	open- baar	prot. chr.	rooms- kath.
Groningen	243	113	46,5	28,8	16,8	0,8
Friesland	388	152	39,2	25,3	13,1	0,8
Drenthe	204	77	37,7	30,4	7,4	—
Overijssel	251	74	29,5	21,5	6,8	1,2
Gelderland	341	51	15,0	8,5	6,2	0,3
Utrecht	89	16	18,0	9,0	7,9	1,1
Noord-Holland	205	47	22,9	20,5	1,5	1,0
Zuid-Holland	331	49	14,8	11,2	3,3	0,3
Zeeland	183	65	35,5	22,4	10,4	2,7
Noord-Brabant	273	24	8,8	4,0	3,7	1,1
Limburg	110	4	3,6	1,8	—	1,8
Nederland	2618	672	25,7	17,3	7,4	0,9

Bron: Thieme's adreslijst 1970.

De slechts geringe teruggang van het aantal lagere scholen in de kleine plattelandskernen met minder dan 500 inwoners in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland valt des te meer op, wanneer wij in tabel 30 zien, dat het aantal één- en tweemansscholen in de plattelandsgemeenten van deze provincies meer dan een derde van het totaal aantal lagere scholen bedraagt. Deze één- en tweemansscholen staan overwegend in de kleine plattelandskernen. Zoals wij in het voorgaande aannemelijk hebben gemaakt, moet de verklaring van de geringe daling van het procentuele aantal lagere scholen in kleine plattelandskernen worden gezocht in de belangrijke plaats die dit verzorgingsselement in het sociale leven van de kleine kernen inneemt.

Deze belangrijke betekenis van de school voor de samenleving van het kleine dorp en gehucht kan, waar het één- en tweemansscholen betreft, worden geplaatst tegenover het feit, dat kleine lagere scholen aanzienlijke hogere kosten met zich mee brengen en dat naar alle waarschijnlijkheid de kwaliteit van het onderwijs, met name inzake de voorbereiding op het volgen van voortgezet onderwijs, minder is dan op grote scholen. SLORS toonde aan, dat de exploitatie (materieel en personeel) van een openbare school met minder dan 60 leerlingen in 1966 rond f 810 per leerling kostte, tegenover f 540 per leerling voor

een school van 180 of meer leerlingen (1967, p. 1237). Verder berekende hij aan de hand van C.B.S.-gegevens, dat in 1964 van het aantal jongens dat in plattelandsgemeenten een school met een 6e klasbevolking van 12 of minder verliet, 12% naar een v.h.m.o.-school ging, terwijl het aantal jongens die van grote plattelandsscholen naar het v.h.m.o. gingen, 17% bedroeg (1967, p. 1237). HEIDA, die in Noord-Groningen een onderzoek deed naar de samenhang tussen enkele factoren in het basisonderwijs en het niveau van voortgezet onderwijs dat de leerlingen na de lagere school gaan volgen, vond een overeenkomstig resultaat. Van het aantal leerlingen dat in 1967, 1968 en 1969 een één- of tweemansschool verliet, ging 10,7% v.h.m.o.-onderwijs volgen, terwijl het percentage leerlingen dat van een basisschool met drie of meer leerkrachten naar een v.h.m.o.-school ging, 14,5% bedroeg (1970, p. 26).

Zoals tabel 30 laat zien, zijn voor het land als geheel en in de provincies waar veel één- of tweemansscholen voorkomen, met uitzondering van Drenthe, ongeveer twee derde van deze kleine scholen openbare scholen. Vermoedelijk is deze ongunstige positie van de openbare scholen in vergelijking met de bijzondere scholen in de plattelandsgebieden van ons land een aantal jaren geleden nog slechter geweest dan momenteel. Als gevolg van het in werking treden van de Lager Onderwijswet 1920, waarin de gelijkstelling van het bijzonder en het openbaar onderwijs werd geregeld, werden overal in ons land, uitgezonderd Groningen en Friesland, in de jaren twintig en dertig grote aantallen protestant-christelijke en rooms-katholieke scholen opgericht. Dit had in veel gevallen een 'drainage' van de in hetzelfde dorp of de nabije omgeving gelegen openbare school tot gevolg. Veel openbare lagere scholen zagen hun leerlingenaantal zo sterk dalen, dat zij moesten worden opgeheven. Terwijl het aantal bijzondere lagere scholen voor het land als geheel in de periode 1922-1939 een toename vertoonde van 3203 tot 4481, nam het aantal openbare lagere scholen met een ongeveer gelijk aantal af van 3835 tot 2530 (C.B.S., Jaarcijfers voor Nederland 1925/1926, blz. 41 en Jaarcijfers voor Nederland 1939, blz. 48). Nu blijkt deze transformatie van openbare naar bijzondere lagere scholen in de verschillende delen van het land niet in gelijke mate te zijn opgetreden. Zoals uit tabel 31, waarin zowel het aantal openbare lagere scholen als het aantal bijzondere lagere scholen gerelateerd aan de totale bevolking voor enkele jaren vóór en na de tweede wereldoorlog per provincies is weergegeven, kan worden afgeleid, is de teruggang van het relatieve aantal openbare scholen in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland duidelijk minder sterk geweest dan in de andere delen van het land. Voor een deel moet dit zonder twijfel worden toegeschreven aan de uiteenlopende samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte. Doordat de overwegend katholieke bevolking van Noord-Brabant en Limburg opteerde voor het bijzonder onderwijs, is het aantal openbare lagere scholen per 100.000 van de bevolking in deze provincies bijna tot nul gedaald.

Aan de andere kant is het opvallend, dat juist in de provincies waar blijkens kaart 1 (blz. 30) naar verhouding de meeste kleine plattelandskernen voorkomen, het relatieve aantal openbare lagere scholen in 1968 nog altijd ongeveer

TABEL 31. Aantal scholen voor gewoon lager onderwijs per 100.000 van de totale bevolking, naar richting, per provincie op 31 december van de jaren 1923, 1931, 1939, 1949, 1962 en 1968.

Provincie	Openbaar						Bijzonder						Totaal					
	1923	1931	1939	1949	1962	1968	1923	1931	1939	1949	1962	1968	1923	1931	1939	1949	1962	1968
Groningen	85	73	60	55	51	49	46	45	43	40	40	39	131	118	103	95	91	88
Friesland	88	79	62	55	52	50	70	69	65	61	58	57	158	148	127	116	110	107
Drenthe	94	96	85	75	67	62	37	48	44	40	41	40	131	144	129	115	108	102
Overijssel	63	48	37	32	26	25	50	55	53	48	46	47	113	103	90	80	72	72
Gelderland	52	37	28	24	20	20	57	63	59	53	49	47	109	100	87	77	69	67
Utrecht	24	33	24	17	18	18	32	59	53	49	46	44	56	92	77	66	64	62
Noord-Holland	53	44	29	23	21	22	38	34	33	31	30	30	91	78	62	54	51	52
Zuid-Holland	49	39	25	21	18	18	39	40	37	34	34	33	88	79	62	55	52	51
Zeeland	51	50	42	38	35	35	48	63	62	60	61	58	99	113	104	98	96	93
Noord-Brabant	32	11	6	4	2	3	66	80	74	66	59	54	98	91	80	70	61	57
Limburg	43	18	7	3	2	1	57	76	78	79	65	60	100	94	89	82	67	61
Nederland	53	41	29	24	21	20	48	53	50	47	44	43	101	94	79	71	65	63

Bronnen: Jaarcijfers voor Nederland en door Afdeling Culturele Statistiek van het C.B.S. verstrekte opgaven.

twee derde bedroeg van het aantal in 1923, terwijl naast Noord-Brabant en Limburg ook andere provincies waar kleine kernen over het geheel genomen weinig voorkomen, een daling van het aantal openbare lagere scholen tot aanzienlijk minder dan de helft van het in 1923 aanwezige relatieve aantal te zien geven.⁸ Als wij bedenken, dat de gegevens van tabel 31 betrekking hebben op alle gemeenten, waardoor de verhoudingsgewijze geringe teruggang van het relatieve aantal openbare lagere scholen in Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland vermoedelijk minder geprononceerd is dan wanneer alleen plattelandsgemeenten in beschouwing waren genomen, en als wij voorts er aan herinneren, dat juist ook in de plattelandsgemeenten van deze provincies in 1970 de grootste aantallen één- en tweemansscholen voorkomen die voor het merendeel openbare lagere scholen zijn (tabel 30), dan lijkt de veronderstelling inzake het bestaan van een verband tussen de geringe teruggang van het aantal openbare lagere scholen en de aanwezigheid van veel kleine openbare lagere scholen enerzijds en het voorkomen van veel kleine dorpskernen anderzijds gerechtvaardigd. Het bestaan van deze samenhang kan niet alleen worden verklaard uit de grote betekenis die de lagere school voor de samenleving van een kleine plattelandskern heeft, maar ook uit het feit dat deze importantie op het lokaal-bestuurlijke niveau met betrekking tot de openbare lagere scholen formeel tot uitdrukking kan worden gebracht. Volgens artikel 19 van de Lager Onderwijs Wet 1920 'moet in elke gemeente voldoende lager onderwijs worden gegeven in een genoegzaam aantal scholen welke voor alle kinderen, *zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid*, toegankelijk zijn'. Artikel 22bis van deze wet luidt evenwel, dat tot opheffing van de (openbare) school moet worden besloten, als het aantal leerlingen over een jaar gemiddeld minder dan 50 heeft bedragen, tenzij de gemeenteraad verklaart, dat instandhouding van de betreffende school ingevolge artikel 19 wordt gevorderd. Een dergelijke verklaring van de gemeenteraad heeft een geldigheidsduur van drie jaren. Aan de hand van de verslagen in het 'Bolswards Nieuwsblad' van de zittingen van de raden van de gemeenten Baarderadeel en Wonseradeel hebben wij kunnen nagaan, dat in de periode december 1963-november 1966 met betrekking tot vijf verschillende openbare lagere scholen, waarvan het leerlingenaantal minder dan 50 bedroeg, het voorstel van B. en W. van genoemde gemeenten aan de betreffende raden om te verklaren dat instandhouding van de school wordt gevorderd, iedere keer bij acclamatie werd aangenomen. Volgens Thieme's adreslijst 1970 bevinden zich in Baarderadeel en Wonseradeel tezamen 9 openbare lagere scholen met één of twee leerkracht(en).

Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat ook in andere plattelandsgemeenten met één of meer kleine kernen de vereiste verklaring inzake de onmisbaarheid van

⁸ Dit geldt niet voor de provincie Utrecht. Het aantal openbare en bijzondere lagere scholen is in deze provincies in 1923 in vergelijking met 'gelijksoortige' provincies als Noord-Holland en Zuid-Holland zo onwaarschijnlijk laag, dat aan een onjuiste statistische opgave wordt gedacht. Wij zien een bevestiging van dit vermoeden in het feit, dat in 1931 en volgende jaren het totale aantal lagere scholen per 100.000 van de totale bevolking in Utrecht op een *hoger* niveau ligt dan in de beide andere genoemde provincies.

TABEL 32. Aantal kernen in plattelandsgemeenten met een één- of tweemans openbare lagere school naar het al of niet aanwezig zijn van een bijzondere lagere school, in enkele provincies, 1970.

	Aantal kernen	Waarvan met tevens een bijz. lagere school	
		1- of 2-mans	3 of meer
Groningen	67	18	12
Friesland	95	10	36
Drenthe	62	6	4
Zeeland	41	6	11

Bron: Thieme's adreslijst 1970.

de kleine openbare lagere school door de gemeenteraad zonder slag of stoot wordt gegeven. Zelfs de geringste weerstand tegen een dergelijke verklaring zou de leden van de gemeenteraad in deze gemeenten zeer kwalijk worden genomen door de bevolking die zij vertegenwoordigen. Niet alleen door de inwoners die voorstanders zijn van openbaar onderwijs maar ook door degenen die meer geporteerd zijn voor het bijzonder lager onderwijs. Het principe van 'leven en laten leven' speelt hierbij ongetwijfeld een zeer belangrijke rol. En wat men het ene dorp gunt, moet het andere dorp niet worden onthouden. Voorts vragen wij ons af, of ook het feit, dat de openbare lagere school in de meeste kleine plattelandskernen, met name in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland, van oudere datum is, er niet toe heeft geleid, dat zij in sterkere mate als *de* dorpsschool wordt beschouwd dan de in sommige dorpen later gestichte katholieke of protestants-christelijke school. Dit zou dan betekenen, dat in die gevallen de symboolfunctie die de school voor de kleine plattelandskern heeft, vooral door de openbare lagere school wordt uitgeoefend.

Een aanwijzing hiervoor vinden wij het feit, dat zoals tabel 32 laat zien, in de provincies Groningen, Friesland en Zeeland in bijna de helft van het aantal plattelandskernen, waar in 1970 een één- of tweemans openbare lagere school stond, ook nog een bijzondere lagere school aanwezig was. In twee derde van deze gevallen telde de bijzondere lagere school drie of meer leerkrachten. In een groot aantal kleine plattelandskernen blijkt de bevolking dus ondanks de aanwezigheid van een beter uitgeruste bijzondere lagere school in de eigen kern (of in een naburige kern op geringe afstand) prijs te stellen op de handhaving van de kleine openbare lagere school.

5.4. GEESTELIJKE VERZORGING

In het derde hoofdstuk kwam naar voren, dat de kerk in de samenleving van veel plattelandskernen, althans in het verleden, een centrale plaats innam. In

vrijwel alle plattelandsgebieden werden de nederzettingen met een kerk waarin naast de gewone godsdienstige bijeenkomsten ook de diensten van doop, huwelijk en begrafenis werden gehouden, omdat het de hoofdkerk was van een zelfstandige parochie of kerkelijke gemeente, door de bewoners als dorpen beschouwd. Hoewel door allerlei oorzaken, zoals de oprichting van katholieke parochies en gereformeerde gemeenten en de daarmee gepaard gaande bouw van nieuwe kerken in de 19e eeuw en 20e eeuw, het proces van de ontkerkelijking en voorts de opkomst van verscheidene andere lokale verzorgingselementen, met name de lagere school, de kerk in het geheel van de verzorging van de landelijke bevolking en voor de sociale positie van de plattelandskernen tegenwoordig minder belangrijk is dan vroeger, is het nagaan van de ontwikkeling van de geestelijke verzorging in de laatste decennia en van de verwachtingen dienaangaande voor de nabije toekomst niet zonder betekenis. Als 'overblijfsel' van de belangrijkste verzorgende functie in vroeger dagen wordt in veel dorpen tegenwoordig aan de kerk nog een symboolfunctie toegekend. Vermoedelijk wordt deze symboolfunctie, in de dorpen in het noorden en westen van ons land hier en daar ook in de oostelijke provincies uitgeoefend door de nederlands-hervormde kerken, terwijl in Limburg, Noord-Brabant, het Land van Maas en Waal en de Liemers de katholieke kerken zeer waarschijnlijk als *de* dorpskerken worden beschouwd. Het vacant zijn van de predikanten- of pastoorsplaats en de combinatie voor de dienst van het Woord, c.q. de bediening door een priester uit een andere plaats wordt als een 'afzakken naar het dorps-einde' (RADERSMA, 1968, p. 91) gevoeld, om van de opheffing van de eigen zelfstandige gemeente en het afbreken van het kerkgebouw maar niet te spreken.

Teneinde een indruk te krijgen van de ontwikkeling van de geestelijke verzorging in plattelandskernen na de tweede wereldoorlog hebben wij aan de hand van gegevens die door de inventarisatie van de verzorgingselementen per kern in de vier eerder genoemd plattelandsgebieden werden verkregen, tabel 33 samengesteld. Hierin wordt voor de vier gebieden afzonderlijk per grootteklasse van de kernen het aantal kerkgebouwen naar kerkelijke gezindte naar de toestand in 1963 weergegeven en voorts worden de aantallen kerkelijke bedienaren (predikanten, pastoors en kapelaans) eveneens naar kerkelijke richting voor de jaren 1950 en 1963 vermeld.

Het blijkt, dat in de periode 1950-1963 in alle vier gebieden in iedere grootteklasse van de kernen het aantal predikanten en dienstdoende priesters enigszins is toegenomen dan wel gelijk is gebleven. Er zijn evenwel aanwijzingen, dat dit beeld niet representatief is voor alle landelijke gebieden, met name niet voor de gebieden met grote aantallen kleine kernen, voor de meest recente jaren en de nabije toekomst. Het opkomen van de zg. streekgemeenten op het platteland (RADERSMA, 1968 en LEENE, 1969, p. 111) zowel in de Nederlands-Hervormde Kerk als in de Gereformeerde Kerken en de voortzetting van het aangaan van combinaties van zelfstandige gemeenten vinden hun oorzaak voor een belangrijk deel in de moeilijkheden om een predikant aan te trekken en te onderhouden. De moeilijkheden die vooral de kleine kerken op het platteland

TABEL 33. Aantal kerkgebouwen naar kerkelijke gezindte in 1963 en aantallen kerkelijke bedienaren naar kerkelijke gezindte in 1950 en 1963, woonachtig in plattelandskernen, per grootteklasse, in vier gebieden (absoluut).

Gebied en kerngrootte	Aantal kerkgebouwen					Aantal kerkelijke bedienaren									
	Ned.	Geref.	Rooms-	Ov.	Totaal	Ned. Herv.		Geref.		Rooms-Kath.		Ov. gez.		Totaal	
	Herv.		Kath.	gez.		1950	1963	1950	1963	1950	1963	1950	1963	1950	1963
Kleiweidestreek in															
Friesland															
< 500 inw.	36	9	3	2	50	9	10	4	5	2	2	—	—	15	17
500-1000	10	6	—	1	17	7	6	3	5	—	—	—	—	10	11
> 1000 inw.	6	7	3	3	19	5	6	5	5	6	6	2	1	18	18
	<u>42</u>	<u>22</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>86</u>	<u>21</u>	<u>22</u>	<u>12</u>	<u>15</u>	<u>8</u>	<u>8</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>43</u>	<u>46</u>
Noordelijke Achterhoek															
< 500 inw.	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
500-1000	5	1	2	1	9	5	5	1	1	3	3	—	—	9	9
> 1000 inw.	7	3	4	5	19	10	10	3	3	4	4	2	2	19	19
	<u>13</u>	<u>4</u>	<u>6</u>	<u>6</u>	<u>29</u>	<u>15</u>	<u>15</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>7</u>	<u>7</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>28</u>	<u>28</u>
Alblasserwaard															
< 500 inw.	3	—	—	—	3	2	2	—	—	—	—	—	—	2	2
500-1000	11	4	—	—	15	8	9	3	3	—	—	—	—	11	12
> 1000 inw.	7	7	—	—	14	5	7	2	4	—	—	—	—	7	11
	<u>21</u>	<u>11</u>			<u>32</u>	<u>15</u>	<u>18</u>	<u>5</u>	<u>7</u>					<u>20</u>	<u>25</u>
N.O. Noord-Brabant															
< 500 inw.	—	—	5	—	5	—	—	—	—	5	6	—	—	5	6
500-1000	—	—	4	—	4	—	—	—	—	6	6	—	—	6	6
> 1000 inw.	—	—	13	—	13	—	—	—	—	20	22	—	—	20	22
			<u>22</u>		<u>22</u>					<u>31</u>	<u>34</u>			<u>31</u>	<u>34</u>

hierbij ondervinden zijn niet van vandaag of gisteren. Zo vermeldt RADERSMA bijv. dat in een gebied in Noord-Groningen, waar dertig jaren geleden nog ongeveer 40 predikanten stonden, er nog twaalf zijn overgebleven (1968, p. 84). In een studie over achtergronden en plaats van de hervormde gemeenten in de kerkprovincie Friesland wordt medegedeeld, dat op een aantal van 32 hervormde kerkgebouwen in deze provincie 206 hervormde gemeenten voorkomen (HERVORMD FRIESLAND, 1959, p. 84). Hieruit kan worden afgeleid, dat in het verleden reeds vele voorheen zelfstandige gemeenten bij een samenvoeging tot één nieuwe gemeente zijn betrokken. Van deze 206 gemeenten, waaronder zich 186 plattelandsgemeenten bevinden, hadden in 1958 105 gemeenten combinaties van twee of meer gemeenten aangegaan die gezamenlijk één predikant in dienst hebben, terwijl 101 gemeenten volledig zelfstandig waren gebleven. Terwijl verscheidene van deze combinaties dateren vanuit vorige eeuwen, met name de 16e eeuw, zijn de 32 combinaties die in de 20e eeuw tot stand zijn gekomen, vrijwel alle na de tweede wereldoorlog ontstaan (HERVORMD FRIESLAND, 1959, p. 17). Verder bleek de Hervormde Kerk in Friesland in 1958, 32 openstaande predikantsplaatsen te tellen (HERVORMD FRIESLAND, 1959, p. 84).

Het is gemakkelijk te begrijpen, dat samenvoeging van voorheen zelfstandige kerkelijke gemeenten tot één nieuwe gemeente, combinaties van gemeenten en predikantenvacatures vooral voorkomen in de kleine plattelandskernen. Wij zien dan ook in tabel 33, dat de Kleiweidestreek van Friesland in 1963 op de 50 kerkgebouwen in de dorpen met minder dan 500 inwoners slechts 17 kerkelijke bedienaren werden aangetroffen die in deze dorpen woonden.

Ook in de dorpen met 500-1000 inwoners in dit gebied wordt in een derde van het aantal gevallen in de kerkelijke diensten voorgegaan door een predikant of priester die elders zijn woonplaats heeft. In de noordelijke Achterhoek en in de noordoosthoek van Noord-Brabant was in 1963 in de kernen van verschillende grootte het aantal in de betreffende kernen wonende kerkelijke bedienaren vrijwel gelijk of zelfs groter dan het aantal in deze kernen aanwezige kerkgebouwen, terwijl in de Alblasserwaard, ook in de kernen met meer dan 1000 inwoners, van een onderbezetting van de kerken met in de betreffende dorpen woonachtige predikanten, zij het in veel mindere mate dan in de friese Kleiweidestreek, kan worden gesproken.

De uitkomsten van onze inventarisatie met betrekking tot de geestelijke verzorging in de Kleiweidestreek in Friesland en de Alblasserwaard vertonen overeenkomst met de bevinding van LEENE, dat in die delen van het land waar het gemiddelde aantal gereformeerden per kerk 800 of minder bedraagt (Groningen, Friesland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg) in 1967 het percentage openstaande predikantsplaatsen 25 of hoger was (1969, p. 19). Terwijl voor de gereformeerde kerken in het land als geheel het percentage vacante predikantsplaatsen op 1 januari 1968 21 bedroeg, hadden 66% van de gereformeerde kerken met minder dan 300 zielen geen predikant in dienst (LEENE, 1969, p. 13).

Uit het, voor zover ons bekend, ontbreken van publicaties over het probleem

van kleine kerken in de katholieke wereld van ons land zou kunnen worden afgeleid, dat dit probleem, met name ten aanzien van de bezetting van de pastoors- en kapelaansplaatsen en de instandhouding van de parochie met de daarbij behorende kerk, zich hier niet voordoet. Voor een belangrijk deel moet dit worden toegeschreven aan het feit, dat in die delen van het land waar de bevolking geheel of in overwegende mate rooms-katholiek is, betrekkelijk weinig kleine plattelandskernen voorkomen. Voorts is de katholieke parochie in verband met het episcopale stelsel van kerkregering in tegenstelling tot het in de Nederlands Hervormde Kerk en in de Gereformeerde Kerken bestaan presbyteriaal-synodale systeem voor het onderhoud van de dienstdoende geestelijkheid en het kerkgebouw niet volledig op de bijdragen van de parochianen aangewezen. Er is via het bisdom een inkomstenoverdracht mogelijk van rijke (vaak grote) naar arme (in veel gevallen kleine) parochies. Tenslotte moeten wij bedenken, dat het leven van een celibataire priester over het algemeen goedkoper is dan dat van een predikant die meestal een gezin heeft te onderhouden. Dit alles neemt niet weg, dat tengevolge van het in toenemende mate uittreden van priesters en de zeer sterke daling in de laatste jaren van het aantal wijdelingen, waardoor naar schatting tot 1980 het aantal priesters in actieve dienst met ongeveer 2.500 zal verminderen (POEISZ, 1968, p. 221), in kleine plattelandskernen met een katholieke bevolking (Zuidelijk Zuid-Limburg, Oost-Zeeuws-Vlaanderen, het Land van Maas en Waal, Land van Cuyk) in de nabije toekomst zeer waarschijnlijk parochiekerken zullen zijn die regelmatig door een priester van elders moeten worden bediend. In sommige gevallen zal misschien de parochie moeten worden opgeheven en zullen de katholieke bewoners van het kleine dorp of gehucht naar een andere grotere kern ter kerke moeten gaan. Gezien de grote betekenis die de kerk voor de samenleving van deze kleine kernen in het verleden had en in de meeste gevallen ook tegenwoordig nog heeft ligt de veronderstelling voor de hand, dat deze 'ontkerkelijk' door de bewoners van de betreffende overwegend katholieke dorpen en gehuchten als een 'onthoofding' zal worden ervaren.

Aan het slot van dit overzicht van de ontwikkeling van de geestelijke verzorging in kleine kernen vermelden wij nog de duidelijke samenhang tussen de grootte van de plattelandskern en de omvang van de pastorale activiteiten die bij een onderzoek in Missouri werd gevonden (LOOMIS and BEEGLE, 1950, pp. 437-438).

5.5. VERENIGINGSLEVEN

Op zoek naar gegevens in de literatuur over de ontwikkeling van de verzorgende functie van kleine plattelandskernen op het terrein van het verenigingsleven komt men een veelheid van publicaties tegen waarin vrijwel steeds de door ons gezochte tweedimensionaliteit van historische dynamiek en kerngrootte in een macro-sociologisch perspectief blijkt te ontbreken. Enerzijds krijgt men macro-sociologische beschouwingen als die van ABMA (1962) en JOLLES

(1959 en 1963) onder ogen. Abma komt, uitgedaagd door Jolles' bewering, 'dat het verenigingswezen behoort tot een ontwikkelingsfase, die in allerlei opzichten aan het verbleken is en plaats maakt voor tal van andere verhoudingen' (1959, p. 37), op grond van een groot aantal feitelijke gegevens over verscheidenheid, omvang en betekenis van het verenigingswezen in de afgelopen honderd jaar tot de conclusie dat het verenigingswezen nog niet op zijn retour is (1962, p. 316). Aan de andere kant blijkt een groot aantal onderzoeken te zijn verricht, waarin het verenigingsleven als een min of meer op zich zelf staand verschijnsel, niet in het kader van de samenleving in een bepaald gebied, werd beschouwd. In de meeste gevallen dragen dergelijke onderzoeken een inventariserend en beschrijvend karakter, waarbij de situatie in het betreffende gebied op een bepaald tijdstip centraal staat.

Soms zijn de onderzoeken inzake het verenigingsverschijnsel echter wel vanuit een historisch-dynamische gezichtshoek ondernomen en hebben zij tevens betrekking op een beperkt gebied. Met de case-studies waarover in de bundel 'Verenigingsleven in Nederland' verslag wordt gedaan is dit het geval (JOLLES, 1963). BURGER deelt in een artikel in deze bundel mede, dat de basis voor het moderne organisatiewezen in de gemeente Zweelo is gelegd tussen 1890 en 1909, dat een zeer sterke uitbouw plaats had tussen 1920 en 1940 en dat in de periode 1940-1960 de toeneming van het aantal organisaties zowel absoluut als relatief duidelijk is afgenomen. Deze kleiner wordende toename blijkt slechts in geringe mate het gevolg van opheffingen van bestaande verenigingen (pp. 52-53). Interessant is voor ons Burger's bevinding, dat in de kleine dorpen van de gemeenten Zweelo, t.w. Benneveld, Meppen en Wezup, kort vóór de tweede wereldoorlog en in de jaren daarna verscheidene verenigingen zijn opgericht die alleen waren bestemd voor en gericht op het eigen kleine dorp: feest- en reisverenigingen, toneelverenigingen en ijsverenigingen. Deze opkomst van lokale verenigingen in kleine dorpen had bijna overal in de jaren dertig en in de periode na de oorlog plaats. Burger schrijft deze ontwikkeling toe aan het zwakker worden van de dorpsgemeenschap en de vermindering van de vanzelfsprekendheid en universaliteit van de traditionele, informele vrijetijdsbesteding (p. 59). Verderop stelt hij, dat 'er sprake is van een zekere 'remancipatie' van de kleine woongemeenschap, die tijdens het ondergaan van een gedurig uithollingsproces door schaalvergroting, verbeterde communicatie en toegenomen migratie tegenkrachten ontwikkelt' (p. 60). Hij verwacht dan ook, dat de periode van verder doordringen van het verenigingsleven tot de afzonderlijke kleine woonkernen nog niet is beëindigd.

Tot een min of meer gelijklopende conclusie komt HOUTTUYN PIEPER met betrekking tot de ontwikkeling van het verenigingsleven in een Veluws dorp, waar drie vijfde van alle in dit dorp in 1961 bestaande verenigingen eerst in de vijf voorafgaande jaren is ontstaan (1963, p. 106). De andere in de periode tussen de beide wereldoorlogen opgerichte verenigingen dreven voor een groot deel op het initiatief, het leiderschap en de activiteiten van personen die zich elders in het dorp hadden gevestigd. Terecht concludeert JOLLES in het slot-

hoofdstuk van bovengenoemde bundel, dat het betreffende Veluwe dorp eerst na de tweede wereldoorlog voor het verenigingsleven blijkt te zijn ontsloten (1963, p. 162).

Tenslotte vermelden wij nog, dat in de door VAN DE LEST onderzochte verstedelijkte plattelandsgemeente in Noord-Brabant van de 39 door hem in de hoofdkern geïnventariseerde verenigingen 22 na 1950 bleken te zijn ontstaan. De sterke ontwikkeling van het verenigingswezen in deze kern in de jaren vijftig vindt volgens van de Lest voornamelijk haar oorzaak in de omvangrijke industrialisatie waardoor de processen van segmentering en differentiëring van de samenleving in dit plattelandsgebied in zeer sterke mate werden versneld (1963, p. 133).

Ook het onderzoek naar de regionale culturele situatie in de provincie Noord-Holland biedt door zijn diachronische benadering een aanknopingspunt voor ons probleem, de ontwikkeling van het verenigingsleven in plattelandskernen van verschillende grootte (ONDERZOEK REGIONALE CULTURELE SITUATIE, 1956). Het beeld dat door dit onderzoek, dat in een zestal kernen verspreid over de provincie is uitgevoerd, werd verkregen, is sterk verschillend van dat betreffende de huidige ontwikkeling van het verenigingsleven in de genoemde plattelandskernen in het oosten en zuiden van het land. In alle onderzochte dorpen hebben de verenigingen op cultureel gebied – aan andere soorten van verenigingen werd geen speciale aandacht besteed – over het algemeen met moeilijkheden te kampen. Dit geldt met name voor de verenigingen voor de algemene vorming, zoals de departementen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen en de afdelingen van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, de fanfare- en vooral de harmoniecorpsen en de zangverenigingen. Klachten met betrekking tot de belangstelling van de dorpsbewoners voor de bijeenkomsten e.q. uitvoeringen en betreffende de ledenwerving werden ten aanzien van de toneelverenigingen in mindere mate vernomen. De moeilijkheden worden toegeschreven onder meer aan het lossen worden van de lokale verbanden (p. 30 en p. 47), de zuigkracht van de regionale centra (p. 73), de evolutie van de vereniging naar een neutraal kader waardoor het uit een streven naar emancipatie (katholieken, arbeiders, jongeren, vrouwen) voortkomende élan en de daarmee gepaard gaande binding met de achterban verloren ging (p. 57) en gebrek aan leiding zowel van de zijde van de notabelen die gebruik makende van de moderne verkeersmiddelen zich op de grotere centra oriënteren en/of zich terugtrekken in hun besloten sociëteiten (pp. 67-68) als van de kant van min of meer professionele krachten die door gebrek aan tijd en belangstelling zich niet meer inzetten (onderwijzers) (p. 68) of door de slechte financiële positie van de vereniging niet meer te betalen zijn (dirigenten en regisseurs). Het is opvallend, dat ondanks de vele mineur-geluiden die bij dit onderzoek werden gehoord ook hier melding wordt gemaakt van de onverzwakte betekenis van enkele culturele verenigingen (ontwikkeling en toneel) in de gehuchten Langereis (480 inw.), Moerbeek (125 inw.) en Terdiek (160 inw.) onder Nieuwe Niedorp (p. 23 en p. 63).

In het rapport wordt voor deze opvallende ontwikkeling geen verklaring ge-

geven. Het zou ons evenwel niet verbazen, als ook in deze kleine noordhollandse samenlevingen, althans in de eerste jaren na de oorlog, sprake was van hetzelfde remancipatiestreven in sommige kleine plattelandskernen, een zich afzetten tegen de grotere kernen, waarvan BÜRGER ten aanzien van de kleine dorpen in de gemeente Zweelo gewag maakt. (1963, p. 60).

In een algemene zin komt ook in een rapport betreffende de sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen de ontwikkeling van het verenigingsleven in kleine dorpen ter sprake. (BEDREIGD BESTAAN, 1959). Er wordt geconstateerd, dat het verenigingsleven in de meeste kleine dorpen in dit gebied snel is achteruitgegaan. In verschillende kleine dorpen werden in de jaren na de tweede wereldoorlog zang- en toneelverenigingen opgeheven (p. 190). Voorzover de kleine dorpen in de nabijheid van een groter dorp liggen en indien de bewoners van deze kleine dorpen prijs stellen op een samenwerking met het grotere dorp, heeft het verenigingsleven zich meer en meer in de hoofddorpen geconcentreerd. Aan de andere kant wordt gesteld, dat dorpen met 300 à 500 inwoners, *indien zij kerkelijk betrekkelijk homogeen zijn en indien zij over enige plaatselijke leiders beschikken*, nog vrij veel verenigingen in stand kunnen houden (p. 190).

Uit het voorgaande overzicht van de literatuur blijkt, dat het beeld ten aanzien van de ontwikkeling van het verenigingsleven in plattelandskernen in het algemeen en in die met een klein aantal inwoners in het bijzonder, geenszins duidelijk is. Teneinde nu een meer adequaat overzicht van de ontwikkeling van het verenigingsleven in plattelandskernen van verschillende grootte te verkrijgen hebben wij een aantal gegevens ge-analyseerd die in het kader van een onderzoek naar de ontwikkeling van het verenigingsleven in de Kleiweidestreek van Friesland en de noordelijke Achterhoek in 1963 werden verzameld. De betreffende gegevens werden verkregen door middel van interviews met bestuursleden van vrouwen-, jongeren-, sport-, muziek-, zang- en toneelverenigingen over vraagpunten, welke deels van feitelijke aard waren (bijv. oprichtingsjaar, aantal leden en donateurs in 1950 en 1963, al of niet aangesloten zijn bij een centrale organisatie) deels van meer kwalitatieve aard (bijv. relaties met verenigingen van dezelfde soort in het kleine dorp en in naburige dorpen, toekomstverwachting ten aanzien van de vereniging in kwestie). In het onderzoeksgebied in de Achterhoek werden bestuursleden ondervraagd van vrijwel alle genoemde soorten verenigingen die in de kernen van dit gebied zijn gevestigd (met uitzondering van Lochem en Mariëvelde), terwijl in de friese Kleiweidestreek in ongeveer de helft van het aantal in dit gebied gelegen dorpen over alle in deze dorpen gevestigde verenigingen van bovengenoemde categorieën de benodigde gegevens werden verzameld. Ondanks het feit dat in het friese onderzoeksgebied niet alle daarvoor in aanmerking komende verenigingen zijn bezocht, lijkt een vergelijking van de gegevens over de ontwikkeling van de verenigingen in dit gebied met die van de noordelijke Achterhoek wel mogelijk. Bij de in verband met de beschikbare tijd van de student-interviewers noodgedwongen beperking van het aantal kernen in het friese gebied is er namelijk naar gestreefd toch een zo groot mogelijke spreiding van de dorpen over de ver-

schillende grootteklassen te krijgen. De grootte van de kern vormt immers een zeer belangrijke variabele in ons overzicht.

Voor het krijgen van een beeld van de ontwikkeling van de genoemde verenigingen in de beide gebieden zijn op de eerste plaats de gegevens omtrent het jaar van oprichting en de ledentallen in 1950 en 1963 van belang. Verder interesseren ons de antwoorden op de vragen die werden gesteld over de te verwachten toekomstige ontwikkeling van de betrokken vereniging en over het feit, of er wel eens over opheffing van de vereniging was gesproken.

TABEL 34. Ontwikkeling van het aantal leden van 6 soorten verenigingen in de Kleiweidestreek in de periode 1950-1963 naar de grootte van de kern waar de vereniging is gevestigd, in procenten.

Grootteklasse	Aantal vereni- gingen	Opge- richt ¹	Toene- ming ²	Sta- biel ³	Afne- ming ⁴	Onbe- kend	Totaal
< 200 inw.	20	20.0	15.0	45.0	15.0	5.0	100
200- 500	29	17.2	13.8	37.9	17.2	13.8	100
500-1.000	27	14.8	33.3	37.0	11.1	3.7	100
1.000-2.000	10	—	40.0	50.0	10.0	—	100
2.000-5.000	8	37.5	37.5	12.5	12.5	—	100
Totaal	94	17.0	24.5	38.3	13.8	6.4	100

¹ in de periode 1950-1963.

² absolute toeneming van ledental 6 of meer.

³ absolute toe- of afnemning van ledental 5 of minder.

⁴ absolute afnemning van ledental 6 of meer.

Bovenstaande tabel laat zien, dat de verenigingen in de Kleiweidestreek tussen 1950 en 1963 in de dorpen met minder dan 500 inwoners zich minder gunstig hebben ontwikkeld dan in de grotere kernen. Toeneming van het ledental kwam in eerstgenoemde dorpen heel wat minder vaak voor dan in de grotere kernen, terwijl daling van het ledenbestand in de kleine dorpen iets vaker optrad. Daar staat evenwel tegenover dat ook in de kleinere kernen in de jaren 1950-1963 een niet onbelangrijk aantal verenigingen nog werd opgericht. Dit waren, zoals trouwens ook in de grotere dorpen, vrijwel uitsluitend vrouwen- en sportverenigingen.

Uit tabel 35 blijkt, dat in de noordelijke Achterhoek eerder van een tegengesteld verband tussen ontwikkeling van het ledental, c.q. opkomst van de verenigingen en kerngrootte kan worden gesproken. Het aantal verenigingen dat tussen 1950 en 1963 is gegroeid is in de dorpen en buurtschappen kleiner dan 1000 inwoners naar verhouding wel geringer dan in de grotere kernen, maar het aantal opgerichte verenigingen is in eerstgenoemde kernen relatief veel groter. Ook het aantal gevallen dat een vereniging haar ledental zag vermin-

TABEL 35. Ontwikkeling van het aantal leden van 6 soorten verenigingen in de noordelijke Achterhoek in de periode 1950-1963 naar de grootte van de kern waar de vereniging is gevestigd, in procenten.

Grootteklasse	Aantal verenigingen	Opgericht ¹	Toename ²	Stabiel ³	Afne- ming ⁴	Onbe- kend	Totaal
< 200 inw.	8	62.5	12.5	12.5	12.5	—	100
200- 500	8	62.5	12.5	25.0	—	—	100
500-1.000	21	47.6	14.3	28.6	4.7	4.7	100
1.000-2.000	28	14.3	25.0	28.6	21.4	10.7	100
2.000-5.000	58	24.1	32.8	15.5	19.0	8.6	100
> 5.000	7	—	28.6	28.6	28.6	14.3	100
Totaal	130	29.2	25.4	21.5	16.2	7.7	100

¹, ², ³ en ⁴ zie tabel 34.

deren, blijkt juist in de kernen met minder dan 1000 inwoners aanzienlijk kleiner te zijn dan in de grote dorpen.

Anders dan in Friesland, waren in de Achterhoek de na 1950 opgerichte verenigingen niet alleen vrouwen- en sportverenigingen, maar ook toneel- en zangverenigingen en een enkele jongerenvereniging. Terwijl de oprichting van vrouwen-, zang- en toneelverenigingen in de kernen van verschillende grootte ongeveer in gelijke mate heeft plaats gehad, hebben vooral de dorpen en buurtschappen kleiner dan 1000 inwoners van de opkomst van de sportverenigingen geprofiteerd. Het betreft hier voor een deel vormen van vrijetijdsbesteding, zoals touwtrekken en klootschieten, die reeds van oudsher worden beoefend, maar waarvoor in het verleden geen formele organisaties bestonden.

Gevraagd naar hun verwachting aangaande de toekomstige ontwikkeling van hun vereniging gaf in de Kleiweidestreek bijna 40% van de geïnterviewde bestuursleden blijk van optimisme, terwijl een bijna even groot aantal een pessimistische kijk had op de toekomst van hun vereniging. Slechts een kleine minderheid was van mening, dat het met hun vereniging in de toekomst kon vrie-

TABEL 36. Toekomstverwachting t.a.v. de ontwikkeling van 6 soorten verenigingen in de Kleiweidestreek naar de grootte van de kern waar de vereniging is gevestigd, in procenten.

Grootte- klasse	Aantal vereni- gingen	Optimis- tisch	Neutraal	Pessimis- tisch	Niet bekend	Totaal
< 200 inw.	20	40.0	5.0	35.0	20.0	100
200- 500	29	37.9	24.1	31.0	6.9	100
500-1.000	27	22.2	18.5	51.9	7.4	100
1.000-2.000	10	50.0	20.0	30.0	—	100
2.000-5.000	8	87.5	12.5	—	—	100
Totaal	94	39.4	17.0	35.1	8.5	100

zen of dooien. Grote verschillen naar de grootte van het dorp waar de vereniging is gevestigd zijn er blijkens tabel 36 niet. Wel valt op, dat de functionarissen van verenigingen in dorpen met 500-1.000 inwoners duidelijk minder optimistisch gestemd zijn dan bestuursleden in grotere en kleinere dorpen. In vergelijking met de beide laatstgenoemde categorieën dorpen blijkt een pessimistische toekomstverwachting vooral met betrekking tot de sportverenigingen in deze middelgrote dorpen te zijn geuit. Ten aanzien van de te verwachten ontwikkeling van de andere soorten verenigingen zijn optimisme en pessimisme over de dorpen van verschillende omvang uitgezonderd het enige dorp in de grootteklasse 2.000-5.000 inwoners (Makkum) ongeveer gelijkelijk verdeeld.

TABEL 37. Toekomstverwachting t.a.v. de ontwikkeling van 6 soorten verenigingen in de noordelijke Achterhoek naar de grootte van de kern waar de vereniging is gevestigd, in procenten.

Grootte-klasse	Aantal verenigingen	Optimistisch	Neutraal	Pessimistisch	Niet bekend	Totaal
< 200 inw.	8	25.0	50.0	—	25.0	100
200— 500	8	50.0	25.0	25.0	—	100
500—1.000	21	28.6	19.0	33.3	19.0	100
1.000—2.000	28	28.6	7.1	32.1	32.1	100
2.000—5.000	58	31.0	17.2	31.0	20.7	100
> 5.000	7	42.9	28.6	14.3	14.3	100
Totaal	130	31.5	18.5	28.5	21.5	100

Voor het gebied als geheel blijkt de verdeling tussen optimistische, neutrale en pessimistische toekomstverwachtingen ten aanzien van de betrokken verenigingen in de noordelijke Achterhoek vrijwel hetzelfde te liggen als in de Kleiweidestreek. De percentages optimistische en pessimistische uitlatingen zijn wat lager als gevolg van het feit, dat een groter aantal verenigingsfunctionarissen op dit punt zich niet hebben uitgesproken.

Wanneer wij de verschillen in toekomstverwachting naar de grootte van de kern nagaan, blijkt een geringe tendens te bespeuren, dat de bestuursleden van verenigingen in grotere kernen de toekomst van hun vereniging rooskleuriger zien dan hun collega's in de kleine dorpen en buurtschappen. Het aantal optimistische uitspraken is van de eerstgenoemden groter, het aantal pessimistische geluiden, althans van de bestuursleden van de enkele verenigingen die in Lochem (\pm 7.000 inw.) zijn geïnterviewd, kleiner. Het hoge percentage optimisme t.a.v. de kernen met 200-500 inwoners hangt samen met het feit, dat zang- en muziekverenigingen, waarvan men de toekomst in de Achterhoek over het algemeen somber inzielt — dit overigens, althans wat de muziekverenigingen betreft, in sterke tegenstelling tot de situatie in de Kleiweidestreek (zie tabellen 38 en 39) — in het gelderse gebied in kernen van deze omvang niet voorkomen.

TABEL 38. Toekomstverwachting t.a.v. de ontwikkeling van 6 soorten verenigingen in de Kleiweidestreek naar soort van vereniging, in procenten.

	Aantal vereni- gingen	Optimis- tisch	Neutraal	Pessimis- tisch	Niet bekend	Totaal
Vrouwenver.	33	51.5	18.2	18.2	12.1	100
Jongerenver.	11	—	18.2	72.7	9.1	100
Sportver.	24	54.2	12.5	25.0	8.3	100
Muziekver.	11	54.5	9.1	36.4	—	100
Zangver.	7	14.3	28.6	57.1	—	100
Toneelver.	8	—	25.0	62.5	12.5	100
Totaal	94	39.4	17.0	35.1	8.5	100

TABEL 39. Toekomstverwachting t.a.v. de ontwikkeling van 6 soorten verenigingen in de noordelijke Achterhoek naar soort van vereniging, in procenten.

	Aantal vereni- gingen	Optimis- tisch	Neutraal	Pessimis- tisch	Niet bekend	Totaal
Vrouwenver.	28	57.1	7.1	7.1	28.6	100
Jongerenver.	19	15.8	21.1	31.6	31.6	100
Sportver.	36	38.9	36.1	13.9	11.1	100
Muziekver.	11	18.2	9.1	63.6	9.1	100
Zangver.	16	12.5	6.3	68.8	12.5	100
Toneelver.	20	20.0	15.0	30.0	35.0	100
Totaal	130	31.5	18.5	28.5	21.5	100

Afgezien van het reeds vermelde verschil tussen de Kleiweidestreek en de Achterhoek betreffende de toekomstverwachtingen ten aanzien van de muziekverenigingen blijkt uit de bovenstaande tabellen, dat ook met betrekking tot enige andere soorten verenigingen de toekomstverwachtingen in meer of mindere mate uiteenlopen. Ten aanzien van de toekomstige ontwikkeling van de jongerenverenigingen is men in Friesland aanzienlijk pessimistischer dan in de Achterhoek. Dit verschil moet ongetwijfeld voor een deel worden toegeschreven aan het feit, dat in de Kleiweidestreek bijna uitsluitend kerkelijke jongerenverenigingen zijn bezocht, terwijl in de Achterhoek voornamelijk gegevens werden verzameld over jongeren verenigingen van een a-religieus karakter (afdelingen van plattelandsjongerenorganisaties). Verder valt op, dat men in de Kleiweidestreek zich veel pessimistischer heeft uitgelaten over de toekomstige ontwikkeling van de toneelverenigingen.

Het gunstiger toekomstperspectief van de muziekverenigingen in Friesland wordt zonder twijfel mede bepaald door het feit, dat hier een groter aantal van dit soort verenigingen hun ledentallen in de afgelopen jaren heeft zien groeien en

slechts één van de 10 muziekverenigingen in aantal leden terugliep (tegen bijna de helft van het aantal muziekverenigingen in de noordelijke Achterhoek). Ook de belangstelling van de dorpsbewoners voor hun muziekvereniging moet in de Kleiweidestreek groter zijn dan in de Achterhoek. In Friesland bleek ongeveer 65% van de daarvoor in aanmerking komende huishoudens donateur van een muziekvereniging te zijn, in de kernen van de Achterhoek waar een muziekvereniging is gevestigd, 45%. Vermoedelijk heeft de muziekvereniging in de friese dorpen veel meer dan in de Achterhoek een symbolische functie. Terwijl in Friesland het plaatselijke muziekcorps de dorpsolidariteit ondersteunt en anderzijds daarvan de uitdrukking is, heeft de muziekvereniging in de noordelijke Achterhoek, zeker in de grotere kernen, waarschijnlijk veel meer het karakter van een instelling, primair bestemd voor een aantal lieden die in betrekkelijk gesloten verband op een amateuristische wijze muziek willen beoefenen. De gerichtheid op de lokale samenleving in haar geheel met de verwachting dat veel dorpsbewoners zich opgeven als lid en de uitvoeringen komen bezoeken is bij de leden van deze muziekverenigingen vermoelijk slechts gering. Het zijn organisaties die zoals BURGER het uitdrukt (1963, p. 63) een 'interessebundeling' beogen en die in zekere zin vrijblijvend zijn ten opzichte van de samenleving van het dorp waar zij gevestigd zijn. In de friese Kleiweidestreek en waarschijnlijk ook in andere gebieden waar kleine dorpen veel voorkomen is daarentegen de binding tussen de muziekvereniging, meestal een harmonie- of fanfarecorps, en de plaatselijke samenleving veel hechter. De kleinere sociale vrijblijvendheid en het min of meer symbolische karakter van de muziekvereniging in een kleine plattelandskern zullen niet alleen tot uiting komen in een naar verhouding groter aantal donateurs en een grotere belangstelling voor de uitvoeringen, maar ook in de bereidheid van de gemeentelijke overheid om een dergelijke dorpsmuziekvereniging een behoorlijke subsidie te verlenen. (ONDERZOEK REGIONALE CULTURELE SITUATIE, 1956, p. 55.)

Een ander middel waarmee wij de ontwikkelingsmogelijkheden van de betreffende verenigingen in de kernen van de beide genoemde onderzoekgebieden meenden te kunnen peilen vormde de vraag aan de geïnterviewde verenigingsfunctionarissen, of de opheffing van de vereniging wel eens ter sprake was gebracht.

TABEL 40. Het al dan niet hebben gesproken over opheffing van de vereniging m.b.t. 6 soorten verenigingen in de Kleiweidestreek naar de grootte van de kern, waar de vereniging is gevestigd, in procenten.

Grootteklasse	Aantal ver.	Wel	Niet	Onbekend	Totaal
< 200 inw.	20	5.0	85.0	10.0	100
200- 500	29	10.3	75.9	13.8	100
500-1.000	27	18.5	77.8	3.7	100
1.000-2.000	10	10.0	70.0	20.0	100
2.000-5.000	8	12.5	87.5	-	100
Totaal	94	11.7	78.7	9.6	100

Tussen de dorpen van verschillende grootte blijken in de Kleiweidestreek geen grote verschillen te bestaan aangaande het feit, of wel eens over de opheffing van de vereniging is gesproken. Ook uit de voorgaande tabel blijkt, dat de situatie voor het voortbestaan van verenigingen in de dorpen met 500-1.000 inwoners in de Kleiweidestreek ongunstiger is dan in de kleinere en grotere dorpen. Betrof het voornamelijk sportverenigingen waarvan men de toekomst in de dorpen met 500-1.000 inwoners somber inzag, het waren uitsluitend muziek- en zangverenigingen in de dorpen van deze grootte, waarvan de opheffing wel eens ter sprake was geweest.

Voor het gebied als geheel blijkt uit tabel 41, dat het ter sprake komen van de opheffing van de vereniging in de noordelijke Achterhoek iets vaker heeft plaats gehad dan in de friese Kleiweidestreek. In de dorpen en buurtschappen met minder dan 500 inwoners in het gelderse gebied is dit in het geheel niet het geval geweest, in de dorpen met 1.000-2.000 inwoners heel weinig. In de kernen met 500-1.000 inwoners en in die met 2.000-5.000 inwoners waarvan met betrekking tot een op vijf aldaar gevestigde verenigingen de opheffing al eens in discussie is geweest, betrof dit vooral muziek-, zang- en toneelverenigingen.

Het is opvallend, dat evenals in de kleinste dorpen in de Kleiweidestreek het geval bleek te zijn, ook in de kernen met een klein inwonertal in de Achterhoek (het betreft hier uitsluitend buurtschappen) zo weinig over de opheffing van een daar gevestigde vereniging is gesproken.

Als wij de in het voorgaande gepresenteerde uitkomsten van ons onderzoek naar de ontwikkeling van enkele soorten verenigingen in een tweetal plattelandsgebieden in hun geheel nog eens overzien, moeten wij tot de conclusie komen dat niet duidelijk is aangetoond, dat met betrekking tot de ontwikkeling van alle zes in beschouwing genomen soorten verenigingen de kleine plattelandskernen in een nadelige positie verkeren in vergelijking met de kernen met een groter aantal inwoners. Moeilijkheden met muziek-, zang-, toneel-, jongeren- en sportverenigingen doen zich in beide gebieden, zij het niet in gelijke mate, zowel in grote als in kleine plattelandskernen voor. Aan de andere kant

TABEL 41. Het al dan niet hebben gesproken over opheffing van de vereniging m.b.t. 6 soorten verenigingen in de noordelijke Achterhoek naar de grootte van de kern, waar de vereniging is gevestigd, in procenten.

Grootteklasse	Aantal ver.	Wel	Niet	Onbekend	Totaal
< 200 inw.	8	—	100.0	—	100
200- 500	8	—	100.0	—	100
500-1.000	21	19.0	81.0	—	100
1.000-2.000	28	7.1	82.1	10.7	100
2.000-5.000	58	20.6	77.6	1.7	100
> 5.000	7	14.3	71.4	14.3	100
Totaal	130	14.6	81.5	3.8	100

blijken sommige verenigingen, met name vrouwenverenigingen, toneelclubs (alleen in de noordelijke Achterhoek) en weinig uitrusting yragende sport- en ontspanningsverenigingen in verscheidene kleine kernen in de jaren na de tweede wereldoorlog van de grond te zijn gekomen. Naar het zich laat aanzien zullen genoemde verenigingen in een niet onbelangrijk aantal kleine dorpen en buurtschappen zowel in de friese Kleiweidestreek als in de noordelijke Achterhoek ook in de nabije toekomst een voorspoedige ontwikkeling vertonen.

5.6. OPENBAAR BESTUUR

In 4.6 kwam de belangrijke betekenis naar voren van het hoofdplaats van een gemeente zijn op de ontwikkeling van de bevolkingsomvang, vooral wanneer het kleine kernen betreft. Het lijkt dan ook alleszins zinvol om na te gaan, hoe het met de ontwikkeling van de verzorgende functie van plattelandskernen op het terrein van het openbaar bestuur gesteld is.

Op 31 mei 1947 waren in ons land 1015 gemeenten; op 31 mei 1960 992 en in oktober 1970 was het aantal gemeenten gedaald tot 843. Het lijdt geen twijfel, dat de versnelde afname van het aantal gemeenten in de jaren zestig zich in de komende jaren zal voortzetten. Voor verschillende delen van het land zijn plannen voor een gemeentelijke herindeling, waardoor het aantal gemeenten in meer of mindere mate wordt ingekrompen, ingediend of worden hierover studies ondernomen. Gedeputeerde Staten van Limburg hebben een plan op tafel gelegd om 62 gemeenten in Zuid-Limburg samen te voegen tot 14 grote gemeenten.⁹ De Minister van Binnenlandse Zaken heeft een wetsontwerp ingediend waarin het aantal gemeenten in Noord-West Overijssel wordt gebracht van 9 op 3. In een rapport over de bestuurlijke organisatie van de Hoeksche Waard worden drie mogelijke ontwikkelingen ten aanzien van de toekomst van het gemeentelijke bestuur in dit gebied voorgesteld: a. vorming van één gemeente voor het hele gebied; b. samenvoeging van de bestaande gemeenten (14 in aantal) tot een beperkt aantal (2 of 6); c. instelling van een gewestelijk bestuur (waarbij de taak van het gemeentelijk bestuur aanzienlijk wordt ingekrompen) (BRASZ, 1968, pp. 78-85). Volgens een door een studiegcommissie, ingesteld door G.S. van Friesland, begin november 1970 gepubliceerd plan zouden van de 44 gemeenten in deze provincie er 24 overblijven. Tenslotte heeft de Minister van Binnenlandse Zaken in de Memorie van Toelichting op de begroting van zijn ministerie voor 1971 aangekondigd een wetsontwerp te zullen indienen voor een nieuwe wet gemeenschappelijke regelingen. Volgens dit wetsontwerp zou een groot aantal van de 454 gemeenten die momenteel minder dan 6.000 inwoners tellen in een groter gemeentelijk geheel moeten worden opgenomen. De Minister houdt er rekening mee, dat dit wetsontwerp op 1 januari 1972 als

⁹ Inmiddels heeft het provinciaal bestuur van Limburg bij de Minister van Binnenlandse Zaken een voorstel ingediend om het aantal gemeenten in Zuid-Limburg terug te brengen op elf.

wet van kracht kan worden. Wanneer wordt aangenomen, dat door de invoering van deze wet alle gemeenten met minder dan 6.000 inwoners zouden verdwijnen, zou dit betekenen dat het aantal gemeenten binnen enkele jaren een verdere afname tot 600 à 650 zou ondergaan.

Door deze sterke vermindering van het aantal gemeenten verliezen 300 à 400 dorpen geheel of voor een zeer groot deel hun verzorgende functie met betrekking tot het openbaar bestuur (of hebben deze functie in de afgelopen jaren reeds verloren). Het betreft hier plattelandskernen die in de meeste gevallen niet meer dan 2.000 inwoners zullen tellen (zie ook tabel 17). Het verdwijnen van het gemeentelijke bestuursapparaat uit een dorp betekent niet alleen, dat een aantal functionarissen in dienst van de gemeentelijke overheid voortaan elders hun werk verrichten en dat de bewoners van het betreffende dorp en in de meeste gevallen ook van een aantal omliggende kernen voor de voorziening van verscheidene behoeften zich naar een andere plaats moeten begeven, maar ook dat de sociale afstand tussen de 'leveranciers' van deze overheidsdiensten en hun 'cliënten' groter wordt, waardoor deze dienstverlening een minder persoonlijk karakter krijgt. Verder zal de sluiting van het gemeentehuis en het vertrek van de burgemeester uit het dorp door de bewoners vermoedelijk worden ervaren als een achteruitgang in status van de kern. Evenals t.a.v. de lagere school door de toenemende betekenis van het onderwijs in en voor de samenleving het geval is, heeft ook het gemeentehuis bij de sterk toegenomen invloed van de overheid op het maatschappelijk leven in de laatste 30 à 40 jaar voor de betreffende dorpen waarschijnlijk ook een symbolische functie gekregen.

Naast de concentratie van de functies uitgeoefend door de diensten van de gemeentelijke overheid moet ook het verdwijnen van sommige andere overheidsfunctionarissen uit een aantal plattelandskernen worden genoemd. Enkele jaren geleden werd door een reorganisatie van het apparaat voor de uitvoering van landbouwmaatregelen het aantal kantoren van de Plaatselijke Bureauhouders in sterke mate gereduceerd. De overblijvende functionarissen worden nu District Bureauhouders genoemd! Andere reorganisaties die voor sommige grotere plattelandskernen een verlies aan verzorgende functie op bestuurlijk-administratief gebied met zich mee hebben gebracht zijn de samenvoegingen van een aantal bijkantoren van het Rijksarbeidsbureau en van de Bescherming Bevolking.

5.7. OVERIGE VOORZIENINGEN

Teneinde het beeld van de ontwikkeling van de verzorgende functie van kleine plattelandskernen af te ronden geven wij in deze paragraaf een overzicht van de wijzigingen die zich in het verzorgingsapparaat, uitgezonderd de verzorgende middenstand, in de kernen van verschillende grootte in de vier eerder genoemde plattelandsgebieden gedurende de periode 1950-1963 zijn opgetreden. Deze overige voorzieningen, waaronder zoals hieronder zal blijken ook enkele reeds in het voorgaande behandelde vallen en die in de friese Kleiweidestreek,

de noordelijke Achterhoek, de Alblasserwaard en de noordoosthoek van Noord-Brabant per kern zowel naar de toestand in 1950 als in 1963 werden geïnventariseerd, waren in de volgende hoofdrubrieken ondergebracht:

- voorzieningen op het terrein van transport en communicatie (P.T.T., bus- en treinverbindingen, bodediensten)
- horeca-sector
- overheidsvoorzieningen ten algemene nutte (politie, brandweer, B.B., vuil-ophaaldienst, riolering)
- bank- en credietwezen
- verzorging collectieve economisch-technische belangen (veiling, zuivelfabriek, K.I.-station, veearts, assistent Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst)
- medische verzorging (huisarts, consultatiebureau, wijkverpleegster, etc.)
- maatschappelijke verzorging (gezinsverzorging, maatschappelijk werkster)
- geestelijke verzorging (kerkelijke gebouwen en bedienaren, godsdienstige verenigingen)
- onderwijsinstellingen
- stands- en vakorganisaties
- verzorging op sportgebied (zowel accommodatie als sportverenigingen)
- verzorging op cultureel gebied (bioscoop, dorps huis, leatuurvoorziening, Nutsdepartement, culturele verenigingen)
- verenigingen met overwegend ontspanningskarakter (biljartclubs, hengelclubs, etc.)

Het is duidelijk, dat al deze ongelijksoortige voorzieningen niet eenvoudig per kern konden worden opgeteld en/of in een bepaalde score konden worden weergegeven. Om toch een vergelijking tussen beide peiljaren mogelijk te maken hebben wij daarom bij de bewerking van deze inventarisatiegegevens per kern slechts genoteerd of de betreffende voorziening tussen 1950 en 1963

- a. tot stand was gekomen
- b. in aantal (omvang) een uitbreiding had ondergaan of in kwaliteit was verbeterd
- c. in aantal (omvang) was ingekrompen of in kwaliteit achteruit gegaan
- d. geheel was verdwenen.

Vervolgens werden de aantallen nieuwe voorzieningen, uitbreidingen, inkrimpingen en verdwijningen per kern opgeteld en per onderzoeksgebied naar kerngrootte gerangschikt.

Tabel 42 laat duidelijk zien, dat de totstandkoming van nieuwe voorzieningen en de uitbreiding van bestaande correleren met de grootte van de kern. Dat geldt voor alle vier gebieden. Daar staat tegenover, dat ook het gemiddeld aantal inkrimpingen en verdwijningen van andere voorzieningselementen dan de verzorgende middenstandsbedrijven een duidelijke tendentie vertoont groter te zijn, naarmate de grootte van de kern toeneemt. Het verschil tussen het gemiddeld aantal tot stand gekomen en uitgebreide voorzieningen enerzijds en het gemiddeld aantal ingekrompen en verdwenen voorzieningen anderzijds blijft evenwel bij toenemende kerngrootte een duidelijk opgaande lijn vertonen.

Hoewel op grond van dit overzicht met betrekking tot vier plattelandsgebie-

TABEL 42. Gemiddeld aantal wijzigingen per nederzetting in het voorzieningenapparaat (excl. verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven) naar grootte van de nederzetting, in de periode 1950-1963, in de 4 onderzoeksgebieden.

Grootte- klasse	Kleiweidestreek					Noordelijke Achterhoek				
	aant. ker- nen	tot- stand- ko- ming	uit- brei- ding	in- krim- ping	ver- dwi- j- ning	aant. ker- nen	tot- stand- ko- ming	uit- brei- ding	in- krim- ping	ver- dwi- j- ning
< 200	22	1,0	0,0	—	0,1	3 ²	0,3	—	—	—
200- 500	19	1,8	0,1	0,2	0,3	8 ²	1,3	—	—	0,1
500- 1.000	9	3,0	0,3	0,3	0,3	4 ¹	5,3	0,5	—	0,3
						7 ²	0,7	0,3	—	—
1.000- 2.000	3	5,0	1,7	0,3	—	3	6,3	0,7	1,0	—
2.000- 5.000	1	7,0	3,0	1,0	—	3	13,3	3,0	1,0	1,0
5.000-10.000	1	5,0	11,0	2,0	1,0	1	9,0	5,0	—	1,0
> 10.000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Grootte- klasse	Alblasserwaard					N.O. Noord-Brabant				
	aant. ker- nen	tot- stand- ko- ming	uit- brei- ding	in- krim- ping	ver- dwi- j- ning	aant. ker- nen	tot- stand- ko- ming	uit- brei- ding	in- krim- ping	ver- dwi- j- ning
< 200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
200- 500	4	1,3	0,3	—	—	2	4,0	0,5	—	—
500- 1.000	9	2,7	0,3	0,1	0,2	5	4,0	0,8	0,2	0,4
1.000- 2.000	9	5,8	1,6	0,3	0,6	6	5,3	2,3	0,5	0,8
2.000- 5.000	—	—	—	—	—	6	10,2	3,5	0,7	1,3
5.000-10.000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
> 10.000	—	—	—	—	—	1	15,0	16,0	1,0	3,0

¹ Dorpen; ² Buurtschappen.

den niet kan worden ontkend, dat ook het voorzieningenniveau van de kleine plattelandskernen tussen 1950 en 1963 over het geheel genomen is gestegen, moet toch van een duidelijke concentratie in de grotere kernen worden gesproken.

Uit het geheel van de in deze paragraaf in beschouwing genomen overige voorzieningen willen wij nog één verzorgingselement lichten dat met het oog op zijn centrale plaats in de samenleving van een groot aantal plattelandskernen hier bijzonder aandacht verdient, namelijk de zuivelfabriek. De zuivelfabriek, zeker de betrekkelijk kleine boter- en/of kaasfabriek zoals die tot op de dag van vandaag nog in sommige dorpen voorkomt, had voor de betreffende plattelandskern en omgeving een verzorgings-, cluster'-functie. De fabriek had niet alleen een functie voor de afname van de melk van de aangesloten agrarische

bedrijven en de verwerking daarvan tot boter, kaas en andere zuivelproducten. In zeer veel gevallen waren op een of andere wijze met de fabriek verbonden instellingen als een graanmaalterij, een melkcontrôle- en/of fokvereniging en in later dagen een K.I.-vereniging. Verder bracht het 'draaien' van de zuivel-fabriek een stuk bedrijvigheid met zich mee in het dorp die door de bewoners niet als hinder maar als 'levendigheid' werd ervaren. Zeker in de tijd toen de boeren nog zelf de melk van hun koeien naar de fabriek brachten, fungeerden deze als een ontmoetingsplaats waar het nieuws van de dag werd uitgewisseld. De fluit van de zuivelfabriek kondigde in menig dorp aan, dat het etenstijd was, terwijl de directeur in de meeste gevallen in de lokale samenleving een centrale positie bekleedde.

In de afgelopen 40 jaar is het aantal zuivelfabrieken zeer sterk teruggelopen. Terwijl volgens de Algemene Bedrijfstelling in 1930 in ons land 658 zuivelfabrieken¹⁰ waren, het aantal in 1950 en 1963 eveneens volgens de algemene bedrijfstellingen respectievelijk 604 en 459 bedroeg, was dit volgens de Algemene Industrie Statistiek op 30 september 1969 tot 336 verminderd. Het is zeker, dat aan de opheffing van zuivelfabrieken nog geen einde is gekomen. Volgens een krantebericht zullen met ingang van 1 januari 1971 zuiverfabrieken in Laren (Gld), Vorden, Gramsbergen, Nieuw Leusden en Dinxperlo dicht gaan.¹¹ In hetzelfde bericht staat, dat sluiting van meer fabrieken die evenals de genoemde deel uitmaken van het Cobercoverband, is te verwachten.

5.8. SAMENVATTING

Aan het eind gekomen van onze beschouwingen over de ontwikkeling van de verzorgende functie van plattelandskernen kunnen wij de conclusie trekken, dat het spreidingspatroon van de voorzieningen over het algemeen genomen zich duidelijk ten gunste van de grote kernen aan het wijzigen is. Wij hebben evenwel een opmerkelijk verschil kunnen constateren tussen, in grote lijnen, de voorzieningen voor de bevrediging van de levensbehoeften van materiële aard en die welke voornamelijk in immateriële behoeften voorzien. Heel duidelijk komt dit verschil naar voren als de ontwikkeling van de verzorgende middenstand in plattelandskernen van verschillende grootte wordt vergeleken met de ontwikkeling van het aantal lagere scholen in kernen van uiteenlopende omvang, met name in het noorden en zuid-westen van het land. Hierbij moet worden bedacht, dat de materiële verzorgingselementen voornamelijk in de particuliere sfeer liggen en de bedrijven met het winst oogmerk worden gevoerd, terwijl de niet-materiële voorzieningen voor een belangrijk deel een gemeenschapskarakter dragen. Deze laatste voorzieningen zijn dan ook in veel gevallen instellingen van de overheid of worden voor een kleiner of groter deel door

¹⁰ Hieronder worden verstaan: boterfabrieken, kaasfabrieken, consumptiemelkbedrijven, fabrieken voor gecondenseerde melk en melkpoeder en bedrijven voor de fabricage van consumptie-ijs.

¹¹ 'De Tijd' van 15-10-1970.

de overheid gesubsidieerd. In ieder geval kan worden gesteld, dat deze sociale en culturele verzorgingselementen in tegenstelling tot de meeste voorzieningen voor de materiële verzorging gewoonlijk een veel breder draagvlak in de samenleving van de plattelandskernen hebben, met name in het sociale leven van de kleine dorpen en gehuchten. Een groter deel van de bewoners voelt er zich naar alle waarschijnlijkheid emotioneel meer bij betrokken dan bij de meeste economische verzorgingselementen. Hiermee zal vermoedelijk ook wel het feit samenhangen, dat sommige elementen voor de maatschappelijke en culturele verzorging, zoals de kerk, de lagere school, het gemeentehuis of een bepaalde vereniging, in veel gevallen aan de kern een zekere status verlenen en dat zij, zoals reeds eerder werd opgemerkt, naast de verzorgende functie ook een symbolische functie voor het betreffende dorp of gehucht hebben. Voorts dienen wij niet te vergeten, dat over het algemeen in de bestaande maatschappelijke orde de bewoners van een plattelandskern al of niet rechtstreeks in sterkere mate invloed kunnen uitoefenen op het bestaan van de voorzieningen in de sociale en culturele sfeer dan op de totstandkoming en het voortbestaan van de economische verzorgingselementen.

DEEL II

DE SAMENLEVING IN KLEINE
PLATTELANDSKERNEN ONDER SPANNING

6. DE REACTIE OP HET PROCES VAN SCHAALVERGROTING

6.1. INLEIDING

In het eerste deel hebben wij gezien, hoe met betrekking tot de spreiding van bevolking en voorzieningen in plattelandsgebieden veranderingen optreden. In sommige plattelandsgebieden heeft een meer of minder duidelijke concentratie van bewoners in de grotere plattelandskernen plaats, terwijl ten aanzien van sommige elementen voor de economische verzorging van de landelijke bevolking een groot aantal plattelandskernen aan functieverlies lijdt. Wat de sociale en culturele verzorging betreft kon evenwel niet duidelijk worden aangetoond, dat kleine plattelandskernen over de hele linie hierin aan betekenis inboeten.

In het volgende willen wij nu aandacht besteden aan het tweede deel van onze probleemstelling: op welke wijze reageren de plattelandsbewoners, met name zij die in kleine kernen wonen, op deze veranderingen in het spreidingspatroon van bevolking en voorzieningen en hoe kan deze reactie worden verklaard? In de theoretische beschouwing in 2.1 hebben wij bij de bespreking van de opvattingen van Durkheim diens veronderstelling aangaande een synchroon verlopen van de tot differentiatie en functionele specialisatie leidende structurele schaalvergroting en de daarmee gepaard gaande vergroting van eenheden van bevolking en verzorging (fysieke schaalvergroting) met de noodzakelijke verdwijning van het lokaal centrisme ('patriotisme de clocher') – wij noemden dit proces mentale schaalvergroting – reeds ernstig in twijfel getrokken. In deze twijfel werden wij versterkt, toen wij langs macro-sociologische weg vonden, dat met betrekking tot sommige sociale en culturele verzorgingselementen – wij denken hierbij met name aan de lagere school en sommige verenigingen – in de plattelandsgebieden van ons land zich nauwelijks een concentratie had voorgedaan. Daar kwam bij, dat wij bij het onderzoek naar de oorzaken van het ontstaan van het verschil tussen plattelandskernen die als dorpen worden beschouwd enerzijds en kernen die in de ogen van de bevolking het niet verder dan gehucht hebben gebracht anderzijds, duidelijke aanwijzingen hebben gevonden, dat het al of niet hebben van een zekere zelfbeschikkingsmacht bij het ontstaan van dit verschil in status een belangrijke rol heeft gespeeld. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat plattelandskernen die zich eenmaal een bepaalde 'machtspositie' hebben verworven, deze niet gemakkelijk zullen prijsgeven.

Als het waar is, dat de processen van structurele en daarmee samengaande fysieke schaalvergroting niet synchroon verlopen met de mentale schaalvergroting van de betrokken plattelandsbewoners, moet dit tot fricties leiden die zich op verschillende wijzen kunnen manifesteren. In 6.2 zullen wij hier verder op ingaan. In deze paragraaf willen wij ons afvragen, of een eventueel bestaan van weerstanden bij plattelandsbewoners tegen de wijzigingen in het patroon van de spreiding van bevolking en voorzieningen, waarbij een groot aantal ker-

nen terugloopt in inwonertal en althans op sommige terreinen van de verzorging een duidelijk functieverlies te zien geeft, in algemene zin tot uiting zou kunnen komen in een negatieve waardering van de sociaal-ruimtelijke situatie waarin de betrokken plattelanders zich bevinden.

Uit eigen onderzoek naar de waardering van het wonen in de kernen van de gemeente Borger door de bewoners van deze gemeente is gebleken, dat bij de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie niet alleen de omstandigheden betreffende de geestelijke en materiële verzorging, maar ook vooral de sociale verhoudingen en het patroon van opvattingen, normen en waarden, het sociale klimaat, – naast het fysieke woonklimaat en de mogelijkheid een redelijk inkomen te verwerven – een zeer belangrijke rol spelen (1969, p. 109 e.v.). Hieruit zou kunnen worden afgeleid, dat een achteruitgang van de verzorgende functie van een plattelandskern, gesteld dat dit een verslechtering van de verzorgings-situatie voor de betrokken bewoners met zich meebrengt, op zichzelf nog niet een minder positieve of een sterker negatieve waardering van de sociaal-ruimtelijke situatie door de betrokkenen tot gevolg hoeft te hebben. Immers de vermindering van de verzorgende functie van het dorp of gehucht die een verslechtering van de verzorgingssituatie betekent, kan worden 'gecompenseerd' door de voordelen die het sociale klimaat van de betreffende kern biedt.

Aan de andere kant kan worden aangenomen, dat althans sommige elementen van het verzorgingsapparaat van plattelandskernen voor deze kernen ook een symboolfunctie uitoefenen. In het eerste deel hebben wij verondersteld, dat onder meer de kerk, de lagere school en sommige muziekverenigingen in verscheidene plattelandskernen als instellingen worden beschouwd die enerzijds verwijzen naar het bestaan van een 'sozialer Wirkenszusammenhang auf lokaler Basis unter gemeinsamen Wertvorstellungen' (KÖNIG, 1958, p. 111), anderzijds juist door hun symboolkarakter tot een integratie van de lokale samenleving een bijdrage kunnen leveren (zie ook KÖNIG, 1958, p. 124 e.v. en MUNCH, 1956, p. 91). Het verlies of het dreigende verlies van verzorgingselementen die tevens in meer of mindere mate een symboolfunctie uitoefenen zal derhalve door de samenleving van de betreffende plattelandskernen als een aantasting van het bestaan van de kernen als sociale eenheden worden ervaren, waartegen de betrokken bewoners zich zullen verzetten. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat in dergelijke lokale samenlevingen een groot deel van de bewoners hun sociaal-ruimtelijke situatie in negatieve zin zullen beoordelen.

Deze negatieve waardering zal echter niet alleen worden veroorzaakt door het verdwijnen van bepaalde onderdelen van het verzorgende apparaat die tevens voor de betreffende lokale samenleving een symbolische functie hebben, maar waarschijnlijk ook door de achteruitgang van de verzorgende functie 'überhaupt' van de kern en door de afname van het aantal inwoners of de stagnatie in de groei daarvan. Immers door deze algemene 'aftakeling' van het dorp of gehucht zullen de bewoners zich in hun bestaan als sociale groep bedreigd voelen.

Wij gaan er hierbij vanuit, dat de betreffende plattelandskernen als sociale groepen kunnen worden beschouwd. Hoewel wij in de volgende paragraaf dit

uitgangspunt verder zullen uitwerken, willen wij hier onze definitie van het begrip plattelandskern in herinnering brengen, waarin onder meer is gesteld dat de in een bepaald territoir bijeenwonende verzameling van individuen zich in zekere mate bewust is van een eigen collectieve identiteit als gevolg van het bijeenwonen. Verder mogen wij wijzen op de omschrijving van KÖNIG van het begrip 'Gemeinde': '... eine globale Gesellschaft vom Typus einer lokalen Einheit, die eine unbestimmte Mannigfaltigkeit von Funktionskreisen, sozialer Gruppen und anderen Erscheinungen in sich begreift, welche zahllose Formen sozialer Interaktionen und gemeinsamer Bindungen sowie Wertvorstellungen bedingen' (1958, p. 28). Ondanks het voorkomen van een veelheid van functies en sociale groepen binnen 'de globale samenleving op lokale basis' (KÖNIG, 1958, p. 41), die volgens KÖNIG niet alleen in de tegenwoordige tijd zelfs in een kleine 'Gemeinde' wordt aangetroffen, maar ook reeds ver in het verleden moet hebben bestaan (1958, p. 123), zijn er gemeenschappelijke bindingen en waardensystemen die de lokale nederzetting ook in haar totaliteit het karakter van een sociale groep geven. Immers onder een sociale groep wordt volgens FAIRCHILD's Dictionary of Sociology verstaan 'a number of persons between whom exists a psychic interaction and who are set apart by that interaction in their own minds and in those of others as a recognized entity' (1944, p. 283). Het bij de bewoners van een plattelandskern in meer of mindere mate levende bewustzijn dat zij in hun opvattingen en gedragingen anders zijn dan bewoners van naburige dorpen en gehuchten en dat dit anders zijn ook door de 'out-group' als zodanig wordt onderkend, bestempelt hen tot een sociale groep.

Talrijk zijn de onderzoeken van lokale samenlevingen waaruit het bestaan van een sociale groep voor de betreffende samenleving in haar geheel kan worden afgeleid. Wij noemen de overzichtsstudies van FRANKENBERG (1966) en KOLB (1959). Uit het overzicht dat eerstgenoemde van een aantal 'community studies' die in Engeland, Ierland en Wales werden uitgevoerd, geeft, blijkt dat niet alleen plattelandskernen als Gosforth (WILLIAMS, 1956) en Glynceiriog (FRANKENBERG, 1957), zij het in afnemende mate als sociale groepen kunnen worden beschouwd, maar ook een stadswijk van Londen als Bethnal Green (YOUNG and WILLMOTT, 1957). Daarentegen zien wij, dat het sociale groeps-karakter van de lokale samenleving in haar totaliteit vrijwel afwezig is in Banbury, een stadje van circa 19.000 inwoners, dat door STACEY is onderzocht (1960, zie vooral p. 177).

Ook ons onderzoek in de gemeente Borger heeft aanwijzingen opgeleverd, dat de samenlevingen van de afzonderlijke kernen van deze gemeente sociale groepen in de hierboven bedoelde zin zijn. In vrijwel alle nederzettingen in Borger bleek het netwerk van sociale betrekkingen in sterke mate territoriaal bepaald te zijn en was de emotionele gebondenheid van de geïnterviewden aan de betreffende dorps-samenleving over het algemeen bijzonder sterk (1969, p. 69).

Op grond van bovenstaande overwegingen willen wij nu de volgende hypothesen stellen: *het verlies aan verzorgende functie van kleine plattelandskernen leidt er toe, dat de bewoners van deze kernen hun sociaal-ruimtelijke situatie over het algemeen in negatieve zin beoordelen.*

Ter ondersteuning van deze hypothese voegen wij hieraan toe, dat zoals uit het eerste deel bleek, de afname van de verzorgende functie op verscheidene gebieden juist in de kleine kernen groter is dan in grotere plattelandskernen, terwijl uit de bestudering van de literatuur en uit ons onderzoek in de gemeente Borger anderzijds naar voren kwam, dat de samenleving van kleine kernen over het algemeen in sterkere mate sociale groepskenmerken vertoont dan in kernen van grotere omvang.

6.2. SCHAALVERGROTING EN LOKALE SAMENLEVING

In deze paragraaf willen wij ons bezighouden met de vraag, op welke wijze de samenleving van plattelandskernen zou kunnen reageren op het proces van de veranderende spreiding van bevolking en voorzieningen. Daarbij vormt het sociale groepskarakter van de lokale samenleving, zoals wij in het voorgaande met betrekking tot zeer veel plattelandskernen menen te hebben aangetoond, een uitgangspunt. De mogelijke vormen van reageren van lokale plattelandssamenlevingen op het schaalvergrotingsproces dragen een hypothetisch karakter, hoewel wij in staat zijn aan de hand van literatuurgegevens verschillende reactievormen te illustreren en daarmee hun voorkomen aannemelijk kunnen maken.

Daar aan iedere samenleving functionele, structurele en culturele aspecten zijn te onderscheiden, zal ook bij de hier volgende typologie van reageren door lokale samenlevingen op de (fysieke en structurele) schaalvergroting aan deze aspecten afzonderlijk dan wel in onderlinge samenhang aandacht moeten worden besteed. Ten aanzien van het functionele aspect staat dan de functie van de plattelandskern voor de bevrediging van de materiële en geestelijke levensbehoeften van de bewoners centraal; bij het structurele aspect denken wij vooral aan het geheel van sociale interacties en sociale relaties van de leden van de lokale plattelandssamenleving met elkaar en met individuen en groepen in de buitenwereld, terwijl wij met betrekking tot de cultuur voornamelijk het oog hebben op de zelfstandigheid (de eigenheid, het 'patriotisme de clocher', en de dorpsbinding) en de verbondenheid met de buitenwereld (de gelijkheid, de openheid) als in de lokale samenleving heersende waarden met de daaruit voortvloeiende normen, verwachtingen en doeleinden voor het handelen in en van de samenleving in kwestie.

Met betrekking tot de wijze waarop de lokale samenleving reageert op het proces van schaalvergroting onderscheiden wij de volgende toestanden:

- sociale isolatie
- sociale spanning
- desoriëntatie
- integratie
- assimilatie.

De volgorde van bovenstaande reactievormen is niet geheel willekeurig. Zoals in het volgende zal worden uitgewerkt, zijn sociale isolatie en assimilatie als

twee extreme toestanden betreffende de wijze waarop de lokale samenleving 'zich gedraagt' in het proces van schaalvergroting, te beschouwen, waartussen de overige genoemde typen zich ergens bevinden. Aan de andere kant merken wij op, dat met de genoemde opsomming niet wordt gesuggereerd, dat een lokale samenleving die wordt geconfronteerd met de fysieke en/of structurele schaalvergroting, alle vormen die liggen tussen de sociale isolatie en de assimilatie, vroeg of laat, moet doorlopen, alvorens in de assimilatie-toestand aan het proces van schaalvergroting zich geheel en al 'overgeleverd' te hebben. Het is heel goed mogelijk, dat een lokale samenleving 'in beroering gebracht' door de schaalvergroting, nadat zij in meer of mindere mate in een toestand van sociale spanning heeft verkeerd, na kortere of langere tijd voor goed in de integratie-toestand belandt, zoals het ook zeer wel denkbaar is, dat een plattelandskern na een langdurige strijd tegen de schaalvergroting te hebben geleverd, uiteindelijk in een toestand van desoriëntatie blijft hangen. Wij zijn dan ook geneigd de desoriëntatie, de integratie of de assimilatie, waarin lokale plattelandssamenlevingen onder invloed van het proces van schaalvergroting zijn terecht gekomen, als 'eind'-toestanden te beschouwen, terwijl de sociale isolatie als een uitgangssituatie en de sociale spanning zeer waarschijnlijk als een overgangstoestand moeten worden aangemerkt.

Als in het voorgaande wordt gesproken van sociale isolatie en assimilatie als twee extreme toestanden, betekent dit ook niet dat de vijf onderscheiden reactievormen tot één reeks met een duidelijke continuïteit zouden behoren. De multi-dimensionaliteit van ieder van de reactievormen maakt het bestaan van een reeks waarin tussen de typen in hun *totaliteit* een duidelijke rangorde voorkomt, immers onmogelijk. Wanneer de volgorde van de reactievormen niet helemaal willekeurig wordt genoemd, doen wij dit slechts op grond van de veronderstelling dat met betrekking tot een of meer *aspecten* van de vormen van een zekere continuïteit sprake is. Door de nu volgende beschrijving van de onderscheiden typen hopen wij dit te kunnen aantonen.

6.2.1. *Sociale isolatie*

De isolatie van een lokale samenleving kan in de strikte zin van het woord niet als een reactievorm op het proces van schaalvergroting worden beschouwd, omdat de structurele differentiatie en de functionele specialisatie die, zoals wij in 2.1 hebben laten zien, met de structurele schaalvergroting gepaard gaan, sociaal geïsoleerde samenlevingen niet of nauwelijks hebben 'aangeraakt'. Van een reageren van de lokale samenleving op dit proces kan in deze gevallen dan ook eigenlijk niet worden gesproken. Wij hebben de sociale isolatie desondanks in onze typologie opgenomen, omdat de lokale samenlevingen waar deze vorm zich voordoet, in functioneel, structureel en cultureel opzicht kenmerken vertonen die de wijze van reageren van de samenleving van de plattelandskernen die wel in sterke mate met de schaalvergroting worden geconfronteerd, gemakkelijker doen begrijpen.

Talrijk zijn de studies die meestal door cultureel-antropologen van min of meer sociaal geïsoleerde kleine samenlevingen zijn gemaakt. In zeer veel geval-

len houdt men in deze studies zich bezig met op territoriale dan wel genealogische grondslag georganiseerde samenlevingen in niet-westerse gebieden, waar bij gewoonlijk het volle licht op de onderzochte sociale groep wordt geworpen en niet of nauwelijks aandacht wordt besteed aan de vraag, welke plaats de betreffende groep inneemt in en wat haar onderscheidt van de grotere samenleving waarvan zij deel uitmaakt. Daardoor zijn deze studies als zodanig voor ons doel, namelijk het geven van een typering van dergelijke sociaal geïsoleerde groepen in vergelijking met samenlevingen die wel met het proces van schaalvergroting worden geconfronteerd, minder geschikt. Dit geldt ook voor de meeste individualiserende onderzoeken van min of meer sociaal geïsoleerde lokale samenlevingen in de westerse wereld. Daarentegen komen studies waarin de resultaten van alzijdige onderzoeken van verschillende lokale samenlevingen op een aantal punten met elkaar worden vergeleken, beter aan onze behoefte tegemoet. Van een drietal van deze vergelijkende 'community studies', namelijk die van WARREN over de Amerikaanse samenleving (1963), van FRANKENBERG over lokale samenlevingen in Groot-Brittannië en Ierland (1966) en van KOLB over veranderende plattelandskernen in Wisconsin (1959) zullen wij in het volgende een dankbaar gebruik maken.

De stelling die in het boek van WARREN een centrale plaats inneemt luidt, dat de 'great change' in het sociale leven gepaard gaat met 'the increasing orientation of local community units toward extracommunity systems of which they are a part, with a corresponding decline in community cohesion and autonomy' (1963, p. 53). In de 'great change' worden door WARREN zeven aspecten onderscheiden die volgens hem van bijzonder belang zijn voor de lokale samenleving: de arbeidsverdeling, de differentiatie in de interessesfeer en het geheel van de sociale relaties, de toename van de betrekkingen van de lokale sociale eenheden met de grotere samenleving, de bureaucratisering en de verzakelijking, de overdracht van functies aan particuliere instellingen en de overheid, de verstedelijking en de suburbanisatie en de veranderende waarden (1963, p. 54 e.v.).

In deze opsomming komen wij een aantal verschijnselen tegen die bij onze theoretische beschouwing in 2.1, met name bij de behandeling van het begrip schaalvergroting, ook aan de orde kwamen. Hiermee wil echter niet gezegd zijn, dat Warren's 'great change' identiek zou zijn aan ons begrip 'schaalvergroting'. 'Great change' komt ons voor als een veel omvattend en daardoor tamelijk vaag begrip van sociale verandering in het algemeen, terwijl wij onder schaalvergroting dat proces van sociale verandering verstaan dat leidt tot verandering in de omvang van sociale en ruimtelijke eenheden (fysieke schaalvergroting), opname van zowel individuen en sociale systemen in meer-omvattende interactie- en communicatiepatronen (structurele schaalvergroting) en toenadering in normen, verwachtingen en waarden ten opzichte van historisch-geografische groepen van 'hogere' orde (mentale schaalvergroting) (zie 2.1., blz. 14-15).

Voor de opstelling en uitwerking van onze typologie van reactievormen van lokale samenlevingen op het proces van schaalvergroting is van belang, dat

door WARREN voor de vaststelling van de door de 'great change' veroorzaakte verschillen tussen de verschillende lokale Amerikaanse samenlevingen vier dimensies worden onderscheiden: de lokale autonomie, het samenvallen van verzorgingsrayons, de identificatie met de plaatselijke gemeenschap en het horizontale patroon, waaronder de structurele en functionele relatie van de verschillende lokale eenheden (individuen en sociale systemen) met elkaar wordt verstaan (1963, p. 13).

Een van de vier lokale samenlevingen waaraan Warren met behulp van de door hem ontwikkelde begrippen een beschrijving wijdt, is het kleine dorp El Cerrito, New Mexico, dat door LEONARD en LOOMIS in 1939 was onderzocht (1941). El Cerrito komt uit deze samenvattende beschrijving te voorschijn als een lokale samenleving waarin de 'great change' nauwelijks invloed heeft gehad. Het is een in sterke mate sociaal geïsoleerd dorp dat in de controle over de eigen instellingen en de gang van zaken een grote zelfstandigheid blijkt te hebben. De verzorgingsrayons van school, kerk en andere elementen vallen volledig samen. De bewoners blijken zich in sterke mate met de lokale samenleving te identificeren en geven er de voorkeur aan zelfs onder moeilijke economische omstandigheden in El Cerrito te blijven wonen. Er is een opvallend sterk horizontaal patroon van onderling samenhangende sociale relaties, waardoor het dorp functioneert als een hechte sociale eenheid (pp. 103-104). Kenmerkend voor El Cerrito is ook het feit, dat de dorpsbewoners zich onder elkaar zo goed thuis voelen. Zij participeren niet volledig in de 'larger Anglo culture', maar hebben hun eigen gewoonten, waarden, taal en religie, die zij ook allen gemeenschappelijk hebben (p. 101).

Een in grote lijnen zelfde beeld krijgen wij van de kleine dorpen Rynamona en Luogh in het westen van Ierland, Llanfihangel in het midden van Wales en Gosforth in noord-west Engeland, die in een secundaire analyse van door anderen verrichte 'community studies' door FRANKENBERG worden beschreven teneinde te komen tot de opstelling van een z.g. morfologisch 'rural-urban' continuüm (1966). Zij het minder systematisch dan Warren relateert ook Frankenberg bij de samenvattende beschrijvingen van de genoemde en de andere in zijn studie behandelde lokale samenlevingen de kenmerken van de betreffende gemeenschappen aan processen van sociale verandering als arbeidsverdeling ('economic diversification') en schaalvergroting ('increase of scale'). Het laatstgenoemde proces van sociale verandering is, als wij het goed zien, bij Frankenberg gelijk aan wat wij 'structurele schaalvergroting' (het opgenomen worden in meer-omvattende interactie- en communicatiepatronen) hebben genoemd. Kenmerkend voor bovengenoemde plattelandskernen in Ierland, Wales en Engeland – zij het in de gegeven volgorde in afnemende mate – zijn de sterke afgeslotenheid van vrijwel alle bewoners van de buitenwereld en de sterke verbondenheid, zowel in structureel als cultureel opzicht, met elkaar.

Uit bovenstaande summiere weergave van enkele kenmerken van min of meer sociaal geïsoleerde plattelandskernen kan worden geconcludeerd, dat in lokale samenlevingen die wel in meer of minder sterke mate met de schaalvergroting, met name met de daarmee gepaard gaande hergroepering van bevol-

king en voorzieningen, worden geconfronteerd, de mogelijkheden aanwezig zijn, dat tussen de toenemende oriëntatie van de leden en groepen van lokale samenleving op sociale systemen buiten deze samenleving en de gerichtheid van de leden van de lokale samenleving op elkaar een spanningssituatie gaat ontstaan. Op deze mogelijke reactievorm zullen wij nu verder ingaan.

6.2.2. *Sociale spanning*

In de overzichtsstudie van WARREN (1963) vinden wij geen aanknopingspunten voor de beschrijving van deze wijze van reageren van een lokale samenleving op het schaalvergrotingsproces. Dit vindt voornamelijk zijn oorzaak in zijn keuze van de 'community studies' aan de hand waarvan Warren de gevolgen van de 'great change' heeft bestudeerd. Bovendien lijkt mij ook de Parsoniaanse benaderingswijze die door Warren wordt gevolgd – 'the american community as a social system' (zie vooral hoofdstuk 5, pp. 135-166) – debet aan het ontbreken van een aangrijpingspunt voor een nadere uitwerking van spannings-situaties die het gevolg zijn van een confrontatie van de lokale samenleving met de schaalvergroting.

Vruchtbaarder voor ons doel zijn de onderzoeken die zijn ingesteld naar conflictsituaties die in plattelandskernen zich voordeden in verband met het (dreigende) verlies van een bepaald verzorgingselement of de afname van het aantal inwoners en/of van de verzorgende functie in het algemeen. Met name sommige studies gewijd aan de verwickelingen tengevolge van de herindeling van schooldistricten ('school consolidation') zijn voor ons van betekenis. Hoewel een reorganisatie van schooldistricten, zowel van lagere als van middelbare scholen, strikt genomen geen sluiting van onderwijsinstellingen in een of meer plattelandskernen met zich mee hoeft te brengen, blijkt dit echter meestal wel het geval. Het doel van de 'school district reorganization', (naast 'school consolidation' ook wel 'unification' genoemd (zie ALFORD, 1960, p. 352) is immers een meer efficiënte aanwending van de beschikbare middelen voor het verkrijgen van onderwijs van een betere kwaliteit. ALFORD deelt mede, dat in de V.S. de 'State Departments of Education' wanneer zij druk uitoefenden op de lokale schooldistricten om tot een reorganisatie te komen, in veel gevallen op georganiseerd verzet stuitten (1960, p. 355). Dit was in het bijzonder in die plaatsen het geval, waar de lokale lagere of middelbare school een belangrijke factor in het ontstaan en ondersteunen van de sociale samenhang was. Deze sociale integratie bevorderende functie van de school – die volgens Alford ook door een andere plaatselijke instelling, een gevestigde elite of een jaarlijks festijn kan worden uitgeoefend – wordt door hem toegeschreven aan het feit, dat deze instelling in de betreffende plaatsen zeer nauw samenhangt met wat hij de 'community identity' noemt. 'Community identity' heeft volgens hem te maken met 'the sense of collective identity of residents within a certain restricted geographical area, and their feeling that certain activities or organizations are an important part of that identity' (p. 351). Doordat de school of een ander verzorgingselement in een plattelandskern deel is gaan uitmaken van de collectieve identiteit van de bewoners, wordt het verdwijnen van een dergelijk verzorgings-

element door de betrokken bewoners als een aantasting van hun identiteit ervaren. Een lokale samenleving waarvan de leden zich in sterke mate met deze samenleving identificeren, m.a.w. waar sterke gevoelens van collectieve identiteit bestaan, en waar voorts deze gevoelens worden gekoppeld aan een bepaald verzorgingselement, zal zich in het algemeen er tegen verzetten, dat dit verzorgingselement 'in kwaliteit' vermindert of in het geheel uit de lokale samenleving verdwijnt.

JONASSEN (1968) heeft een onderzoek ingesteld naar de oorzaken van het ontstaan van een hevig conflict tussen de bewoners van Hofmoen, een klein dorpje ten zuid-oosten van Oslo, en de overheidsorganen op het gebied van het onderwijs, toen laatstgenoemden in het kader van de reorganisatie van de schooldistricten het bestuur van de lagere school in Hofmoen lieten weten, dat ook hun school moest worden opgeheven. Voor ons is het interessant, dat hij bij de opzet van zijn onderzoek het ontstane conflict niet uitsluitend beziet in het kader van de 'school consolidation', maar plaatst in een macro-sociologische context: 'the event is community conflict related to the enlargement of the scale of social organization; and, stated in this fashion, it is an event which is universal in the modern world' (p. 18). Door deze benaderingswijze is het nauwelijks verrassend, dat de oorzaken van het conflict rond de opheffing van de school in Hofmoen met deze instelling als zodanig vrijwel geen verband hebben. De samenleving van dit dorpje heeft een sterke samenhang en solidariteit; veel mensen zijn familie van elkaar; ook met de mededorpsbewoners die geen familie zijn worden intensieve sociale relaties onderhouden; er zijn veel lokale verenigingen met een hoge participatiegraad; antagonisme tussen verschillende verenigingen komt praktisch niet voor; er is, ook in relatieve zin, slechts een klein aantal plaatselijke leiders en zij hebben vrijwel alle een grote invloed. Deze kenmerken van de sociale structuur vinden hun uitdrukking, c.q. worden ondersteund door culturele elementen. Met behulp van een z.g. 'Ruralism Scale' vond Jonassen, dat circa 80% van de bevolking van Hofmoen een anti-urbanistische ideologie had, terwijl uit het feit dat drie kwart van de geïnterviewden te kennen gaf in geen andere plaats beter te kunnen wonen dan in Hofmoen kan worden afgeleid dat de bewoners een zeer sterke binding hebben met hun dorp (p. 32).

In een plattelandskern als Hofmoen – waarschijnlijk kan hetzelfde worden gezegd ten aanzien van sommige oude stadsbuurten – waar een sterke emotionele verbondenheid bestaat met de lokale samenleving, zijn volgens Jonassen de voorwaarden aanwezig voor een zich bedreigd voelen door concurrerende sociale systemen, zoals een andere lokale samenleving of een totaal verschillende sociaal systeem, als de bureaucratie van de staat. Wanneer in een dergelijke lokale samenleving die door de continue ondermijning van haar economische bestaansbasis, de geleidelijke afname van het aantal leden of de voortdurende achteruitgang van de verzorgende functie – gevolgen van de structurele schaalvergroting – in veel gevallen toch al onder spanning staat, de opheffing van een verzorgingselement dat voor de betreffende samenleving tevens een symbolische functie heeft, min of meer acuut aan de orde wordt gesteld, zal de

spanningssituatie evenals in Hofmoen tot een conflict leiden. Tenzij het aldus ontstane conflict resulteert in het behoud van het betreffende verzorgingsselement, al dan niet in een gemodificeerde vorm, kan met Jonassen worden aangenomen, dat in de betrokken lokale samenleving gevoelens van agressie jegens en vervreemding van sociale systemen van 'hogere' orde zullen ontstaan, c.q. blijven voortbestaan. In feite verkeert een dergelijke lokale samenleving dan in een toestand van sociale desoriëntatie, waarop wij in het volgende nog zullen terugkomen.

Een spanningssituatie die is ontstaan door het verlies aan (regionaal) verzorgende functie van het dorp Aurdal, 150 km ten noord-westen van Oslo gelegen, wordt beschreven door MUNCH (1956). Door de ontsluiting van het gebied door een spoorlijn, die in het circa 10 km verder naar het noord-westen gelegen Fagernes zijn eindpunt heeft, heeft laatstgenoemde plaats in de loop van de jaren een steeds groter wordend deel van de regionaal verzorgende functie van Aurdal overgenomen. En meer dan dat. Fagernes is uitgegroeid tot het verzorgingscentrum voor de voorziening in een groter aantal levensbehoeften dan indertijd Aurdal deed. Dit funktieverlies van Aurdal bracht in de samenleving van Aurdal, met name bij de bewoners van de dorpskern, intense verbolgenheid over en soms hard verzet tegen de ontwikkeling teweeg (p. 90). Als de motor van deze negatieve opstelling van de bevolking van Aurdal wordt door Munch de 'collectieve identificatie' beschouwd.

Het sociologische begrip 'collective identification' is volgens hem 'a reality which – although expressible and observable only through the symbolic behaviour of individuals – is exactly a super-individual fact, a shared idea or norm by which a plurality of individuals make the objective appearance as a social (i.e., super-individual) unit' (p. 21). Collectieve identificatie, aldus Munch, wordt eerst dan effectief, als de sociale eenheid bepaalde elementen van het groepsleven (kenmerken, eigenschappen, groepsleden, instellingen, gebeurtenissen, etc.) een symbolische functie geeft en daardoor in staat wordt gesteld de identiteit van de groep tot uitdrukking te brengen. Door dit proces, dat door Munch het principe van 'socio-cultural symbolism' wordt genoemd (p. 23), heeft de sociale eenheid niet alleen de mogelijkheid ten opzichte van de individuen die van deze eenheid deel uitmaken zichzelf te bevestigen, maar kan zij ook – en dat is eigenlijk de andere kant van de medaille – tegenover de 'out-group' duidelijk maken, dat zij zich daarvan onderscheiden weet. Terwijl de collectieve identificatie kan plaatshebben, indien bepaalde elementen van het eigen groepsleven een symboolfunctie krijgen en deze als symbolen fungerende elementen voor de leden van de groep een positieve 'lading' hebben, gaat de met deze identificatie onverbrekkelijk verbonden differentiatie van de betrokken groep van haar sociale omgeving gepaard met het toeschrijven door de groep aan de 'out-group' van eigenschappen die met negatieve waarden worden beladen. Laatstgenoemde eigenschappen gaan daardoor fungeren als negatieve symbolen die de identiteit van de eigen groep versterken (p. 25).

In de 'case study' waarin Munch de reactie van de bewoners van Aurdal op het geleidelijke funktieverlies van dit dorp beschrijft en daarbij de houding van

de Aurdalers tegenover het hen voorbijstrevende Fagernes centraal stelt, worden verscheidene mooie staaltjes van collectieve identificatie genoemd. Zo blijkt het gymnasium van Aurdal in de 'strijd' tegen Fagernes (en de structurele schaalvergroting!) een duidelijke symboolfunctie te hebben (p. 91). Ondanks het feit, dat de inwoners van Fagernes een actie hebben ontketend om deze school in hun dorp te krijgen, is dit bij de afsluiting van de studie (nog) niet gelukt. De bouw van een nieuw streekziekenhuis in Aurdal wordt als een overwinning op Fagernes ervaren, vooral ook door de jongere Aurdalers (p. 92). Aan de andere kant wordt de voorspoedige ontwikkeling van Fagernes door de bevolking van Aurdal toegeschreven aan het feit, dat buitenstaanders die niet op de hoogte waren met de werkelijke situatie in het gebied, indertijd besloten in Fagernes het eindstation van de spoorlijn te bouwen. Voorts nemen de Aurdalers aan dat Fagernes zijn werkelijke betekenis te danken heeft aan die verzorgingselementen die (ten onrechte) van Aurdal daarheen zijn overgeplaatst (p. 91). Het odium dat Fagernes niets zou hebben betekend zonder een ontwikkeling die zij aan externe krachten te danken heeft, wordt versterkt door de negatieve lading die de Aurdalers aan de moderne verstedelijking geven die zij in Fagernes zien optreden. Daardoor voelen zij zich gerechtvaardigd, dat zij zich bij het oude cultuurpatroon houden (p. 91). Munch onderscheidt echter duidelijk de botsing tussen het nieuwe (stedelijke) cultuurpatroon en het oude (burgerlijke) cultuurpatroon enerzijds en de tegenstellingen veroorzaakt door de collectieve identificatie van de betrokken lokale samenlevingen anderzijds. Wel stelt hij, dat de wederkerige relatie tussen de beide cultuurpatronen en de collectieve identificatie een belangrijke factor kan zijn bij de instandhouding van het oude cultuurpatroon en het verzet tegen culturele verandering (p. 98).

Wij hebben de indruk, dat de spanningssituatie die Munch met behulp van verhelderende begrippen als 'collectieve identificatie' en 'socio-cultural symbolism' met betrekking tot Aurdal heeft beschreven, in mindere mate de mogelijkheid heeft tot een toestand van sociale desoriëntatie te leiden dan de situatie waarin Jonassen de samenleving van Hofmoen aantrof. Ondanks alle verzet tegen het geleidelijke verlies aan verzorgende functie van Aurdal, constateert Munch verscheidene breuken in het bastion. Marginale sub-groepen in het dorp, zoals de arbeidersgroepering en enkele gehuchten, blijken een betrekkelijk geringe collectieve identificatie met de samenleving van Aurdal als geheel te hebben (p. 95 e.v.) en mede daardoor een kleinere weerstand tegen de dominerende modern-stedelijke cultuur dan de oude burgerlijke elite-groep, de grotere boeren en de bewoners van de dorpskern. Voorts signaleert hij een aantal pogingen van Aurdalers om tot vestiging van kleine industrieën, handelsbedrijven en transportondernemingen in Aurdal te komen (p. 92). Tenslotte werden in de competitie met Fagernes enkele winstpunten geboekt, onder meer het ziekenhuis. Waarschijnlijk moet de spanningssituatie waarin Aurdal ten tijde van het onderzoek door Munch verkeerde dan ook eerder als een overgangstoestand naar een sociale integratie worden beschouwd dan als een toestand waar de sociale desoriëntatie voor de deur staat.

Met nog meer zekerheid kan dit worden gezegd van de situatie die VIDICH

en BENSMAN aantreffen in Springdale, een 'township' met ongeveer 3000 inwoners in New York State, waar zij onder meer hebben onderzocht 'the specific character of the relationship between the rural community and the dynamics of modern, mass, industrial society' (1958, VII). Hoewel ook in dit onderzoek het reageren van de lokale samenleving op het proces van schaalvergroting in de door ons bedoelde zin niet centraal in de belangstelling stond, kan over het hoe en waarom van de reactie van de Springdalers op dit proces op basis van de alzijdige en diepgaande studie van deze plattelandskern wel iets worden gezegd. Op de eerste plaats is het duidelijk, dat onder andere door de grote verschillen in economische en sociale positie van de verschillende beroepsgroepen (boeren wier bedrijfsuitkomsten in sterke mate worden bepaald door een federale landbouwpolitiek, verzorgende middenstanders die het van de dienstverlening ter plaatse moeten hebben, employés over het algemeen in dienst van instellingen en bedrijven die elders zijn gevestigd of hun 'centrale' hebben, arbeiders werkzaam in industriële bedrijven in stedelijke centra) bezwaarlijk van een 'eensluidend' reageren van de lokale samenleving van Springdale op de confrontatie met de 'great society' kan worden gesproken. Aan de andere kant hebben Vidich en Bensman op overtuigende wijze aangetoond, dat ondanks alle differentiatie in het sociale leven de bewoners van Springdale, met uitzondering van de 'shack people', (a-socialen), worden gekenmerkt door het hebben van een groepsbewustzijn waardoor zij zich onderscheiden weten van de rest van de samenleving (zie vooral Ch. 2, pp. 29-45). Juist door het bewustzijn van de afhankelijkheid van de instellingen en de 'vertegenwoordigers' van de 'great society' enerzijds en de zij het niet al te sterke collectieve identificatie met de lokale samenleving anderzijds bestaat er bij de Springdalers een spanningssituatie. Vidich en Bensman spreken van een sterke ambivalentie ten aanzien van deze instellingen en 'vertegenwoordigers', waarvoor de inwoners van Springdale respect en bewondering hebben vanwege hun invloed en macht, maar waartegen zij ook een zekere wrok koesteren, omdat naar hun gevoel het eigenlijke plattelandsleven er door wordt gedevalueerd (1958, p. 101). Men slaagt erin tot een zekere synthese van deze tegenstrijdige gevoelens te komen doordat de Springdalers volgens Vidich en Bensman struisvogelpolitiek bedrijven, waarbij zij de kwesties die, als zij werkelijk werden onderkend, het bestaan van hen persoonlijk en van hun samenleving zouden bedreigen, uit de weg gaan en in plaats daarvan nu eens hun gedrag aan de veranderende verhoudingen aanpassen dan weer in hun traditionele leefwijze volharden. 'Life, then, consists in making an adjustment that is as satisfactory as possible within a world which is not often tractable to basic wishes and desires' (p. 314).

Hoewel het bestaan van een spanningsverhouding tussen de structurele schaalvergroting en de wens om een eigen, onafhankelijke lokale samenleving te blijven in Springdale onmiskenbaar is, kan worden aangenomen, dat de toestand van sociale integratie – de nogal negatieve waardering van de sociale mechanismen waardoor dit wordt bewerkstelligd is voor rekening van Vidich en Bensman – reeds dicht is genaderd.

Andere voorbeelden van plattelandskernen die onderhevig zijn aan de wer-

king van het proces van fysieke en structurele schaalvergroting, maar daar op uiteenlopende wijze op reageren, worden gegeven door ADAMS (1969), die in zes kernen met een inwonertal van 500-1000 gelegen in Wisconsin en Missouri onder meer een onderzoek instelde naar de 'internal conditions contributing to individual or community stability' (p. 471). Hij vond, dat de mate waarin de bewoners van een kern waren gericht op de buitenwereld een zeer belangrijke invloed uitoefende op de ontwikkeling van de economische functies en daarmee ook van de bevolkingsomvang (p. 478). Terwijl de dorpen I en VI in economisch opzicht vrijwel over dezelfde potenties beschikten – het ene dorp ligt aan een groot en prachtig meer en het andere minder dan drie mijl van een nationaal park – slaagden de bewoners van dorp I vooral dank zij hun 'extra-local orientation' erin de neergaande ontwikkeling om te buigen in een groei van de bevolking die tussen 1950 en 1960 meer dan 25% bedroeg, en geraakte dorp VI door een sterke lokale gerichtheid nog meer in verval (p. 476 e.v.).

In de door ons ontwikkelde typologie zouden wij vermoedelijk dorp I van Adams, nadat daar de heroriëntatie had plaatsgevonden, tot het type 'sociale integratie' moeten rekenen, terwijl het niet onwaarschijnlijk is – het artikel van Adams geeft niet voldoende informatie om een meer stellige uitspraak te doen – dat dorp VI zich in een toestand van sociale desoriëntatie bevindt. Op laatstgenoemde reactievorm zullen wij nu verder ingaan.

6.2.3. *Sociale desoriëntatie*

Het verschijnsel 'sociale desoriëntatie' doet zich niet alleen in een lokale samenleving voor. NOOY komt in zijn onderzoek naar de achtergronden van de sympathie voor de Boerenpartij tot de conclusie, dat maatschappelijke desoriëntatie onder nederlandse boeren een belangrijke factor is die hen sympathie doet koesteren voor deze politieke partij (1969, p. 214).

Een andere moeilijkheid die zich bij het beschrijven van deze vorm van reageren van een lokale samenleving op het proces van fysieke en/of structurele schaalvergroting voordoet, is het feit, dat desoriëntatie ook met andere processen van sociale verandering kan samenhangen. Wanneer in een lokale samenleving duidelijk sprake is van sociale desoriëntatie hoeft dit geenszins een gevolg te zijn van fysieke en structurele schaalvergroting, nog afgezien van het feit of de betrokken samenleving met dit proces wordt geconfronteerd. Zoals NIEZING heeft gesteld met betrekking tot de factoren die participatie in rechts-extremistische bewegingen zouden bevorderen, welke factoren hij bundelt onder het etiket 'fundamentele desoriëntatie', doet zich dit verschijnsel daar voor waar het besef bestaat 'waarschijnlijk blijvend geconfronteerd te zullen worden met het wegvallen van als elementair gevoelde zekerheden. Deze zekerheden kunnen zijn van economische aard, van sociologische aard, . . . maar ook van godsdienstige aard en politieke aard' (1965, p. 373).

Op het gevaar af, dat de desoriëntatie in de lokale samenlevingen niet of niet alleen een gevolg is van de schaalvergroting waaraan de betrokken samenlevingen onderhevig zijn, geven wij in het volgende in het kort een overzicht van enkele plattelandskernen die reeds gedurende vele jaren een bevolkingsafname

en achteruitgang in verzorgende functie te zien geven en die blijkens verscheidene aanwijzingen voorkomend in de beschrijving van deze kernen in een toestand van maatschappelijke desoriëntatie verkeren. Het gaat ons immers hier bij de opstelling van een typologie van reactievormen op de eerste plaats om de nadere precisering van deze toestand die een mogelijke reactie van de lokale samenleving op het proces van schaalvergroting is en niet, althans niet primair, om het plausibel maken van een causale dan wel functionele samenhang tussen schaalvergroting en sociale desoriëntatie.

In zijn bundel verhalen over elf Europese dorpen, onder de veelzeggende titel 'Nergenshuizen', geeft Michel VAN DER PLAS (1962) onder meer een beschrijving van het franse dorpje St. Sérotin, ongeveer 100 km zuidoostelijk van Parijs. In 1914 was St. Sérotin nog een bloeiende gemeente met o.a. een aantal kleine steen- en pannembakkerijen waar ieder gezin van profiteerde. Het dorp telde toen 550 inwoners, tweemaal zoveel als op het moment dat Van der Plas het bezocht (omstreeks 1955). In het pré-sociografische verhaal over dit dorp komt duidelijk naar voren, dat St. Sérotin niet alleen uiterlijk in een toestand van verval verkeert, maar ook als samenleving trekken van uitzichtloosheid en maatschappelijke ontsparing vertoont. De gemeentesecretaresse, tevens onderwijzeres: 'Alles wordt toch in Sens geregeld' (p. 10). De priester uit een naburig dorp die op sommige zondagen in St. Sérotin de mis leest: 'Wij kunnen de mensen niet bezoeken en zij voelen zich verwaarloosd. En zij zijn zo ontzettend onverschillig geworden' (p. 13). In de ogen van de hereboer Louvriër, de enige autochtone zelfstandige agrariër die zich heeft weten te handhaven: '... De mensen van hier zijn gezwicht, ze konden de grond niet meer aan. Het volk van hier was vroeger hardnekkig en stoer; het heeft het bijltje erbij neergegoid of is gevlucht. En het drinkt zich ziek' (p. 15). En even verderop laat Michel van der Plas deze hereboer zeggen: 'Vroeger werd er gezongen in St. Sérotin, nu zingen de mensen niet meer' (p. 16).

Een in essentie zelfde beeld, zij het met gebruikmaking van sociologische begrippen, geeft HOMANS ons van de samenleving van Hilltown, een platte-landskern in New England waarvan het aantal inwoners tussen 1850 en 1945 is gedaald van ruim 1800 tot rond 1000 (1951, p. 342). Door het verdwijnen van een groot deel van de stuwende economische bedrijvigheid (landbouw, huisindustrie en houtbewerking) zonder dat in Hilltown zelf andere stuwende werkgelegenheid van enige betekenis daarvoor in de plaats kwam, door het optreden van scheuringen op godsdienstig gebied en door de vestiging van een betrekkelijk gering aantal allochtone forensen die evenals met de autochtone Hilltowners, vooral de jongere bewoners, in toenemende mate het geval was, zich voor de voorziening in allerlei levensbehoeften op de grotere stedelijke centra oriënteerden, was deze lokale samenleving onderhevig aan een vorm van sociale verandering die Homans met sociale desintegratie betitelt. Dit proces hield in, dat het aantal activiteiten dat de bewoners van Hilltown gezamenlijk als leden van hun lokale samenleving bedreven verminderde, in samenhang daarmee de frequentie van de interactie tussen hen onderling afnam en ook de intensiteit van de gevoelens die men jegens elkaar, hetzij in positieve, hetzij in nega-

tieve zin, koesterde een sterke teruggang vertoonde. 'The sentiments, activities and interactions of Hilltowners had become centrifugal rather than centripetal' (p. 360). Hiermee ging tevens een minder algemeen en onduidelijker worden van de normen gepaard (p. 362). Homans concludeert, dat 'interaction, activity, sentiment, and norms in Hilltown . . . were not working together to maintain the status quo or to achieve further integration of the group. Instead the relationships between the elements of behavior were such as to lead, in time, toward the condition Durkheim called anomie, a lack of contact between the members of a group, and a loss of control by the group over individual behavior' (p. 367).

Het is deze 'state of society' waarin een lokale samenleving tengevolge van het door Homans betitelde proces van sociale desintegratie geraakt die wij sociale desoriëntatie noemen. Met nadruk stellen wij vast, misschien ten overvloede, dat deze sociale desoriëntatie de noodlottige 'eind'-toestand *kan* zijn, dus niet hoeft te zijn, van een kleine lokale samenleving die geconfronteerd wordt met de fysieke en/of structurele schaalvergroting. Ook willen wij niet beweren, dat het geval Hilltown aantoont, dat de door Homans beschreven 'state of society', waarin deze samenleving omstreeks 1945 verkeerde, een gevolg, uitsluitend of gedeeltelijk van het schaalvergrotingsproces was. Wel hebben wij de indruk, dat in het geval Hilltown de schaalvergroting in de door ons opgevatte zin voor het ontstaan van de beschreven sociaal-pathologische verschijnselen een belangrijke rol heeft gespeeld.

Verder merken wij op, dat in het door Homans geanalyseerde sociale desintegratieproces de 'sentiments', de gevoelsmatige bindingen van de Hilltowners aan hun lokale samenleving, een vooraanstaande plaats innemen. Men zou op basis van de beschrijving van de ontwikkeling van het sociale leven in Hilltown kunnen stellen, dat een lokale samenleving die (mede) tengevolge van de fysieke en/of structurele schaalvergroting in een toestand van sociale desoriëntatie belandt, wordt gekenmerkt door een sterke verzwakking van de gevoelens van collectieve identiteit. De sociale spanningen die worden opgeroepen door de confrontatie van de lokale samenleving met de schaalvergroting enerzijds en het voorkomen van een sterk 'community sentiment' in de betreffende samenleving anderzijds vinden, in sommige gevallen hun 'oplossing' in een al dan niet geleidelijke verdwijning van de collectieve identificatie van de bewoners met hun lokale samenleving.

Sociaal gedesoriënteerde samenlevingen worden niet alleen gekenmerkt door een toestand van anomie, in de zin die Durkheim aan dit begrip geeft, maar ook door het in sterke mate voorkomen van gevoelens van machteloosheid en ontbreken van een perspectief, zoals ook naar voren komt in hetgeen ADAMS aangaande dorp VI mededeelt (1969). 'We can't compete with the city'. 'All our young people are leaving, but what can you do?'. 'They'll do what they want' zeiden de bewoners van dit dorp, wanneer zij het hadden over de organen van de staat (p. 477).

In dit verband zijn ook de beschouwingen van MITCHELL over de samenhang tussen ontvolking van plattelandskernen en de daarin voorkomende so-

ciale structuur van belang (1950). Bij het zoeken naar een sociologische verklaring voor de verschillende ontwikkeling van de bevolkingsomvang van een aantal plattelandskernen in zuidwest-Engeland vond hij, dat de betreffende kernen konden worden ingedeeld in vier duidelijk te onderscheiden typen van 'rural ethos'. De ene dimensie van dit verschijnsel had betrekking op het integratieproces in de lokale samenlevingen. Wanneer er geen opvallende disharmonie kon worden geconstateerd in het functioneren van de diverse plaatselijke instellingen sprak hij van 'integrated societies'; ingeval van 'no smooth functioning of institutions' van 'desintegrated societies'. De andere dimensie 'open vs. closed' – die voor ons van minder betekenis is – betrof de mate waarin de lokale samenlevingen in staat waren 'newcomers' te assimileren. Terwijl Mitchell in de 'geïntegreerde' samenlevingen een opvallende mate van 'civic pride' aantroef en constateerde, dat de leden er in sterke mate participeerden in sociale activiteiten die het welzijn van de plaatselijke gemeenschap ten doel hadden (p. 80), vond hij dat in de 'gedesintegreerde' lokale samenlevingen een gebrek aan leiders bestond en geen of weinig verantwoordelijkheidsgevoel voor de publieke zaak (p. 83). Hij komt tot de conclusie, dat als men de ontvolking van plattelandskernen wil tegengaan die krachten moeten worden versterkt die bij de bewoners 'a sense of community feeling' bewerkstelligen, dat volgens hem als een eerste vereiste van een 'integrated society' moet worden beschouwd (p. 85).

Het komt ons voor, dat de causale relatie die Mitchell legt tussen wat hij desintegratie in een lokale samenleving noemt en de afname van de omvang van deze samenleving als een functioneel verband moet worden gezien. De achteruitgang van het aantal inwoners van een plattelandskern (en ook het verlies aan verzorgende functie zonder dat er bevolkingsafname optreedt) kan op haar beurt leiden tot het ontstaan van verschijnselen die Mitchell in zijn gedesintegreerde lokale samenlevingen heeft waargenomen. Aan de hand van de beschrijving van in het voorgaande behandelde toestanden waarin lokale samenlevingen tengevolge van de schaalvergroting verkeren, menen wij dit voldoende plausibel te hebben gemaakt.

6.2.4. *Integratie*

Met inachtneming van de culturele, structurele en functionele aspecten van de reactie van een lokale samenleving op het schaalvergrotingsproces willen wij nu de integratie omschrijven als die toestand in een lokale samenleving waarin de mate van collectieve identificatie, het geheel aan beschikbare voorzieningen en het patroon van sociale relaties zowel binnen als buiten het verband van de lokale samenleving min of meer in een evenwichtssituatie verkeren. Een lokale samenleving waarin deze 'integratie'-toestand wordt aangetroffen – die, zoals gezegd, als een (voorlopige) 'eind'-toestand kan worden beschouwd – zal het verlies van delen van het verzorgende apparaat, ook die welke in meer of mindere mate een symbolische functie hadden, innerlijk hebben aanvaard, maar aan de andere kant uit rationele dan wel irrationele motieven het behouden van enkele verzorgingselementen nastreven. Laatstgenoemde elementen zullen

doorgaans de voorziening in de dagelijkse levensbehoeften betreffen. Naast het onderhouden van vaak zeer intensieve sociale relaties door veel leden van een dergelijke lokale samenleving met individuen en groepen in de ,buitenwereld' wordt het bestaan van sociale verhoudingen tussen de leden onderling (nog) in sterke mate op prijs gesteld. Deze ,eigen' verzorgende functie en dit ,interne' sociale relatiepatroon worden gedragen door gevoelens van verbondenheid die men jegens de lokale samenleving koestert, terwijl aan de andere kant de aanwezige verzorgingselementen en het bestaande patroon van interne sociale relaties de collectieve identificatie zullen bevorderen, zonder dat dit evenwel tot een spanningsverhouding met sociale systemen van ,hogere' orde leidt. Met name zal een ten opzichte van de buitenwereld geïntegreerde lokale samenleving ondanks het voorkomen van een zekere mate van collectieve identiteit zich niet verzetten tegen het feit, dat men van deze buitenwereld met betrekking tot de voorziening van allerlei levensbehoeften afhankelijk is en mede daardoor zich in een ondergeschikte positie weet tegenover allerlei personen en instellingen die deel uitmaken van deze buitenwereld.

Een goed voorbeeld van een dergelijke extern geïntegreerde lokale samenleving wordt gegeven door SCHAFFER (1958) die in Nathanael Greene, een 'school district' in North Carolina, U.S.A., heeft nagegaan, welke krachten er toe hadden geleid, dat ondanks een toenemende afhankelijkheid van dit plattelandsgebied van op korte afstand gelegen stedelijke centra, dit gebied zich als sociale eenheid kon handhaven.

Wanneer CONSTANDSE in zijn dissertatie ,een lokale situatie leefbaar noemt, die de betreffende menselijke groep in staat stelt een zodanig voorzieningenniveau te handhaven en een zodanig patroon van sociale relaties te onderhouden, dat daardoor een bevrediging kan plaatsvinden van de geestelijke en materiële behoeften, welke ontstaan door vergelijking van de eigen situatie van de groep met die van referentiegroepen' (1960, p. 60), staat hem vermoedelijk ook een in een integratietoestand verkerende plattelandskern, in de zin die wij aan het begrip integratie geven, voor ogen. Wij merken hierbij evenwel op, dat in deze omschrijving van een leefbare sociaal-ruimtelijke situatie op het platteland aan het culturele aspect, met name de collectieve identiteit, geen aandacht wordt besteed, althans niet expliciet.

Ook de beschrijving die MITCHELL (1950) geeft van de plattelandskernen die hij in zijn typologie tot de 'open integrated societies' rekent, wekt de indruk, dat het hier lokale plattelandssamenlevingen betreft die in een toestand van (externe) integratie verkeren.

6.2.5. *Assimilatie*

In onze typologie van reactievormen van een lokale samenleving op het schaalvergrotingsproces spreken wij van assimilatie, wanneer een plattelandskern misschien ondanks het voorkomen van elementen die een lokaal verzorgende functie hebben en het aanwezig zijn van een niet onbelangrijk aantal sociale relaties binnen de betrokken lokale samenleving geen collectieve identiteit (meer) kent. De leden van een lokale samenleving die tengevolge van de

fysieke en/of structurele schaalvergroting in een toestand van assimilatie verkeert, voelen zich volledig opgenomen in een groter maatschappelijk verband of, beter gezegd, in een complex van verschillende categoriale verbanden waarvan de meeste zo niet alle in meer of mindere mate het rayon van de lokale samenleving te buiten gaan. Geassimileerde plattelandskernen vormen voor de bewoners geen integratiekader meer; er is geen 'community sense'. Eventueel in dergelijke samenlevingen aanwezige verzorgingselementen en het bestaande interne sociale relatiepatroon kunnen niet bijdragen tot een collectieve identiteit, omdat het sociaal-culturele symbolisme, het proces waardoor aan bepaalde elementen van het lokale groepsleven een symbolische functie wordt gegeven, er niet meer optreedt. Dit betekent ook, dat plattelandskernen die in het geheel geen verzorgende functie meer hebben en waar bovendien een intern sociaal relatiepatroon niet of nauwelijks bestaat, over weinig 'aangrijpingspunten' beschikken voor het sociaal-culturele symbolisme. In zulke plattelandskernen is daardoor ook de collectieve identiteit feitelijk ten ondergang gedoemd. Een opgaan van dergelijke lokale samenlevingen in boven-lokale verbanden is dan een vanzelfsprekend gevolg.

In de werkelijkheid zal het in een toestand van assimilatie geraken van een plattelandskern gewoonlijk niet op de zojuist geschetste wijze plaats hebben. In de literatuur hebben wij daarvoor geen aanwijzingen kunnen vinden, of het zouden de sociale spanningssituaties moeten zijn, waarvan wij in het voorgaande melding maakten, die aantoonen dat sommige lokale samenlevingen op het platteland zich met hand en tand verzetten tegen het verdwijnen van bepaalde lokale verzorgingselementen, omdat deze tevens een uitgesproken symbolische functie hadden. In het algemeen kan evenwel worden aangenomen, dat in plattelandskernen die in zeer sterke mate aan verzorgende functie hebben ingeboet, waar met name voor de lokale samenleving als essentieel gevoelde verzorgingselementen zijn verdwenen, ook het interne sociale relatiepatroon een aanzienlijke verzwakking heeft ondergaan en de behoefte aan collectieve identiteit door allerlei oorzaken reeds in een vroeger stadium sterk is verminderd.

De ontwikkeling in dergelijke plattelandskernen vertoont, naar alle waarschijnlijkheid, grote overeenstemming met het beeld dat sommige auteurs ons geven van lokale samenlevingen die oorspronkelijk kleinere of grotere plattelandskernen zijnde als gevolg van fysieke verstedelijking in recente tijden deel zijn gaan uitmaken van een (groot) stedelijk gebied.

De beide Andersons schetsen ons het beeld van het 'verdwijnende' dorp Dragör dat, zij het ruimtelijk tot op zekere hoogte gescheiden van het massieve stadslichaam van Kopenhagen, in functioneel en structureel opzicht nauwelijks meer van deze stad is te onderscheiden. Zij laten duidelijk zien, dat ook in cultureel opzicht het eigene van Dragör vrijwel geheel is verdwenen. Uitvoering gaan zij in op de factoren die er toe hebben geleid, dat de assimilatie van Dragör in het groot-stedelijke verband ondanks het feit dat dit proces in betrekkelijk korte tijd plaats had, vrijwel zonder fricties is verlopen (1964, pp. 138-144).

In hun studie van Crestwood Heights, een voorstadje van ongeveer 17.000

inwoners van een grote stad in Canada, wordt door SEELEY, SIM en LOOSLEY wel gesteld, dat 'It exists as a community because of the relationships that exist between people – relationships revealed in the functioning of the institutions which they have created: family, school, church, community center, club, association, summer camp, and other more peripheral institutions and services' (1963, pp. 3-4), maar uit de kontekst van hun studie is duidelijk af te leiden, dat Crestwood Heights als zodanig niet een reëel integratiekader voor haar bewoners is. De leden van deze lokale samenleving zijn niet alleen door hun werk en de voorziening in allerlei levensbehoeften in sterke mate georiënteerd op de 'Big City', maar geven vooral ook door hun gedrags- en waardenpatroon er blijk van sterke bindingen met de 'Great Society' te hebben. Men krijgt sterk de indruk, dat de identificatie van de Crestwooders met hun lokale samenleving, zo zij al bestaat, een opgeschroefd karakter heeft. Zij hebben er veel voor over om een adres in Crestwood Heights te hebben, 'an address which symbolizes the screening out of the unpleasant features of urban existence, leaving only the rewards and joys' (p. 11). In werkelijkheid verkeert het sociale leven in Crestwood Heights dan ook in een toestand van assimilatie aan de maatschappij daarbuiten en kan er van een collectieve identiteit eigenlijk niet worden gesproken.

Het geven van deze voorbeelden van tot 'suburbs' uitgegroeide plattelandskernen die als lokale samenleving geen identiteit meer hebben houdt niet in, dat dit met alle voorsteden of forensendorpen ('suburbs', 'estates', 'Vororte', etc.) het geval is. Talrijk zijn de 'community studies' van voorsteden, waaruit meer of minder duidelijk kan worden afgeleid, dat de lokale samenleving wel degelijk, zij het soms in afnemende mate, een collectieve identiteit heeft en deze ook op verschillende wijzen tot uitdrukking brengt. In dit verband noemen wij o.m. de studie van Witikon door BECK (1952), die van Levittown door GANS (1969) en van Watling door DURANT (1968).

Met het uitvoerige overzicht van de mogelijke vormen waarin een lokale samenleving reageert op het proces van fysieke en/of structurele schaalvergroting menen wij aannemelijk te hebben gemaakt, dat de wijze waarop de samenleving van een plattelandskern de schaalvergroting tegemoet treedt in zeer sterke mate wordt bepaald door de collectieve identificatie met de lokale samenleving. Omdat het begrip collectieve identiteit in ons onderzoek een centrale plaats inneemt, willen wij in de volgende paragraaf aan de hand van de literatuur hier verder op ingaan.

6.3. DORPSBINDING

Het onderzoek naar het tweede deel van onze probleemstelling, het hoe en waarom van het reageren van lokale samenlevingen ten plattelande op het schaalvergrotingsproces, heeft ten aanzien van de wijze van reageren, het hoe, als voorlopig resultaat opgeleverd, dat naar onze mening een vijftal reactievor-

men mogelijk is, bij ieder waarvan zowel de functie, de structuur als de cultuur van de lokale samenleving is betrokken.

Wij hebben het meerzijdige karakter van het reageren ook zoveel mogelijk – soms ontbraken ons de nodige gegevens – naar voren laten komen, omdat onze benadering van de onderhavige problematiek – het zij hier expliciet vermeld – een sociologische is. Dit houdt in, dat wij primair zijn gericht op het menselijk groepsleven en dat in ons onderzoek, met name nu wij ons in dit deel bezighouden met de reactie van plattelandsbewoners op het proces van schaalvergroting, de lokale samenleving in haar totaliteit in onze belangstelling centraal staat. Onze aandacht gaat dus niet uit, althans niet primair naar de afzonderlijke individuen die in plattelandskernen wonen. Wanneer wij bij de uitvoering van ons onderzoek, met name bij de verzameling van de benodigde gegevens, ons hebben moeten richten tot afzonderlijke individuen en verderop in dit geschrift deze individuen aan het woord laten dan wel melding maken van langs 'individuele' weg verkregen gegevens, dan was c.q. is deze handelwijze steeds gericht op het doel: inzicht krijgen in het reageren van het menselijk groepsverband in plattelandskernen op het proces van de schaalvergroting. De individuen treden steeds op als 'woordvoerders' van de groep.

Met betrekking tot de verklaring van de wijze van reageren van lokale samenlevingen op de schaalvergroting, het waarom dus, hebben wij hierboven gesteld, dat aan de identificatie van de inwoners van een plattelandskern met hun lokale samenleving vermoedelijk een belangrijke betekenis moet worden toegekend. Gezien de sociologische benaderingswijze van het hier aan de orde zijnde probleem zijn wij eerst dan gerechtigd de collectieve identificatie met de lokale samenleving als een van de verklaringsgronden van de reactie op de schaalvergroting in overweging te nemen, als mag worden aangenomen, dat wij hier met een sociaal verschijnsel hebben te maken, d.w.z. een proces waarbij het menselijk groepsleven als zodanig is betrokken.

In het voorgaande is reeds op verschillende plaatsen naar voren gekomen, dat de collectieve identificatie met de lokale samenleving – evenals de collectieve identiteit als (mogelijk) resultaat van dit proces – een sociaal verschijnsel is. Met name Munch en Jonassen hebben in hun studies van Aurdal, resp. Hofmoen heel duidelijk het in sterke mate in het lokale groepsleven 'geworteld' zijn van de collectieve identificatie aangetoond. In een latere publikatie, die Munch samen met Campbell heeft geschreven, heeft hij weliswaar de betekenis van collectieve identificatie als *onafhankelijke* factor voor het bestaan van 'symbolic groups' (ethnische, bloedverwantschappelijke en territoriale groepen), naast en zelfs in plaats van 'interaction', menen te moeten beklemtone, maar het artikel eindigt niettemin als volgt: 'Obviously, our data (betreffende een onderzoek van een plattelandsgebied in Wisconsin) come out in favor of a dual theory of society, not in terms of a dichotomous typology of social systems regarded as wholes, but in terms of co-existing but distinct principles of social integration' (MUNCH and CAMPBELL, 1963, p. 34). Uit het onderzoek was trouwens ook gebleken, dat de 'symbolic groups', tot stand gekomen en in stand gehouden op basis van collectieve identificatie, een belangrijke rol spelen ten

aanzien van de samenstelling van 'functional systems', zoals een groep voor onderlinge hulpverlening, een kennissenkring, een kerkelijke gemeente, een zuivelcoöperatie en een 'school district' (p. 27).

Voor een juiste wetenschappelijke encadrering van ons onderzoek naar het reageren van bewoners van kleine plattelandskernen op de schaalvergroting is een artikel van TREINEN in het 'Kölner Zeitschrift' voor ons van grote betekenis (1965). Objekt van het onderzoek dat door Treinen in een plaats met ongeveer 7000 inwoners, in Ober-Bayern gelegen, werd uitgevoerd, was 'das Phänomen, dasz Menschen unter bestimmten Umständen einen Ort als Bezugs-objekt wählen, indem sie 1. sich mit einem Ort identifizieren und 2. einer Präferenz für einen Ort Ausdruck verleihen' (p. 74).

De publikatie is voor ons op de eerste plaats van belang, omdat zij ons nadere aanwijzingen geeft, dat aan de hierboven genoemde voorwaarde voor het hanteren van de begrippen 'collectieve identificatie' en 'dorpsbinding' voor de verklaring van de reactie van plattelandsbewoners op het schaalvergrotingsproces, wordt voldaan. Voorts heeft Treinen door zijn artikel ertoe bijgedragen, dat ons begrip 'dorpsbinding' een meer 'gezuiverde' inhoud heeft gekregen. Hij heeft bij ons de mening doen postvatten, dat de wijze waarop wij dit begrip in 1964 bij het maken van de vragenlijst voor de formele interviews op basis van de eerder gehouden informele interviews in operationele zin hebben gedefinieerd, een 'goede greep' is geweest. En tenslotte biedt het artikel ons de mogelijkheid om een aantal hypothesen die min of meer expliciet aan het onderzoek naar het tweede deel van onze probleemstelling ten grondslag lagen duidelijker te formuleren.

Alvorens wij nu tot het stellen van deze en andere hypothesen kunnen overgaan, moeten wij een korte bespreking wijden aan voor ons relevante punten uit het artikel van TREINEN (1965). Met het onderzoek in 'Hausen' (de gefingeerde naam voor het beierse streekcentrum) wilde Treinen nagaan, door welke oorzaken bewoners van een plaats zich met deze plaats identificeren en welke factoren ertoe leiden, dat zij gevoelsmatige bindingen aan een plaats hebben.

Met betrekking tot de eerstgenoemde vorm van 'Ortsbezogenheit' ging hij op basis van theoretische beschouwingen, waarin uitspraken van onder meer Durkheim, Halbwachs, Simmel, Merton en Strauss belangrijke aanzetten vormden, uit van de veronderstelling, 'dasz der Ortsname das Symbol für ein territorial gebundenes Sozialsystem darstellt,' nämlich ein Symbol für das Sozialsystem der Gemeinde'. En hij beargumenteert deze hypothese als volgt. 'Die Gemeinde ist in ein umfassenderes Sozialsystem – als Teil dieses Systems – eingebettet. Der Rekurs auf einen Begriff, der einen bestimmten Raum bezeichnet, hat dann . . . die Funktion, den Partizipierenden an dem zugrunde liegenden Sozialgebilde das Gefühl der Einzigartigkeit zu verleihen. Ein Symbol 'betrifft' jedoch nicht den Ort, sondern das zugrunde liegende Sozialsystem. Eine Identifizierung von Menschen mit dem Symbol ist ein Zeichen ihrer Zugehörigkeit zu dem zugrunde liegende Gebilde – die Mitglieder identifizieren sich mit der Sozialkategorie über den Umweg der Eigenbezeichnung nach einem als Symbol

gewählten Objekt oder Terminus. Die Benennung mit einem Ortsnamen ist ein Zeichen für die Zugehörigkeit zu dem Sozialgebilde der Gemeinde' (pp. 291-292).

Deze vorm van betrokkenheid op de woonplaats werd door Treinen 'klassifikatorische Ortsbezogenheit' genoemd: zij stelt de mensen die in een bepaalde plaats wonen, in staat zich en hun plaatsgenoten, wanneer de naam van de plaats als symbool van de lokale samenleving wordt genoemd, met betrekking tot die plaats 'in te delen' (p. 93).

De voornaamste kenmerken van het in 'klassifikatorisch' opzicht op de woonplaats betrokken zijn bleken uit het onderzoek in 'Hausen' de woonduur en het wonen in een eigen huis te zijn. Uit het voorkomen van de samenhang tussen het zich rekenen tot de sociale eenheid van een bepaalde plaats enerzijds en de woonduur en het hebben van een eigen huis anderzijds werd door Treinen geconcludeerd, dat deze vorm van 'Ortsbezogenheit' min of meer op formele gronden berust. Zij is te vergelijken met het behoren tot een bepaalde burgerlijke gemeente, omdat men op het grondgebied van die gemeente zijn domicilie heeft.

Volgens Treinen bestaat een wezenlijk onderscheid tussen de 'klassifikatorische Ortsbezogenheit' en de betrokkenheid van mensen op hun woonplaats waarbij het symbool dat verwijst naar de lokale samenleving van een affektieve lading wordt voorzien: de 'emotionale Ortsbezogenheit'. Deze emotioneel geladen betrokkenheid op de woonplaats werd bij de ondervraagden aanwezig geacht, wanneer zij het wonen in 'Hausen' positief waardeerden en aan 'Hausen' als woonplaats de voorkeur gaven boven alle andere plaatsen (p. 255).

Met betrekking tot de factoren die tot het ontstaan van een 'emotionale Ortsbezogenheit' leiden, wordt door Treinen de gevonden resultaten samenvattend het volgende opgemerkt. 'Voraussetzung für die emotionale Besetzung eines Ortssymbols ist offenbar die Interaktion mit Menschen in einem bestimmten Situationszusammenhang, der den Ort betrifft. Dieser Situationszusammenhang liegt dann vor, wenn auf irgendeine Weise in den Interaktionen von Personen das Ortssymbol aktiviert wird. Das heisst nicht, dasz in jedem Fall der Name des Ortes fallen musz. Entscheidend ist jeweils, dasz Phänomene vorhanden sind, die sich auf das Sozialsystem der jeweiligen Gemeinde – und auf keine andere sonst – beziehen' (pp. 293-294).

Ook andere inwoners dan degenen die reeds lange tijd als volwassene in 'Hausen' woonden en/of daar een woning in eigendom hadden, bleken een positief oordeel over het wonen in deze plaats te hebben en liever in 'Hausen' dan ergens anders te willen wonen, zich dus emotioneel met de samenleving in dit streekcentrum verbonden te voelen. Aan de andere kant was bij ongeveer 10% van de ondervraagden de emotionele betrokkenheid op de plaats, blijkens de hiervoor gehanteerde indicatoren, niet aanwezig, terwijl zij zich als 'Hausener' hadden opgegeven. Treinen vond, dat het hebben van vrienden en kennissen in 'Hausen', vooral wanneer die als echte 'Hausener' werden gezien, het frequent praten over lokale gebeurtenissen en het behoren tot een beroeps categorie met een hoog sociaal prestige een significante samenhang vertoonden met de 'emo-

tionale Ortsbezogenheit'. Uit deze en andere gegevens trok hij de conclusie, die in het in de vorige alinea gegeven citaat reeds is weergegeven, en leidde hij voorts af, dat het zich gevoelsmatig met de samenleving van een plaats identificeren 'eher mit strukturellen als mit idiosynkratischen Variablen in Verbindung steht' (p. 256).

'Emotionale Ortsbezogenheit', dat wij, zoals verderop nader zal worden uitgewerkt, vrijwel synoniem stellen met ons begrip 'dorpsbinding', mag dan ook wel degelijk worden beschouwd als een verschijnsel van het menselijk groepsleven als zodanig. Het is dus een begrip dat in aanmerking komt voor de hantering als verklaringsgrond voor het reageren van lokale samenlevingen op het proces van fysieke en/of structurele schaalvergroting.

Op grond van de beschouwingen in het voorgaande, waarbij wij ons niet alleen geactiveerd en gesteund weten door Treinen, maar ook door Munch (zie vooral 6.2, blz. 135), menen wij *dorpsbinding* te moeten omschrijven als het verschijnsel dat mensen zich emotioneel verbonden voelen met de lokale samenleving waartoe zij behoren. Deze emotionele verbondenheid kan zich eerst dan voordoen, indien de lokale samenleving wordt gesymboliseerd door een object van materiële dan wel immateriële aard, dat in betrekking staat tot het sociale leven van de binnen het betrokken geografische gebied bijeenwonende bevolking. De emotionele verbondenheid met de lokale samenleving hangt samen met de bij een kleiner of groter aantal leden van de lokale samenleving bestaande behoefte om zich als sociale eenheid te onderscheiden van andere lokale samenlevingen en/of van de bovenlokale samenleving waarvan de betreffende lokale samenleving deel uitmaakt.

Deze omschrijving van het begrip dorpsbinding heeft op een aantal punten een toelichting. Ons begrip dorpsbinding heeft niet dezelfde inhoud als het onder meer door Munch gehanteerde begrip collectieve identificatie met een lokale samenleving. Terwijl bij het laatstgenoemde begrip de nadruk valt op het *proces*, waarbij de leden van een sociale eenheid op territoriale basis zich vereenzelvigen met de sociale eenheid waaraan zij emotioneel zijn gebonden, moet de dorpsbinding eerder als de drijfveer, de gangmaker, de oorzaak ('*causa*') van dit proces worden beschouwd. Het is duidelijk, dat ook het begrip collectieve identiteit dat een lokale samenleving, evenals een sociale eenheid op niet-territoriale grondslag, als *resultaat* van het proces van collectieve identificatie kan verkrijgen, niet volledig samenvalt met ons begrip dorpsbinding. Wel zijn wij het met Munch, evenals trouwens met Treinen, eens, dat dorpsbinding evenals collectieve identificatie met een lokaal gebonden sociale eenheid en 'emotionale Ortsbezogenheit' langs de 'omweg' van een of meer aan de lokale sociale situatie ontleende als symbool fungerende objecten effectief kan zijn. De leden van een sociale eenheid die zich als sociale eenheid willen onderscheiden van de 'out-group' zijn hiertoe eerst dan in staat, als zij over een eigen communicatiemiddel beschikken.

Wat de keuze van de objecten betreft die door een lokale samenleving van een symbolische betekenis kunnen worden voorzien, hebben wij de indruk, dat Treinen aan de naam van de plaats een overdreven waarde toekent. Aan an-

deré objecten van lokale aard kan evenzeer door een lokale samenleving een naar deze samenleving verwijzende betekenis worden gegeven. Wij denken hierbij aan objecten als het dorpsfeest, de kermis, de carnavalsviering, het taalgebruik, de kleding, de kerk, de school, het dorpscafé, de fanfare, de voetbalvereniging, de dorpsgek. Uit deze opsomming blijkt, dat object in ruime zin moet worden opgevat.

Objekt hoeft niet een afzonderlijk element b.v. de kerk, te zijn, maar kan ook een systeem als een geheel van onderling min of meer samenhangende elementen zijn, b.v. het taalgebruik. Wel zijn wij met Treinen van mening, dat door het noemen van de plaatsnaam de eventueel bestaande emotionele verbondenheid met de lokale samenleving wordt geactiveerd. Achteraf gezien, hebben wij er dan ook verstandig aan gedaan om in de vragen die bij de formele interviews werden gesteld teneinde de sterkte van de dorpsbinding te meten, steeds de naam van de betreffende plattelandskern te gebruiken. Alleen al door het noemen van deze naam werd in de interviewsituatie een mogelijk aanwezige dorpsbinding bij de respondent geactualiseerd. In dit verband zij nog vermeld, dat KOLB bij zijn onderzoek naar het voorkomen van 'neighbourhoods' in Dane County, Wisconsin gebruik maakte van plaatsnamen om deze 'neighbourhoods' te lokaliseren (1959, p. 25 ff.).

Welke objecten zullen als 'aangrijpingspunten' voor de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving, dus als symbolen, door de lokale samenleving worden gekozen? In onze omschrijving van het begrip dorpsbinding hebben wij gesteld, dat het object in betrekking moet staan tot het sociale leven van de betreffende bevolkingsgroep. Maar dat is met veel objecten, zeker in de ruime zin waaronder wij in dit verband het begrip 'object' verstaan, gewoonlijk het geval. Om een antwoord op de zojuist gestelde vraag te vinden baseren wij ons op CHAPPLE en COON, die erop wijzen, 'that in most cases symbols are directly associated with interaction in the context of situation rather than with specific objects or persons. That is, the words, objects, and other phenomena associated with an event between people become the symbols which refer to that event or to a series of events between people' (1947, p. 466). Verderop in het deel, getiteld 'Symbols and human relations', stellen zij: 'The selection of a particular symbol is, of course, the result of its repetition in the context, but when several objects appear regularly, one may become the principal symbol and be more frequently distinguished than others' (p. 468). De lokale samenleving zal in het algemeen aan die elementen of systemen een symbolische functie geven die met het netwerk van sociale relaties binnen deze samenleving rechtstreeks in verband staan, daarin een min of meer centrale plaats innemen en die op een meer adequate wijze dan andere objecten de betreffende lokale samenleving de mogelijkheid bieden zich als sociale eenheid te onderscheiden van de 'out-group'.

Wat de laatstgenoemde voorwaarde betreft waaraan een plaatselijk object moet voldoen om als dorpssymbool te kunnen fungeren merken wij in navolging van o.m. ALFORD (1960) en MUNCH (1956) op, dat de behoefte van de leden van een lokale samenleving om zich door middel van een of meer symbolen

te kunnen onderscheiden van de 'buitenstaanders' in zeer sterke mate samenhangt met het zich bewust zijn van een zekere verwantschap op basis van het bijeenwonen. Feitelijk zijn het twee zijden van één medaille: de collectieve identiteit. Dorpssymbolen verwijzen derhalve niet alleen naar de samenleving van een plattelandskern ter onderscheiding van andere kernen, maar ook naar het bestaan van deze kern als sociale eenheid 'an sich'. Dit betekent, dat bij de keuze door de lokale samenleving van objecten die voor deze samenleving zelf én voor de 'out-group' een lokaal-symbolische functie hebben niet alleen de mogelijkheid van onderscheiding van de 'ander' maar ook die van de competitie met de 'ander' een rol zal spelen.

Het zou te ver voeren om van verschillende objecten die in betrekking staan tot het sociale leven van plattelandskernen hier na te gaan, of zij gezien de hierboven genoemde voorwaarden in aanmerking komen voor de bestempeling tot dorpssymbool. Daarvoor is de verscheidenheid zowel in mogelijke objecten als in de sociale verhoudingen ('context of situation'), zelfs binnen de nederlandse plattelandssamenleving, veel te groot. Er is een regionale verscheidenheid niet alleen doordat sommige objecten die ongetwijfeld een lokaal-symbolische functie hebben, zoals de schutterij in menig dorp in Limburg en de kaatsbalvereniging in een groot aantal friese dorpen, slechts in bepaalde delen van ons land voorkomen, maar ook doordat de 'context of situation' in verschillende plattelandsgebieden sterk uiteenloopt. Hierdoor is het, zeker in dit bestek, vrijwel uitgesloten om ook ten aanzien van algemeen voorkomende objecten als de kerk, de lagere school, het café en de kruidenierszaak op dit punt tot generaliserende uitspraken te komen. Wel menen wij te mogen stellen, dat als gevolg van oorzaken die in 5.3 en 5.4 werden genoemd de betekenis van de kerk als dorpssymbool gedurende de afgelopen 100 jaar is afgenomen, terwijl daarentegen de symboolintensiteit van de lagere school in veel plattelandskernen in ons land sinds het begin van deze eeuw zeer waarschijnlijk is toegenomen.

Het maken van deze veronderstelling houdt evenwel niet in, dat de op een bepaald moment bestaande sociale verhoudingen uitsluitend bepalend zijn voor de selectie die de samenleving van een plattelandskern uit de verschillende daarvoor in aanmerking komende objecten voor een lokaal symbool zal doen. In veel gevallen zal de 'context of situation' zoals die in het (verre) verleden heeft bestaan nog een rol spelen. Een goed voorbeeld hiervan is de kerk en wel in de plattelandskernen in het noorden, oosten en westen van ons land de nederlandse-hervormde kerk en in Noord-Brabant en Limburg de katholieke kerk. De belangrijke symbolische functie die deze kerken in veel dorpen (nog) hebben, moet naar onze mening worden toegeschreven aan het feit, dat zij vooral in vroeger dagen in het interactiepatroon van de dorpsbewoners een zeer centrale plaats innamen. De kerk was niet alleen de plaats waar de godsdienstige bijeenkomsten werden gehouden, maar in en rond het kerkgebouw hadden allerlei activiteiten plaats die voor de lokale samenleving als geheel van belang waren. PRAKKE geeft in zijn boekje 'Kerkgang om nieuws' hier mooie voorbeelden van (1955). De grote symboolintensiteit van de kerk in het verleden moet als de voornaamste oorzaak worden gezien van het feit, dat zoals wij in hoofd-

stuk 3 hebben uiteengezet een plattelandsnederzetting met een kerk als een dorp werd beschouwd. De kerk fungeerde en fungeert waarschijnlijk ook nu nog als *statussymbool*, als een object waarmee de plattelandskern haar sociale positie in vergelijking met andere lokale samenlevingen tot uitdrukking brengt.

Om een antwoord te kunnen geven op de vraag, hoe de wijze van reageren van de bewoners van plattelandskernen op het proces van schaalvergroting kan worden verklaard, hebben wij het begrip 'dorpsbinding' geïntroduceerd. Wij hebben kunnen vaststellen, dat het hanteren van dit begrip voor het zoeken naar een sociologische verklaring *verantwoord* is, omdat dorpsbinding een verschijnsel is van het menselijk groepsleven als zodanig. Uit de beschouwingen die wij daarna hebben gehouden, kan worden afgeleid, dat het gebruiken van het begrip dorpsbinding, in de door ons omschreven zin, teneinde de reactie op het schaalvergrotingsproces te kunnen verklaren, hiertoe ook *zeer adequaat* is. Zoals wij in het eerste deel uitvoerig hebben uiteengezet brengt het proces van fysieke en/of structurele schaalvergroting met zich mee, dat in zeer veel kleine plattelandskernen verscheidene elementen voor de economische, sociale en culturele verzorging (moeten) verdwijnen. Wij hebben gezien, dat het nu juist verschillende van deze verzorgingselementen zijn die voor de lokale samenleving in meer of minder sterke mate een symbolische functie hebben gekregen. Het is deze symbolische functie die zonder het voorkomen van een emotionele verbondenheid van de bewoners van de betreffende plattelandskernen niet zou bestaan. Deze functie is als een 'afgeleide' van deze verbondenheid te beschouwen.

De pas van ons betoog even markerend kunnen wij nu stellen, dat de wijze van reageren van lokale samenlevingen op het platteland afhangt van:

1. de mate waarin zij min of meer bewust worden geconfronteerd met het proces van de fysieke en/of de structurele schaalvergroting, met name met de gevolgen daarvan voor het sociale leven van de plattelandskern, het economische leven inbegrepen;
2. de sterkte van de emotionele verbondenheid van de bewoners met de lokale samenleving;
3. de aanwezigheid van objecten met een symbolische functie die door het proces van schaalvergroting in hun (voort)bestaan worden bedreigd;
4. de sterkte van de affectieve lading van de bedreigde lokale symbolen, de symboolintensiteit dus.

In 5.8 hebben wij samenvattend gesteld, dat uit het overzicht van de ontwikkeling van de verzorgende functie van plattelandskernen op verschillende terreinen is gebleken, dat ten aanzien van de voorzieningen voor de bevrediging van de levensbehoeften van materiële aard over het algemeen een sterkere concentratie is opgetreden dan met betrekking tot de elementen voor de verzorging van niet-materiële aard. Voorts hebben wij daar opgemerkt, dat dit verschil in ontwikkeling tussen beide categorieën van verzorgingselementen vermoedelijk samenhangt met het feit, dat de elementen voor de immateriële verzorging in veel gevallen een breder draagvlak in het sociale leven van de dorpen en gehuchten hebben, aan de kern een zekere status geven en naast de verzorgende

funktie ook een symbolische funktie voor de kern hebben. Op grond van de voorgaande beschouwingen is het duidelijk, dat de drie genoemde oorzaken tot één hoofdoorzaak zijn terug te voeren: het voorkomen van een emotionele verbondenheid van de bewoners van de plattelandskern met de lokale samenleving. Aan de hand van de resultaten van ons onderzoek naar het tweede deel van onze probleemstelling zullen wij verderop nagaan, of het zojuist geuite vermoeden aangaande de oorzaak van de verschillende ontwikkeling van beide genoemde soorten van verzorging op waarheid berust.

Wij kunnen de lijnen van ons betoog over het begrip dorpsbinding als sleutelbegrip voor de verklaring van de wijze van reageren op de schaalvergroting nog wat verder doortrekken. Als dorpsbinding zich eerst dan kan voordoen in lokale samenlevingen waar de emotionele verbondenheid van tot deze samenleving behorende individuen met de lokale samenleving door middel van tot symbool geworden lokale 'objecten' tot uiting kan komen en deze lokale symbolen, zoals wij hebben gezien, verwijzen naar of, anders gezegd, staan voor de lokale samenleving als sociale eenheid, kan hieruit worden afgeleid, dat de aanwezigheid van dorpsbinding en het sociale eenheid zijn van een lokale samenleving feitelijk twee verschillende uitdrukkingen zijn voor een en hetzelfde verschijnsel. Daar de fysieke en/of de structurele schaalvergroting niet alleen de verdwijning van verzorgingselementen met een lokaal-symbolische funktie met zich mee kan brengen en daardoor langs indirecte weg een bedreiging vormt voor het bestaan van de plattelandskern als sociale eenheid, maar ook als proces van sociale verandering de mogelijkheid tot rechtstreekse aantasting van deze sociale eenheid in zich bergt, kan worden aangenomen dat de plattelandskernen die nog sterk het karakter van een sociale eenheid hebben, zich tegen deze verstoring van de continuïteit zullen verzetten. De intensiteit van de weerstand tegen de schaalvergroting zal dan zijn af te leiden uit de sterkte van de in de lokale samenleving voorkomende dorpsbinding.

Hiermee wordt de vraag naar de verklaring van de wijze waarop bewoners van plattelandskernen reageren op het proces van schaalvergroting verschoven naar de vraag, door welke sociale factoren het voorkomen van dorpsbinding wordt beïnvloed. Omdat, zoals hierboven werd opgemerkt, de aanwezigheid van dorpsbinding en het sociale eenheid zijn van een lokale samenleving identiek aan elkaar zijn, zou de vraag ook als volgt kunnen worden gesteld: welke factoren van sociale aard leiden er toe, dat sommige plattelandskernen als sociale eenheden kunnen worden gekenmerkt?

Fysieke en/of structurele schaalvergroting houdt onder meer in verandering in het spreidingspatroon van verzorgingselementen. De veronderstelling ligt voor de hand, dat *bewoners van plattelandskernen met een sterke dorpsbinding zich voor de voorziening in hun levensbehoeften zich in sterkere mate zullen oriënteren op hun eigen kern dan de bewoners met een zwakke dorpsbinding.*

Belangrijkere aanwijzingen voor het sociale groeps karakter van een plattelandskern dan het feitelijke gedrag ten aanzien van het gebruikmaken van de lokale voorzieningen zijn de in de betreffende lokale samenleving heersende normen ten aanzien van het gebruik hiervan. Er kan dan ook worden aangenomen

men, dat *plattelandskernen* die duidelijk als sociale groepen kunnen worden gekenmerkt, anders gezegd, waar een sterke dorpsbinding voorkomt, ook worden getypeerd door het bestaan van stringente normen betreffende het gebruikmaken door de eigen bewoners van de lokale verzorgingselementen, met name van die elementen die een symbolische functie hebben.

De zojuist gelanceerde hypothesen hebben betrekking op de wijze waarop de dorpsbinding zich ten aanzien van het gebruikmaken van de lokale verzorgingselementen manifesteert. Zij geven nog geen voorlopig antwoord op de vraag, door welke factoren de sterkte van de dorpsbinding wordt bepaald. Bij de opzet van het onderzoek naar het tweede deel van onze probleemstelling, met name bij de opstelling van de vragenlijst voor de formele interviews, zijn wij op dit punt van de volgende veronderstelling uitgegaan. *Zowel factoren van demografische aard (b.v. geslacht en burgerlijke staat), als ecologische (b.v. woonduur huidige woonplaats), culturele (b.v. genoten onderwijs) als sociaal-structurele aard (b.v. positie lokale leiderschapsstructuur) oefenen invloed uit op de dorpsbinding.*

Omdat een groot deel van de hier aangeduide factoren eerst in de loop van de campagne van de informele interviews (duidelijker) in ons gezichtsveld kwam mogen wij voor de inleiding op de zojuist geformuleerde hypothese verwijzen naar het samenvattende en becommentarieerde verslag van deze informele interviews (hoofdstuk 9) en voorts naar de bespreking van de onderzoekresultaten die deze hypothese als uitgangspunt hadden (hoofdstuk 12).

In het laatste deel van de omschrijving van ons begrip dorpsbinding hebben wij gesteld, dat de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving samenhangt met de bij een kleiner of groter aantal leden van de lokale samenleving bestaande behoefte om zich als sociale eenheid te onderscheiden van andere lokale samenlevingen en/of van de bovenlokale samenleving waarvan de betreffende lokale samenleving deel uitmaakt. In welke mate doet nu in de samenleving van de plattelandskernen, met name in Nederland, deze behoefte zich voor?

In een artikel over stad, stedelijkheid en stadsgemeente wordt door JOLLES opgemerkt, dat in de tijd gezien de invloed van wat hij het geografisch zijn noemt en van het wonen, gezien in het vlak van het lokaal bijeenwonen, gaandeweg minder wordt, waartegenover de sociale factoren aan invloed winnen' (1960, p. 181). Van de factoren die het geografische zijn uithollen noemt Jolles als voornaamste: de snelle groei van de communicatiemiddelen, het overhevelen van sociale relevantie van locale naar bovenlocale (vnl. nationale) organen, de werking van verschillende vormen van segmentatie, zoals de beroeps- en statussegmentatie en de segmentatie naar levensbeschouwing, het toenemen van geconcentreerde arbeidsvormen, zoals industrie- en bureauarbeid en de dalende betekenis van gespreide arbeidsvormen als landbouw en veenderij, waardoor onder meer het forensisme toeneemt. Door dit alles, daalt de relevantie van het locale bestaan, dat eerder kan worden beschreven als een conglomeraat van structuur-fragmenten dan als een 'phénomène social total' (p. 183). Ook CONSTANDSE constateert in zijn dissertatie over de dorpen in de

IJsselmeerpolders, dat de betekenis van de lokale samenleving voor de heden-daagse mens aan het afnemen is. In het proces van de 'uitdijende werelden' (Groenman) wordt de samenleving op territoriale basis uiteengetrokken. Door een dislocatie van sociale velden komen categoriale relaties die voordien niet als zodanig werden herkend, omdat zij zich met alle andere relaties in eenzelfde (lokale) veld bevonden, nu te voorschijn (1960, p. 43).

Wij merken op, dat beide genoemde auteurs in hun hier in het kort weergegeven beschouwingen uitsluitend oog hebben voor het structurele aspect van de lokale samenleving en dat de factoren die volgens hen leiden tot de (structurele) verzwakking van de lokale samenleving kunnen worden samengevat tot het proces dat wij 2.1 structurele schaalvergroting hebben genoemd. Over de culturele implicaties van het proces van ont-geografisering voor de lokale samenleving wordt door Jolles niets gezegd, terwijl Constandse Homans' begrippen 'activity', 'interaction' and 'sentiment' hanterend opmerkt: 'De menselijke activiteiten zijn echter thans veel minder aan een kleine ruimte gebonden, ook op grotere afstanden kan interactie bestaan en kunnen zich gevoelens van verbondenheid ontwikkelen' (p. 47). Hieruit kan worden afgeleid, dat Constandse van mening is, dat met het uittrekken van de samenleving op territoriale basis een afname, zo niet een verdwijnen van de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving gepaard gaat. Met deze opvatting staat hij niet alleen. Zoals wij in 2.1 hebben gezien, was reeds omstreeks de laatste eeuwwisseling Durkheim ook van mening, dat er een nauwe samenhang zou bestaan tussen de structuurvergroting en het verdwijnen van het 'patriotisme de clocher'.

Onze aarzeling om achter deze opvatting van Durkheim te gaan staan en dus ook de neiging om de in de vorige alinea getrokken conclusie niet zonder meer over te nemen baseren wij op onze beschouwingen in 6.1. Daar hebben wij aannemelijk gemaakt, dat de samenleving van veel plattelandskernen, met name van kleine kernen, in de westerse wereld (nog) als sociale groepen kunnen worden beschouwd. Het voorkomen van de emotionele verbondenheid van (een deel van) de bewoners van deze kernen met de lokale samenleving als geheel is, zoals wij hierboven zagen, hieraan inherent.

Verder merken wij op, dat ook aangaande sommige lokale samenlevingen in stedelijke gebieden de behoefte om zich te onderscheiden van de 'out-group', het bewustzijn van de onderscheidende kenmerken en het onderhouden van sociale relaties binnen de betreffende lokale samenleving steeds meer worden onderkend. Met name geldt dit voor vele oude stadsbuurten waar de 'dorpsbinding' in meer of mindere mate tot uitdrukking wordt gebracht onder meer door allerlei vormen van acties in verband met voorgenomen reconstructies. Zo maakt GANS melding van de activering van de 'emotionale Ortsbezogenheit' in West End, een voormalige 'slum' in Boston, toen daar de plannen voor de sanering van deze buurt bekend werden gemaakt. Hij merkt hierover op: 'Only after it was too late did people begin to realize that they did have some feelings about the entire area' (1962, p. 105). De analogie tussen dit uit de aanwezigheid van een emotionele verbondenheid met de lokale samenleving voortvloeiende verzet tegen de aantasting van het sociale leven van de buurt en de weer-

stand van bewoners van kleine plattelandskernen tegen de ,verdwijning' daarvan is wel zeer treffend!

In 2.1 hebben wij in het complexe begrip schaalvergroting naast de fysieke en de structurele de mentale dimensie onderscheiden. Wij omschreven het begrip mentale schaalvergroting als die veranderingen in het cultuurpatroon van een historisch-geografische groep, waardoor de emotionele verbondenheid van de leden van de groep met de groep als geheel afneemt en een toenadering in normen, verwachtingen en waarden plaats heeft ten opzichte van historisch-geografische groepen van ,hogere' orde. Aan het einde van onze theoretische beschouwingen over het begrip dorpsbinding gekomen willen wij nu de volgende hypothese stellen: *er is een groot aantal kleine plattelandskernen waar door het voorkomen van een sterke dorpsbinding de mentale schaalvergroting niet synchroon verloopt met de fysieke en/of de structurele schaalvergroting.*

7. DE OPZET VAN HET ONDERZOEK NAAR HET REAGEREN OP DE SCHAALVERGROTING

7.1. OPMERKINGEN VOORAF

In het voorgaande, te weten in 5.2, 5.5 en 5.7, is reeds enkele keren melding gemaakt van het onderzoek dat wij naar het tweede deel van onze probleemstelling hebben verricht. Omdat in het kader van dit onderzoek ook enkele randproblemen zijn meegenomen die betrekking hadden op de ruimtelijke spreiding van bevolking en voorzieningen in de vier onderzochte plattelandsgebieden, hebben wij in hoofdstuk 5 daar een dankbaar gebruik van kunnen maken.

Het bovengenoemde onderzoek resulteerde uit een verzoek van de Rijks Planologische Dienst aan de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool om een onderzoek uit te voeren inzake kernproblemen. De Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO) nam de organisatie van het project op zich. Met de leiding van het onderzoek werden wij belast.

Nadat in enkele nota's het object van het onderzoek nader was afgebakend en de opzet in grote lijnen was vastgesteld, kon de verzameling van de gegevens in april 1963 aanvangen en werd deze in januari 1965 afgesloten. Het werkplan betreffende de materiaalverzameling in de vier onderzoekgebieden omvatte in hoofdzaak vier onderdelen:

- a. een uitvoerige inventarisatie van de verzorgende middenstandsbedrijven en de overige voorzieningen per kern naar de toestand in 1950 en 1963;
- b. het houden van informele interviews onder sleutelpersonen in de vier gebieden;
- c. het houden van interviews onder functionarissen van zes soorten zg. primaire verenigingen in de noordelijke Achterhoek en de Kleiweidestreek in Friesland en
- d. het houden van interviews aan de hand van gestructureerde vragenlijsten in een aantal kernen in ieder van de vier gebieden.

De gegevens van laatstgenoemde categorie van interviews werden nadat zij waren gecodeerd hoofdzakelijk door de Afdeling Bewerking Waarnemingsuitkomsten van T.N.O. bewerkt. In de vorm van een (intern) voorrapport werd over de resultaten van het onderzoek verslag uitgebracht.

7.2. KEUZE VAN DE ONDERZOEKGEBIEDEN

Voor de keuze van de gebieden waar het onderzoek naar het reageren van bewoners van kleine plattelandskernen op het proces van schaalvergroting hebben wij gezocht naar gebieden waar dit proces, in zoverre het een grotere con-

concentratie van bevolking en/of voorzieningen betreft, naar verwachting zich zou voordoen. Daar de landbouw een bedrijfstak is met een afnemende werkgelegenheid moesten het gebieden zijn, waar deze bedrijfstak nog in overwegende mate voorkomt. Verder was een grote afstand tot grote industrieel-stedelijke centra een van de selectie-criteria. In onze onderzoeksgebieden mocht derhalve forensisme van grote omvang niet voorkomen. Andere belangrijke criteria die bij de keuze van de gebieden een rol hebben gespeeld waren de gemiddelde grootte van het dorpsgebied, de verhouding van het aantal dorpen tot het aantal gehuchten, de overheersende vorm van de dorpskern, het feit of de bevolking eerst in de laatste decennia in aanraking is gekomen met de modern- stedelijke cultuur of reeds veel eerder. Er werd aangenomen, dat al deze factoren min of meer van belang zouden zijn voor de omvang van de schaalvergroting en al dan niet rechtstreeks invloed zouden uitoefenen op de reactie van de plattelandsbewoners op het proces van schaalvergroting.

De volgende vier gebieden werden uiteindelijk gekozen:

1. de Kleiweidestreek in Friesland omvattende de gemeenten Bolsward, Baarderadeel, Hennaarderadeel en Wonseradeel.
2. de noordelijke Achterhoek met de gemeenten Borculo, Laren, Lochem, Vorden en Ruurlo.
3. het agrarisch middengebied van de Alblasserwaard, t.w. de gemeenten Ameide, Bleskensgraaf, Brandwijk, Giessenburg, Goudriaan, Groot-Ammers, Hoog-Blokland, Hoornaar, Langerak, Meerkerk, Molenaarsgraaf, Nieuwpoort, Noordeloos, Ottoland, Oud-Alblas, Schelluinen, Streefkerk, Tienhoven en Wijngaarden.
4. Noord-Oost Noord-Brabant, namelijk de gemeenten Boekel, Haps, Mill en St. Hubert, Oploo c.a., Uden, Wanroy en Zeeland.

7.3. DE INFORMELE INTERVIEWS

Met het houden van de informele interviews onder streekkeners in de vier gebieden hadden wij als voornaamste doel meer greep te krijgen op de problematiek van het onderzoek naar het reageren op het schaalvergrotingsproces. Met name werd daarbij gedacht aan een eventuele herformulering van het probleem; in samenhang hiermee aan het nagaan van de relevantie van de in de voorbereidende nota's gestelde hypothesen en aan het mogelijk ontdekken van andere relevante hypothesen. Voorts hadden wij de hoop door middel van deze interviews aanwijzingen te krijgen voor de operationalisering van enkele in de toentertijd aan ons bekende literatuur niet of nauwelijks behandelde begrippen als schaalvergroting, met name de mentale dimensie hiervan, en dorpsbinding.

Een ander belangrijk doel van de informele interviews was het krijgen van een indruk van de wijze waarop de bewoners van de plattelandskernen in de vier gebieden hun sociaal-ruimtelijke situatie over het algemeen zouden beoordelen. Dit was des te meer van belang, omdat van te voren vaststond, dat door het beperkte aantal te houden interviews aan de hand van gestructureerde

vragenlijsten slechts met betrekking tot een klein aantal kernen, gekwantificeerde informatie inzake het reageren op de schaalvergroting beschikbaar zou komen.

Wat de keuze van de informanten betreft, zij opgemerkt, dat de eerste gesprekken in een gebied werden gevoerd met streekkenners wier namen door de gemeentebesturen waren verstrekt. Tijdens het verblijf in het gebied werd nagegaan of de genoemde personen ook als 'woordvoerders' van de bewoners in de verschillende kernen mochten worden beschouwd. Wanneer door degenen die in het begin van de campagne van de informele interviews waren onderzocht, anderen als geschikte informanten werden genoemd, werd ook hen een interview afgenomen. De sterke spreiding van de streekkenners zowel naar woonplaats als naar maatschappelijke positie en beroep, die resulteerde uit bovengenoemde werkwijze, deed verwachten dat het door deze interviews verkregen beeld aangaande de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie in grote lijnen in overeenstemming zou zijn met de werkelijkheid.

De interviews werden op de band opgenomen en na afloop werd een uitvoerig verslag gemaakt, waarin markante uitdrukkingen in extenso konden worden weergegeven.

7.4. DE FORMELE INTERVIEWS

7.4.1. *Het proefonderzoek*

Daar het de bedoeling was om een zeer groot aantal formele interviews af te nemen – volgens het oorspronkelijke plan circa 2200; in feite zijn in totaal ongeveer 1750 personen geïnterviewd – was het noodzakelijk om de voorlopige vragenlijst door een groot aantal proefinterviews te testen. Omdat wij aan de hand van de uitkomsten van deze proefinterviews tevens de discriminerende kracht van de afzonderlijke 'items' van de te gebruiken schalen wilden nagaan, werd besloten om alle proefinterviews onder een steekproef van de bewoners van één kern te houden. Bovendien speelden ook overwegingen van organisatorische aard een rol bij het nemen van dit besluit. Tenslotte koesterden wij de hoop, dat bij het houden van de proefinterviews in één plaats de gegevens verkregen door de vragen die de proef met succes zouden doorstaan, konden 'mee-draaien' met de uitkomsten van de definitieve interviews die in andere kernen in het betreffende onderzoekgebied zouden worden afgenomen. Een hoop die achteraf niet helemaal ijdel bleek te zijn.

Het proefonderzoek werd eind april 1964 gehouden in Schraard, een dorp met circa 250 inwoners in de friese Kleiweidestreek. Er werden in totaal 61 inwoners geïnterviewd, onder wie 25 mannen, 25 vrouwen en 11 jongeren (ongehuwde mannen en vrouwen geboren in de jaren 1935 t/m 1945).

De uitkomsten van het proefonderzoek en de ervaringen die met het houden van de interviews door vier enquêteurs werden opgedaan, hadden tot gevolg, dat de vragenlijst drastisch werd gewijzigd. Onder meer moesten wij van de tien vragen die als 'items' fungeerden voor een schaal voor het meten van het

verschijnsel dorpsbinding, nadat hierop de methode van de 'item-analysis' was toegepast, er drie schrappen.

7.4.2. Interview-kernen en steekproeven

Voor de keuze van de kernen waar bij een steekproef van de bevolking de (definitieve) formele interviews zouden worden afgenomen, hebben wij in drie onderzoekgebieden gezocht naar geografisch aaneengesloten deelgebieden waarin dorpen en gehuchten van zoveel mogelijk uiteenlopende grootte liggen. Als gevolg van een beperking van het aantal formele interviews op grond van financiële overwegingen is de variatie in de omvang van de dorpen in de Alblasserwaard waar geïnterviewd werd, slechts gering. Zoals wij in het volgende hoofdstuk bij de beschrijving van de vier onderzoekgebieden zullen zien, is overigens de spreiding van de kernen naar grootte in het agrarisch middengebied van de Alblasserwaard betrekkelijk klein.

De gebieden met de kernen, waar geïnterviewd zou worden, dienden per onderzoekgebied geografisch aaneengesloten te zijn om zoveel mogelijk gelijke omstandigheden te hebben met betrekking tot de mogelijkheid van oriëntatie van de inwoners van kleine kernen op grotere dorpen en streekcentra. Een reden van secundaire aard voor deze aaneengesloten ligging was gelegen in het feit, dat de organisatie en de uitvoering van de interview-campagnes in dat geval aanzienlijk minder problemen met zich mee zou brengen dan bij een sterke spreiding van de interview-kernen.

Met betrekking tot de keuze van de dorpen voor de formele interviews zij verder opgemerkt, dat er van is afgezien in de grootste kern van ieder gebied met een duidelijk streekverzorgende functie (Bolsward, Lochem, Uden) interviews te houden. Om een enigszins betrouwbaar beeld van de te onderzoeken verschijnselen te krijgen zouden de aantallen interviews in deze regionale verzorgingscentra wel erg groot hebben moeten zijn. Dit zou dan ten koste zijn gegaan van het aantal kleine plattelandskernen die zoals in de aanvankelijke probleemstelling werd geformuleerd, een centrale plaats in het onderzoek moesten innemen.

Hieronder volgt een overzicht van de kernen waar in de maanden juni, juli en september 1964 formele interviews werden afgenomen (zie tab. 43, blz. 161). Tevens vermelden wij in ronde getallen het aantal inwoners van de kernen in 1963. Voorts zijn in deze tabel ook opgenomen de aantallen interviews per kern, waarvan de gegevens werden bewerkt. Deze aantallen worden onderscheiden naar de categorieën mannen, vrouwen en jongeren. Tot de categorie 'mannen' werden gerekend gehuwde, gehuwd geweest zijnde of ongehuwde mannen, geboren in 1934 of eerder en gehuwde mannen geboren in 1935 of later. De categorie 'vrouwen' bestond uit gehuwde, gehuwd geweest zijnde of ongehuwde vrouwen geboren in 1934 of eerder en gehuwde vrouwen geboren in 1935 of later. Tot de categorie 'jongeren' behoorden ongehuwde mannen en vrouwen geboren in de jaren 1935 tot en met 1945. De namen en adressen van de te interviewen mannen en vrouwen werden verkregen door uit de lijsten van de huisnummers waar een huishouden gevestigd was, per dorp of wijk parallelle

a-selectie steekproeven te trekken zodanig dat het aantal te interviewen vrouwen de helft bedroeg van het aantal mannen. Hierbij werd er van uitgegaan dat op de 'bewoonde' huisnummers één huishouden zijn domicilie had. De steekproeven van de jongeren werden samengesteld door van de per dorp of wijk aangelegde lijsten van alle in het bevolkingsregister ingeschreven ongehuwde mannen en vrouwen, geboren in 1935 t/m 1945 met vaste intervallen de namen van de te interviewen jongens en meisjes te kiezen. Evenals bij het trekken van de steekproeven van de mannen en de vrouwen was ook bij de jongeren de verhouding steekproef/universum voor iedere nederzetting niet gelijk. Voor de jongeren varieerde deze verhouding van 1 op 2 tot 1 : 7,5 (Borculo), terwijl in sommige kleine dorpen in de Kleiweidestreek (Baard, Edens, Huins, Lions, Waaxens en Schraard) alle jongeren van de genoemde leeftijdscategorie op de interviewlijsten voorkwamen. Over het algemeen was de verhouding steekproef/universum voor de categorie jongeren per kern zelfs kleiner dan die voor de categorie mannen. Dit om te bereiken dat de aantallen te interviewen jongeren per kern van voldoende grote omvang zouden zijn.

Daar de verhouding steekproef/universum voor de verschillende categorieën naar kern uiteenloopt (voor de mannen van 1 op 2 tot 1 op 15, voor de vrouwen van 1 op 4 tot 1 op 30 en voor de jongeren van 1 op 1 tot 1 op 7,5) en deze verhouding tevens voor iedere kern naar categorie verschillend is, hebben wij hier ook voor iedere kern afzonderlijk met z.g. gestratificeerde steekproeven te maken.

De grootste afwijkingen tussen de omvang van de steekproef en het aantal verwerkte interviews komen voor bij de categorie jongeren. In de Kleiweidestreek en de gemeente Borculo bedraagt deze afwijking zelfs meer dan 20%. Veel jongeren bleken namelijk in feite als gevolg van studie of beroepsuitoefening elders niet meer tot het ouderlijke huishouden te behoren, hoewel zij nog wel in het bevolkingsregister van de woongemeente van hun ouders stonden ingeschreven. Andere jongeren bleken tussen het tijdstip waarop de steekproef werd getrokken en het afnemen van het interview in het huwelijk te zijn getreden. Deze jongeren werden dan tot de categorieën mannen of vrouwen gerekend. Aan deze verschuiving van de jongeren naar mannen, resp. vrouwen als gevolg van een inmiddels gesloten huwelijk moet worden toegeschreven dat in enkele kernen het aantal verwerkte interviews afgenomen van vrouwen groter is dan de grootte van de steekproef.

Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat in verband met onze veronderstelling, dat de plaatselijke leiderschapsstructuur een belangrijke rol zou spelen inzake de reactie op de schaalvergroting – een veronderstelling die vooral door de inmiddels gehouden informele interviews duidelijker contouren kreeg – de inwoners van de kernen die blijkens de 'steekproef' formele interviews als lokale leiders moesten worden bestempeld en die niet in de steekproeven voorkwamen, in tweede instantie aan de hand van dezelfde vragenlijst alsnog werden geïnterviewd. Deze extra-interviews, 80 in getal, werden in de maanden december 1964 en januari 1965 afgenomen.

TABEL 43. Enkele gegevens m.b.t. inwonertal, omvang van de steekproeven en aantal verwerkte interviews van de kernen waar formele interviews zijn afgenomen.

Kern	Inwoner- tal (globaal)	Omvang steekproef				Aantal verwerkte interviews			
		man- nen	vrou- wen	jonge- ren	totaal	man- nen	vrou- wen	jonge- ren	totaal
Baard	230	34	14	17	65	33	14	13	60
Burgwerd	400	40	21	23	84	35	24	18	77
Edens	75	7	4	9	20	6	4	8	18
Hartwerd	200	19	9	10	38	16	7	7	30
Hichtum	120	15	7	7	29	14	7	4	25
Huins	160	19	9	2	30	18	9	1	28
Kubaard	350	46	17	17	80	32	16	12	60
Lions	50	5	2	1	8	5	2	1	8
Lollum	510	50	25	20	95	45	26	14	85
Oosterend	800	53	25	20	98	46	23	17	86
Oosterlittens	520	46	20	19	85	38	19	15	72
Waaxens	100	13	6	15	34	12	5	16	33
Wommels	1400	64	32	34	130	57	29	23	109
Schraard	250	26	30	11	67	25	25	11	61
KLEIWEIDESTREEK		437	221	205	863	382	210	160	752
Borculo	4000	68	34	31	133	63	34	24	121
Dijkhoek	200	24	10	18	52	18	8	14	40
Geesteren	1300	56	27	23	106	54	26	18	98
Gelselaar	700	30	14	20	64	30	11	14	55
Haarlo	650	28	12	23	63	28	11	19	58
N. ACHTERHOEK		206	97	115	418	193	90	89	372
Goudriaan	600	50	25	24	99	48	23	16	87
Laagblokland	330	27	13	12	52	27	13	12	52
Ottoland	270	22	16	15	53	22	15	15	52
ALBLASSERWAARD		99	54	51	204	97	51	43	191
St. Anthonis	2600	43	20	42	105	41	23	35	99
Ledeacker	500	42	24	14	80	36	25	13	74
Oploo	1500	86	47	26	159	86	45	21	152
Westerbeek	530	29	15	20	64	26	15	20	61
N.O. NOORD-BRABANT		200	106	102	408	189	108	89	386

7.4.3. Enige onderzoeksinstrumenten

7.4.3.1. De schaal voor de dorpsbinding

Om de dorpsbinding van de geïnterviewden te meten, een eigenschap die zoals wij in 6.3 hebben gezien, een centrale plaats inneemt in ons onderzoek naar de reactie van de plattelandsbewoners op de schaalvergroting, hebben wij in de definitieve vragenlijst de volgende vragen opgenomen:

- a. Zou u, als het kon, liever ergens anders dan in (naam woonplaats) willen wonen?
- b. Waar zou u later willen wonen, als u gaat rentenieren of pensioen heeft, in (naam woonplaats) of ergens anders?
- c. Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraak: Er gaat niets boven (naam woonplaats)?
- d. Stel, dat er een besluit komt dat er in (naam woonplaats) in het geheel geen nieuwe woningen meer gebouwd mogen worden. Het dorp zou dan dus niet meer kunnen groeien. Zou u dat erg vinden?
- e. Stel, dat iemand van (naam woonplaats) buiten het dorp zijn werk heeft. Hij moet daarvoor iedere dag reizen: 1 uur heen en 1 uur terug. Als hij nu een goed huis krijgt aangeboden dichtbij zijn werk, moet hij daar volgens u op ingaan of niet?
- f. Stel, dat er in (naam woonplaats) een dorpsfeest wordt gehouden en het feestcomité zou verzoeken de vlag uit te steken. Als iemand die een vlag heeft zijn vlag niet uitsteekt, vindt u dat dan verkeerd of moet hij dat zelf weten?
- g. Stel, dat u een bepaald artikel wilt kopen. In (naam woonplaats) is een zaak die dit artikel niet rechtstreeks kan leveren, maar wel kan bestellen bij een grote zaak in de stad. Zou u dat artikel dan op naam van de dorpszaak kopen of rechtstreeks bij een zaak in de stad?

Aan de antwoorden op deze vragen werden de punten 2, 0 of 1 toegekend, al naar gelang zij van een positieve of een negatieve gezindheid jegens de lokale samenleving bleek gaven dan wel van een onbeslistheid op dit punt. Uit het proefonderzoek in Schraard was door de toepassing van de methode van de 'item analysis' gebleken dat de antwoorden op bovengenoemde zeven vragen, met behulp waarvan tezamen met de drie verwijderde items een schaal was samengesteld, voldoende discrimineerden tussen de respondenten met een veronderstelde sterke dorpsbinding en respondenten van wie op grond van de antwoorden op de schaal-vragen werd aangenomen, dat zij zich niet of nauwelijks met de lokale samenleving verbonden voelden.

Wij moeten bekennen, dat een systematische toetsing van de deugdelijkheid van alle in de voorlopige vragenlijst opgenomen items van de dorpsbindings-schaal niet heeft plaats gehad. Aan de vraag, of met behulp van de schaal werkelijk de dorpsbinding wordt gemeten, zoals wij dit verschijnsel in 6.3 hebben omschreven, is echter wel in de onderzoeksfase die aan het houden van de formele interviews met behulp van de uiteindelijke vragenlijst voorafging, uitvoerige aandacht geschonken. Op de eerste plaats was op basis van de circa

150 informele interviews een globaal inzicht verkregen met betrekking tot de verschijnselen die meer of minder direct met de dorpsbinding samenhangen en die op grond hiervan in aanmerking kwamen als indicatoren van deze eigenschap. Nadat voor een aantal van deze de dorpsbinding naar verwachting indicerende verschijnselen door ons vragen waren opgesteld, had er uitvoerig overleg plaats met de wetenschappelijke medewerker die vrijwel alle informele interviews had afgenomen en de protocollen hiervan had opgesteld. De uit dit overleg geresulteerde lijst van voorlopige items werd voorgelegd aan een bijeenkomst van de wetenschappelijke staven van enkele afdelingen voor de sociale wetenschappen aan de Landbouwhogeschool. Tenslotte mag worden aangenomen dat het verwijderen van enkele items van de dorpsbindingsschaal na de toepassing van de 'item analysis' op de antwoorden van de voorlopige vragenlijst die bij het proefonderzoek werd gebruikt, tot een grotere validiteit van de schaal heeft bijgedragen. De werkwijze die wij hebben gevolgd om de deugdelijkheid van de schaal voor de dorpsbinding te toetsen zou men een combinatie van 'strong logical validation' en 'simple jury opinion' kunnen noemen.

Omdat de toetsing van de interne consistentie van de schaal slechts op de gegevens verkregen door het proefonderzoek in een van de vier gebieden was uitgevoerd en voorts mocht worden aangenomen, dat het verschijnsel dorpsbinding door middel van ieder van de zeven bovengenoemde vragen in elk van de vier onderzoekgebieden niet in gelijke mate zou zijn gemeten, werden per gebied aan de items van de schaal gewichten toegekend. Als coëfficiënten van deze gewichten werden gehanteerd de elementen van de eerste eigen-vector van de per gebied berekende correlatie-matrix van de zeven ongewogen items. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de elementen van deze eigen-vector voor ieder van de vier gebieden.

TABEL 44. Elementen van de eerste eigenvector van de correlatie-matrix van de zeven items van de dorpsbindingsschaal per onderzoekgebied.

Item	Kleiweidestreek	N. Achterhoek	Alblasserwaard	Noord-Brabant
a	0,72	0,62	0,80	0,75
b	0,69	0,71	0,81	0,79
c	0,62	0,62	0,46	0,70
d	0,46	0,09	0,11	0,28
e	0,27	0,38	0,16	0,13
f	0,23	0,22	0,24	0,12
g	0,34	0,42	0,33	0,33
som	3,33	3,06	2,91	3,10

Uit deze tabel komt duidelijk naar voren, dat bij sommige items met betrekking tot de mate waarin zij het verschijnsel dorpsbinding indiceren tussen de onderzoekgebieden betrèkkelijk grote verschillen bestaan. Met name geldt dit voor item d (waardering verbod van bouw van nieuwe woningen in de eigen kern), item e (beoordeling aanbod huis aan lange-afstand-forens) en item f

(houding tegenover niet uitsteken vlag bij dorpsfeest). Het voorkomen van de verschillen in de mate van indiceren van de *verschillende* items *binnen* de gebieden evenals die van *hetzelfde* item tussen de vier *verschillende* onderzoekgebieden hebben ons doen besluiten om bij het berekenen van de scores op de dorpsbindingsschaal aan de in punten gewaardeerde antwoorden gewichten toe te kennen die gelijk waren aan de elementen van de eerste eigenvector van de correlatie-matrix van de zeven ongewogen items.

Er is aangenomen, dat deze elementen met betrekking tot de afzonderlijke items voor de verschillende klassen van variabelen binnen de onderzoekgebieden, onder andere ook voor de afzonderlijke kernen binnen een gebied, in werkelijkheid niet of nauwelijks verschillen vertonen. Omdat het ons voorkomt, dat de invloed van de storende factoren die de verschillen in indiceringssterkte veroorzaken, in veel sterkere mate met het sociale leven in een bepaalde streek samenhangt dan met dat van een bepaalde kern, beroepsgroep, leeftijdscategorie of geslacht, lijkt ons deze aanname wel verantwoord. Het al of niet aanwezig zijn van een groot aantal krotwoningen, de waarde die aan het gezinsleven wordt gehecht en de betekenis van de vlag als symbool, factoren die misschien de (of een) storende invloed hebben uitgeoefend op de samenhang tussen de respectievelijke items d, e en f en de eigenschap dorpsbinding zijn, naar onze mening, in belangrijke mate streekgebonden verschijnselen.

Wij merken nog op, dat teneinde een zo groot mogelijke vergelijkbaarheid van de gegevens van de vier gebieden te krijgen er met dezelfde vragenlijst in alle gebieden is geïnterviewd. Dit bracht met zich mee, dat ook de vragen voor het meten van de dorpsbinding overal gelijkkluidend moesten zijn.

De score van iedere respondent in b.v. de Kleiweidestreek op de schaal voor de dorpsbinding werd als volgt berekend:

$$D = \frac{0,72 \frac{X_a}{\sigma_a} + 0,69 \frac{X_b}{\sigma_b} + \dots + 0,34 \frac{X_g}{\sigma_g}}{3,33}$$

waarbij

D is de score op de dorpsbindingsschaal

X_a, b, \dots, g is de waarde van het antwoord gegeven op vraag a, b, \dots, g (0, 1, of 2)

σ_a, b, \dots, g is de standaardafwijking voor de frequentieverdeling van de gewaardeerde antwoorden op vraag a, b, \dots, g in de Kleiweidestreek

0,72, 0,69 etc. is het element van de eerste eigenvector van de correlatiematrix van de zeven ongewogen items in de Kleiweidestreek.

7.4.3.2. De schaal voor de communicatie met de buitenwereld

Onder communicatie met de buitenwereld verstaan wij het participeren van de plattelandsbewoners in verschijnselen in de samenleving buiten die van eigen

dorp of gehucht door middel van de gevolgde opleiding, de gedrukte en telecommunicatiemiddelen en het rechtstreekse persoonlijke contact. Wij verstaan dus niet, zoals b.v. BERGSMA (1963, p. 30 e.v.) wel deed, onder dit begrip mede de belangstelling voor en de oriëntatie op de buitenlokale wereld. Deze laatste eigenschappen zullen gewoonlijk wel een gevolg zijn van de communicatie met de buitenwereld in de door ons bedoelde zin – de sterke samenhang tussen de participatie in allerlei communicatiemiddelen enerzijds en de interesse voor de buitenwereld, die BERGSMA vond (1963, p. 38), wijst duidelijk in deze richting – maar zij mogen naar onze mening niet met deze communicatie worden verzeeld.

Om de communicatie met de buitenwereld te meten werd een schaal samengesteld met behulp van de in punten gewaardeerde antwoorden op vragen die betrekking hadden op de opleiding van de respondent, gebruik van vervoermiddelen, lezen van dagbladen, lezen van geïllustreerde weekbladen, aanwezigheid van TV-toestel in huis, aanwezigheid van telefoon in huis, het al of niet ontvangen van logees, buiten de woonplaats op vakantie gaan, bezoekfrequentie aan groot regionaal centrum en deelneming aan bijeenkomsten van een landelijke organisatie. De wijze waarop de schaal is geconstrueerd is weergegeven in Bijlage I (blz. 274).

Blijkens het resultaat van de 'item analysis' toegepast op de gegevens van het proefonderzoek in Schraard heeft deze schaal een voldoende interne consistentie.

Omdat evenwel mocht worden aangenomen, dat zich met betrekking tot de validiteit van de afzonderlijke items, evenals dit met de items van de dorpsbindingsschaal het geval bleek te zijn, verschillen zouden voordoen tussen de vier onderzoekgebieden werden ook nu componentanalyses uitgevoerd op de per gebied berekende correlatie-matrix van de tien ongewogen items. De elementen van de eerste eigenvector die uit deze componentanalyses resulteerden, werden als gewichtscoefficienten gebruikt om per respondent de score op de schaal te berekenen. Hierbij werd een analoge formule gehanteerd als eerder voor de berekening van de score op de schaal voor de dorpsbinding is gegeven.

TABEL 45. Elementen van de eerste eigenvector van de correlatie-matrix van de 10 items van de schaal 'communicatie met de buitenwereld' per onderzoekgebied.

Item	Kleiweidestreek	N. Achterhoek	Alblasserwaard	Noord-Brabant
a	0,63	0,62	0,71	0,71
b	0,39	0,44	0,58	0,33
c	0,62	0,54	0,59	0,63
d	0,58	0,35	0,47	0,26
e	0,35	0,66	0,54	0,60
f	0,39	0,59	0,45	0,50
g	0,71	0,41	0,64	0,35
h	0,23	0,15	0,12	0,31
i	0,12	0,62	0,54	0,64
j	0,02	0,39	0,37	0,48
som	4,04	4,77	5,01	4,81

De voorgaande tabel geeft een overzicht van de gewichten, die werden toegekend aan de items van de schaal voor de communicatie met de buitenwereld.

7.4.3.3. De schaal voor de moderniteit

Het begrip moderniteit, beter gezegd, modern-dynamisch cultuurpatroon versus traditioneel cultuurpatroon, is in de jaren zestig in de sociologische literatuur een veel voorkomend punt van discussie geweest. Het zou in dit verband te ver voeren om uitvoerig op deze discussie in te gaan. Het begrippenpaar moderniteit en traditionaliteit neemt in ons onderzoek naar de reactie van de plattelandsbewoners op de schaalvergroting slechts een perifere plaats in. Zoals in hoofdstuk 12 verder zal worden uitgewerkt, hadden wij bij de opzet van het onderzoek de veronderstelling, dat er wel een zeker verband zou bestaan tussen het voorkomen van de eigenschappen moderniteit en dorpsbinding, maar dat wij hier overigens toch met twee essentieel verschillende verschijnselen te maken zouden hebben. Slechts om deze veronderstelling te toetsen was het voor ons noodzakelijk een schaal te ontwikkelen waarmee de moderniteit van de respondenten kon worden gemeten.

Dit was echter geen eenvoudige zaak. Op de eerste plaats vanwege de verschillende opvattingen die onder sociologische vakgenoten over de inhoud van het begrippenpaar en de operationalisering hiervan bestonden. Maar bovendien hadden wij met betrekking tot de operationalisering te maken met een meer gecompliceerde onderzoekssituatie dan die waarin onze vakbroeders verkeerden, die met dit begrip hadden geopereerd. Ons onderzoek moest worden uitgevoerd in een viertal in menig opzicht uiteenlopende gebieden en onder steekproeven van de gehele bevolking, uitgezonderd de jeugdigen. Hierdoor was het niet mogelijk om bij de concrete vraagstelling waarmee de moderniteit zou worden gemeten items te formuleren, die op de bijzondere omstandigheden van een bepaald gebied en/of een bepaalde beroepscategorie waren afgestemd. Wij waren daarentegen gedwongen onze moderniteits-vragen zo te formuleren, dat zij bij de beantwoording zo weinig mogelijk door storende factoren samenhangende met de speciale situatie van het gebied, de beroepscategorie en leeftijdsgroep zouden worden beïnvloed.

Wat de verschillen in opvatting over de inhoud van het begrippenpaar betreft, werden wij aan de ene kant geconfronteerd door de these dat de modern-dynamische mens in wezen wordt gekenmerkt door zijn bereidheid om veranderingen op hun waarde te onderzoeken en door een persoonlijke stellingname met betrekking tot de problemen en gebeurtenissen in zijn wereld, terwijl de traditionalistische mens in principe een negatieve houding t.o.v. verandering inneemt en een persoonlijke stellingname afwijst (BENVENUTI, 1961; HOFSTEE, 1962; BERGSMAN, 1963; HOFSTEE, 1966). Volgens deze opvatting zou er sprake zijn van een enkelvoudig begrip dat dientengevolge vatbaar is voor 'scaling'.

Aan de andere kant werden min of meer duidelijke geluiden vernomen, die de uni-dimensionaliteit van het begrip moderniteit op zijn minst in twijfel trekken. VAN DEN BAN haalt in zijn dissertatie (1963, p. 28) met instemming Kluckhohn en Strodtbeck aan die bij een onderzoek onder een vijftal culturele groe-

pen de waardenoriëntatie van de betreffende individuen hebben gemeten op vijf gebieden, nl. de mens is van nature goed of slecht (human nature orientation), de mens is ondergeschikt aan de natuur of hij kan de natuur beheersen (man-nature orientation), de mens is georiënteerd op het verleden of op de toekomst (time orientation), zijn handelen is gericht op het doen of op het zijn (activity orientation) en hij richt zich in zijn relatie tot anderen op de positie van de familie of op de belangen van het individu (relational orientation) (KLUCKHOHN and STRODTBECK, 1961, vooral p. 12). VAN DEN BAN veronderstelt nu dat het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon zoals Hofstee en anderen dit verstaan naast de 'time orientation' ook met elementen uit andere waardenoriëntaties te maken heeft, d.w.z. multi-dimensioneel genoemd moet worden (p. 29).

Ook CONSTANDSE tast naar onze mening het uni-dimensionele karakter van het begrip moderniteit aan, als hij stelt dat het wezenskenmerk van dit cultuurpatroon 'is gelegen in de bereidheid om veranderingen te overwegen en deze te aanvaarden, wanneer deze kunnen bijdragen tot het behoud van wat men niet veranderen wil' (1964, p. 34). Naast de dimensie modern-traditioneel onderscheidt hij nog twee andere dimensies, nl. progressief-conservatief (al naar gelang de toekomstige ontwikkeling beredeneerd wordt aanvaard of afgewezen) en optimistisch-pessimistisch (al naar gelang men de niet te stuiten veranderingen positief tegemoet treedt dan wel in een negatieve houding in het onvermijdelijke daarvan berust) (p. 60 e.v.).

Bij het zoeken naar items voor een schaal om de moderniteit van de respondenten te meten hebben wij gemeend het voetspoor van Hofstee, Benvenuti, Bergsma e.a. niet te hoeven te verlaten, ondanks de critiek die van den Ban, Constandse en Nooy (1964) hebben geleverd. De opmerkingen van van den Ban hebben ons trouwens de weg gewezen voor de oplossing van het bovengenoemde probleem om in onze onderzoekssituatie geschikte indicatoren te vinden. De door Kluckhohn en Strodtbeck genoemde waardenoriëntaties hebben daarbij een goed hulpmiddel gevormd. De modern-dynamische mens wordt immers gekenmerkt door een aantal eigenschappen, waarvan als de voornaamste kan worden genoemd zijn overtuiging dat de mens een door hem gewenste vorm kan geven zowel aan krachten van de fysieke natuur als aan die van de samenleving en zelfs aan krachten die rechtstreeks zijn eigen psychische structuur betreffen. Met deze overtuiging van niet langer ondergeschikt te moeten zijn aan voorheen niet te beheersen krachten is in het type moderne mens vrijwel onverbrekkelijk verbonden zijn mondigheid waarmee hij zich heeft los gemaakt van familiale, traditionele en veelal ook transcendentale bindingen.¹² Met het geloof in het beheersbare van de natuur, de samenleving en het menselijke wezen en de mondigheid met betrekking tot bindingen van allerlei aard gaat in de moderne mens een sterke benadrukking van de individuele stellingname en de persoonlijke vrijheid gepaard. Deze en andere eigenschappen, die

¹² Met betrekking tot de relatie tussen het moderne cultuurpatroon en kerkelijk-godsdienstig denken mogen wij verwijzen naar VAN HOONDONK en GROOT (1968, vooral p. 69 e.v.).

min of meer duidelijk met de eerder genoemde samenhangen kunnen naar onze mening onder één noemer worden gebracht die wij bewustheid van de vrijheid van eertijds als onaantastbaar beschouwde bindingen zouden kunnen noemen.

Uitgaande van deze omschrijving van het begrip moderniteit hebben wij ten-einde deze eigenschap te kunnen meten aan de respondenten de volgende vragen gesteld:

- a. Stel dat een meisje goed kan leren. Vindt u dan dat ze ook de Mulo of de HBS moet bezoeken evenals een jongen, of denkt u dat het met wat minder ook wel toe kan?
- b. Zou u het juist vinden dat vrouwen evenveel achter het (auto)stuur zitten als mannen?
- c. Stel dat twee verloofden die beide ongeveer 25 jaar zijn, met elkaar naar het buitenland op vakantie zouden willen gaan. Zou u als vader of moeder van deze verloofden dit wel of niet goedvinden?
- d. Denkt u, dat de boeren in de toekomst de droogte beter kunnen beheersen dan nu het geval is?
- e. Denkt u, dat men in staat is een grote crisis als die van de jaren dertig tegen te houden?
- f. Denkt u, dat de mensen over 25 jaar in doorsnee langer zullen leven dan nu?
- g. Er zijn mensen die in hun huwelijk duidelijk streven naar beperking van het kindertal. Andere doen dit niet. Welk standpunt vindt u beter?
- h. Vindt u dat mensen aan hun kinderen namen moeten geven die de grootouders dragen of namen die zij op de eerste plaats zelf mooi vinden?
- i. Stel, dat een kind van 10 jaar bij zijn ouders komt met de vraag, waar de kindertjes vandaan komen. Moeten deze ouders volgens u daar serieus op ingaan of moeten zij zeggen, dat hij daar nog te jong voor is?
- j. Stel, dat een boerenzoon het bedrijf van zijn vader kan overnemen. Het is een goed bedrijf waar zeker de kost op kan worden verdiend. De jongen gaat zelf echter liever naar de ambachtsschool. Moet zijn vader volgens u dit goedvinden of moet hij zijn best doen om de jongen van zijn plan af te brengen. De wijze waarop aan de antwoorden op deze vragen punten werden toegekend om een schaal te kunnen samenstellen is weergegeven in Bijlage II (blz. 275).

Bij het toepassen van de 'item analysis' op de antwoorden van de (voorlopige) vragen waarmee in het proefonderzoek de moderniteit werd gemeten bleek één item onvoldoende te discrimineren. In plaats daarvan werd in de definitieve vragenlijst item j. opgenomen, een enigszins gewijzigde versie van een van de zg. loze oordeelsvragen die BERGSMa heeft gebruikt om de belangstelling voor de buitenwereld te meten (1963, p. 36). De interne consistentie van de schaal werd vervolgens verhoogd door op dezelfde wijze als met betrekking tot de schalen voor de dorpsbinding en voor de communicatie met de buitenwereld reeds is vermeld, de elementen van de eerste eigenvector van de correlatiematrix van de 10 ongewogen items per gebied als gewichtscoefficienten te gebruiken bij de berekening van de totaalscore voor iedere respondent. Tabel 46 geeft een overzicht van deze gewichtscoefficienten.

TABEL 46. Elementen van de eerste eigenvector van de correlatie-matrix van de 10 items van de schaal voor de moderniteit per onderzoekgebied.

Item	Kleiweidestreek	N. Achterhoek	Alblasserwaard	Noord-Brabant
a	0,40	0,42	0,26	0,45
b	0,35	0,26	0,23	0,53
c	0,33	0,34	0,32	0,48
d	0,36	0,49	0,42	0,39
e	0,46	0,29	0,53	0,47
f	0,32	0,42	0,23	0,40
g	0,53	0,48	0,43	0,55
h	0,32	0,35	0,48	0,44
i	0,54	0,63	0,60	0,52
j	0,22	0,45	0,34	0,48
som	3,83	4,13	3,84	4,71

7.4.3.4. De index voor de sociale horizon

Voor het toetsen van de aan het eind van 6.3 geformuleerde hypothese (niet synchroon verlopen van de mentale schaalvergroting enerzijds en de fysieke en/of structurele schaalvergroting anderzijds als gevolg van het voorkomen van een sterke dorpsbinding) hadden wij de behoefte aan een maatstaf om de mentale schaalvergroting te meten. Hierbij moeten wij bedenken, dat mentale schaalvergroting dat wij omschreven als die *veranderingen* in het cultuurpatroon van een historisch-geografische groep, waardoor de emotionele verbondenheid van de leden van de groep met de groep als geheel afneemt en een *toenadering* in normen, verwachtingen en waarden plaats heeft ten opzichte van historisch-geografische groepen van 'hogere' orde, een proces is en geen toestand. Het is duidelijk, dat het meten van een proces als zodanig een onmogelijkheid is. Hoogstens kan het tempo, waarin een proces zich ontwikkelt of het stadium waarin het zich bevindt aan de hand van een of andere maatstaf bij benadering worden vastgesteld. Daar komt bij, dat het proces van mentale schaalvergroting zoals ook uit de omschrijving is af te leiden als een zeer gecompliceerd sociaal verschijnsel moet worden beschouwd, waarvan dan ook mag worden aangenomen dat het een sterk multi-dimensioneel karakter heeft.

Het verschijnsel waarvoor wij een indicator hebben gezocht, hebben wij om bovengenoemde redenen menen te moeten afbakenen tot de mate waarin het proces van mentale schaalvergroting bij een individu als lid van een lokale samenleving is voortgeschreden, voor zover het de kennis en het gevoelens betreft inzake de betekenis die de kernen in de eigen streek, de woonplaats inbegrepen, voor de verzorging van hun bewoners hebben. Iemand die het belang van zijn woonplaats en van andere hem of haar bekende kernen als verzorgend centrum op hun juiste waarde weet te schatten, wordt geacht 'op ruimere schaal' te denken en voelen dan degene die het eigen kleine dorp of gehucht zeer belangrijk vindt en kleine of grote regionale centra niet of nauwelijks van betekenis acht. Deze stand van iemands kennis en gevoelens met betrekking tot een aantal in zijn streek gelegen kernen noemen wij zijn *sociale horizon*.

Om nu een indruk van de grootte van de sociale horizon van de respondenten te krijgen, hebben wij hun gevraagd een aantal kaartjes met namen van aan hen bekende plaatsen (zie Bijlage III, blz. 275) te rangschikken naar het belang van de plaats. De vraag luidde als volgt:

Hier hebt u een aantal kaartjes met de namen van plaatsen die u kent. Ziet u kans om deze kaartjes in een volgorde van boven naar beneden te leggen zó dat de belangrijkste plaats bovenaan en de minst belangrijke plaats onderaan komt te liggen?

De samenhang tussen de aldus verkregen rangorde van plaatsen en de standaardrangschikking, die op grond van inwonertal en voorzieningenniveau werd vastgesteld (zie Bijlage III), werd voor iedere respondent afzonderlijk berekend met behulp van de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman. De formule hiervan is als volgt:

$$r_s = 1 - \frac{6R}{n(n^2 - 1)}$$

waarbij

R is de som van de kwadraten van de verschillen in rangnummers tussen de volgorde die de respondent opstelde en de standaardrangschikking.

n is het aantal rangnummers variërend per onderzoeksgebied van 10 tot 12 (zie Bijlage III).

Deze rangcorrelatiecoëfficiënt werd geacht de index van de omvang van de sociale horizon van de respondent te zijn.

Teneinde vast te stellen, of deze grootte inderdaad als een indikator van de sociale horizon in de hierboven omschreven zin mocht worden beschouwd werd de samenhang tussen de sociale horizon en de communicatie met de buitenwereld nagegaan. Deze validiteitstoetsing is de methode van de 'independent criteria' (GOODE and HATT, 1952, pp. 238-239). Wij hebben deze samenhang verondersteld, omdat het participeren van plattelandsbewoners in verschijnselen in de buitenlokale samenleving over het algemeen tot een verruiming van de sociale horizon zal leiden. De toetsing werd uitgevoerd door per onderzoeksgebied de product-moment-correlatiecoëfficiënt te berekenen tussen de scores op de schaal voor de communicatie met de buitenwereld enerzijds en de sommen van de kwadraten van de verschillen in rangnummers tussen de volgorde die de respondent opgaf en de standaardrangschikking anderzijds (R). Dit betekent, dat hoe hoger een respondent scoorde op de schaal voor de communicatie met de buitenwereld, des te lager zijn R zou moeten zijn.

Er kon worden aangetoond, dat in alle onderzoeksgebieden tussen de communicatie met de buitenwereld en het hebben van een beperkte sociale horizon inderdaad een negatief verband bestaat; Kleiweidestreek: $r = -0,13$, noordelijke Achterhoek: $r = -0,46$, Alblasserwaard: $r = -0,08^{13}$ en N.O. Noord-

¹³ Niet significant.

Brabant: $r = -0,34$. De lage waarden van de correlatiecoëfficiënt, met name in de Kleiweidestreek en de Alblasserwaard vormen echter een duidelijke aanwijzing, dat communicatie met de buitenwereld en sociale horizon geen aan elkaar identieke verschijnselen zijn, anders gezegd, dat de omvang van de sociale horizon niet gemeten kan worden met de schaal voor de communicatie met de buitenwereld. Naast de communicatie met de buitenwereld oefenen ongetwijfeld andere factoren een meer of minder sterke positieve dan wel negatieve invloed uit op de grootte van de sociale horizon van een individu.

8. DE ONDERZOEKGEBIEDEN

De ruimtelijke structuur van ons friese onderzoekgebied, omvattende de gemeenten Baarderadeel, Bolsward, Hennaarderadeel en Wonseradeel, is in zeer sterke mate bepaald door het voorkomen van de primitieve blokverkaveling (de zg. Blockflur) met het daarmee samenhangende nederzettingstype van het terpdorp, het terpgehucht en één- of twee-boerderijenterpen met daarnaast andere verspreide bebouwing. Er kan worden aangenomen, dat de meeste kernen in dit gebied zijn ontstaan in de eerste eeuwen van onze jaartelling. In de delen van het onderzoekgebied die in latere tijden zijn drooggelegd – een deel van de friese Middellzee in de Middeleeuwen en de Makkumermeer- en Parregaastermeerpolder in de 19e eeuw – zijn geen dorpen of gehuchten gesticht.

Vrijwel alle dorpen in dit gebied en natuurlijk ook de stad Bolsward hebben een of meer kerken. De dorpen Hartwerd en Hennaard, waar vroeger wel kerken hebben gestaan, moeten het echter nu met een klokkestoel en een kerkhof stellen. Ten tijde van de materiaalverzameling voor het onderzoek werd de klok in Hartwerd iedere dag drie keer geluid en werden ieder jaar op het kerkhof enkele inwoners van Hartwerd begraven. Het dorp Greonterp heeft eveneens geen kerk meer, maar nog wel een toren, terwijl het inmiddels tot een gehucht 'gedegradeerde' Schillaard ook nog slechts de toren van de vroeger aanwezige kerk bezit.

Het nederzettingenpatroon in de noordelijke Achterhoek (gemeenten Borculo, Laren, Lochem, Ruurlo en Vorden) is in belangrijke mate afhankelijk van het gemengd voorkomen van de strokenverkaveling zonder bewoning op de kavels en de kampontginningen. Daar de enk- of es-complexen en de groenlanden in dit gebied van kleine tot zeer kleine omvang zijn kwam mede door de vele kampontginningen (de 'brinken') in de vroege Middeleeuwen hier een cultuurlandschap tot stand dat ook nu nog wordt gekenmerkt door een sterk verspreide bewoning. De oudste lokale samenlevingsvorm is in dit gebied de buurtschap. Temidden van de vele buurtschappen ontstond in een latere periode, toen dit gebied werd gekerstend, een klein aantal bevolkingsconcentraties rond de hoofdkerk van een parochie, die steeds verscheidene buurtschappen omvatte. Een tweetal van deze aldus gestichte dorpen, namelijk Borculo en Lochem, kreeg resp. in de 13e en 14e eeuw stadsrecht.

Enkele complexen woeste grond van betrekkelijk grote omvang, zoals het Ruurlosche Broek en het Larensche Veld, werden tegen het einde van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw in cultuur gebracht. Alleen in het Ruurlosche Broek leidde de ontginning tot het ontstaan van een bevolkingsconcentratie van enige omvang, temidden waarvan een rooms-katholieke kerk werd gesticht: Mariënveld. In de buurtschap Kranenburg ten oosten van Vorden werd eveneens in de 19e eeuw een rooms-katholieke kerk gebouwd. Beide kernen staan te boek als buurtschappen en worden door de bevolking ook als zodanig beschouwd. Opvallend is, dat in 12 van de 48 buurtschappen in het onderzoekgebied in de Achterhoek een lagere school staat.

Als het 'sluitstuk' van de opstrekken heerdenverkaveling hebben alle kernen in het onderzoekgebied in de Alblasserwaard de vorm van een langgerekte nederzetting, uitgezonderd de stadjes Nieuwpoort en Ameide. Zoals tabel 47 (blz. 175) laat zien, zijn al deze langgerekte nederzettingen geen streekdorpen. Meer dan de helft van het totale aantal plattelandskernen in dit onderzoekgebied heeft de status van gehucht of buurt. In laatstgenoemde kernen is geen kerk aanwezig. Er kan worden aangenomen, dat de ontginning van dit veengebied met het daarmee gepaard gaande ontstaan van de kernen voornamelijk tussen 1100 en 1400 heeft plaats gehad (SCHAKEL, 1963, p. 22). Dit is in overeenstemming met het feit, dat blijkens de kaart van de kerkelijke indeling omstreeks 1550 uit de Geschiedkundige Atlas van Nederland in vrijwel alle nederzettingen die nu als dorp of stadje worden beschouwd een parochiekerk stond. In Laagblokland stond toentertijd een kapel en Peursum komt op de kaart niet voor.

Het brabantse onderzoekgebied valt qua ontstaanswijze van de daarin gelegen plattelandskernen hoofdzakelijk in twee delen uiteen. In het eerste (deel-)gebied, dat een hoefijzerachtige vorm heeft en bestaat uit de westelijke delen van het grondgebied van de gemeenten Boekel en Uden, de gehele gemeenten Zeeland en Haps en de oostelijke delen van het grondgebied van de gemeenten Mill en St. Hubert, Wanroy en Oploo, St. Anthonis en Ledeacker, liggen nederzettingen die wat betreft hun omvang en aantal en de vorm van de daartoe behorende bevolkingsconcentraties in zeer sterke mate afhankelijk zijn van het gemengd voorkomen van de strokenverkaveling zonder bewoning op de kavels en de kamptonginningen.

Hoewel de ruggegraat van het cultuurlandschap in dit deel van het brabantse onderzoekgebied door het gemengd voorkomen van beide historische verkavelingstypen in wezen gelijk is aan dat in het onderzoekgebied in de noordelijke Achterhoek, vertoont het nederzettingenpatroon evenwel duidelijke verschillen. Het aantal plattelandskernen (dorpen, gehuchten en buurten) is in het oude zandgebied in het noord-oosten van Noord-Brabant naar verhouding aanzienlijk groter en de gemiddelde grootte van het dorpsgebied duidelijk kleiner dan in de noordelijke Achterhoek (zie tabel 47). Dit vindt voornamelijk zijn oorzaak in het feit, dat in het eerstgenoemde gebied in de Middeleeuwen op veel grotere schaal kamptonginningen hebben plaats gehad (zie ook hoofdstuk 3, blz. 35). Dit had enerzijds tot gevolg, dat de oorspronkelijke bewoningskernen van 'uitlopers' met benamingen als 'straat', 'kant', 'eind', 'hoek' en 'wijk' werden voorzien, waardoor de bevolkingsconcentraties min of meer de vorm van een spinnweb kregen (Boekel, Uden, Wanroy, Oploo en St. Anthonis), anderzijds dat nieuwe bevolkingsconcentraties ontstonden waarvan sommige door de oprichting van een zelfstandige parochie de status van dorp verwierven, nadat aanvankelijk in de meeste gevallen de kerkelijke bediening in een kapel vanuit een in een oudere bewoningskern gevestigde parochiekerk zal hebben plaats gevonden (zie ook hoofdstuk 3, blz. 38). Voorbeelden van laatstgenoemde ontstaanswijze zijn zeer waarschijnlijk de dorpen Ledeacker, Langenboom, Rijkevoort en Zeeland. De 'promotie' van gehuchten en buurten in het verleden

tot dorpen als gevolg van de oprichting van een zelfstandige kerkelijke gemeente die blijkens tabel 1 (blz. 36) in Noord-Brabant meer dan in alle andere provincies heeft plaats gehad, is in het onderhavige deelgebied in een nog groter aantal gevallen geschied. Volgens bovengenoemde kaart van de kerkelijke indeling stond omstreeks 1550 in slechts 4 van de 14 plattelandskernen in het oude zandgebied die momenteel als dorp te boek staan, een parochiekerk, terwijl 8 kernen toentertijd over een kapel beschikten.

Het overige deel van het brabantse onderzoekgebied dat binnen het 'hoefijzer' is gelegen, maakt deel uit van de Peel. De ontginningen in dit gebied in de afgelopen honderd jaar hebben geleid tot het ontstaan van 5 nederzettingen die op de jongste na (Landhorst, dat eerst in 1962 een zelfstandige parochie werd) door de bevolking als dorpen worden beschouwd. De Peeldorpen Venhorst, Odiliapeel, Wilbertoord en Westerbeek en het gehucht Landhorst, welke kernen alle in de twintigste eeuw werden gesticht, hebben hun ontstaan vooral te danken aan het feit, dat de afstanden tot de kerk, school en andere elementen voor de primaire verzorging in de randdorpen voor de bewoners van de ontgonnen gebieden te groot waren (EGELIE, 1955, p. 32). Verder heeft zeer vermoedelijk ook het feit dat de eerste bewoners grotendeels tot de lagere sociale lagen van de samenlevingen van de randdorpen behoorden bij de stichting van deze zelfstandige kernen een rol gespeeld.

Aan het einde gekomen van deze summiere beschrijving van de ruimtelijke structuur van de vier gebieden waar wij het onderzoek naar het reageren op de schaalvergroting hebben uitgevoerd, en in het bijzonder van het ontstaan van de nederzettingen in deze gebieden geven wij in tabel 47 een overzicht van enige kenmerken van deze structuur.

Deze tabel laat duidelijk zien, hoe de uiteenlopende historisch-geografische ontwikkeling tot grote verschillen in het nederzettingenpatroon in de vier onderzoekgebieden heeft geleid. De Kleiweidestreek is het gebied met een zeer groot aantal dorpen die, zoals in tabel 48 (zie blz. 176) is te zien, in overwegende mate weinig tot zeer weinig inwoners tellen. In de noordelijke Achterhoek komt op een ongeveer gelijke oppervlakte land slechts een zesde van het aantal dorpen voor dat wij in de friese Kleiweidestreek aantreffen. Verder blijkt bijna de helft van de bevolking in het gelderse onderzoekgebied in verspreide bebouwing te wonen. Er zijn in samenhang met het grote aantal verspreid wonenden en het kleine aantal dorpen in dit gebied veel gehuchten en buurten (buurtschappen) per dorp. In het agrarisch middengebied van de Alblasserwaard valt naast het betrekkelijk grote aantal (kleine) dorpen het zeer lage percentage in verspreide huizen wonenden op. Dit vindt zijn oorzaak in het feit, dat de bewoners van de streekdorpen en -gehuchten volgens de ambtelijke statistiek worden beschouwd in kernen, d.w.z. bevolkingsconcentraties, te wonen. Vanwege de totaal verschillende ontstaanswijze van het nederzettingenpatroon in de beide genoemde delen van het brabantse onderzoekgebied hebben wij in tabel 47 de kenmerken ook voor deze deelgebieden afzonderlijk weergegeven. Daardoor zien wij, dat het oude zandgebied met betrekking tot zijn huidige nederzettingenpatroon in niet geringe mate verschilt van dat in de noordelijke

TABEL 47. Enige kenmerken van de ruimtelijke structuur van de 4 onderzoeksgebieden.

Onderzoekgebied	Opp. in ha land	Aantal dorpen (incl. stadjes)	Gem. grootte dorpsgeb. in ha	Totaal aantal geh. en buurten	Aantal geh. en bu. per dorp	Percentage van de bevolking wonend in:	
						concen- traties	verspr. huizen
Kleiwedestreek	31.385	58	541	145	2,5	82,7	17,3
N. Achterhoek	30.559	9	3.395	48	5,3	50,6	49,4
Alblasserwaard	18.950	21	902	25	1,2	97,0	3,0
N.O. Noord-Brabant	30.746	18	1.708	66	3,7	—	—
w.v. Zandgebied	± 20.000	14	± 1.400	65	4,6	80,0	20,0
Peelgebied	± 10.000	4	± 2.500	1	—	27,7	72,3

Bron: E. Heger, loc. cit.
C.B.S., Volkstelling 1960.

Achterhoek, hoewel in beide gebieden, zoals in het voorgaande werd opgemerkt, het gemengd voorkomen van esverkaveling en kamptontginningen aan het nederzettingenpatroon ten grondslag ligt. In het Peelgebied is de gemiddelde omvang van het dorpsgebied vrij groot, terwijl het aantal bewoners dat deel uitmaakt van bevolkingsconcentraties naar verhouding gering is. Hierin zien wij tot uiting komen, dat de dorpskernen in de Peel eerst in de laatste decennia tot ontwikkeling zijn gekomen. Zij zijn uitgesproken agrarische verzorgingskernen en dan ook nog slechts voor de voorziening in een gedeelte van de dagelijkse levensbehoeften van de in de betreffende dorpsgebieden wonende bevolking. Voor de bevrediging van de overige primaire levensbehoeften zijn de Peelbewoners (nog?) op de randdorpen aangewezen. Eerst in recente jaren ondergaan de bevolkingsconcentraties van de Peeldorpen, m.n. Odiliapeel, Venhorst en Wilbertoord enige uitbreiding die voornamelijk wordt veroorzaakt door de vestiging van rustende boeren die het gebied waar zij eertijds hebben gepionierd niet willen verlaten.

TABEL 48. De ontwikkeling van het aantal inwoners van dorpskernen en gehuchten naar grootteklasse en in de gebieden met verspreide huizen, in de 4 onderzoekgebieden in de periode 1947-1960, in procenten.

Grootte- klasse	Kleiweidestreek						N. Achterhoek									
	dorpsk.		gehuchten		v.h.		dorpsk.		gehuchten		v.h.					
	aant.	%	aant.	%			aant.	%	aant.	%						
< 100	13	—	8.9	3	—	13.3	—	—	—	1	—	5.3	—			
100— 250	15	—	10.4	—	—	—	—	3	+	119.4	—	—	—			
250— 500	19	—	2.2	—	—	—	—	2	—	0.0	—	—	—			
500— 1.000	5	+	2.1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
1.000— 2.000	2	+	3.1	—	—	—	—	2	+	45.2	—	—	—			
2.000— 5.000	1	+	15.8	—	—	—	—	1	+	38.9	—	—	—			
5.000—10.000	1	+	13.0	—	—	—	—	1	+	18.0	—	—	—			
Verspr. huizen	—	—	—	—	—	17.2	—	—	—	—	—	—	— 3.1			

Grootte- klasse	Alblasserwaard						N.O. Noord-Brabant					
	dorpsk.		gehuchten		v.h.	dorpsk.		gehuchten		v.h.		
	aant.	%	aant.	%		aant.	%	aant.	%			
< 100	—	—	4	+ 29.9	—	—	—	—	—	—		
100— 250	—	—	6	— 4.1	—	4	+ 95.8	—	—	—		
250— 500	7	+ 11.4	3	— 7.0	—	4	+ 8.9	2	+ 45.5	—		
500— 1.000	7	+ 14.2	3	+ 2.2	—	7	+ 46.4	1	+ 30.4	—		
1.000— 2.000	6	+ 5.8	—	—	—	2	+ 43.2	—	—	—		
2.000— 5.000	—	—	—	—	—	1	+ 88.7	—	—	—		
5.000—10.000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Verspr. huizen	—	—	—	—	+ 3.5	—	—	—	—	+ 3.0		

Wat betreft de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van de dorpskernen, gehuchten en buurten en de gebieden met verspreide huizen in de vier onderzoekgebieden verwijzen wij naar tabel 48, waarin tevens de spreiding van de twee onderscheiden categorieën van bevolkingsconcentraties naar grootteklasse is weergegeven.

Uit deze tabel blijkt, dat met uitzondering van de Kleiweidestreek in Friesland geen duidelijk beeld kan worden verkregen van de verschuivingen in de ruimtelijke spreiding van de bevolking in de onderzoekgebieden. Met name in de noordelijke Achterhoek en N.O. Noord-Brabant is een aantal kleine dorpen die in de periode 1947-1960 een zeer sterke groei te zien hebben gegeven. Zelfs enkele gehuchten, die uiteraard van geringe omvang zijn, in de Alblasserwaard en N.O. Noord-Brabant zijn, althans in de genoemde periode, niet onbeduidend in inwonertal toegenomen.

Dit overzicht van de bevolkingsontwikkeling naar kerngrootte in de jaren 1947-1960 toont aan, dat de ontwikkeling in onze onderzoekgebieden als geheel, uitgezonderd de Kleiweidestreek in Friesland, niet kenmerkend is voor de concentratie van de plattelandsbevolking in grotere kernen die, zoals in 4.1 uitvoerig is behandeld, in veel plattelandsgebieden zowel in Nederland als elders in de westerse gebieden plaats heeft. Verscheidenheid ook op dit punt heeft een belangrijke rol gespeeld bij de keuze van de gebieden waar wij het onderzoek naar de reactie op de schaalvergroting zouden uitvoeren.

Daar in tabel 48 een beeld is gegeven van de bevolkingsontwikkeling over de periode 1947-1960, rijst de vraag, hoe deze ontwikkeling in de jaren zestig is verlopen. Voor het friese onderzoekgebied hebben wij dit kunnen nagaan, dank zij het feit dat de bevolkingsadministratie van de in dit gebied gelegen gemeenten beschikt over de gegevens inzake de aantallen inwoners per dorpsgebied op 1 januari van ieder jaar.

TABEL 49. De ontwikkeling van de bevolkingsomvang in de dorpsgebieden van de gemeenten Baarderadeel, Bolsward, Hennaarderadeel en Wonseradeel, naar grootteklasse, in de periode 1960-1970.

Grootteklasse	Aantal dorpsgeb.	Totaal aantal inwoners		Af- of toe- name in %
		1-1-1960	1-1-1970	
< 100	4	311	224	-28,0
100- 250	23	3870	3219	-16,8
250- 500	14	5197	4588	-11,7
500- 1.000	10	6421	6093	- 5,1
1.000- 2.000	3	4153	4109	- 1,1
2.000- 5.000	1	2631	2822	+ 7,3
5.000-10.000	1	8325	9247	+11,1

Bron: Opgave van de gemeentebesturen.

Het blijkt, dat in het friese onderzoekgebied de concentratie van de bevolking in de afgelopen tien jaar aanzienlijk groter is geweest dan in de periode 1947-

1960. Niet alleen was de afname van het aantal inwoners in de plattelandskernen met minder dan 500 inwoners in de eerstgenoemde periode ruim twee keer zo groot als in de jaren 1947-1960, maar ook geven de dorpen met een inwonertal tussen 500 en 2.000 in de jaren zestig gemiddeld een daling van de bevolkingsomvang te zien, terwijl zij in de periode 1947-1960 over het geheel genomen nog in geringe mate waren gegroeid. Het feit, dat de gegevens over de periode 1947-1960 betrekking hebben op dorpskernen en die betreffende de jaren 1960-1970 op dorpsgebieden (dus naast de dorpskern ook de tot het dorpsgebied behorende gehuchten en verspreide bebouwing) kan aan deze constatering nauwelijks afbreuk doen, omdat blijktens tabel 47 in de Kleiweidestreek slechts 17% van de bevolking in verspreide huizen woont.

Er kan worden vastgesteld, dat in ieder geval in het onderzoeksgebied in Friesland duidelijk sprake is van een fysieke schaalvergroting en dat in de noordelijke Achterhoek enkele buurtschappen en de verspreide bebouwing, in de Alblasserwaard verscheidene gehuchten en in N.O. Noord-Brabant een enkel klein dorp en een aantal gebieden met verspreide huizen teruglopen in bevolkingsomvang.

Onder het begrip schaalvergroting, dat in het tweede deel van onze probleemstelling voorkomt – hoe en waarom reageren plattelandsbewoners op het proces van schaalvergroting – verstaan wij niet alleen de wijzigingen in de spreiding van de bevolking (het fysieke aspect), maar ook de veranderende spreiding van de voorzieningen (het structurele aspect). Met betrekking tot de vraag, welke wijzigingen in de spreiding van de voorzieningen in de vier onderzoeksgebieden optreden kunnen wij verwijzen naar 5.2, 5.5 en 5.7, in welke paragrafen de ontwikkelingen van de verzorgende middenstand, het primaire verenigingsleven en de overige voorzieningen in de periode 1950-1963 in de kernen van verschillende grootte, gelegen in de vier onderzoeksgebieden, uitvoerig zijn beschreven. Wij mogen hier volstaan met te releveren, dat in grote lijnen in alle onderzoeksgebieden met betrekking tot het verzorgende apparaat in meer of mindere mate een schaalvergroting plaats heeft, d.w.z. de kleine kernen over het algemeen een verlies aan verzorgende functie vertonen, terwijl de grotere plattelandskernen minstens in vergelijking met de kleine dorpen en gehuchten een duidelijke functiewinst te zien geven.

9. STREEKKENNERS OVER SCHAAALVERGROTING EN DORPSBINDING

9.1. INLEIDING

In dit hoofdstuk zullen wij ons bezighouden met enkele onderwerpen die door ongeveer 150 streekkenners in de vier onderzoekgebieden in de informele interviews zijn aangesneden. Wij menen er goed aan te doen hier een afzonderlijk hoofdstuk aan te wijden, omdat de resultaten van deze interviews, zoals in 7.3 reeds is uiteengezet, een zeer belangrijke rol in het onderzoek naar de reactie van plattelandsbewoners op het proces van schaalvergroting hebben gespeeld.

Bij de keuze van de onderwerpen die in het volgende zullen worden behandeld hebben wij ons laten leiden door de voorlopige hypothesen die in 6.1 en 6.3 werden gesteld. Dat heeft tot gevolg, dat wij in dit hoofdstuk de streekkenners aan het woord zullen laten over en onze eigen beschouwingen over hun uitlatingen zullen wijden aan de volgende themata:

- a. de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie in verband met de veranderingen in de verzorgende functie van de betreffende plattelandskernen;
- b. de emotionele verbondenheid van de plattelandsbewoners met de lokale samenleving;
- c. de wijze waarop deze emotionele verbondenheid zich manifesteert met betrekking tot het gebruikmaken van lokale verzorgingselementen;
- d. factoren die van invloed zijn op het verschijnsel dorpsbinding.

Deze onderwerpen zullen betreffende ieder onderzoekgebied afzonderlijk aan de orde worden gesteld. In de slotparagraaf van dit hoofdstuk zullen wij op basis van de beschouwingen over de gesprekken met de streekkenners de definitieve hypothesen formuleren, die als uitgangspunt hebben gediend voor het verdere verloop van het onderzoek naar de reactie op de schaalvergroting.

9.2. KLEIWEIDESTREEK

De streekkenners in de friese Kleiweidestreek bleken over het algemeen een vrij negatief oordeel te hebben over de verzorgende functie van hun eigen dorp. In de grotere kernen, zoals Witmarsum, Wommels, Arum, Pingjum en Winsum was men in dit opzicht nog wel tevreden, maar in de overige dorpen had men weinig goede woorden voor het verzorgende apparaat over.

„Wij hebben hier twee bakkers . . . armoede. Een bakt er nog zelf. Zijn brood is niet te eten, maar wij kopen uit medelijden’.

„Maar als ik dan soms in Leeuwarden kom en ik zie dezelfde spullen voor dezelfde prijs, maar eerste kwaliteit, dan denk ik wel eens: wij worden bij de poot genomen’.

De eerste uitspraak geeft aan, dat de dorpsmiddenstand, hoewel zij producten van minder goede kwaliteit aanbiedt, desondanks op irrationele gronden wordt gesteund. Hier geldt het motief, dat deze man ook moet leven. Andere overwegingen, zowel van rationele als irrationele aard, spelen ook een rol. Zoals uit de volgende uitspraken blijkt, wordt niet altijd de dorps solidariteit als drijfveer genoemd om van de plaatselijke middenstand de benodigde artikelen te betrekken.

„De service die zo'n man (de dorpswinkelier) geeft moet je ook waarderen . . . tot op zekere hoogte'.

„Hij (de man van de respondente) eet liever slechter brood dan de dorpsbakker te kort te doen'.

In deze uitspraak is duidelijk de dorps solidariteit aan het woord. Een meer rationeel motief voor steun aan de dorpsmiddenstand komt in de volgende uitlating naar voren, hoewel het lokale centrisme er ook in is te beluisteren.

„Ik ben zo coöperatief als de pest, maar ik ben ertegen, als de coöperatie hier een winkel zou plaatsen, omdat als er iets te doen is, die winkel niets geeft en de zelfstandige winkelier wel'.

Wat de verzorging door plaatselijke ambachtsbedrijven betreft, zij opgemerkt, dat de boeren die onder dorpen horen waar deze bedrijven aan het verdwijnen zijn, steeds meer op zichzelf zijn aangewezen voor het opknappen van kleinere karweitjes. Voor dit soort zaken wordt het namelijk te duur om iemand uit een grotere kern te laten komen. In dit licht moet waarschijnlijk ook het succes van de „Doe het zelf"-zaak in verfartikelen te Weidum worden gezien. Men mag verwachten, dat in de toekomst de ontwikkeling nog veel verder in de richting van 'Help yourself' zal gaan.

De gesprekken met de streekkenners in de Kleiweidestreek hebben bij ons de indruk gewekt, dat de bevolking in dit gebied aan een verzorgingsstructuur op grotere schaal dan die van het eigen dorp in mentaal opzicht over het algemeen nog niet toe is. Enerzijds zijn de bewoners van dit gebied, met name in de kleinere dorpen, niet tevreden over de verzorgende middenstands- en ambachtsbedrijven, anderzijds heeft het gestegen behoefteniveau vermoedelijk als gevolg van een nog sterk heersend lokaal centrisme, nog niet geleid tot een volledige heroriëntatie in de koopgewoonten op de grotere kernen.

Wat betreft de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving kwam bij de informele interviews in de Kleiweidestreek naar voren, dat over het algemeen het eigen dorp als sociale eenheid voor de bewoners van dit gebied een grote betekenis heeft.

Een van de streekkenners verwoorde deze dorpsbinding als volgt:

„ . . . want als je langs elkaar heen leeft op zo'n dorpje, nou ja, dan kun je net zo goed in de stad wonen'.

Een andere deed het met de volgende uitlating:

„ik heb al gezegd, wij hebben hier praktisch gebrek aan alles, maar een dorpsgemeenschap . . . tot en met'.

Vooral in de kleinere dorpen wordt de samenleving waar iedereen ieder kent op hoge prijs gesteld. Verschillen in sociale status en levensbeschouwing schij-

nen daar veel minder gewicht in de schaal te leggen dan in de grotere dorpen.

Slechts door een enkele informant werden de intensieve sociale relaties in het kleine dorp, die bovendien een sterk persoonlijk karakter dragen, minder gewaardeerd. Iemand bracht dat als volgt naar voren:

„Het is mij hier allemaal een net even te benauwde boel. Je bent in die grotere plaatsen net even iets vrijer; ja dat is het woord . . . je bent er iets vrijer dan in zo'n klein dorpje'.

Hoewel op een enkele uitzondering na het sociale klimaat in het eigen dorp hoog werd aangeslagen, kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken, dat dit in veel gevallen geïdealiseerd wordt. De indruk bestaat, dat hoewel de dorpsbewoners niet onverschillig staan tegenover het sociale leven in het dorp, als gevolg van de maatschappelijke ontwikkeling zij er zich niet meer zo sterk bij betrokken voelen als vroeger. Bij dorpsmanifestaties staat iedere dorpsbewoner er nog wel achter, maar men is wel min of meer gereserveerd. Men is er eerder passief dan actief bij betrokken: hoe zal het aflopen? Het geheel wordt als het ware nog door slechts enkele mensen gedragen. Enkele uitspraken doen vermoeden, dat deze gereserveerde houding die gewoonlijk nog slechts latent aanwezig is, in de toekomst duidelijker en meer algemeen aan het licht zal treden.

„Wat zegt mij tenslotte Wons? In heb er mijn werk, goed . . . maar ik heb een auto voor de deur staan en als ik ergens heen wil gaan, dan ga ik, dan zeg ik: d à à g Wons'.

„Met kunst en vliegwerk versier je nog iets, maar het wordt ieder jaar minder'.

„Soms denk ik wel eens: laat ze allemaal maar in hun vet gaar stomen'.

Voorlopig zijn er nog vele plattelandsbewoners in de Kleiweidestreek voor wie, zoals gezegd, het dorp als sociale eenheid nog veel betekent. Wat wij in de informele interviews te horen kregen, wekte evenwel de indruk dat er in de sterkte van deze dorpsbinding wel degelijk verschillen bestaan. Op de eerste plaats, wij duiden daar reeds op, werden verschillen in de sterkte van de dorpsbinding vermoed tussen kleinere en grotere dorpen. In laatstgenoemde dorpen zouden de scheidslijnen tussen verschillende levensbeschouwelijke groepen en ook die tussen groepen met uiteenlopend sociaal prestige de emotionele betrokkenheid van de bewoners op het dorp als geheel in ongunstige zin beïnvloeden.

Ook kregen wij de indruk, dat ten aanzien van de intensiteit van de dorpsbinding de leeftijd een belangrijke rol speelt. Oudere mensen hebben in hun dorp veel „doorleefd'. Zij zijn er in veel gevallen geboren, hebben er schoolgegaan, zijn er getrouwd, hebben er kinderen gekregen, enz. Een informant zei o.m.:

„Dat brengt de leeftijd mee; ik was toen ik hier pas kwam wonen ook geen Allingawierder'.

Het laat zich dan ook gemakkelijk indenken, dat de jongeren minder aan hun dorp gehecht zijn dan de ouderen. Daar komt nog bij, dat door de moderne verkeersmiddelen de jongeren in de meeste dorpen al op jonge leeftijd met de woon- en leefomstandigheden in andere plaatsen worden geconfronteerd. Hierdoor worden zij als het ware van hun eigen dorp „afgeleid'. Bovendien wordt

daardoor de kans groter dat zij ook buiten hun dorp een huwelijkspartner vinden, die in sommige gevallen ook niet in het dorp wil wonen.

Verder werden wij door de interviews gewezen op het vermoedelijk bestaan van een verschil in dorpsbinding tussen boeren en niet-boeren. In grotere dorpen zouden de boeren minder en in kleinere dorpen juist meer in emotionele zin op hun dorp betrokken zijn dan hun dorpsgenoten die niet tot hun beroepsgroepering behoren. Boeren zouden zich in grotere dorpen minder met het dorp kunnen vereenzelvigen dan de niet-boeren omdat zij in deze dorpen een minderheid zouden vormen. Een niet-agrarische inwoner van Weidum sprekend over de boeren rond de kleine dorpen Jellum en Beers zei in dit verband:

„Men mag niet in dat leventje komen en in Weidum is dat al heel anders, . . . dat heeft al meer een burgerbevolking”.

Ook de structuur van het leiderschap zou van belang zijn voor de binding van de bewoners met hun dorp. In sommige dorpen, zoals Jellum, Beers en Oosterwierum zou blijkens de mededelingen gedaan in de interviews nog sprake zijn van een leiderschap dat bij één figuur of een zeer klein aantal personen in het dorp zou berusten. Deze min of meer monolietische leiderschapsstructuur zou ook een patriarchaal karakter dragen. Iemand in een van bovengenoemde dorpen drukte zich als volgt uit:

„Als deze man (een boer) op de vergadering kucht om het woord te nemen, dan ben ik nergens meer. Dan ben ik nog slechts het kleine schoolmeestertje”.

In de meeste dorpen zou evenwel een veel meer gedifferentieerde leiderschapsstructuur bestaan, waarbij een betrekkelijk groot aantal personen leidersposities innemen in verschillende sub-groepen en/of ten aanzien van min of meer afzonderlijke terreinen in de lokale samenleving. Terwijl in de dorpen met een min of meer „éénhoofdige” leiding de emotionele verbondenheid van de bewoners met hun dorp groot zou zijn, vooral wanneer deze dorpen in sterke mate aan functieverlies zouden lijden, leek de veronderstelling gerechtvaardigd, dat in de dorpen met een groot aantal min of meer gespecialiseerde leidersfiguren een geringere mate van dorpsbinding zou bestaan. Op grond van de informele interviews ontstond de indruk, dat laatstgenoemde situatie in alle grotere dorpen zou voorkomen, terwijl in de kleinere dorpen bij de bewoners een sterker lokaal centrisme eerst dan zou worden aangetroffen, als slechts enkele personen leidersposities bekleden en als er van een duidelijk functieverlies sprake zou zijn. Het vermoeden rees, dat juist in de allerkleinste dorpen die weinig meer te verliezen hadden, ook het leiderschap zijn monolietische structuur zou verloren hebben. Een aanzienlijk kleinere dorpsbinding bij de bewoners in deze dorpen zou hiermee gepaard gaan.

De betrokkenheid op het eigen dorp als sociale eenheid zou op grond van de beschouwingen in het voorgaande (vooral in 5.3) moeten blijken uit de houding die men inneemt tegenover de dorpschool. Uit de interviews kwam duidelijk naar voren dat de lagere school in de dorpsgemeenschap een belangrijke plaats inneemt. De meeste kernen in het friese onderzoeksgebied hebben een of meer lagere scholen, waarvan het grootste deel gedurende de afgelopen jaren een te-

ruggang in aantal leerlingen vertoont. Omdat het verdwijnen van de lagere school als een ernstig verlies voor het dorp wordt beschouwd, tracht men de school zo sterk mogelijk te houden. Over de drie-mansschool in Schettens die afbrokkelt zei een respondent:

, . . . maar een twee-mansschool houden wij wel in stand'.

Men stuurt zijn kinderen dan ook naar de dorpsschool, ook als men niet tevreden is over het peil van het onderwijs dat daar wordt gegeven. Men voelt zich aan het dorp verplicht aldus te handelen, zoals iemand dat uitdrukte:

„Dat kan men niet anders doen, want dan zou men zijn eigen dorp nekken'.

Het lijkt voor de hand te liggen dat de betreffende dorpsbewoners hierbij onder de druk van de groep handelen. Een inwoner van Wons stuurt zijn kinderen naar de dorpsschool, ondanks het feit dat hij niet tevreden is over het gehalte van het daar gegeven onderwijs. Hoewel hij liever over deze materie niet wenste te praten, stelt hij toch, dat hij eigenlijk voorstander is van een schoolbussysteem, waardoor de kinderen onderwijs van betere kwaliteit zouden kunnen volgen, maar dan zou ieder die hiervoor in het dorp in aanmerking komt, er ook aan mee moeten doen.

Er zijn echter blijkens sommige mededelingen ook anderen, die zich van deze groepsnorm, zijn kinderen naar de dorpsschool te sturen, min of meer distantiëren. Een jonge boer die zelf op een stadsschool was geweest zei het volgende:

„Als ik nu mezelf naga. Toen ik er op school (in de stad) kwam vanaf dit dorpsschooltje in Parrega . . . mijnheer ik sloop langs de schutting, opdat ze me maar niet zouden zien. Ik was als de dood voor de stadsmensen. Ik wist niet hoe ik kijken moest, ik wist niet wat ik doen moest, ik wist niet hoe ik me houden moest, ik wist helemaal niks en daarom ben ik er voor om de kinderen van een dorp op een school in de stad te doen. Zij leren daar nog iets meer dan tweemaal twee is vier'.

Er kan worden aangenomen, dat er meer ouders in de friese dorpen zijn die ontevreden zijn over het onderwijs op de lagere school in het eigen dorp. In verband met de sterk toegenomen belangstelling voor het voortgezet onderwijs, zal deze ontevredenheid waarschijnlijk steeds algemener worden. Daar het bovendien zich laat aanzien, dat de sociale bindingen in de dorpsamenleving minder hecht zullen worden, mag men aannemen, dat de bestaansbasis van veel scholen, met name in de kleinere dorpen, in de toekomst nog veel verder zal worden ondermijnd.

In overeenstemming met hetgeen op grond van de interviews onder verenigingsfunctionarissen in 5.5 kon worden gesteld, kwam ook in de informele interviews, waarin de problematiek van de kleine plattelandskernen in zijn algemeenheid werd besproken, naar voren, dat het verenigingsleven in veel friese dorpen een achteruitgang vertoont. Door combinatie van verenigingen en min of meer kunstmatige opwekking van enthousiasme slaagt men er soms in een verdere achteruitgang tegen te houden. Over de situatie op het gebied van het jongerenverenigingsleven in een dorp merkte een interviewee op:

, . . . maar nu hebben ze het gecombineerd met de meisjes en nu zijn ze weer gered'.

Een andere respondent was minder optimistisch. Het enthousiasme besprekend waarmee voor Jellum-Beers een dorps huis tot stand kwam, zei hij:

„Ze kunnen dat nu nog allemaal redden, maar als de nood komt, verdwijnt het (bedoeld wordt het enthousiasme) en die nood, die komt er. Dat geef ik U op een briefje”.

Men probeert binnen het eigen dorpsverband het verenigingsleven op peil te houden en voelt er in het algemeen niet voor om op het gebied van het verenigingsleven met andere dorpen samen te werken, behalve in de gevallen, waar dit van oudsher al gebeurt, zoals in de z.g. tweelingdorpen. Wij hebben de indruk, dat dit ontbreken van de bereidheid tot samenwerking niet zo zeer voortkomt uit onwil, maar veeleer zijn oorzaak vindt in het feit, dat men mentaal (nog) niet in staat is tot het scheppen van organisaties die verschillende sociaal-ruimtelijke eenheden bevatten. Sommige respondenten deelden namelijk mede, dat veel mensen, die lid zijn van een vereniging die meerdere dorpen bestrijkt, alleen de vergadering bezoeken wanneer die in het eigen dorp wordt gehouden. In dat geval, zo redeneert men, kan men net zo goed een aparte vereniging in het eigen dorp in stand houden. Een inwoner van Hidaard merkte onder meer op:

„Het zou toch te gek zijn om nu maar al onze verenigingen over te hevelen in die van Oosterend bijvoorbeeld. Wij zouden dan misschien wel betere voorzieningen krijgen, omdat het dan een grote vereniging zou zijn, maar ik ben ervan overtuigd, dat de mensen van Hidaard nooit naar Oosterend zullen gaan. Het sociale gevoel, waaronder ik dan versta: ja, jongens het is gezellig, zal er dan niet meer zijn”.

Een inwoner van Hartwerd die blijkens de later gehouden formele interviews tot de plaatselijke leiders moet worden gerekend, zei met betrekking tot combinatie van verenigingen het volgende:

„Nee ik geloof dat combinatie het begin van het eind zou zijn. Ik neem nu als voorbeeld het Groene Kruis. Dat hebben we gecombineerd met Burgwerd en wat zeggen de mensen nou hier? Oh, daar gaan we niet heen; dat knappen ze in Burgwerd wel op. Daarom zeg ik altijd: Jongens, ga maar niet samen, want dan wordt het toch niks”.

Het geheel van de opmerkingen gedaan in de informele interviews nog eens overziende kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken, dat de bewoners van de Kleiweidestreek de schaalvergroting, dus het teruglopen in inwonertal en het functieverlies van de kleine dorpen, over het algemeen als een bedreiging van het eigen veilige wereldje beschouwen. Men ervaart het, alsof er iets van de dorps sfeer verloren gaat, terwijl het groter worden van de grote plattelandskernen aan de andere kant associaties oproept met de stad, die als sociale eenheid doorgaans in geringe mate werd gewaardeerd. Uitdrukkingen als „mensenpakhuis”, „geen gemeenschap”, „men kent er zijn eigen buurman niet”, die met betrekking tot de samenleving in stedelijke centra werden gehoord waren duidelijke aanwijzingen van deze geringe waardering.

In het voorgaande werd er reeds op gewezen, dat veel plattelandsbewoners in de Kleiweidestreek vermoedelijk niet blind zijn voor het gemak en het com-

fort, dat zij in de stad aanwezig achten en dat zij in hun dorp moeten missen. De indruk bestaat, dat de vergelijking tussen de stad waar volgens de doorsneepattellander zakelijke, onpersoonlijke verhoudingen voorkomen bij een hoog peil van verzorging op allerlei gebied en het dorp als min of meer homogene sociale eenheid, maar met een verzorgende functie van geringe omvang en lage kwaliteit in het denken van de plattelandsbewoners in dit gebied een belangrijke rol speelt. Wij kregen uit de gesprekken met de streekkenners dan ook de indruk, dat de dorpsbewoners gefrustreerd worden door de meestal niet bewuste ervaring, dat het eigen dorp als min of meer zelfstandige eenheid tengevolge van het optredende functieverlies niet goed meer in stand kan worden gehouden, terwijl zij aan de andere kant beseffen dat zij een hoger peil van verzorging wensen dat niet helemaal gelijk aan dat van de stad hoeft te zijn, maar daarmee toch in een redelijke verhouding staat. De discrepantie tussen het gewenste verzorgingsniveau en het feitelijk bestaande, is in de friese dorpen ongetwijfeld groter dan in de andere onderzoekgebieden. De plattelandsbewoners in de Kleiweidestreek geven vermoedelijk in sterkere mate blijk van een negatieve houding ten aanzien van de gevolgen van het schaalvergrotingsproces, dan de bewoners in de andere gebieden. Men zou kunnen veronderstellen, dat hierdoor in het friese gebied een algemeen gevoel van onbehagen bestaat, dat hier en daar zelfs overgaat in een soort défaitisme. Typerend voor deze vorm van reageren op de schaalvergroting, welke wij in 6.2 met sociale desoriëntatie betitelden, is de volgende gedachtengang van een inwoner van Burgwerd:

„Als mijn boerderij in de brand vliegt en als een fakkel brandt, zodat ik zó wel kan zien, dat er niks meer aan te redden is, dacht u dan, dat ik er zo maar naar zou gaan staan kijken? Nee, dan ga je aan het blussen, hoewel je weet dat het nutteloos is. Zó is dat nu ook met mijn dorp’.

Deze houding van défaitisme is evenwel zeker niet algemeen, getuige ook de volgende uitspraken:

„Als men maar een rotsvast vertrouwen heeft in zichzelf en in wat men kan, dan gaat het platteland niet naar beneden’.

„Je kunt er niets aan doen en dan gaat het zeker mis, of je kunt de mogelijkheden die er zijn of die geboden worden, aanpakken en dan kunnen er wonderen gebeuren’.

Hoewel deze streekkenners tegenover de omstandigheden waarin hun dorp als gevolg van het proces van schaalvergroting was geraakt, zich niet gedesoriënteerd voelden, is het toch wel duidelijk, dat zij zich in een situatie van sociale spanning (zie 6.2) bevonden. In een dergelijke situatie verkeert een kleiner of groter deel van de lokale samenleving als het ware op het scherp van de snede, waar slechts weinig hoeft te gebeuren, of men kan uitlatingen vernemen, zoals wij die noteerden:

„Als wij hier mensen voor woningen hebben, waarom krijgen wij die dan niet? Omdat bepaalde mensen het van bovenaf allemaal mooi willen regelen en de kleine dorpen geen kans willen geven. Maar ik verzeker u, dat zolang ik leef, deze mensen mij op hun pad zullen vinden’.

„Als men geen kans ziet om de jonge mensen in het dorp te krijgen, wonen

er op het laatst alleen nog maar oude mensen op het dorp en dan weet ik het niet meer'.

Door het houden van de informele interviews onder de streekkenners in de Kleiweidestreek werd het ons steeds duidelijker, dat de plattelandsbewoners van het optreden van het schaalvergrotingsproces als zodanig geen begrip hebben, maar dat zij wel de *gevolgen* die dit proces met zich meebrengt voor de omvang en de samenstelling van de dorpsbevolking en voor de verzorgende uitrusting, terdege zien en ervaren. Dit is geheel in overeenstemming met onze theoretische beschouwingen in 6.2 en 6.3. Wij werden in de loop van de periode waarin de informele interviews werden gehouden, er dan ook steeds meer van overtuigd, dat het reageren op het proces van schaalvergroting in operationele zin moest worden benaderd door het verschijnsel van de dorpsbinding als object van onderzoek te nemen.

Nog even terugkomende op de negatieve houding tegenover de gevolgen van de schaalvergroting, welke houding wij bij verscheidene streekkenners in de friese Kleiweidestreek aantreffen, merken wij op, dat het voor de hand ligt, dat deze negatieve instelling vooral bleek te bestaan bij de bewoners van de dorpen die met name op het gebied van de sociale, economische en culturele verzorging in de voorgaande jaren in functie waren achteruitgegaan. Dit zijn ook de dorpen waar wij vaak de bewering hoorden, dat het dorpsleven niet zou aftakelen, als er maar woningen werden gebouwd. Verder werd ook in deze dorpen de mening verkondigd, dat het dorp het hoofd boven water zou kunnen houden, als *alle* dorpsbewoners zonder uitzondering daar hun best voor zouden doen. Als men de mensen zo hoorde praten, leek het er vaak op, dat zij zich bij voorbaat verontschuldigten voor een eventuele mislukking van de voorgestelde acties, daar zij er zelf eigenlijk niet in geloofden.

In de kleinste dorpen, waar vrijwel geen functieverlies meer kan optreden, omdat alles wat er voor enige jaren nog aan verzorgende uitrusting aanwezig was, inmiddels praktisch is verdwenen, kregen wij de indruk dat de negatieve houding tegenover de gevolgen van de schaalvergroting, welke houding vermoedelijk ook in deze dorpen heeft bestaan, nu heeft plaats gemaakt voor een berusting, een aanvaarding van de situatie. In dit verband werd de volgende uitlating opgetekend:

„Het inwonertal schommelt al sinds mijn kinderjaren zo rond de 200. Er is altijd wel een kleine schommeling, maar toch niet zo, dat je zegt, dat gaat de verkeerde kant uit. Je zou zo kunnen zeggen, dat is zo de normale levensloop'.

Deze uitspraak komt overeen met de vorm van reageren van een lokale samenleving op de schaalvergroting die wij in 6.2 als assimilatie hebben beschreven. De volgende uitspraak geeft hier ook blijk van. Een inwoner van Allingawier (ca. 125 inw.), waar enige tijd voordat het informele interview daar werd gehouden het laatste dorpswinkeltje was verdwenen zei namelijk:

„Het dorp is nu eenmaal dood en nu is het helemaal dood nu die man weg is'.

Afgezien van de assimilatie waar deze uitlating een aanwijzing van vormt, kan hieruit de veronderstelling worden afgeleid, dat dit laatste dorpswinkeltje voor Allingawier ook een symbolische funktie heeft vervuld.

9.3. NOORDELIJKE ACHTERHOEK

In de gesprekken die in de noordelijke Achterhoek met streekkenners werden gevoerd kwam duidelijk naar voren, dat men met de functie van de kernen voor de verzorging van de daar wonende bevolking tevreden is. Wel moet onderscheid gemaakt worden ten aanzien van de verzorgende functie tussen de dorpen en de buurtschappen. De buurtschappen zijn namelijk, afgezien van de verzorging door een kleine kruidenierswinkel en enkele andere verzorgings-elementen, aangewezen op het verzorgingsapparaat van een grotere kern. Dit is gewoonlijk de meest nabijgelegen grotere kern. In enkele gevallen bleek evenwel een buurtschap tot het verzorgingsrayon van een verderweg gelegen grotere kern te behoren, wat dan aan historische verhoudingen werd toegeschreven: Hierbij bleek de klantenbinding, waaronder wij de persoonlijk getinte, grotendeels op irrationele motieven berustende, min of meer permanente relatie tussen winkelier en klant verstaan, welke binding in dit onderzoekgebied nog vrij sterk is, een belangrijke rol te spelen. Door deze sterke sociale binding tussen winkelier en klant wordt 'de loop' die men van oudsher naar een bepaalde plaats heeft, niet gauw gewijzigd.

De traditionele oriëntatie van de buurtschapsbewoners op bepaalde plattelandskernen heeft er toe geleid, dat sommige van deze kernen zoals bijv. Lochem en Borculo verscheidene grote winkelbedrijven hebben. Deze zaken zullen, mede tengevolge van de sterke klantenbinding, de opkomst van dergelijke winkels in de buurtschappen onmogelijk maken. Het overgrote deel van de elementen voor de economische verzorging van de bewoners van de buurtschappen is dan ook gevestigd in de grotere kernen Lochem, Borculo, Ruurlo en Vorden. Over deze verzorgingselementen zijn zowel de bewoners van de buurtschappen als die van de kleinere dorpen (b.v. Geesteren, Laren, Barchem) tevreden.

„In Borculo kun je alles krijgen’.

„De middenstand in Ruurlo is zeer ‚konkurrenzfähig’.

„De winkels in Lochem gaan goed met hun tijd mee’.

„Ik geloof niet, dat ik wat winkels betreft in Vorden nog iets te wensen zou hebben. Ik kan alles krijgen wat ik hebben wil’.

Ondanks deze positieve beoordeling van het verzorgende middenstandsapparaat van de grotere kernen, kregen wij niet de indruk, dat de bewoners van de buurtschappen het gevoel hadden deel uit te maken van de grotere dorpen van waaruit zij in hun materiële levensbehoeften worden voorzien. Dit geldt vooral ten aanzien van Lochem en Vorden en in mindere mate voor Borculo. Met betrekking tot Ruurlo werden deze geluiden van de bewoners in de omliggende buurtschappen niet gehoord. De volgende uitspraken illustreren dit:

„Als die (de winkeliers in Holten) met een boer praten voel je, dat ze verstandige dingen zeggen over de zaken betreffende de boeren, terwijl men in Lochem over zulke zaken blunders slaat en je goed merkt, dat ze met je praten, omdat ze hopen iets aan je te verkopen’.

„In Ruurlo gaan de vrouwen wel met de schort voor en klompen aan boodschappen doen, maar dat zie je in Vorden nergens’.

De winkeliers die in de kleinere nederzettingen werden geïnterviewd, legden er de nadruk op dat de Achterhoeker in het kopen niet lastiger en veeleisender is geworden. Alles gaat er nog gemoedelijk aan toe.

„Ze betalen wat ze betalen moeten en hebben verder geen commentaar op de prijs’.

Hierbij moet men wel bedenken, dat het hier voornamelijk om produkten gaat voor de bevrediging van de dagelijkse levensbehoeften. Ondanks het nog bestaan van een sterke klantenbinding bij de winkelbedrijven in de grotere kernen voor de voorziening in de niet-dagelijkse levensbehoeften, blijkt dat het inkopen gaan doen in de grote buiten het onderzoekgebied gelegen verzorgingscentra, zoals Zutphen, Deventer, Doetinchem en Enschede, geen afkeuring ondervindt. De volgende uitlatingen mogen dit illustreren:

„Als je nergens komt, zie je ook niks’.

„Weet U, ze kunnen daar de winkels in en uitlopen om er zo maar eens wat rond te kijken. Je hebt er geen verplichtingen’.

Wel kregen wij de indruk, dat dit inkopen gaan doen in de grotere stedelijke centra nog steeds als een uitje wordt beschouwd. Slechts in een enkel geval ontdekten wij, dat de geïnterviewde in kwestie voor de bevrediging van zijn niet-dagelijkse behoeften van materiële aard op deze grotere centra buiten het onderzoekgebied was georiënteerd. Deze respondent, inwoner van Borculo drukte zich als volgt uit:

„Ikzelf koop hier nooit wat en ben de beste vrienden met de mensen hier. Nou ja, een overhemd of sokken wel, maar als ik wat koop dan wil ik ook wat zien en dat kan ik hier niet. Nou geloof ik ook niet, dat de boerenstand hier over twintig jaar rondloopt in Harristweed-jasjes en gekleed gaat volgens de laatste mode uit Cambridge, maar dat ze hoe langer hoe meer van moderne dingen willen meenemen, is zeker. Alleen men is hier zuinig en degelijk. Twee goede eigenschappen, maar die hen toch niet zullen verhinderen om als ze er rijp voor zijn in de grotere centra te gaan kopen als ze het hier niet kunnen krijgen’.

Uit bovenstaand citaat blijkt, dat deze geïnterviewde wiens sociale veld met betrekking tot de voorziening in zijn secundaire levensbehoeften op dit moment aanzienlijk groter is dan dat van de gemiddelde bewoner in de noordelijke Achterhoek, verwacht dat zijn streekgenoten over enige tijd ook hun niet-dagelijkse behoeften „op grotere schaal’ zullen bevredigen.

Wat de waardering van de bewoners in de noordelijke Achterhoek voor hun eigen kern als sociale eenheid in zijn algemeenheid betreft, kan op grond van de uitspraken van de geïnterviewde streekkenners worden gesteld, dat tegenover het eigen dorp of de eigen buurtschap als sociale eenheid een vrij positieve hou-

ding wordt aangenomen. De indruk werd bij ons gevestigd, dat de meeste in dit onderzoekgebied gelegen kernen nog betrekkelijk gesloten samenlevingen zijn, waarin in samenhang daarmee de meningsvorming nog in vrij sterke mate een collectivistisch karakter draagt. De volgende uitspraak van een streekkenner die niet in het gebied is geboren en getogen geeft daar blijk van.

„Men is hier als de dood om zijn eigen mening te zeggen, de enkelingen natuurlijk niet te na gesproken. Ze moeten hier eerst weten wat de lui ervan zeggen. Wie nou eigenlijk die lui zijn ben ik na 10 jaar nog niet achter’.

Wat de waardering voor de eigen lokale samenleving betreft is het van belang onderscheid te maken tussen de dorpen en de omliggende buurtschappen. Hoewel, zoals wij reeds eerder hebben opgemerkt, de bewoners van de buurtschappen voor de bevrediging van de meeste levensbehoeften op het dorp (en grotere centra) zijn aangewezen, vertonen de meeste buurtschappen toch duidelijk een bijzondere sociale samenhang en kunnen zij derhalve als afzonderlijke sociale eenheden worden gekenschetst. De meeste respondenten die in een buurtschap wonen bleken zich veel meer met hun buurtschap te identificeren dan met het dorp waarop zij voor een belangrijk deel van hun verzorging zijn georiënteerd. Daarbij kregen wij de indruk, dat de sociale afstand, tussen het dorp en de daaronder ressorterende buurtschappen groot is in de gemeenten Lochem en Vorden en aanzienlijk geringer in de gemeenten Ruurlo en Laren. De volgende uitspraken geven hier blijk van.

„Er wordt in Lochem zo’n onderscheid gemaakt tussen rang en stand, hé. Dat was vroeger ook heel anders, maar dat is na die uitbreidingen veranderd’.

„In Vorden zit meer elite, tenminste dat denken ze. Ook gewone arbeiders en dan lopen ze je gewoon voorbij’.

„Op het feest in Ruurlo is het niet leuk; de gezelligheid moet je hebben van de feesten in de buurtschap’.

„Als je in het dorp (Laren) staat, zie je overal nog het weiland en de boeren’.

Bij het lezen van de protocollen van de informele interviews krijgt men de indruk, dat de bewoners in de noordelijke Achterhoek over het algemeen zich niet bewust zijn van de werking van het schaalvergrotingsproces. Zoals wij in het voorgaande hebben gezien treedt de schaalvergroting, in de zin van concentratie van bevolking en voorzieningen, hoewel niet over de hele linie en in mindere mate dan in de drie andere onderzoekgebieden, ook in de noordelijke Achterhoek in feite toch wel op.

Het niet bewust zijn van het proces van schaalvergroting brengt ook met zich mee, dat men in dit gebied in vrijwel alle dorpen ten aanzien van de toekomstige ontwikkeling van de dorpen hoopvol gestemd bleek te zijn.

9.4. ALBLASSERWAARD

De voorzienings situatie in de dorpen van het middengebied van de Alblasserwaard werd door de streekkenners over het algemeen positief beoordeeld. Men voelde zich op dit punt niet ten achter gesteld bij de stad.

„Je hoeft hier niets te gaan halen, er komt zelfs een zelfbedieningszaak hier aan de deur en daar kun je uithalen wat je maar nodig hebt. Nee, dat zit hier wel rond hoor’.

Aan de andere kant bleek men ook niet blind voor de tekorten in het voorzieningenapparaat, die men echter wel aanvaardt, waardoor werkelijke ontevredenheid hierover eigenlijk ook nergens werd aangetroffen.

„We moeten ons hier blijven realiseren, dat we het nooit zo zullen hebben als in de stad: wij kunnen hier als dorp niet alles hebben’.

In verschillende gesprekken werd erop gewezen, dat verschillende winkelbedrijven zich in de afgelopen jaren hadden gemoderniseerd. Sommige respondenten in de wat grotere kernen waren zelfs van mening, dat de voorzienings situatie met betrekking tot de verzorgende middenstand in de laatste jaren er op vooruit was gegaan.

Uit de interviews werd de indruk verkregen, dat in sommige dorpen aan de buitenkant van het onderzoeksgebied een aantal kleine onrendabele middenstandsbedrijven werd beëindigd, terwijl van deze sanering van de winkelstand in de meeste z.g. binnenwaardse dorpen, met uitzondering van Bleskensgraaf, nog geen sprake zou zijn. Dit uitblijven van de spontane sanering in de winkelsector wordt vermoedelijk ondermeer veroorzaakt door het voorkomen van sterke bindingen tussen verzorgende middenstanders en hun klanten. De volgende uitlatingen zijn exemplarisch:

„Hij moet al heel gek doen wil hij mij als klant kwijtraken’.

„Een eind verderop zit een heel kluitje klanten van me, waar ik 3 kwartier mee bezig ben en maar een paar broodjes verkoop, maar dat waren vroeger grote gezinnen, die nu kleiner geworden zijn en ik voel het als een morele plicht om die mensen nu toch te blijven bedienen’.

Ten aanzien van het kopen bij middenstanders in het eigen dorp zouden in verschillende dorpen in de buitenrand van de Alblasserwaard de alloctonen zich anders gedragen dan de autoctonen.

„Ik kijk maar naar het boodschappen doen in Gorinchem . . . dat zijn nou precies de ‚buitenlanders’ die dat doen. Als het regent gaan ze zaterdag met de bus en anders gaan ze op de fiets’.

Het is te verwachten, dat deze koopgewoonten van de alloctonen ook het gedrag van de autochtone dorpsbevolking zullen beïnvloeden. Een middenstander van Schelluinen was van mening, dat de middenstand in de dorpen zeker niet moet denken: „Ik doe maar wat, ze merken toch niks . . . want dan ben je zo weg’.

Ook in de binnenwaardse dorpen gaan stemmen op om de levensvatbare winkelbedrijven daar te moderniseren en de onrendabele bedrijven er mee te laten ophouden.

, . . . maar die andere mensen, die zeggen: wij houden deze kruidenier of deze bakker, want het is bij overgrootvader, grootvader en bij mijn vader goed gegaan. Maar zo is het niet: we leven nu en die mensen leven niet in het heden'.

Wij kregen de indruk, dat men in de Alblasserwaard niet alleen naar de grote verzorgingscentra gaat om daar de goederen te kopen die men in het eigen dorp of nabije omgeving niet kan krijgen, maar ook omdat hierdoor bepaalde immateriële behoeften kunnen worden bevredigd. Iemand merkte in dit verband het volgende op:

,Ik kan in Schoonhoven ook alles krijgen wat ik wil hebben, maar toch ga ik naar Utrecht. Ik weet niet . . . dat vind ik nou eenmaal gezelliger'.

Het voorgaande wil overigens geenszins zeggen, dat bij iedereen de houding en het gedrag betreffende het kopen in de stad met elkaar in overeenstemming zijn. Sommige mensen gaan min of meer gedwongen naar de stad, omdat zij zich daar tegenover de middenstanders en hun personeel vrijer voelen.

,Mijn vrouw gaat naar de stad, omdat er meer keus is en omdat ze het vervelend vindt hier uit de winkel weg te gaan zonder wat te kopen'.

Deze uitspraak geeft ook blijk van het bestaan van een zekere spanningsverhouding tussen het gewenste materiële behoefteniveau en de gevoelens van verbondenheid met de lokale samenleving. Overigens viel het ons op, dat deze spanningsverhouding die ook bij andere interviews in de Alblasserwaard naar voren kwam, over het algemeen aanzienlijk kleiner is dan in het friese onderzoekgebied. Er kan dan ook worden aangenomen dat de dorpen in de Alblasserwaard op het punt van de voorzieningen door de bewoners als meer leefbaar worden ervaren dan in Friesland. Dit bleek ook het geval te zijn met betrekking tot de culturele verzorging, met name het verenigingsleven en het onderwijs. Hoewel uit de interviews viel op te maken, dat de verenigingen in de Alblasserwaard, met name de culturele verenigingen, geen bloeiend bestaan leiden, kregen wij niet de indruk, dat de geringe activiteit op het gebied van het verenigingsleven als een leefbaarheidstekort wordt ervaren. Men vergeleek de huidige situatie op dit punt met vroeger.

,Men had vroeger ook niets anders. Als je de oudere mensen nu hoort, dan leefde men vroeger naar de kermis toe en verder had men eigenlijk niks, behalve de muziekvereniging'.

Vermoedelijk zijn de verlangens van de bewoners in het onderzoekgebied in de Alblasserwaard ten aanzien van de behoeften waarin door verenigingen kan worden voorzien, in vergelijking met de bewoners in de andere onderzoekgebieden, niet erg geëmancipeerd.

Ook ten aanzien van de voorzieningen in de dorpen op onderwijsgebied hadden de geïnterviewde streekkenners een aanzienlijk positievere waardering dan de streekkenners in de friese Kleiweidestreek. Wel kwam in veel interviews de spanning tussen openbaar en protestants-christelijk onderwijs naar voren. De volgende uitspraken geven daar blijk van:

,Ik stuur ze helemaal niet zo graag naar een christelijke school, maar ik moet het voor mijn brood doen'.

„Ik heb het op mijn geboortedorp (Bleskensgraaf) gezien: altijd één school geweest . . . een openbare. Er komt een christelijke school bij en de kinderen vliegen elkaar aan’.

Met betrekking tot de emotionele verbondenheid van de bewoners in het onderzoekgebied met de lokale samenleving kwam uit de gevoerde gesprekken duidelijk naar voren, dat ook hier het eigen dorp als sociale eenheid door de bewoners positief wordt beoordeeld. Een karakteristieke uitlating dienaangaande werd opgetekend van een inwoner van Streefkerk:

„Ik leef hier liever dan in een groot dorp als Alblasserdam, omdat daar minder gemeenschapsleven is dan op een klein dorp’.

Wel werd de indruk verkregen, dat de positieve waardering voor de samenleving van het eigen dorp in de kleinere dorpen in sterkere mate voorkomt dan in de grotere en ook meer geldt voor de binnenwaardse dorpen dan voor die welke aan de noordelijke rand zijn gelegen. De geïnterviewde streekkenners waren van mening, dat in de kleinere dorpen verschillen naar stand en godsdienst in veel geringere mate een negatieve invloed uitoefenden op de samenhang in het dorp als geheel dan in de grotere dorpen. Zo zei een respondent in Molenaarsgraaf het volgende:

„Als hier iemand is van de S.G.P. zal die niet meedoen aan een avond met een goed doel en dat doen ze in Wijngaarden nou weer wel’.

Bij sommige streekkenners hoorden wij de veronderstelling, dat een sterke samenhang in de dorpssamenleving ook een gevolg zou zijn van een nog bestaande geïsoleerde ligging van de nederzetting in kwestie.

De positieve beoordeling van de eigen dorpssamenleving gepaard gaande met het voorkomen van betrekkelijk sterke wij-gevoelens ten opzichte van de dorpsgenoten is er vermoedelijk de oorzaak van, dat volgens sommige respondenten, met name in de kleinere dorpen in de binnenwaard de vestiging van allochtonen soms op weerstanden stuit.

„Want je weet maar nooit of die nieuwe mensen zich zullen aanpassen’.

Vaker werd deze negatieve houding echter tegenover „nieuwkomers’ in een meer gecamoufleerde vorm aangetroffen.

„Een kleine uitbreiding vind ik niet erg, maar als de dorpskern zou worden aangetast, zou dat wel jammer zijn’.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat ook de orthodox-protestantse instelling van de bevolking in de meeste dorpen in de Alblasserwaard bij het niet goed vinden van de vestiging van allochtonen een belangrijke rol speelt. Er kan worden aangenomen, dat veel mensen die zich de laatste jaren van buiten de Alblasserwaard in het agrarische middengebied hebben gevestigd (o.m. in een bungalow aan de Giessen), tot de beter gesitueerden behoren. „En’, zoals een respondent het uitdrukte, „meestal is het wel zo, dat hoe hoger iemand op de maatschappelijke ladder staat, des te lager is zijn kerkelijke belangstelling’.

In vrijwel ieder interview kwam ook naar voren, dat de „nieuwkomers’ wel opgenomen zouden worden in de dorpssamenleving, mits zij door houding en gedrag er blij van geven ook in sociaal opzicht deel te willen uitmaken van de

betrokken samenleving. Op grond van de uitspraken in de informele interviews kan dan ook worden geconcludeerd, dat een aanvaarden van de allochtonen zonder meer in de meeste dorpen van de Alblasserwaard zeker nog geen regel is.

De gesignaleerde moeilijkheden ten aanzien van de integratie van 'nieuwkomers' in de dorpsamenleving doen vermoeden, dat het functieverlies van de plattelandskernen dat als gevolg van de schaalvergroting optreedt, met name in de kleinere dorpen in de Alblasserwaard althans met betrekking tot bepaalde elementen van de verzorging onvoldoende gecompenseerd kan worden door de vestiging van allochtonen. De teruggang op het gebied van het verenigingsleven, met name bij muziek- en zangverenigingen, waar door meerdere respondenten over werd geklaagd, zal bijvoorbeeld bij een ontbreken van een integratie van allochtonen in de lokale samenleving, ondanks een uitbreiding van het inwonertal niet kunnen worden gestuit. Een respondent in Goudriaan merkte met betrekking tot de 'nieuwkomers' op: 'Zij werken in de industrie van andere dorpen b.v. Alblasserdam, maar ja, èchte Goudrianers worden ze dus niet, hè. Goudriaan heeft aan deze mensen die ergens anders werken niet veel . . . Dat ze ook later zullen blijven, daar ben ik niet van overtuigd'.

Op grond van de uitlatingen van de streekkenners in de Alblasserwaard lijkt dan ook de veronderstelling gerechtvaardigd, dat plattelandsbewoners die zich nog maar korte tijd in een dorp of gehucht hebben gevestigd zich emotioneel duidelijk minder verbonden zullen voelen met de lokale samenleving dan degenen die altijd in hun huidige woonplaats hebben gewoond. Deze geringe dorpsbinding van allochtonen wordt in veel gevallen vermoedelijk niet alleen veroorzaakt door het feit, dat zij zich (nog) niet kunnen of willen refereren aan de lokale samenleving, maar ook doordat het 'gevestigde' deel van de lokale samenleving een min of meer afwijzende houding inneemt jegens de 'nieuwkomers'.

9.5. NOORDOOST BRABANT

Uit de informele interviews die in dit gebied onder 25 streekkenners in praktisch alle dorpen zijn gehouden kregen wij de indruk, dat de bewoners over de middenstandsbedrijven voor de voorziening in de dagelijkse levensbehoeften over het algemeen goed tevreden zijn. In verreweg de meeste dorpen zagen de interviewees de levenskansen voor deze bedrijven ook voor de toekomst als zeer gunstig. Slechts in een enkel dorp zoals b.v. Westerbeek bleek men de toekomst van deze bedrijven voor de bevrediging van de primaire levensbehoeften somber in te zien. In dit verband mogen wij verwijzen naar tabel 18, waaruit bleek dat het aantal middenstandsbedrijven voor de primaire verzorging in de periode 1950-1963 in het noordbrabantse onderzoeksgebied over het geheel genomen vrijwel constant is gebleven.

Minder optimistisch waren verscheidene streekkenners over de ontwikkeling

van de middenstandsbedrijven voor de voorziening in de niet-dagelijkse levensbehoeften. Sommigen waren van mening, dat nog verscheidene bedrijven van deze categorie in de toekomst zouden verdwijnen. Blijkens tabel 19 is ook reeds in de afgelopen jaren het aantal middenstandsbedrijven voor de secundaire verzorging in N.O. Noord-Brabant over de hele linie, uitgezonderd in Uden, teruggelopen. Enkele keren werd de klacht vernomen, dat deze bedrijven niet voldoende te bieden hebben. Vermoedelijk zijn de behoeften van sommige inwoners in dit onderzoekgebied zodanig geëmancipeerd, dat het assortiment waarover de dorpswinkels in de branches voor de secundaire verzorging beschikken en de service die de lokale ambachtsbedrijven bieden als onbevredigend worden ervaren. Enkele keren werd voor het rug toekeren van de plaatselijke middenstand ook het argument van het eens gezellig winkelen in de stedelijke centra (Nijmegen, Den Bosch) gebruikt. Streekcentra als Uden en Boxmeer zouden dan worden voorbij gereden, omdat ook zij juist aan deze behoefte aan gezellig winkelen (met een kopje koffie op een terrasje, etc.) niet zouden kunnen voldoen. Aan de andere kant zagen sommige streekkenners voor de winkelstand in dorpen waar de bedrijven tot gezamenlijke acties kwamen, zoals in St. Anthonis, de toekomst zeker niet als ongunstig. Het stagneren van de ontwikkeling van de verzorgende middenstandsbedrijvigheid in andere dorpen werd door de laatstgenoemde streekkenners dan ook mede toegeschreven aan het ontbreken of het niet goed functioneren van middenstandsverenigingen. Ook werd onvoldoende concurrentie soms als oorzaak van het uitblijven van modernisering van middenstandsbedrijven gezien.

Over een ander belangrijk onderdeel van het lokale voorzieningenapparaat, de primaire verenigingen, werd door de streekkenners doorgaans gunstig geoordeeld. Wel werd zo nu en dan, voornamelijk in kleine dorpen, melding gemaakt van het verdwijnen van verenigingen. Veel vaker vernamen wij echter, juist ook weer in de kleinere dorpen, met name in de Peeldorpen, dat er nog niet zo lang geleden lokale verenigingen waren opgericht, omdat de bewoners van deze dorpen zich dan veel minder afhankelijk zouden voelen van andere plaatsen. In de volgende uitspraken komt deze zelfstandigheidsdrang wel heel sterk naar voren.

„Maar er zijn er veel meer die het een, ja . . . een schande vinden om naar Sint-Anthonis te gaan . . . Die mensen menen ècht dat een dorp staat of valt met de activiteiten van de mensen die er in wonen’.

„Als een vereniging verdwenen is zeg ik: Nou ja . . . Maar zolang hij er nog maar een beetje is, dan zeg ik: Houd hem in stand, want dan hebben we tenminste de eer aan ons zelf gehouden’.

„ . . . en bovendien in Mill ken je ook practisch niemand en dan zou je dus met een stel uit Langenboom naar Mill moeten gaan . . . nou en dat doen ze toch niet, omdat . . . dat vind ik een klein beetje een belediging: wij kunnen zelf niks vasthouden, dus komen we maar bij jullie’.

Soms werd dit streven om indien dit maar enigszins mogelijk is voor de voorziening in bepaalde behoeften een eigen plaatselijke vereniging op te richten of in stand te houden op meer rationele gronden gefundeerd.

,Van oudsher heeft ieder dorp zijn eigen problemen en dan moet je in een vergadering spreken over problemen en mensen, die je niet kent en ik denk, dat dat een van de hoofdoorzaken is waarom men in het organisatievlak niet meer dorpen in één verband ondergebracht wil zien’.

Wij kregen ook in dit gebied heel sterk de indruk, dat het hebben van plaatselijke verenigingen mede de eigenheid van het dorp onderstreept en de bewoners identiteit verschaft. De nauwe samenhang tussen de verzorgende functie van een vereniging om in een bepaalde levensbehoefte te voorzien en de functie om de zelfstandigheid van het dorp te symboliseren is vermoedelijk ook de oorzaak van het nogal eens gesignaleerde verschijnsel, dat na opheffing van een vereniging in de kleinere dorpen (b.v. de voetbalvereniging in St. Hubert) aansluiting van de ‘overgebleven’ leden bij verenigingen van dezelfde soort in naburige dorpen heel weinig voorkomt.

Na het voorgaande zal het de lezer niet verbazen, dat op grond van de informele interviews de indruk werd verkregen, dat de bewoners in dit gebied het eigen dorp als sociale eenheid over het algemeen sterk positief waarderen.

,Ik heb het hier best naar mijn zin: het heeft hier altijd best gemarcheerd . . . in mijn ogen’.

Slechts een enkele import figuur oordeelt wat minder gunstig.

,Ik ben er goed gewend en och de mensen zijn er niet zo kwaad, maar ge kunt er niet van op aan . . . niet verder dan je ze ziet’.

Een over het algemeen positieve waardering voor de eigen dorpssamenleving bleek evenwel niet te betekenen, dat alle dorpen in het brabantse gebied een hechte sociale eenheid vertonen. Hoewel in de meeste gesprekken met de streekkenners, onder meer op het punt van de bereidheid tot samenwerking op het gebied van het verenigingsleven, naar voren kwam dat de bewoners van het dorp ten opzichte van de buitenwereld nog duidelijke wij-gevoelens koesteren, bestaan vermoedelijk binnen verschillende dorpssamenlevingen vrij sterke sociale tegenstellingen.

Daar zoals bekend, de godsdienstige structuur in nominaal opzicht in deze dorpen homogeen is en in ieder geval ten tijde van het afnemen van de informele interviews nog niets bleek van het bestaan van verschillen tussen behoudenden en vooruitstrevenden binnen de katholieke samenleving in deze dorpen, kan worden aangenomen dat de tegenstellingen vooral samenhangen met het voorkomen van een uiteenlopende mate van sociaal prestige bij verschillende sub-groepen. Zo werd de indruk verkregen, dat met name in de kleinere en oudere dorpen in het oosten van het onderzoekgebied de boeren en onder hen degenen met een groot bedrijf nog een groot maatschappelijk aanzien genieten. Een van de geïnterviewden zei over een van deze dorpen, dat de boeren duidelijk hadden te kennen gegeven, dat als er in de nieuwbouw-woningen industrie-arbeiders zouden komen wonen, zij er de voorkeur aan gaven dat in het dorp in het geheel niet zou worden gebouwd.

Een andere respondent drukte zich met betrekking tot deze kleinere, oudere dorpen als volgt uit:

,Hoe minder volk, hoe meer ze op der eigen zijn’.

Bovendien constateerden sommige streekkenners in kleine agrarische dorpen als St. Hubert en Ledeacker, vaak tweespalt, doordat bepaalde families teveel invloed bezitten en dat lijkt mij nou niet bevorderlijk voor de onderlinge verstandhouding van de mensen'. Deze uitspraak wijst op het bestaan van paternalistische verhoudingen in deze samenlevingen waar de dorpsbewoners die tot de lagere strata behoren geen genoeg mee nemen.

De dorpen in de Peel zouden zich van de bovengenoemde dorpen onderscheiden, doordat daar sociale tegenstellingen gebaseerd op verschillen in sociaal prestige in veel geringere mate zouden voorkomen.

Zoals gezegd, viel het ons in de informele interviews op, dat volgens meerdere streekkenners ondanks het bestaan van interne tegenstellingen de samenleving buiten het eigen dorp over het algemeen minder waardering geniet dan de eigen dorpsamenleving. Zo zei b.v. een respondent uit Wanroy met betrekking tot het recreatiecentrum bij zijn dorp, waar nu mensen uit het hele land gebruik van maken:

„Men (dat is het Wanroy Actie Comité dat het initiatief tot de oprichting van het centrum heeft genomen) is nu zijn doel voorbij geschoten, omdat het nu eigenlijk niet alleen meer voor Wanroy is'.

De pastoor in een klein dorp wilde een dansclub oprichten voor zijn jeugdige parochianen, omdat hij het niet juist vond, dat veel jongeren van zijn parochie elders op dansles waren. Hij kreeg slechts drie aanmeldingen, waaruit overigens blijkt dat de betrokkenheid op het eigen dorp niet voor alle bewoners geldt! Op een suggestie om op dit punt dan met pastoors van andere dorpen samen te werken reageerde deze streekkenner als volgt:

„Nee ik bemoei me nergens mee, want ik heb genoeg aan mijn eigen parochie'.

Bovenstaande uitspraken doen niet alleen vermoeden, dat bij de bewoners van de dorpen in het brabantse onderzoeksgebied nog een sterke gerichtheid in denken en voelen op het eigen dorp bestaat, maar ook dat er op dit punt verschillen bestaan tussen de plaatselijke leiders aan de ene kant en degenen die geen leidinggevende functie in de lokale samenleving hebben anderzijds. Ook kwam in veel interviews naar voren, dat er grote verschillen in emotionele verbondenheid met en oriëntatie in levenswijze op het eigen dorp tussen ouderen en jongeren zouden bestaan. Jongeren vinden het vanzelfsprekend dat zij hun vrije tijd in verschillende dorpen doorbrengen, dat zij er naar de kermis gaan, deelnemen aan sportmanifestaties tezamen met jongeren van andere dorpen, met bewoners van andere plaatsen in een en dezelfde vereniging zitten, enz.

Dit houdt evenwel niet in, dat jongeren met betrekking tot de participatie in allerlei activiteiten die in verschillende dorpen plaats hebben, in het geheel niet selectief zouden zijn. Evenals bij de ouderen bestaat ook bij de jongeren een grotere voorkeur voor bepaalde dorpen dan voor andere. Deze verschillen in voorkeur hangen vermoedelijk in belangrijke mate samen met het beeld dat bij de betreffende bevolking van de dorpen in hun omgeving bestaat. In een groot aantal vraaggesprekken werden met betrekking tot bepaalde dorpen afzonderlijk of een bepaalde categorie dorpen uitspraken gedaan die er op wezen dat bij

de respondent en bij de bevolking van het dorp waarvan hij of zij deel uitmaakt stereotypen bestaan die zeer waarschijnlijk van invloed zijn op de wijze van omgaan met de bewoners van de andere dorpen en de mate waarin zij van het verzorgende apparaat van deze dorpen gebruik zullen maken. In de meeste gevallen bleken deze voorstellingen een negatieve 'lading' te bevatten, zoals b.v. in de volgende uitspraken onder woorden is gebracht. Een respondent in St. Hubert zei over Mill:

„Mill is een poel des verderfs' en een inwoner van Langenboom liet zich over Mill als volgt uit: „In Mill heb je een rommeltje zitten en dat heb je hier niet. Hier is men boer of van boerenafkomst'.

Deze over het algemeen negatief geladen voorstellingen van andere dorpen kunnen in zekere zin als de pendant worden beschouwd van de sterk positieve waardering van het eigen dorp als sociale eenheid. Sterke wij-gevoelens tegenover de 'in-group' gaan gepaard met duidelijke gevoelens van afkeer jegens de 'out-group'.

Verder kan worden aangenomen, mede op basis van de gevoerde gesprekken met streekkenners, dat de bij de bewoners van een bepaald dorp of gehucht levende stereotypen omtrent de bevolking van andere nederzettingen meer geprofileerd zijn, zo men wil een meer persoonlijk karakter dragen, naarmate de betreffende nederzettingen op kleinere afstand van elkaar zijn gelegen.

9.6. HERFORMULERING HYPOTHESEN

Nauw verwant aan het tweede deel van onze probleemstelling is de vraag naar de beoordeling door de bewoners van kleine plattelandskernen van hun sociaal-ruimtelijke situatie. Immers zoals wij in 6.2 bij de behandeling van de verschillende vormen van reageren van een lokale samenleving op het proces van schaalvergroting hebben gezien, kan de waardering van de omstandigheden waarin de lokale samenleving ten opzichte van de bovenlokale samenleving zich bevindt, als een element van dit reageren worden beschouwd. De lokale samenleving die zich als gevolg van de schaalvergroting in een toestand van sociale desoriëntatie bevindt, zal deze toestand ongetwijfeld negatief beoordelen – uit verscheidene in 6.2 gegeven voorbeelden blijkt dat –, terwijl kan worden aangenomen, dat de in het ruimere maatschappelijke verband geïntegreerde of geassimileerde lokale samenleving haar sociaal-ruimtelijke situatie positief zal waarderen.

Op basis van de theoretische beschouwing in 6.1 hebben wij gemeend de voorlopige hypothese te kunnen stellen, dat het verlies aan verzorgende functie van kleine plattelandskernen er toe zou leiden, dat de bewoners van deze kerne hun sociaal-ruimtelijke situatie over het algemeen in negatieve zin beoordelen. Nu wij de streekkenners hebben gehoord, menen wij de hypothese een draai van 180 graden te moeten laten maken. Hoewel, met name in de friese Kleiweidestreek, negatieve geluiden werden gehoord met betrekking tot de verzorgende uitrusting van sommige dorpen en andere plattelandskernen, kregen

wij toch niet de indruk, dat de streekkenners – enkele uitzonderingen daargelaten – de sociaal-ruimtelijke situatie op het platteland ongunstig beoordeelden. De over het algemeen positieve waardering van de lokale samenleving als sociale eenheid leek in die gevallen waar tekorten in de verzorgingssituatie werden gesignaleerd, deze tekorten als het ware te compenseren. Onze eerste definitieve hypothese die wij in het volgende hoofdstuk zullen toetsen, luidt dan ook als volgt: *ondanks het verlies aan verzorgende functie van kleine plattelandskernen, wordt de sociaal-ruimtelijke situatie door de bewoners van deze kernen positief beoordeeld.*

Wat betreft de eigenlijke vraag, nl. de wijze waarop de bewoners van kleine kernen reageren op de schaalvergroting en hoe dit reageren kan worden verklaard, hebben wij in 6.2 en 6.3 langs theoretische weg aangetoond, dat het onderzoek naar de dorpsbinding van deze bewoners het inzicht in het probleem van de reactie op de schaalvergroting zal kunnen vermeerderen. Zoals reeds werd opgemerkt, hebben ook de informele interviews onder de streekkenners ons steeds meer tot de overtuiging gebracht, dat het tweede deel van onze probleemstelling op deze wijze moest worden aangepakt.

De in het laatste deel van 6.3 gestelde hypothesen over de wijze waarop de dorpsbinding zich ten aanzien van het gebruikmaken van de lokale verzorgingselementen openbaart en aangaande het effect van dit verschijnsel op de mentale schaalvergroting van de betrokken bewoners behoeven geen herziening op grond van de kennis verworven door de informele interviews. Enige 'bijstelling' is echter wel vereist, omdat wij de inhoud van het begrip mentale schaalvergroting bij de bespreking van de index voor de sociale horizon hebben moeten inperken. Bovendien leek het ons voor de overzichtelijkheid gewenst de hierboven bedoelde hypothesen in één samenvattende hypothese onder te brengen. Deze heeft nu de volgende definitieve formulering: *doordat veel plattelandsbewoners in kleine kernen een sterke dorpsbinding hebben,*

- a. *oriënteren zij zich, althans wat de voorziening in de dagelijkse levensbehoeften betreft, in sterke mate op hun eigen dorp of gehucht;*
- b. *bestaan in de lokale samenleving stringente normen volgens welke de bewoners van de lokale verzorgingselementen gebruik dienen te maken;*
- c. *is hun sociale horizon beperkt gebleven.*

Deze tweede hypothese zal worden getoetst in hoofdstuk 11.

Onze derde hypothese heeft betrekking op de vraag, hoe het verschijnsel dorpsbinding kan worden verklaard of, anders uitgedrukt, door welke factoren de sterkte van de dorpsbinding wordt bepaald. In 6.3 hebben wij gesteld, dat factoren van demografische, ecologische, culturele en sociaal-structurele aard van invloed zijn op de dorpsbinding. Zoals daar reeds werd gezegd, kwamen verscheidene factoren die bij het ontstaan en het blijven voortbestaan van dit verschijnsel vermoedelijk een rol spelen, eerst tijdens de periode waarin de informele interviews werden gehouden, in ons blikveld. Daar bij de opstelling van deze hypothese in de voorlopige versie hierop reeds werd geanticipeerd, is het duidelijk dat zij in de definitieve formulering hiervan niet hoeft af te wijken. Hoogstens is het met het oog op de interne consistentie van onze uiteenzettin-

gen wenselijk, dat gezien de inhoud van de paragrafen 9.2 t/m 9.5 enige precisering wordt aangebracht. Bovendien moeten wij enige voorzichtigheid in acht nemen ten aanzien van de causaliteit van de betreffende grootheden voor het te verklaren verschijnsel. Het begrip 'factor' suggereert eerder een causaal dan een relationeel verband met de afgeleide variabele dorpsbinding. Wij formuleren onze laatste hypothese in de definitieve versie nu als volgt: *de dorpsbinding hangt samen met een aantal variabelen waartoe in ieder geval moeten worden gerekend de leeftijd, de woonduur in de huidige woonplaats, het beroep, de kerkelijke gezindte en de structuur van het lokale leiderschap.*

De toetsing van deze hypothese komt in hoofdstuk 12 aan de orde.

10. BEOORDELING VAN DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE SITUATIE

10.1. INLEIDING

In dit hoofdstuk zullen wij onze eerste hypothese, dat de bewoners van kleine plattelandskernen ondanks de achteruitgang van de verzorgende functie van hun kernen als gevolg van het proces van schaalvergroting hun sociaal-ruimtelijke situatie toch positief beoordelen, op haar waarheidsgehalte toetsen.

Zoals wij reeds in 6.1 hebben gesteld, bleek bij ons onderzoek in Borger dat bij de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie niet alleen de geestelijke en materiële verzorging, maar ook de situatie betreffende het verdienen van een redelijk inkomen, het fysieke woonklimaat en het sociale klimaat door de bewoners in beschouwing worden genomen. Wij hebben de subjectieve waardering van een sociaal-ruimtelijke situatie die betrekking heeft op deze vier aspecten leefbaarheid genoemd (1969, p. 9). Gemakshalve zullen wij daarom in het volgende de uitdrukkingen 'beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie' en 'leefbaarheid' door elkaar gebruiken.

Dit ontslaat ons evenwel niet van de plicht om na te gaan, of ook bij de wijze waarop wij ter toetsing van onze eerste hypothese de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie door de bewoners hebben gemeten, van een multi-dimensioneel karakter van dit leefbaarheidsoordeel kan worden gesproken en of deze beoordeling ook min of meer concrete zaken betreft. Immers wanneer de levensomstandigheden op het platteland vanuit een zeer algemeen gezichtspunt, b.v. de mate waarin zij al dan niet bijdragen tot het geluk van de mens, zouden worden beoordeeld, lijkt het vrij zinloos te onderzoeken, of er tussen deze mogelijkheid om gelukkig te zijn en de mate waarin men zich emotioneel verbonden voelt met de samenleving van het eigen dorp een rechtstreeks verband bestaat.

Wij hebben een indruk trachten te krijgen van de waardering van de sociaal-ruimtelijke situatie door de respondenten die aan de hand van de gestructureerde vragenlijsten werden geïnterviewd de volgende vraag voor te leggen: 'Denkt u dat de mensen hier in (naam woonplaats) er slechter of beter aan toe zijn dan de mensen in de stad?'. Wanneer het (geprecodeerde) antwoord 'beter', 'slechter' of 'in sommige opzichten slechter, in sommige opzichten beter' luidde, werd verzocht een antwoord te geven op de open vraag of vragen 'In welk opzicht beter, c.q. slechter?'.

10.2. WAARDE VAN DE BEOORDELING

De antwoorden op de vraag of vragen die eventueel in tweede instantie werd(en) gesteld, bieden ons de mogelijkheid na te gaan, of de beoordeling, evenals uit het onderzoek naar de leefbaarheid van de dorpen in de gemeente

TABEL 50. Antwoord op de vraag 'In welk opzicht?', ingeval de respondent vond dat de mensen in zijn dorp er *beter* of in sommige opzichten *beter* aan toe zijn dan de mensen in de stad, per gebied, in procenten.

a. Als eerstgenoemde punt	Meer vrijheid, rust, etc.	Goedkoper leven	Gezonder leven	Prettige sociale relaties	Betere woonomst.	Ander 1e punt	Geen 1e punt	Totaal N
Kleiweidestreek	44,4	15,7	5,6	15,0	9,9	6,5	2,9	446
N. Achterhoek	53,6	10,1	7,9	8,6	10,1	3,6	6,1	278
Alblasserwaard	52,0	4,7	6,1	6,8	20,9	7,4	2,0	148
N.O. N.-Brabant	56,0	10,4	8,5	4,7	7,0	10,1	3,2	316
b. Als tweede punt	Meer vrijheid, rust, etc.	Goedkoper leven	Gezonder leven	Prettige sociale relaties	Betere woonomst.	Ander 2de punt	Geen 2de punt	Totaal N
Kleiweidestreek	9,7	5,0	4,5	12,4	2,9	6,1	59,5	444
N. Achterhoek	11,3	7,3	8,8	12,4	0,7	2,2	57,3	274
Alblasserwaard	5,5	4,1	6,9	4,1	1,4	0,7	77,2	145
N.O. N.-Brabant	10,3	7,1	6,1	10,9	2,2	8,0	55,4	312

Borger bleek, ook nu op een veelheid van min of meer concrete zaken slaat.

In de antwoorden van die respondenten die vonden dat zij in hun dorp over het geheel dan wel in sommige opzichten in gunstiger omstandigheden verkeren dan de mensen in de stad, op de vraag, in welk opzicht zij er dan beter aan toe waren, blijkt volgens de voorgaande tabel een treffende overeenkomst tussen de vier gebieden. De Friezen hadden iets minder het oog op de grotere vrijheid en rust op het platteland, het hebben van ruimte, het dicht bij de natuur staan, enz. dan de respondenten in de andere gebieden, maar gaven in meer gevallen de voorkeur aan het dorp vanwege de veronderstelde gemeenschapszin, het feit dat men elkaar kent en dat het er gemoedelijker toegaat dan in de stad. De geïnterviewden in de Alblasserwaard noemden vaker de betere woonomstandigheden op het platteland: gemakkelijker aan een woning te komen, de huizen zijn er groter, het woont er mooier. Slechts in enkele gevallen kwam in dit gebied het motief van het goedkoper leven o.a. door lagere huren en eigen groenten naar voren. Overigens blijkt het hebben van meer vrijheid, ruimte, etc. verreweg het belangrijkste motief te zijn.

Dat in alle vier gebieden slechts enkele procenten van de geïnterviewden die de leefbaarheid van hun dorp positief beoordeelden geen enkel (eerste) punt als motief voor hun positief oordeel wisten te noemen, maakt duidelijk, dat de overgrote meerderheid min of meer concrete zaken op het oog had. Hierbij moet evenwel worden bedacht, dat in sommige gevallen het genoemde punt ongetwijfeld als een rationalisatie moet worden beschouwd. Het is bijv. zeker niet in overeenstemming met de werkelijkheid, dat het leven op het platteland zonder meer gezonder is dan in een stedelijk milieu. Eveneens is het discutabel, dat de woonomstandigheden ten plattelände gunstiger zijn dan in de stad.

Ook de ondervraagden die van mening waren dat zij in hun dorp hetzij over de hele linie, hetzij in sommige opzichten in ongunstiger leefomstandigheden verkeren dan de mensen in de stad, wisten zoals tabel 51 (blz. 203) laat zien, in bijna alle gevallen min of meer concrete punten te noemen waaruit deze geringere leefbaarheid van het platteland zou blijken. Ook nu mag worden aangenomen, dat het genoemde motief in sommige gevallen een rationalisatie was van dieper liggende gevoelens van onbehagen die de werkelijk oorzaak van de geringere leefbaarheid vormden.

De percentages voor de verschillende leefbaarheidsaspecten blijken voor de vier gebieden wederom niet veel uiteen te lopen. In Noord-Brabant hebben de respondenten vaker de onvoldoende voorzieningen op het gebied van onderwijs en cultuur en in minder gevallen de in vergelijking met de stad ongunstige situatie voor de consument b.v. hoge prijzen, weinig keuzemogelijkheid en niet kunnen winkelen met name genoemd. In de Alblasserwaard bleek een vrij groot aantal respondenten de voorzieningssituatie op het platteland in het algemeen als verklaringsgrond voor een ongunstige leefbaarheid op te geven zonder nader aan te duiden op welk punt dit meer in het bijzonder was.

De genoemde punten liggen voor een belangrijk deel in de economische sfeer: op het gebied van de inkomensverwerving (lagere inkomens, minder werkgelegenheid, ongunstige werk- of bedrijfsomstandigheden zoals lang en hard wer-

TABEL 51. Antwoord op de vraag „In welk opzicht?“, ingeval de respondent vond dat de mensen in zijn dorp er *slechter* of in sommige opzichten *slechter* aan toe zijn dan de mensen in de stad, per gebied, in procenten.

a. Als eerstgenoemde punt	Lager inkomen	Weinig ontspanning	Slechte verbindingen	Onvold. cult. voorz.	Hoge prijzen	Ongunstige werkomst.	Slechte woonomst.	Slechte voorz.	Ander 1e punt	Geen 1e punt	Totaal N
Kleiweidestreek	5,3	14,9	17,7	10,2	32,9	1,6	3,4	3,4	4,0	6,5	322
N. Achterhoek	12,1	14,8	8,1	17,4	20,8	8,1	0,7	2,7	5,4	10,1	149
Alblasserwaard	8,3	16,7	3,3	11,7	25,0	8,3	0,0	23,3	1,7	1,7	60
N.O. N.-Brabant	4,8	17,1	11,4	26,7	10,5	13,3	1,0	1,0	7,6	6,7	105
b. Als eerstgenoemde punt	Lager inkomen	Weinig ontspanning	Slechte verbindingen	Onvold. cult. voorz.	Hoge prijzen	Ongunstige werkomst.	Slechte woonomst.	Slechte voorz.	Ander 1e punt	Geen 1e punt	Totaal N
Kleiweidestreek	1,6	7,6	6,9	8,8	11,4	—	1,3	1,9	3,5	57,1	317
N. Achterhoek	4,1	4,7	4,1	8,1	7,4	0,7	2,0	1,4	4,1	63,5	148
Alblasserwaard	—	3,3	6,7	1,7	5,0	—	—	6,7	5,0	71,7	60
N.O. N.-Brabant	1,0	8,7	4,9	9,7	6,8	—	1,0	1,9	2,9	63,1	103

ken en moeilijke afzet) en de consumptie in engere zin (hoge prijzen voor goederen en diensten, weinig keuzemogelijkheid, te weinig winkels). Ontevredenheid met betrekking tot de voorzieningen in het geheel is – het eerstgenoemde en het tweede punt tezamen genomen – in de Achterhoek in 61 %, in de Kleiweidestreek en de Alblasserwaard in circa 72% en in N. Brabant in 81% van de gevallen geuit. Opvallend is in alle gebieden het zeer kleine aantal geïnterviewden dat de slechte woonomstandigheden als een ongunstig leefbaarheidsaspect heeft genoemd. Het aantal keren dat de facetten van het sociale leven in engere zin, zoals het voorkomen van sociale controle of onvoldoende keuzemogelijkheid voor het maken van vrienden en het vinden van de goede mensen b.v. voor het beoefenen van een bepaalde sport, in eerste en tweede instantie werden genoemd is praktisch te verwaarlozen: 24 van de 636 respondenten!

Als men de gegevens van de tabellen 50 en 51 naast elkaar legt, komt men tot de conclusie dat in alle vier gebieden het wonen op het platteland voornamelijk positief wordt gewaardeerd vanwege het gevoel van vrijheid dat door het verblijf in een gebied met verspreide bebouwing wordt gewekt, de nauwere aanraking met de natuur en het zich opgenomen weten in de plaatselijke samenleving. Als men een negatief oordeel heeft over het wonen in een dorp of gehucht of er, naast gunstige, ook minder gunstige kanten aan ziet, heeft dit voor een belangrijk deel betrekking op de omstandigheden van de productie en het verbruik in engere zin en daarnaast ook in vrij sterke mate op de voorzieningssituatie in de ruimere zin. Uit het vrijwel ontbreken van negatieve oordelen aangaande de leefbaarheid van het platteland op grond van overwegingen met betrekking tot het sociale leven en het wel noemen van sociale aspecten, zij het in betrekkelijk geringe mate, als redenen voor een positief oordeel, mag nog niet worden geconcludeerd dat de plattelandsbewoners in de onderhavige gebieden over het sociale leven in hun dorpen volledig tevreden zijn. Indien er op dit punt ontevredenheid is, zal men zeker bij een formeel interview, tegenover de interviewer waarschijnlijk daar niet gauw blijk van geven. Het naar voren brengen van punten die de economische- of voorzieningssituatie van het dorp betreffen lijken voor de meeste plattelandsbewoners dan vermoedelijk veel meer aanvaardbaar.

10.3. CLASSIFICATIE VAN DE BEOORDELINGSCATEGORIEËN

Terwijl wij in de vorige paragraaf hebben onderzocht, of het leefbaarheidsoordeel dat de geïnterviewden gaven geen loze kreet was – het bleek, dat dit inderdaad niet het geval was –, willen wij nu nagaan, of de voorlopige indeling van de antwoorden op de eigenlijke beoordelvingsvraag door de opgestelde precodering wel tot een juist beeld leidt van de houding van de respondenten ten opzichte van de levensomstandigheden op het platteland in het algemeen en in hun eigen kern in het bijzonder. Met name rees de vraag, of de respondenten die tussen het leefklimaat in de stad en op het platteland geen verschil zagen en zij die de levensomstandigheden op het platteland deels beter, deels slechter

TABEL 52. Het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad, naar de bereidheid al of niet in Leeuwarden, c.q. Enschede, Gorinchem, Nijmegen te wonen, per gebied, in procenten.

	Kleiweidestreek		N. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	wel wonen	niet wonen	wel wonen	niet wonen	wel wonen	niet wonen	wel wonen	niet wonen
Slechter	11,6	5,7	6,9	1,8	6,9	1,6	4,4	4,0
Beter	18,8	31,6	29,4	40,9	40,3	55,3	32,4	61,6
Beter/slechter	42,3	35,6	49,0	34,0	40,3	21,1	48,5	21,0
Geen verschil	23,5	24,8	11,8	16,1	9,7	17,9	14,7	11,0
Geen oordeel	3,8	2,4	2,9	7,2	2,8	4,0	0,0	2,4
	100	100	100	100	100	100	100	100
	N = 293	N = 424	N = 102	N = 279	N = 72	N = 123	N = 68	N = 328
	$\chi^2 = 21.63$		$\chi^2 = 16.42$		$\chi^2 = 13.73$		$\chi^2 = 27.48$	
	P < 0.001		0.001 < P < 0.01		0.001 < P < 0.01		P < 0.001	

vonden dan in de stad, hun sociaal-ruimtelijke situatie in werkelijkheid in positieve dan wel in negatieve zin beoordelen.

Om een antwoord op deze vraag te krijgen werd het oordeel, dat de respondenten gaven over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad, gerelateerd aan hun bereidheid om in een bepaalde stad in hun omgeving (Leeuwarden, Enschede, Gorinchem, Nijmegen) te wonen.

Tabel 52 (blz. 204) toont op significante wijze aan, dat in alle vier onderzoekgebieden de geïnterviewden die van mening zijn, dat zij in hun dorp er slechter aan toe zijn dan in de stad overeenstemmen in een grotere bereidheid in een bepaalde stad te wonen met degenen die vinden, dat zij in sommige opzichten er beter, in sommige opzichten er slechter aan toe zijn dan de stadsbewoners. Hieruit kan worden afgeleid, dat de respondenten die aan het wonen op het platteland zowel licht- als schaduwzijden zien per slot van rekening ook een negatief oordeel hebben over de leefbaarheid van het platteland. Aan de andere kant zien wij in de tabel, dat uitgezonderd in het brabantse onderzoekgebied zowel de geïnterviewden die menen dat het leefklimaat op het platteland beter is dan in de stad als zij die geen verschil zien in sterkere mate eventueel niet dan wel in de genoemde steden zouden willen wonen. Wij concluderen hieruit, dat bij degenen die geen verschil in leefbaarheid tussen stad en platteland zien de positieve waardering van de sociaal-ruimtelijke situatie op het platteland overheeft. De categorieën 'in sommige opzichten beter, in sommige opzichten slechter' en 'geen verschil' hebben zich vermoedelijk meer genuanceerd en voorzichtiger uitgedrukt dan de categorieën 'slechter' en 'beter'.

Bij de meeste van de bewerkingen van onze gegevens die in de volgende paragrafen van dit hoofdstuk worden besproken hebben wij gezien de bovengenoemde resultaten de beoordelingscategorieën 'slechter' en 'in sommige opzichten beter, in sommige opzichten slechter' tezamen genomen en eveneens de categorieën 'beter' en 'geen verschil'. De respondenten die op de vraag naar de waardering van het rurale leefklimaat in vergelijking met de stad geen oordeel bleken te hebben, werden bij de verdere bewerking van het materiaal buiten beschouwing gelaten. Er mag worden aangenomen, dat deze 'geen oordeel'-respondenten in hun leefwijze zo traditionalistisch zijn, dat zij over geen vergelijkingsbasis beschikken. Bij een indeling van plattelandsbewoners die positief dan wel negatief oordelen over hun sociaal-ruimtelijke situatie is het dan ook juist, dat zij die hierover zich niet (kunnen) uitspreken, niet worden opgenomen.

10.4. HET OORDEEL OVER DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE SITUATIE

Hoe luidt nu het oordeel van de geïnterviewden in de vier onderzoekgebieden over de levensomstandigheden waarin zij verkeren in vergelijking met die van bewoners in stedelijke gebieden? Teneinde hiervan een overzicht te geven hebben wij tabel 53 opgesteld, waarin in afwijking van de in de vorige paragraaf geconstrueerde dichotomie degenen die vonden dat aan het wonen op het platteland zowel voor- als nadelen waren verbonden, en zij die hierover geen me-

ning hadden naast degenen die uitdrukkelijk positief reageerden dan wel geen verschil zagen en de ondervraagden die uitgesproken negatief oordeelden, als afzonderlijke categorieën zijn opgenomen.

TABEL 53. Aantallen respondenten die de sociaal-ruimtelijke situatie in hun dorp positief, gemengd dan wel negatief beoordelen, per dorp en per gebied, in procenten.

	Positief	Gemengd	Negatief	Geen oordeel	Totaal
Baard	38,3	50,0	10,0	1,6	100
Burgwerd	67,4	29,8	2,5	—	100
Edens	38,8	33,3	22,2	5,5	100
Hartwerd	73,3	20,0	6,6	—	100
Hichtum	84,0	12,0	4,0	—	100
Huins	42,8	46,4	3,5	7,1	100
Kubaard	39,9	40,0	16,6	3,3	100
Lions	37,5	50,0	12,5	—	100
Lollum	57,6	35,2	2,3	4,7	100
Oosterend	49,9	30,2	16,2	3,4	100
Oosterlittens	44,3	36,1	16,6	2,7	100
Waaxens	54,5	36,3	3,0	6,0	100
Wommels	37,5	57,7	0,9	3,6	100
KLEIWEIDESTREEK	50,1	38,4	8,2	3,0	100
Borculo	57,8	32,2	4,9	4,9	100
Dijkhoek	42,5	37,5	7,5	12,5	100
Geesteren	55,0	31,6	2,0	11,2	100
Gelselaar	52,6	40,0	1,8	5,4	100
Haarlo	51,6	46,5	—	1,7	100
N. ACHTERHOEK	53,7	36,0	3,2	6,9	100
Goudriaan	59,7	36,7	2,2	1,1	100
Laagblokland	65,3	26,9	—	7,6	100
Ottoland	69,1	17,3	7,6	5,7	100
ALBLASSERWAARD	63,7	28,7	3,1	4,1	100
St. Anthonis	69,6	22,2	3,0	5,0	100
Ledeacker	68,8	25,6	2,7	2,7	100
Oploo	73,6	21,7	3,2	1,3	100
Westerbeek	64,5	24,5	8,1	1,6	100
N.O. NOORD-BRABANT	70,4	23,0	3,8	2,5	100

De eerste indruk die men bij het zien van de tabel krijgt, is dat er van een duidelijke positieve beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie, zoals in onze eerste hypothese werd gesteld, geen sprake is. Zelfs in N.O. Noord-Brabant, waar omstreeks 70% van de geïnterviewden een positieve houding inneemt tegenover het rurale leefklimaat, staat toch nog ruim een kwart min of meer gereserveerd ten opzichte van hun sociaal-ruimtelijke situatie. In de andere platte landskernen waar formele interviews werden afgenomen, is, een enkele uitzondering daargelaten (Hartwerd en Hichtum), het aantal respondenten dat in meer of mindere mate een negatief oordeel heeft, groter dan een kwart. In ver-

scheidene friese dorpen bedraagt het aantal negatieve beoordelaars, wanneer wij ook degenen die een gemengd oordeel hebben hiertoe rekenen, zelfs meer dan de helft.

In de hier aan de orde zijnde hypothese hebben wij gesteld dat het oordeel over de sociaal-ruimtelijke situatie niet in negatieve zin wordt beïnvloed door de achteruitgang van de verzorgende functie van kleine plattelandskernen. Is er gezien de gegevens van tabel 53 misschien dan toch wel een samenhang tussen de negatieve beoordeling van de levensomstandigheden op het platteland en het verlies van verzorgende functie? In de Kleiweidestreek waar naar verhouding de meeste kleine kernen voorkomen, die zoals wij in hoofdstuk 5 hebben gezien, ook het sterkst aan funktieverlies lijden, blijken ook de grootste aantallen respondenten met een negatieve beoordeling voor te komen.

Aan de hand van de berekening van de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman kon worden aangetoond, dat tussen het percentage respondenten met een positief oordeel over de sociaal-ruimtelijke situatie per dorp en het inwonertal van het dorp (zie tabel 43, blz. 161) in de Kleiweidestreek geen enkel verband bestaat ($r_s = 0,03$). Daar juist in dit gebied een duidelijke correlatie bestaat tussen kerngrootte en de ontwikkeling van de verzorgende functie, met name met betrekking tot de middenstands- en ambachtsbedrijven (zie tabel 21, blz. 86), ligt de conclusie voor de hand, dat het voorkomen van grote aantallen plattelandsbewoners, met name in de Kleiweidestreek, die het rurale leefklimaat min of meer negatief beoordelen, vermoedelijk geheel los staat van de achteruitgang van de verzorgende functie van de kernen waar zij wonen. In de volgende paragraaf zullen wij op een meer directe wijze nagaan, of het trekken van deze (voorlopige) conclusie gerechtvaardigd is.

10.5. OORDEEL OVER DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE SITUATIE EN VERZORGING

Het bestaan van een relatie tussen de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie en de verzorgingssituatie waarin de betrokken plattelandsbewoners zich bevinden, hebben wij nagegaan door voor ieder onderzoeksgebied afzonderlijk het oordeel over de leefbaarheid te vergelijken met de plaats waar de geïnterviewde zijn kinderen op de lagere school heeft, naar de kerk gaat, de kruidenierswaren betreft, gewoonlijk de manufacturen en de grote kledingstukken koopt en lid is van verschillende soorten van verenigingen. Hierbij werden de antwoorden op de beoordelvingsvraag in twee categorieën ingedeeld, op de wijze zoals in 10.3 is aangegeven, terwijl de plaatsen waarop men voor de voorziening van de met name genoemde levensbehoeften was georiënteerd de volgende driedeling werd gehanteerd: woonplaats, ander dorp en stad. Als stad werd een andere plaats dan de woonplaats beschouwd die 5000 inwoners of meer telde.

Uit dit overzicht blijkt duidelijk, dat er tussen het hebben van een positief of negatief oordeel over de sociaal-ruimtelijke situatie op het platteland en de plaatsen waar men verschillende materiële en geestelijke levensbehoeften bevredigt vrijwel geen verband bestaat. Het feit, dat in sommige gevallen de 'cross

TABEL 54. Het al (+) of niet (—) bestaan van een samenhang op het 5%-significantieniveau tussen het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad en de oriëntatie op verschillende verzorgingscentra voor de voorziening in enkele levensbehoeften, per onderzoeksgebied.

	Kleiweide- streek	Noord. Achterh.	Alblasser- waard	N.O. Noord- Brabant
Lagere school	—	1	—	1
Kerk	—	—	—	—
Lid culturele ver. ²	—	1	1	1
Lid sportvereniging ³	—	—	—	—
Lid ontspanningsver. ⁴	—	—	1	—
Lid beroepsorganisatie	—	—	—	+
Lid plattel. vrouwenorg.	—	1	1	1
Kruidenierswaren	+	—	—	—
Manufacturen	—	—	—	+
Grote kledingstukken	1	—	1	1

¹ Buiten beschouwing wegens te klein aantal in een of meer cellen van de kruistabel.

² Muziek-, zang-, toneelvereniging, nutsdepartement, etc.

³ Gymnastiek-, voetbal-, ruiter- of andere sportvereniging.

⁴ Biljart-, dam-, hengelclub of andere ontspanningsvereniging.

tabulation' wegens te klein aantal in een of meer cellen geen in statistisch opzicht relevant resultaat opleverde, is desondanks niet geheel zonder betekenis. Het betekent namelijk, dat in sommige van die gevallen naar verhouding slechts zeer weinig respondenten zich voor de voorziening van de betreffende levensbehoefte naar een andere plaats dan het eigen dorp of gehucht begaven.

Daar komt bij, dat niet in alle drie gevallen waarin wel een significant verband kon worden aangetoond, het verband in dezelfde richting gaat. Terwijl in het brabantse onderzoeksgebied de respondenten met een negatief oordeel meer dan hun streekgenoten die zich positief uitlieten over hun sociaal-ruimtelijke situatie, naar een ander dorp of de stad gaan voor het kopen van manufacturen en de deelneming in een beroepsorganisatie, betrekken de negatieve beoordeelaars in het friese gebied juist in meer gevallen dan degenen met een positief oordeel de kruidenierswaren van een leverancier in hun woonplaats. Deze laatste uitkomst moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit, dat onder degenen die in de friese Kleiweidestreek de levensomstandigheden op het platteland in negatieve zin beoordelen zich een groot aantal personen bevindt die door welke oorzaak dan ook min of meer gedwongen zijn aangewezen op voorzieningen die niet voldoende beantwoorden aan de eisen die zij hieraan stellen. Zoals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien, heerst in het friese gebied in vergelijking met de andere onderzoeksgebieden een sterke dorpsolidariteit. Men mag aannemen, dat sommige dorpsbewoners die ondanks het feit dat zij niet geheel tevreden zijn over de kwaliteit van de verzorging van een plaatselijk bedrijf of instelling onder de sociale druk van hun dorpsgenoten toch van de betreffende voorziening in hun woonplaats gebruik maken. Het is vermoedelijk

ook mede het min of meer bewuste verzet tegen deze sociale dwang die deze plattelandsbewoners er toe brengt hun sociaal-ruimtelijke situatie negatief te beoordelen.

Samenvattend kan worden gesteld, dat het vrijwel ontbreken van een samenhang tussen de waardering van de levensomstandigheden op het platteland en de oriëntatie op de verschillende verzorgende centra voor de voorziening in de levensbehoeften van immateriële aard (kerk, onderwijs, verenigingsleven) erop wijst, dat de leefbaarheid van het platteland, zoals deze door de betrokken plattelandsbewoners wordt ervaren, niet of nauwelijks wordt bepaald door de spreiding en de kwaliteit van de voorzieningen van sociale en culturele aard. In zoverre er van een leefbaarheidsprobleem ten plattelande sprake is, d.w.z. van een negatieve beoordeling door de plattelandsbewoners zelf van de levensomstandigheden op het platteland, kunnen de oorzaken hiervan ten dele worden gezocht in een onvoldoende heroriëntering op de verschillende verzorgende centra met betrekking tot de economische verzorging. Het ontbreken van een samenhang tussen het oordeel over het rurale leefklimaat en de gerichtheid op verschillende kernen ten aanzien van enige kenmerkende aspecten van de economische verzorging in de meeste onderzoeksgebieden en de betrekkelijk geringe variatie in de gevallen waarin op deze punten wel een significant verband kon worden aangetoond, doen evenwel vermoeden dat met uitzondering van de Kleiweidestreek in Friesland, tekorten in de economische verzorging, zo die al door de plattelandsbewoners als zodanig worden ervaren, niet als belangrijke oorzaken van een geringe leefbaarheid van het platteland moeten worden beschouwd. De indruk bestaat, dat met name in Friesland plattelanders die voor de bevrediging van allerlei levensbehoeften gebruikmaken van voorzieningen in grotere kernen dan hun eigen dorp, de levensomstandigheden op het platteland juist positief beoordelen.

Een bevestiging van onze conclusie, dat de waardering van de sociaal-ruimtelijke situatie op het platteland en de spreiding en kwaliteit van de voorzieningen zeer weinig met elkaar in verband staan, wordt geleverd, wanneer de waardering van enkele lokale verzorgingselementen door de geïnterviewden wordt gerelateerd aan het leefbaarheidsoordeel. De waardering van de kwaliteit van het lager onderwijs meenden wij te kunnen peilen door de geïnterviewde te vragen, of hij denkt dat de lagere school in zijn dorp slechter is dan in de stad. Een oordeel over de kwaliteit van de geestelijke verzorging dachten wij te kunnen

TABEL 55. Het al (+) of niet (—) bestaan van een samenhang op het 5%-significantieniveau tussen het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad en de waardering van enkele lokale verzorgingselementen, per onderzoeksgebied.

	Kleiweide- streek	Noord. Achterh.	Alblasser- waard	N.O. Noord- Brabant
Lagere school	—	—	—	+
Kerk	—	—	—	—
Verenigingen	—	—	—	—
Kruidenier	—	+	—	—

afleiden uit het antwoord op de vraag: 'Gaat u, als u thuis bent, ook wel eens naar andere dan de zojuist genoemde plaatsen naar de kerk?'. De vraag, of men van mening is dat aan het lokale verenigingsleven iets zou moeten verbeteren, zou naar verwachting een oordeel over het verenigingsleven opleveren, terwijl wij de waardering van de plaatselijke voorziening in de behoefte aan levensmiddelen meenden te kunnen afleiden uit het antwoord op de vraag naar het kopen van kruidenierswaren in een zelfbedieningszaak in een grote plaats buiten het eigen dorp.

Uit het voorgaande overzicht blijkt, dat slechts in de noordelijke Achterhoek met betrekking tot de lokale voorziening in kruidenierswaren en in N.O. Noord-Brabant voor het in de woonplaats gegeven lager onderwijs de respondenten met een negatief oordeel in significant meer gevallen dan de positieve beoordelaars van mening zijn dan wel door hun gedrag te kennen geven, dat deze voorzieningen niet aan hun wensen voldoen.

Waarom ten aanzien van de waardering van deze twee verzorgingsaspecten in twee verschillende onderzoekgebieden wel en in de andere gevallen geen verband bleek te bestaan met de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie in het algemeen, is ons niet duidelijk.

10.6. OORDEEL OVER DE SOCIAAL-RUIMTELIJKE SITUATIE EN DORPSBINDING

In de vorige paragraaf bleek, dat van het bestaan van een samenhang tussen de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie in zijn geheel en de oriëntatie op verschillende kernen voor de voorziening in allerlei levensbehoeften nauwelijks kan worden gesproken.

Is er misschien dan wel een verband tussen de leefbaarheid en de mate waarin men zich in emotioneel opzicht oriënteert op de samenleving van het eigen dorp of gehucht, het verschijnsel dat wij, mits de lokale samenleving wordt gesymboliseerd door tenminste één objekt van materiële of immateriële aard dat in betrekking staat tot het sociale leven van de betreffende groep, dorpsbinding hebben genoemd (zie 6.3)?

Teneinde deze vraag te kunnen beantwoorden hebben wij de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie wederom gedichotomiseerd en de scores op de schaal waarmee wij de dorpsbinding hebben gemeten, in drie klassen ingedeeld.

TABEL 56. Het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad, naar de sterkte van de dorpsbinding, in de Kleiweidestreek, in procenten.

Beoordeling	Score dorpsbinding		
	< 0,76	0,76-1,27	> 1,27
Positief	47,3	46,9	62,9
Negatief	52,7	53,1	37,1
	100	100	100
	N = 205	N = 211	N = 205
	$\chi^2 = 13,72$		P < 0.01

TABEL 57. Het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad, naar de sterkte van de dorpsbinding, in de noordelijke Achterhoek, in procenten.

Beoordeling	Score dorpsbinding		
	< 0,94	0,94–1,34	> 1,34
Positief	50,9	50,0	69,1
Negatief	49,1	50,0	30,9
	100	100	100
	N = 108	N = 104	N = 123
	$\chi^2 = 11,84$ $P < 0.01$		

TABEL 58. Het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad, naar de sterkte van de dorpsbinding, in de Alblasserwaard, in procenten.

Beoordeling	Score dorpsbinding		
	< 1,18	1,18–1,50	> 1,50
Positief	63,8	68,5	69,4
Negatief	36,2	31,5	30,6
	100	100	100
	N = 58	N = 54	N = 62
	$\chi^2 = 0,47$ $0.70 < P < 0.80$		

TABEL 59. Het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland in vergelijking met de stad, naar de sterkte van de dorpsbinding, in N.O. Noord-Brabant, in procenten.

Beoordeling	Score dorpsbinding		
	< 1,33	1,33–1,75	> 1,75
Positief	57,4	77,9	82,7
Negatief	42,6	22,1	17,3
	100	100	100
	N = 115	N = 122	N = 127
	$\chi^2 = 21,59$ $P < 0.001$		

Uit de voorgaande tabellen blijkt, dat in drie van de vier onderzoekgebieden het oordeel over de sociaal-ruimtelijke situatie duidelijk door de mate waarin de respondenten zich emotioneel met de lokale samenleving verbonden voelen, wordt beïnvloed. De ondervraagden met een sterke dorpsbinding oordelen in meer gevallen positief over de leefbaarheid van hun dorp of gehucht dan zij die zich slechts weinig met de lokale samenleving verbonden voelen. Duidelijk komt hierdoor naar voren, dat het in de lokale samenleving bestaande sociale klimaat, de hierin aanwezige sociale verhoudingen en het daar heersende patroon van opvattingen, normen en waarden, voor het zich wel bevinden van de plattelandsbewoners – en waarschijnlijk niet alleen voor hen – van grote betekenis is.

In het onderzoekgebied in de Alblasserwaard is wel een geringe tendentie aanwezig, dat degenen met een sterke dorpsbinding in sterkere mate hun sociaal-ruimtelijke situatie positief beoordelen, maar het verband is op geen stukken na significant. Er kan worden aangenomen, dat in dit gebied naast de dorpsbinding andere factoren van sociale aard, zoals de emotionele verbondenheid met de godsdienstige groep waartoe men behoort, voor de leefbaarheid een veel grotere rol spelen. Het is ook niet uitgesloten, dat gespannen sociale verhoudingen tussen allochtonen en autochtonen, die bij de informele interviews in de Alblasserwaard nogal eens ter sprake kwamen, de betekenis van de dorpsbinding als factor voor de leefbaarheid van dit gebied doen verminderen. Zoals wij in het volgende, met name in hoofdstuk 12 waarin de dorpsbinding nader wordt geanalyseerd, zullen zien, valt bij de vergelijking tussen de vier onderzoekgebieden het Alblasserwaardse gebied op mening punt 'uit de toon'.

10.7. SAMENVATTING EN CONCLUSIE

In de noordelijke Achterhoek en de Kleiweidestreek in Friesland oordeelden 40 à 50%, in de Alblasserwaard en het brabantse onderzoekgebied omstreeks 30% van de geïnterviewden in meer of mindere mate negatief over de sociaal-ruimtelijke situatie waarin zij zich bevinden. De beoordeling van de leefbaarheid van hun dorp of gehucht, waarvan wij een indruk hebben trachten te krijgen door aan de respondenten te vragen, of zij vonden dat zij in hun plattelandskern er beter of slechter aan toe waren dan de mensen in de stad, bleek nauwelijks samen te hangen met de oriëntatie op het eigen dorp, andere dorpen en stedelijke centra voor de voorziening in verschillende materiële en immateriële levensbehoeften. Geïnterviewden met een negatief oordeel over de leefbaarheid van het platteland gaan voor de bevrediging van deze levensbehoeften eigenlijk niet vaker naar stedelijke verzorgingscentra dan degenen die blijk gaven van een positieve beoordeling.

Daarentegen kwam wel een duidelijke samenhang naar voren tussen het oordeel over de levensomstandigheden op het platteland en de mate waarin men emotioneel verbonden is met de samenleving van eigen dorp of buurtschap. De respondenten met een sterke dorpsbinding hadden in drie van de vier onderzoekgebieden in significant meer gevallen een positief oordeel over het rurale leefklimaat dan degenen die een zwakke binding met hun lokale samenleving hebben.

Wij menen hieruit de conclusie te mogen trekken, dat de sociale verhoudingen van de plattelandsbewoners onderling, met name die welke binnen de lokale samenleving bestaan, voor hun wel bevinden, althans tegenwoordig nog en in de onderhavige gebieden van aanzienlijk groter belang moeten worden geacht dan hun verzorgingssituatie.

11. DORPSBINDING EN ENIGE GEVOLGEN DAARVAN

11.1. INLEIDING

In onze tweede definitieve hypothese hebben wij gesteld, dat veel plattelandsbewoners in kleine kernen een sterke dorpsbinding hebben en dat zij als gevolg daarvan voor de voorziening in hun levensbehoeften zich in sterke mate op hun eigen dorp of gehucht oriënteren. Met het voorkomen van deze sterke dorpsbinding zou ook het bestaan van stringente normen gepaard gaan, volgens welke de bewoners zoveel mogelijk van de lokale voorzieningen gebruik dienen te maken. En tenslotte zou een sterke dorpsbinding volgens de tweede hypothese, er toe leiden dat de sociale horizon van de betrokken plattelandsbewoners beperkt is gebleven.

Met behulp van de gegevens verkregen door de formele interviews zullen wij nu in dit hoofdstuk deze meerdelige hypothese toetsen. Op de eerste plaats zal worden nagegaan, in welke mate in de verschillende plattelandskernen waar de formele interviews zijn gehouden, de bewoners zich emotioneel met hun lokale samenleving verbonden voelen. In de beide volgende paragrafen zullen wij het onderzoek naar de veronderstelde gevolgen van de dorpsbinding beschrijven.

11.2. DE DORPSBINDING

In tabel 60 zijn de mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding weergegeven. Voor een goed begrip zij nog opgemerkt dat als gevolg van de wijze waarop deze schaal werd geconstrueerd, zoals wij in 7.4.3 hebben uiteengezet, vergelijking van de dorpsbindingsscores van geïnterviewden in verschillende onderzoekgebieden *niet*, van respondenten die in een en hetzelfde onderzoekgebied wonen, *wel* mogelijk is.

Rangschikking van de dorpen per onderzoekgebied naar de hoogte van de mediane score op de schaal voor de dorpsbinding en berekening van de rangcorrelatiecoëfficiënten volgens de methode Spearman tussen deze rangschikking en de rangorde naar inwonertal levert voor de Kleiweidestreek $r_s = +0,57$, de noordelijke Achterhoek $r_s = -0,7$, Alblasserwaard $r_s = 0,125$ en voor de gemeente Oploo c.a. $r_s = -0,2$ op.

Hieruit blijkt, dat in de Kleiweidestreek de inwoners van grotere dorpen over het algemeen een sterkere dorpsbinding hebben dan de inwoners van de kleinere dorpen. Dat de samenhang tussen de mate van dorpsbinding en de grootte van de kern in dit gebied niet sterk is, wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door het feit dat het kleine Waaxens (100 inwoners) in dit gebied de hoogste mediane dorpsbindingsscore heeft, terwijl de bewoners van Kubaard (350 inwoners) een veel geringere dorpsbinding te zien geven dan met de grootte van hun dorp overeenstemt. De veronderstelling gebaseerd op de inhoud van

TABEL 60. Mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding per kern.

Kern	Aantal inw. (glob.)	Mediane score	Kern	Aantal inw. (glob.)	Mediane score
Lions	50	0,75	Dijkhoek	200	1,28
Edens	75	0,60	Haarlo	650	1,35
Waaxens	100	1,17	Gelselaar	700	1,29
Hichtum	120	0,85	Geesteren	1300	1,17
Huins	160	0,89	Borculo	4000	1,14
Hartwerd	200	1,00			
Baard	230	1,05	Laagblokland	300	1,41
Kubaard	350	0,78	Ottoland	350	1,40
Burgwerd	400	0,91	Goudriaan	600	1,41
Lollum	510	1,05			
Oosterlittens	520	1,03	Ledeacker	500	1,70
Oosterend	800	1,12	Westerbeek	530	1,46
Wommels	1400	1,12	Oploo	1500	1,63
			St. Anthonis	2600	1,66

de informele interviews, dat in de Kleiweidestreek de middelgrote dorpen van 200-1000 inwoners de sterkste dorpsbinding zouden kennen, blijkt althans voor de 13 dorpen waar formele interviews zijn afgenomen niet op te gaan.

De negatieve en niet lage correlatiecoëfficiënt¹⁴ voor de noordelijke Achterhoek vormt een duidelijke aanwijzing, dat in dit gebied in tegenstelling tot de Kleiweidestreek in de kleine kernen de bewoners juist in sterkere mate emotioneel verbonden zijn met de lokale samenleving dan de inwoners van de grote dorpen en stadjes.

In de Alblasserwaard en de noordoosthoek van Noord-Brabant kan niet van een samenhang tussen de mate van dorpsbinding en de kerngrootte worden gesproken. De mediane scores op de schaal voor dorpsbinding zijn voor Goudriaan, Laagblokland en Ottoland praktisch gelijk, terwijl in het noordbrabantse gebied het kleine dorp Ledeacker (500 inwoners) de sterkste en het eveneens kleine Westerbeek (530 inwoners) juist de zwakste dorpsbinding blijkt te hebben.

De wijze van constructie van de dorpsbindingsschaal maakt, zoals reeds werd opgemerkt, vergelijking tussen de vier onderzoekgebieden niet mogelijk. Toch bestaat de behoefte om te weten, in welke mate de bewoners in de onderscheiden gebieden in hun denken en voelen op het eigen dorp zijn georiënteerd. Daartoe werd gebruik gemaakt van de antwoorden die door de geïnterviewden op de afzonderlijke itemvragen die wij voor de constructie van de schaal hebben gebruikt, werden gegeven. De volgende tabel geeft hiervan een overzicht.

¹⁴ Desondanks geen significant verband aantonend tussen de sterkte van de dorpsbinding en de kerngrootte; de minimumwaarde van r_s op 5%-significantieniveau bedraagt bij $n = 5$ (aantal kernen) namelijk 0,9.

TABEL 61. Enkele kerngetallen m.b.t. de dorpsbinding, in procenten.

Antwoord	Klei- weide- streek	Noord. Achter- hoek	Alblasser- waard	N.O. Noord- Brabant
Woont liever niet ergens anders	59,6	72,3	80,6	83,9
Wil later in eigen dorp wonen	37,6	67,2	64,9	73,0
Vindt: Er gaat niets boven...	22,1	29,0	37,1	61,1
Vindt erg, als dorp niet meer zou groeien	70,3	59,4	60,2	67,8
Moet niet op aanbod ingaan	12,8	12,6	17,8	19,4
Keurt niet uitsteken van vlag af	45,7	44,6	38,7	66,5
Vindt, dat men via dorpszaak moet kopen	75,1	70,9	73,2	75,9
Voelt zich.....er(sten) ¹⁵	75,9	74,1	79,0	83,9

Het blijkt, dat de bewoners in de brabantse dorpen in vergelijking met de geïnterviewden in de drie andere gebieden aanzienlijk sterker in emotioneel opzicht op hun woonplaats betrokken zijn.

De verschillen in dorpsbinding tussen de drie andere gebieden onderling zijn niet groot. Wel valt het op, dat de waardering van het eigen dorp als woonplaats bij de respondenten in de friese Kleiweidestreek veel kleiner is dan bij de geïnterviewde bewoners in de noordelijke Achterhoek en de Alblasserwaard, terwijl de emotionele betrokkenheid op de samenleving van het eigen dorp, zoals deze tot uiting komt in het al dan niet tolerant zijn aangaande het gedrag van de mededorpsbewoners in het friese gebied daarentegen groter blijkt te zijn dan in de beide andere gebieden. Als wij zien, dat de friezen het ook het meest sterk zouden betreuren, wanneer hun dorp als gevolg van een verbod van de bouw van nieuwe woningen niet meer zou kunnen groeien, zou dit wel eens als een aanwijzing kunnen worden beschouwd, dat de bedreiging van het bestaan van de eigen kern als verzorgingscentrum en daarmee, zoals wij in 6.3 hebben gezien, ook als sociale eenheid, een toenemende onverdraagzaamheid ten opzichte van de dorpsgenoten betreffende het gebruik maken van voorzieningen elders met zich mee brengt.

Daar in de vragenlijst enkele vragen waren opgenomen naar de houding die de geïnterviewde innam tegenover mededorpsbewoners die voor de bevredig-

TABEL 62. Aantal respondenten dat het gebruik maken van enkele voorzieningen door mededorpsbewoners elders afkeurt, per onderzoeksgebied, in procenten.

	Kleiweide- streek	N. Achter- hoek	Alblasser- waard	N.O. Noord- Brabant
Bezoek lagere school	84,1	66,3	60,8	67,5
Naar de kerk gaan	68,7	47,9	46,8	40,5
Deelname vereniging	77,8	57,1	51,1	75,6
Kopen kruidenierswaren	81,0	41,1	67,4	62,8

¹⁵ De reactie van de respondent op deze uitspraak werd niet gebruikt voor de constructie van de schaal voor de dorpsbinding.

ging van enkele levensbehoeften (kerk, lagere school, vereniging en kruidenierswaren) gebruik maken van voorzieningen die buiten de eigen nederzetting zijn gelokaliseerd, kon de juistgenoemde veronderstelling worden getoetst.

Uit de voorgaande tabel blijkt, dat ten aanzien van alle onderscheiden levensbehoeften het percentage geïnterviewden dat een negatief oordeel heeft over mededorpsbewoners die gebruik maken van voorzieningen elders, terwijl de betreffende voorziening ook in het eigen dorp aanwezig is, in de Kleiweidestreek beduidend hoger is dan in de andere gebieden van het onderzoek. In ieder geval kan men hieruit afleiden, dat de bewoners van de dorpen in het friese gebied in sterkere mate onverdraagzaam zijn tegenover dorpsgenoten die in een andere plaats hun kinderen op school doen, er naar de kerk gaan, er deelnemen in verenigingen en er de kruidenierswaren betrekken. Men mag aannemen, dat met deze onverdraagzaamheid een grotere solidariteit jegens de bewoners van het eigen dorp gepaard gaat.

In hoeverre nu deze grotere onverdraagzaamheid en dorps solidariteit samen hangen met het opgetreden verlies van de verzorgende functie en de afnemng van het inwonertal van de meeste friese dorpen, valt niet met zekerheid te zeggen. Wanneer wij de mate van afkeuring van het gebruik maken van voorzieningen elders voor de vier genoemde levensbehoeften nagaan in de 9 friese dorpen die na de oorlog sterk in bevolkingsomvang zijn achteruitgegaan of een groot aantal middenstandsbedrijven hebben zien verdwijnen, in vergelijking met de 4 dorpen die qua inwonertal en verzorgend middenstandsapparaat slechts weinig terugliepen of zelfs een toeneming vertoonden, blijkt niet zoals onderstaande tabel te zien geeft, dat in eerstgenoemde dorpen het gebruik van voorzieningen elders in sterkere mate wordt afgekeurd. Integendeel de afkeuring is voor alle vier behoeften het grootst in de dorpen, die een min of meer stabiele ontwikkeling hebben of zelfs groeien (Wommels).

TABEL 63. Aantal respondenten dat het gebruik van enkele voorzieningen door mededorpsbewoners elders afkeurt, in 2 categorieën van dorpen in de Kleiweidestreek, in procenten.

	„Verdwijvende” dorpen		„Stabiele” dorpen	
	%	N	%	N
Bezoek lagere school	81,3	273	87,0	277
Naar de kerk gaan	62,0	366	77,4	279
Deelname vereniging	74,8	381	81,6	309
Kopen kruidenierswaren	69,9	369	86,8	304

Op grond van het voorgaande kan worden geconcludeerd, dat niet het functieverlies van plattelandskernen dat als gevolg van het proces van schaalvergroting optreedt, als zodanig tot een grotere solidariteit tussen de bewoners van de bedreigde dorpen leidt. De verklaring voor de hoge graad van dorps solidariteit in het friese gebied moeten wij dan ook zoals wij verderop zullen zien, in een andere richting zoeken.

11.3. DORPSBINDING EN VOORZIENINGEN

Hoewel het eerste deel van onze tweede hypothese, waarin werd gesteld dat veel plattelandsbewoners in kleine kernen een sterke dorpsbinding hebben, door ons onderzoek niet in alle opzichten wordt bevestigd – in de Kleiweidestreek bleek de dorpsbinding in de kleinste kernen over het algemeen immers zwakker dan in de grotere dorpen –, is de mate waarin de geïnterviewden in de vier onderzoeksgebieden zich emotioneel met de lokale samenleving verbonden voelen toch wel zo sterk (zie tabel 61), dat het ongetwijfeld zinvol is om de invloed van deze dorpsbinding op het denken en handelen met betrekking tot de voorzieningen, met name die van het eigen dorp of gehucht, te onderzoeken. Zoals wij in 6.3 hebben gesteld, is het immers de sterke koppeling van deze emotionele verbondenheid aan tenminste sommige onderdelen van het lokale verzorgingsapparaat die bij de bewoners van de plattelandskernen die als gevolg van het proces van schaalvergroting een achteruitgang van de verzorgende functie ondergaan, meer of minder sterke weerstanden tegen dit functieverlies doet ontstaan.

In onze tweede hypothese hebben wij dan ook gesteld, dat een sterke dorpsbinding zich zal manifesteren enerzijds in een zo groot mogelijke gerichtheid van de betrokkenen op de in hun eigen dorp of gehucht aanwezige voorzieningen, anderzijds in het bestaan van duidelijke normen volgens welke men, indien mogelijk, van de lokale voorzieningen dient gebruik te maken.

Teneinde het verband tussen de dorpsbinding en de feitelijke oriëntatie op verzorgingscentra na te gaan werd de score op de schaal voor de dorpsbinding per gebied in drie klassen ingedeeld, zoals in de tabellen 56 t/m 59 is te zien, en de plaatsen waarop geïnterviewde voor de bevrediging van een aantal met name genoemde levensbehoeften was georiënteerd eveneens in drie categorieën:

TABEL 64. Het al (+) of niet (–) bestaan van een verband op het 5%-significantieniveau tussen de score op de dorpsbindingsschaal en de oriëntatie op verschillende verzorgingscentra voor de voorziening in enkele levensbehoeften, per onderzoeksgebied.

	Kleiweide- streek	Noord. Achterh.	Alblasser- waard	N.O. Noord- Brabant
Lagere school	—	—	—	—
Kerk	+	—	—	+
Lid culturele ver. ²	—	1	1	1
Lid sportver. ³	—	—	+	—
Lid ontspanningsver. ⁴	+	—	1	—
Lid beroepsorganisatie	+	—	—	+
Lid plattel. vrouwenorg.	—	1	1	—
Kruidenierswaren	+	—	—	—
Manufacturen	+	—	—	—
Grote kledingstukken	1	—	—	—

¹ Buiten beschouwing wegens te klein aantal in een of meer cellen van de kruistabel.

², ³ en ⁴ Zie tabel 54.

woonplaats, ander dorp en stad (plaats met 5000 inwoners of meer).

Hoewel in de Kleiweidestreek, de Alblasserwaard en de noordoosthoek van Noord-Brabant voor bijna alle in beschouwing genomen levensbehoeften de respondenten die laag scoorden op de dorpsbindingsschaal minder van de voorzieningen in hun woonplaats gebruik maken dan de respondenten met een hoge score, blijkt uit het voorgaande overzicht, dat slechts met betrekking tot een klein aantal punten deze verschillen significant zijn. In de Kleiweidestreek geldt dit voor de kerkgang, de deelneming in biljart- en andere ontspanningsverenigingen, het lidmaatschap van beroepsorganisaties voor mannen en het kopen van kruidenierswaren en manufacturen. In de Achterhoek is op geen enkel in beschouwing genomen punt een samenhang tussen de sterkte van de dorpsbinding en de oriëntatie op verschillende verzorgingscentra.

In de Alblasserwaard blijkt slechts een verband te bestaan bij de deelneming in sportverenigingen. In dit onderzoekgebied is trouwens in het geheel slechts een betrekkelijk klein aantal respondenten voor de beoefening van sport in verenigingsverband op het eigen dorp georiënteerd. Dit vindt vermoedelijk zijn oorzaak in het feit, dat voor een belangrijk aantal sportliefhebbers de mogelijkheid om de gewenste sport of een bepaalde tak van sport op de gewenste wijze in de woonplaats te beoefenen ontbreekt. Het blijken dus nu in dit gebied de weinig dorpsgebonden te zijn die hun heil op sportgebied elders hebben gevonden.

In het noord-brabantse onderzoekgebied komt alleen een verband tussen dorpsbinding en oriëntatie op verschillende kernen voor bij de kerkgang en de deelneming in beroepsorganisaties.

Het is opvallend, dat in geen enkel gebied een samenhang kon worden gevonden tussen de sterkte van de dorpsbinding en de plaatsen waar de kinderen de lagere school bezoeken. Kennelijk staat bij het nemen van een beslissing naar welke lagere school de kinderen zullen worden gestuurd de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving bij het overgrote deel van de plattelandsbewoners buiten discussie.

Aan de andere kant hadden wij niet verwacht, dat in twee gebieden, n.l. de Kleiweidestreek en Noord-Brabant, een samenhang zou bestaan tussen de mate van dorpsbinding en de plaatsen waar men gewoonlijk ter kerke gaat. Bij deze 'vormgeving' aan hun religieuze gevoelens laten blijkbaar sommigen zich wel leiden door de mate waarin zij zich met de samenleving van hun dorp verbonden voelen! Dit is niet alleen het geval in de in confessioneel opzicht heterogene friese dorpen, waar de bij een kerkgenootschap aangesloten plattelandsbewoner niet in alle gevallen een kerk van zijn godsdienstige richting in zijn eigen dorp aantreft, maar ook in het noordbrabantse onderzoekgebied met zijn uitlopende rooms-katholieke bevolking.

Het geheel nog eens overziende moeten wij constateren dat in ieder geval op sommige punten een duidelijke samenhang bestaat tussen de intensiteit van de dorpsbinding en de kernen waarop men voor de bevrediging van zijn geestelijke en materiële levensbehoeften is georiënteerd. Met name is dit in de friese Kleiweidestreek het geval.

Een bevestiging hiervan vonden wij, toen wij voor de Kleiweidestreek en de noordelijke Achterhoek de sterkte van de dorpsbinding met de mate van participatie in een vereniging voor dorpsbelang vergeleken. In de beide andere gebieden komen geen verenigingen voor dorpsbelang voor.

TABEL 65. De mate van deelneming in een vereniging voor dorpsbelang naar de sterkte van de dorpsbinding, in de Kleiweidestreek, in procenten.

	Dorpsbinding			Totaal	N
	gering	middelmatig	sterk		
Geen lid	40,6	34,5	24,9	100	197
Lid, niet op vergadering	31,6	32,1	36,3	100	215
Lid, wel op vergadering	25,3	34,7	40,0	100	190
	$\chi^2 = 14,56$		$P = 0,006$		

TABEL 66. De mate van deelneming in een vereniging voor dorpsbelang naar de sterkte van de dorpsbinding, in de noordelijke Achterhoek, in procenten.

	Dorpsbinding			Totaal	N
	gering	middelmatig	sterk		
Geen lid	37,2	32,1	30,8	100	78
Lid, niet op vergadering	17,1	14,3	68,6	100	35
Lid, wel op vergadering	9,1	36,4	54,4	100	11
	$\chi^2 = 16,39$		$P = 0,003$		

Bovenstaande tabellen tonen duidelijk aan, dat onder de geïnterviewden met een sterke dorpsbinding de participatiegraad in een vereniging voor dorpsbelang hoger is dan in de categorie van de weinig dorpsgebondenen. Wij kunnen in deze samenhang tevens een bevestiging zien van de deugdelijkheid van onze schaal voor de dorpsbinding. Meer dan uit andere significante correlaties blijkt hier immers uit dat het verschijnsel zoals wij dat met behulp van 6 indicatieve vragen hebben trachten te meten iets met de emotionele betrokkenheid van de bewoners op de samenleving van hun dorp heeft te maken.

Hoewel het verband tussen de sterkte van de dorpsbinding en de mate waarin men is georiënteerd op het eigen dorp of gehucht voor de voorziening in levensbehoefte op een aantal punten, met name in de Kleiweidestreek, duidelijk aanwezig is, kan niet worden ontkend dat de toetsing van dit deel van onze tweede hypothese over het geheel genomen slechts een mager positief resultaat heeft opgeleverd. Wij hebben ons afgevraagd, of dit misschien wordt veroorzaakt door het feit, dat de geïnterviewden over de wijze waarop de verschillende verzorgingselementen in hun dorp of gehucht in hun materiële en geestelijke

behoeften voorzien, over het algemeen tevreden zijn. Indien namelijk ook de plattelandsbewoners met een zwakke dorpsbinding tevreden zijn over de lokale voorzieningen, is het duidelijk dat er ook voor hen geen redenen zijn zich van de verzorging in hun woonplaats af te keren. Deze hypothetische verklaring ligt des te meer voor de hand, omdat, zoals wij in het vorige hoofdstuk hebben gezien, bij de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie de waardering van enkele lokale verzorgingselementen vrijwel geen rol speelt (zie tabel 55).

Om deze veronderstelling te toetsen hebben wij nu de waardering van de vier elementen van het plaatselijke verzorgingsapparaat aan de hand van de antwoorden op de in 10.5 genoemde vragen vergeleken met de wederom in drie klassen ingedeelde scores op de schaal voor de dorpsbinding.

TABEL 67. Het al (+) of niet (—) bestaan van een verband op het 5%-significantieniveau tussen de waardering van enkele lokale verzorgingselementen en de score op de dorpsbindingsschaal per onderzoeksgebied.

	Kleiweide- streek	Noord. Achterh.	Alblas- serwaard	N.O. Noord- Brabant
Lagere school	+	— ¹	— ²	—
Kerk	—	—	+	+
Verenigingen	+	+	—	+
Kruidenier	+	+	—	+

¹ P-waarde: 0.110

² P-waarde: 0.066

Wanneer wij in beschouwing nemen, dat de P-waarden bij de 'crossing' van de waardering van de plaatselijke lagere school met de dorpsbinding voor de noordelijke Achterhoek en de Alblasserwaard maar weinig boven het aangehouden significantieniveau liggen, kan uit het voorgaande overzicht worden afgeleid, dat in ieder geval met betrekking tot de vier in beschouwing genomen onderdelen van de lokale verzorging de respondenten met een zwakke dorpsbinding over het algemeen in mindere mate tevreden zijn dan de geïnterviewden die een sterke binding met hun dorp hebben. De veronderstelde verklaring voor het over het geheel genomen weinig voorkomende verband tussen de sterkte van de dorpsbinding en de oriëntatie op de woonplaats voor de bevrediging van verschillende levensbehoeften gaat dus niet op.

Wij zouden het nu zo kunnen formuleren, dat ondanks het feit, dat sommige plattelandsbewoners slechts in geringe mate zich met de samenleving van hun dorp of gehucht verbonden voelen en in samenhang hiermee lang niet in alle opzichten tevreden zijn over de kwaliteit van de verzorging die hun kern heeft te bieden, zij toch in veel gevallen van deze voorzieningen gebruik maken. Voor de verklaring van deze tegenstrijdigheid tussen opvatting en gedrag bij sommige dorpsbewoners verwijzen wij naar het deel van onze tweede hypothese, waar-

in wij hebben gesteld, dat het bestaan van een sterke dorpsbinding in veel kleine kernen het voorkomen van stringente normen betreffende het zo veel mogelijk gebruik maken van lokale verzorgingselementen met zich mee heeft gebracht.

Deze laatste veronderstelling hebben wij nu getoetst aan de hand van de antwoorden op de vragen naar de houding die de respondent innam tegenover dorpsgenoten die voor de bevrediging van enkele levensbehoeften (kerk, lagere school, vereniging en kruidenier) ondanks de aanwezigheid van de voor hen in aanmerking komende verzorgingselementen in de eigen kern, steeds gebruik maken van voorzieningen die in een ander dorp zijn gevestigd. De antwoorden op deze vragen werden per gebied gecorreleerd met de in drie klassen ingedeelde scores op de schaal voor de dorpsbinding. Hierbij werden de geprecodeerde antwoorden op de 'tolerantie'-vragen in twee categorieën ondergebracht: afkeuring van het gebruik elders ('hij valt zijn dorp af' en 'niet zoals het hoort') en geen afkeuring ('moet hij zelf weten' en 'men zal hem gelijk geven').

TABEL 68. Het al (+) of niet (—) bestaan van een samenhang op het 5%-significantieniveau tussen de score op de schaal voor de dorpsbinding en de houding tegenover het gebruik door mededorpsbewoners van enkele voorzieningen in een ander dorp, per onderzoekgebied.

	Kleiweide- streek	Noord. Achterhoek	Alblas- serwaard	N.O. Noord- Brabant
Bezoek lagere school	+	—	—	+
Naar de kerk gaan	—	—	—	—
Deelname vereniging	+	—	—	—
Kopen kruidenierswaren	—	—	—	+

In drie gebieden (Kleiweidestreek, Alblasserwaard en N.O. Noord-Brabant) kon worden geconstateerd, dat ten aanzien van alle vier onderscheiden levensbehoeften de respondenten met een sterke dorpsbinding het gebruik van voorzieningen in een ander dorp in sterkere mate afkeurden dan zij die zich weinig met hun dorp verbonden voelden. Slechts in de Kleiweidestreek (het bezoek van de lagere school en het lid zijn van een vereniging) en de noordoosthoek van Brabant (ook het bezoek van de lagere school en het kopen van kruidenierswaren) bleek het verband tussen dorpsbinding en houding tegenover het gebruik van voorzieningen in een ander dorp significant op het 5%-niveau te zijn. Wij brengen in herinnering dat volgens tabel 62 de tolerantie aangaande het gebruik maken van voorzieningen elders in de onderzoekgebieden in Friesland en Noord-Brabant ook minder bleek te zijn in de beide andere gebieden.

Zowel in de Kleiweidestreek als in het noordbrabantse gebied wordt het bezoeken van een lagere school in een ander dorp door de sterk dorpsgebonden respondenten in significant sterkere mate afgekeurd dan door de weinig met hun dorp gebonden. Waarschijnlijk geldt voor het bezoek van de lagere school meer dan voor de andere genoemde punten dat men hierin zijn dorp

trouw behoort te blijven. Dit is voor de betrokkenen zó vanzelfsprekend, dat iedereen daar zich ook aan houdt!

Het ontbreken van een verband, ook in de zojuist genoemde onderzoekgebieden, tussen de sterkte van de dorpsbinding en de plaats waar men zijn kinderen op de lagere school doet (zie tabel 64), is met het in de vorige alinea gestelde niet in strijd. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, staat bij het nemen van de beslissing naar welke school de kinderen zullen gaan de dorpsbinding buiten discussie. Dat wil echter nog niet zeggen, dat de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving hierbij geen enkel rol zou spelen. Integendeel. Het resultaat van de toetsing van het deel van onze tweede hypothese inzake de relatie tussen dorpsbinding en het bestaan van normen aangaande het gebruik van de lokale voorzieningen moet in die zin worden geïnterpreteerd, dat deze normen althans op het punt van het bezoek van de lagere school in het eigen dorp, met name in het friese gebied (zie tabel 62) zó stringent zijn, dat ook de bewoners met een zwakke dorpsbinding en degenen aan wier wensen de betreffende voorzieningen in onvoldoende mate voldoen – in veel gevallen zijn dit dezelfde personen (tabel 67) – zich overeenkomstig deze normen gedragen, tenzij zij zich kunnen 'excuseren' op grond van hun confessionele richting. In de vraag naar de houding tegenover de dorpsgenoot die zijn kinderen naar de school in een ander dorp stuurt, was de mogelijkheid dat hij dit vanwege zijn godsdienstige richting zou doen, overigens uitgesloten. Een soortgelijke beperking was ook opgenomen in de vraag over de houding tegenover het altijd in een ander dorp naar de kerk gaan. Het is dan ook opvallend, dat desondanks geen verband kon worden gevonden tussen de sterkte van de dorpsbinding en de houding tegenover de kerkgang in een ander dorp. Met name hadden wij dit voor het friese onderzoekgebied niet verwacht, waar zoals in het voorgaande reeds meermalen naar voren kwam, de norm ten aanzien van het zo veel mogelijk gebruik maken van lokale voorzieningen over het geheel genomen een vrij sterke dwingende kracht blijkt te hebben (zie tabel 62). Wij zien hierin een bevestiging van het in het voorgaande (5.4 en 6.3) geuite vermoeden, dat de betekenis van de kerk als dorpsymbool tegenwoordig niet meer zo groot is als vroeger.

11.4. DORPSBINDING EN SOCIALE HORIZON

In het laatste deel van onze tweede hypothese over de invloed van de dorpsbinding werd gesteld, dat het voorkomen van een sterke dorpsbinding in de kleine plattelandskernen er ook toe leidt, dat de sociale horizon van de betrokken bewoners beperkt is. Wij mogen hier in herinnering brengen, dat de sociale horizon door ons werd omschreven als de stand van de kennis en het gevoel van een individu met betrekking tot een aantal in zijn streek gelegen kernen, waarbij deze aldus omschreven sociale horizon als een indicator wordt beschouwd van de mate waarin het proces van mentale schaalvergroting bij dit individu als lid van een lokale samenleving is voortgeschreden. In 7.4.3 hebben

wij aangegeven, dat de rangcorrelatiecoëfficiënt tussen de wijze waarop de respondent de 10-12 hem of haar bekende plaatsen rangschikte en de op grond van inwonertal en voorzieningenniveau vastgestelde standaardvolgorde wordt beschouwd als de index van de sociale horizon van de betreffende respondent.

Alvorens nu tot de toetsing van de in het voorgaande genoemde deelhypothese over te gaan, zullen wij een overzicht geven van de stand van zaken aangaande de omvang van de sociale horizon in de verschillende kernen waar de formele interviews werden gehouden.

TABEL 69. Mediane coëfficiënt (r) betreffende de omvang van de sociale horizon per dorp.

Dorp	Mediane r	Dorp	Mediane r
Baard	+0,85	Borculo	+0,92
Burgwerd	+0,91	Dijkhoek	-0,01
Edens	+0,96	Geesteren	+0,55
Hartwerd	+0,93	Gelselaar	-0,15
Hichtum	+0,93	Haarlo	+0,08
Huins	-0,27		
Kubaard	+0,89	Goudriaan	+0,46
Lions	+0,83	Laagblokland	-0,57
Lollum	+0,92	Ottoland	+0,76
Oosterend	+0,94		
Oosterlittens	+0,92	St. Anthonis	+0,25
Waaxens	+0,90	Ledeacker	-0,58
Wommels	+0,93	Oploo	+0,21
		Westerbeek	+0,25

In bovenstaande tabel zien wij dat de dorpen in de Kleiweidestreek met uitzondering van de sterke niet te verklaren afwijking van Huins, elkaar in omvang van sociale horizon niet veel ontlopen. Omdat mag worden aangenomen dat de mate van overeenstemming tussen de gegeven rangschikking en de standaardvolgorde inderdaad de omvang van de sociale horizon indiceert, kan worden gesteld dat de bewoners van de friese dorpen over het algemeen, op ruime schaal' denken. Daar wij anderzijds hebben gevonden dat de respondenten in dit gebied blijkens de antwoorden op de vragen waarmee de binding aan het eigen dorp werd gemeten, in sterke mate aan het eigen dorp hangen, moeten wij hier tot de conclusie komen, dat de kennis aangaande de feitelijke betekenis die het dorp voor de verzorging van de bewoners heeft in de Kleiweidestreek niet samengaat met de gevoelens die mens jegens het eigen dorp koestert.

In de kleine dorpen zijn de bewoners zich er hoogstwaarschijnlijk zonder uitzondering wel degelijk van bewust, dat de laatste jaren van het dorp als verzorgingscentrum zijn geteld, maar desondanks kunnen zij het gevoelsmatig niet de rug toekeren en zal b.v. een poging om het dorp 'van de kaart te vegen' uit dien hoofde een sterke weerstand oproepen.

Deze discrepantie tussen weten en voelen betreffende de betekenis die het eigen dorp voor het individu en de groep heeft, is in de dorpen in de andere on-

derzoekgebieden vermoedelijk aanzienlijk geringer. Zoals tabel 69 laat zien, is in bijna alle dorpen in deze andere gebieden het verschil tussen de rangschikking van de plaatsen door de respondenten en de volgorde op grond van inwonertal en voorzieningenniveau aanzienlijk groter dan in de friese dorpen. De hoge positieve correlatiecoëfficiënt voor de kern Borculo is een aanwijzing, dat de bewoners van deze plaats in tegenstelling tot de respondenten in de andere nederzettingen in de gemeente Borculo een brede sociale horizon hebben. Zij hebben over het algemeen hun woonplaats in de 'objectieve' kernen-hiërarchie de juiste plaats gegeven. Hierbij moet worden bedacht, dat Borculo in deze standaardvolgorde na Enschede, Zutphen, Lochem en Neede ook reeds vrij hoog genoteerd stond, zodat ook de Borculoërs die uit gevoelsoverwegingen een groot belang aan hun stadje toekennen de plank niet zo ver missloegen!

Het is opvallend, dat de mediane rangcorrelatiecoëfficiënt in alle kernen in het brabantse gebied laag tot zeer laag is. Wij kunnen hierin een bevestiging zien van het reeds eerder gesignaleerde feit, dat het lokaal-centrisme in dit gebied nog tamelijk sterk is. Het belang dat b.v. de inwoners van Ledeacker aan hun dorp toekennen is vrijwel omgekeerd evenredig met de positie die deze plaats op de kernen-ladder in dit gebied inneemt. Wij mogen aannemen, dat in alle dorpen in het brabantse gebied evenals trouwens in de kleine kernen in de gemeente Borculo (Dijkhoek, Gelselaar en Haarlo) de gevoelens van verbondenheid met het eigen dorp of gehucht de bewoners min of meer de ogen doen sluiten voor de 'juiste' verhoudingen. Het verkrijgen van een inzicht in het bestaan van een hiërarchie van kernen en het dienovereenkomstig handelen b.v. op het punt van opheffing of fusie van lokale verenigingen wordt hierdoor ten eerste bemoeilijkt.

Wanneer wij nu meer rechtstreeks de sociale horizon met de dorpsbinding in verband brengen door voor ieder onderzoekgebied afzonderlijk de productmoment-correlatiecoëfficiënt van de scores op de schaal voor de dorpsbinding met de som van de kwadraten van de verschillen in rangnummers tussen de volgorde die de respondent opstelde en de standaardrangschikking (de grootheid R , zie p. 170) te berekenen, levert dit het volgende resultaat.

TABEL 70. Productmoment-correlatiecoëfficiënten tussen de score op de dorpsbindingsschaal en de som van de kwadraten van de verschillen in rangnummers in de 'subjectieve' en de 'objectieve' volgorde van plaatsen, per onderzoekgebied.

Kleiweidestreek	+ 0.138	N = 593
Noordelijke Achterhoek	+ 0.337	N = 368
Alblasserwaard	+ 0.282	N = 185
N.O. Noord-Brabant	+ 0.321	N = 385

Daar alle vier correlatiecoëfficiënten boven het 5%-significantieniveau liggen, inclusief de lage coëfficiënt voor het friese gebied (minimumwaarde van r bij een overschrijdingskans van 5% bij $N = 500$ is 0.074 en bij $N = 250$ is

0.104), kan worden vastgesteld, dat in ieder onderzoekgebied een verband bestaat tussen de sterkte van de dorpsbinding en de omvang van de sociale horizon. Hiermee is de hypothese bevestigd, dat in het denken en voelen van plattelandsbewoners met een sterke dorpsbinding weinig plaats is voor andere in hun streek gelegen kernen dan hun eigen dorp of gehucht.

Er zij opgemerkt, dat de berekende productmoment-correlatiecoëfficiënten als minimumwaarde van de sterkte van de samenhang tussen dorpsbinding en sociale horizon moeten worden beschouwd. Indien zou zijn gebleken, dat het verband tussen beide variabelen niet lineair is en de verdeling van de variabele 'index voor de sociale horizon' geen normale is – wat betreft de score op de dorpsbindingsschaal is aangetoond, dat zij voor ieder onderzoekgebied in ieder geval wel een normale verdeling heeft – en met het oog hierop een andere correlatiemaat dan de productmoment-correlatiecoëfficiënt zou zijn toegepast, zouden ongetwijfeld hogere coëfficiënten uit de bus (de computer) zijn gekomen. De assumpties van lineair verband tussen beide variabelen en normale verdeling van de indices voor de sociale horizon zijn evenwel niet getoetst, zodat wij met de minimale uitkomsten van bovengenoemde coëfficiëntberekening genoegen moesten nemen.

Gezien de hoge mediane indices voor de sociale horizon voor vrijwel alle dorpen in het friese onderzoekgebied enerzijds en de betrekkelijk sterke dorpsbinding over het algemeen in deze dorpen anderzijds, kwam de lage correlatiecoëfficiënt tussen beide variabelen voor dit gebied niet onverwacht. Het is een bevestiging van het eerder geconstateerde feit, dat in het friese gebied een duidelijk onderscheid bestaat tussen de intensiteit waarmee de bewoners zich emotioneel verbonden voelen met de samenleving van het eigen dorp en de 'breedte' van hun denken. Anders gezegd, de geïnterviewden in de Kleiweidestreek worden in mindere mate dan de respondenten in de andere onderzoekgebieden door de binding met hun dorp geremd in hun denken over en hun voelen jegens de samenleving van andere in hun streek gelegen kernen.

11.5. SAMENVATTING

Ondanks de schaalvergroting die zowel in fysieke als in structurele zin vooral in de jaren na de tweede wereldoorlog heeft plaats gehad en waardoor de bewoners op het platteland voor hun verzorging zich in toenemende mate zijn gaan oriënteren op de grotere centra, blijkt de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving over het algemeen nog betrekkelijk groot te zijn. Het onderzoek met de tweede hypothese als uitgangspunt heeft aangetoond, dat in vrijwel alle dorpen en gehuchten waar formele interviews zijn gehouden, drie kwart of meer van de respondenten – jong en oud, allochtoon en autochtoon, boeren en burgers, leiders en niet-leiders tezamen – zich een rechtgeaarde inwoner of inwonster van zijn of haar dorp voelt.

Deze vrij sterke dorpsbinding bleek minder sterk dan werd verwacht samen te hangen met het feit, dat naar verhouding zeer veel plattelandsbewoners ge-

bruik maken van de in hun dorp of buurtschap aanwezige voorzieningen voor de bevrediging van levensbehoeften van materiële en geestelijke aard. Vooral in de Kleiweidestreek en, zij het in mindere mate, in het brabantse onderzoeksgebied kwam het bestaan van een verband tussen dorpsbinding en oriëntatie op de woonplaats voor de behoeftenbevrediging naar voren.

Dat deze samenhang tussen de mate van dorpsbinding en de gerichtheid op verschillende verzorgingscentra, de woonplaats inbegrepen, over het geheel genomen (de vier onderzoeksgebieden en alle in beschouwing genomen levensbehoeften) betrekkelijk gering bleek te zijn, werd aanvankelijk toegeschreven aan het feit, dat de geïnterviewden over de lokale voorzieningen in het algemeen tevreden zijn. Deze veronderstelling baseerden wij onder meer op de onderzoeksuitkomst, dat bij de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie de waardering van enkele lokale verzorgingselementen vrijwel geen rol speelt.

Er werd evenwel aangetoond, dat de ondervraagden met een zwakke dorpsbinding met betrekking tot de lagere school, de kerk, het verenigingsleven en de kruidenier(s) in hun dorp over het algemeen minder tevreden zijn dan degenen die zich sterk met de lokale samenleving verbonden voelen.

De plattelandsbewoners die in meer of mindere mate ontevreden zijn over de voorzieningen in hun woonplaats, maken desondanks hier gebruik van, doordat met name in de Kleiweidestreek en in het brabantse onderzoeksgebied vrij stringente normen bestaan volgens welke de dorpsbewoners, indien mogelijk, in deze lokale voorzieningen dienen te participeren.

Het voorkomen van een betrekkelijk sterke dorpsbinding in de onderzochte gebieden bleek tenslotte van invloed te zijn op het feit, dat vooral in het gelderse, het zuidhollandse en het brabantse onderzoeksgebied in het denken en voelen van de respondenten de andere kernen in hun streek een geringe plaats innemen.

12. ANALYSE VAN DE DORPSBINDING

12.1. INLEIDING

In de beide voorgaande hoofdstukken is aan de hand van de resultaten van ons onderzoek naar het tweede deel van onze probleemstelling met behulp van de formele interviews duidelijk gebleken, welke centrale betekenis de dorpsbinding heeft voor de beoordeling van de sociaal-ruimtelijke situatie, voor het bestaan van normen in sommige plattelandskernen volgens welke de bewoners van deze kernen van de in hun woonplaats aanwezige voorzieningen zoveel mogelijk gebruik dienen te maken en hoe dit verschijnsel een belangrijk beperkende invloed uitoefent op de sociale horizon van veel plattelandsbewoners. Wij vleien ons met de hoop, dat hierdoor meer duidelijkheid is verschaft in de wijze waarop, althans in de landelijke gebieden waar het onderzoek naar het tweede deel van de probleemstelling is uitgevoerd, de bewoners reageren op de fysieke en/of structurele schaalvergroting. Aan de andere kant zijn wij ons ervan bewust, dat door het centraal stellen van de dorpsbinding andere aspecten van deze wijze van reageren, zoals die bij het beschrijven van sommige reactievormen in 6.2 naar voren kwamen, bij het empirische onderzoek onvoldoende uit de verf konden komen. Daarvoor zou een meer alzijdige studie van de samenleving van de plattelandskernen in kwestie noodzakelijk zijn geweest, die als gevolg van het feit dat zij zich tot slechts ten hoogste enkele plattelandskernen zou hebben kunnen uitstrekken – zoals met vrijwel alle in 6.2 gerefereerde 'community studies' het geval was – tot resultaten zou hebben geleid die in een ander opzicht een beperkte geldigheid zouden hebben gehad.

Dat neemt niet weg, dat zoals langs theoretische weg in 6.3 is aangetoond en door middel van de informele interviews is bevestigd, het verschijnsel dorpsbinding voor de verklaring van de wijze waarop plattelandsbewoners, met name bewoners van kleine kernen, reageren op het proces van schaalvergroting, een sleutelpositie inneemt. Het is derhalve zinvol om na de invloed van dit verschijnsel op de leefbaarheid van het platteland in het algemeen en de verzorgingssituatie in het bijzonder en op de 'schaal' waarop plattelanders denken, te hebben nagegaan, nu het verschijnsel dorpsbinding als zodanig aan een nadere analyse te onderwerpen. Voor deze analyse hebben wij in 9.6 de volgende hypothese als uitgangspunt geformuleerd: de dorpsbinding hangt samen met een aantal variabelen waartoe in ieder geval moet worden gerekend de leeftijd, de woonduur in de huidige woonplaats, het beroep, de kerkelijke gezindte en de structuur van het plaatselijk leiderschap.

Deze en een aantal andere variabelen waarvan wij hetzij op basis van de kennis verworven door de informele interviews hetzij door eigen heuristisch denken een verklarende betekenis veronderstelden, werden telkens afzonderlijk met de in drie klassen ingedeelde scores op de schaal voor de dorpsbinding per onderzoekgebied in verband gebracht.

Om in de behandeling van de resultaten van deze correlaties enige structuur te brengen hebben wij de verklarende variabelen in de volgende vier categorieën ingedeeld:

- demografische: leeftijd, geslacht en burgerlijke staat;
- ecologische: kern/buitengebied, woonduur huidige woonplaats, aard en ligging vorige woonplaats, plaats van beroepsuitoefening;
- culturele: opleidingsniveau, beroep, kerkelijke gezindte, moderniteit;
- sociaal-structurele: enige kenmerken van de personen met wie men bezoekrelaties heeft, positie in de leiderschapsstructuur.

De classificatie van deze verklarende variabelen wordt in het volgende bij de bespreking van de uitkomsten van het onderzoek naar de samenhang met de dorpsbinding telkens aangegeven.

12.2. DEMOGRAFISCHE VARIABLEN

In alle vier onderzoeksgebieden kon een sterke samenhang worden aangetoond tussen *leeftijd* en dorpsbinding (P-waarde in ieder gebied kleiner dan 0.001). Jongeren voelen zich in veel mindere mate met hun dorp verbonden dan de ouderen. Onderstaande tabel waarin omwille van de overzichtelijkheid en de besparing van plaatsruimte per gebied slechts de aantallen respondenten met een sterke dorpsbinding in de onderscheiden leeftijdscategorieën zijn weergegeven, geeft hiervan een beeld.

TABEL 71. Aantallen respondenten met een *sterke* dorpsbinding per leeftijdscategorie, per gebied.

Leeftijd	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	%	N	%	N	%	N	%	N
29 jaar en jonger	23,0	191	22,4	107	13,0	54	18,7	107
30-44 jaar	22,3	130	31,9	94	26,8	41	28,0	100
45-64 jaar	38,8	206	46,2	117	50,0	56	41,5	118
65 jaar en ouder	52,3	109	71,8	39	60,0	30	71,7	46
	P < 0.001		P < 0.001		P < 0.001		P < 0.001	

De aantallen respondenten van 29 jaar en jonger en van 65 jaar en ouder die een sterke dorpsbinding hebben, blijken naar verhouding in de Kleiweidestreek minder uiteen te lopen dan in de drie andere gebieden. Vooral in het brabantse gebied is het verschil in dorpsbinding tussen de jongste en oudste respondenten zeer groot. Opmerkelijk is ook voor vrijwel ieder gebied, maar vooral voor de Kleiweidestreek, het betrekkelijk geringe verschil tussen de relatieve omvang van de twee jongste leeftijdscategorieën van respondenten met een sterke dorpsbinding.

Het is begrijpelijk dat oudere plattelanders van wie het merendeel meer dan 30 jaar of altijd in hun huidige woonplaats heeft gewoond, over het algemeen zich sterk met hun dorp verbonden voelen. Jongeren daarentegen hebben heel wat minder stappen in hun dorp gezet, waardoor zij daar veel minder 'gesettled' zijn. Bovendien verkeren zij tegenwoordig in tegenstelling tot de situatie waarin de ouderen zich in hun jonge jaren bevonden, veel meer in de wereld buiten het dorp en wordt hun aandacht ook wanneer zij thuis zijn door allerlei oorzaken in veel sterkere mate dan vroeger van het dorp afgeleid. Veel jongeren volgen voortgezet onderwijs en gaan daarvoor vaak iedere dag naar scholen in andere plaatsen. Zij lezen de krant, luisteren naar de radio en kijken naar de televisie; veel jongeren zijn actief lid van verenigingen waarin zij regelmatig met bewoners van andere dorpen en van stedelijke centra in aanraking komen (plattelandsjongerenverenigingen, sportverenigingen); veel jongens en vooral meisjes oefenen hun beroep elders uit, hebben gedurende kortere of langere tijd voor hun opleiding of om een andere reden buiten hun woonplaats doorgebracht (b.v. militaire dienst) en hebben onder meer als gevolg van dit frequente vertoeven in de buitenwereld vaak intensieve sociale relaties met 'buitenstaanders' in de informele sfeer.

Daar komt bij dat jongeren, met name zij die nog niet gehuwd zijn doorgaans in omstandigheden verkeren waarin het voor hen gemakkelijk is zich te distantiëren van allerlei zaken die het wel en wee van hun dorp betreffen. Zij hebben gewoonlijk nog geen eigen huishouden en bedrijf wat in de meeste gevallen een min of meer 'verplichte' oriëntatie op de naaste omgeving met zich mee brengt (winkels, klanten, burens). Zij hebben nog geen kinderen waardoor zij gewild of ongewild meestal meer met de samenleving van hun woonplaats zich moeten bezighouden (kruisvereniging, kleuterschool, lagere school). Jongeren kunnen zich daardoor ten opzichte van hun woonplaats vrijer opstellen en gedragen.

Het betrekkelijk geringe verschil in dorpsbinding tussen de jongste leeftijdscategorie en de 30-45 jarigen vormt evenwel een aanwijzing, dat de toenemende dorpsbinding bij de ouderen slechts ten dele uit het klimmen der jaren en de wijziging van de levensomstandigheden kan worden verklaard. De jongeren van tegenwoordig zullen ongetwijfeld op oudere leeftijd zich aanzienlijk minder met hun woonplaats verbonden voelen dan de ouderen van nu. De krachten die tot de schaalvergroting in het denken bij de jongeren leiden hebben vroeger bij de ouderen van tegenwoordig in veel geringere mate gewerkt.

Uit het feit, dat er tussen de onderscheiden leeftijdsgroepen in de Kleiweidestreek minder variatie in dorpsbindingen voorkomt dan tussen de leeftijdsgroepen in de andere gebieden kan men enerzijds afleiden, dat het verschil in sterkte van het krachtenveld waaraan de jongeren van tegenwoordig en de ouderen in hun jonge tijd onderhevig zijn, c.q. waren, in het friese gebied niet zo groot is als in de andere gebieden; anderzijds dat de dorpsbinding in de Kleiweidestreek hardnekkiger is en nog minder dan in de andere gebieden eenvoudig als een product van het behoren tot een bepaalde sociaal-ruimtelijke eenheid mag worden beschouwd. Meer dan in de dorpen in de andere gebieden is in de Kleiweidestreek vermoedelijk een sociale constellatie aanwezig die gunstig is voor

het ontstaan en het voortbestaan van de emotionele betrokkenheid van de bewoners op de samenleving van het eigen dorp.

De samenhang tussen de andere gecombineerde, demografische variabelen *geslacht en burgerlijke staat* enerzijds en de dorpsbinding anderzijds bleek in 3 van de 4 gebieden significant aanwezig (in Friesland niet). Zoals tabel 72 waarin de mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding voor verschillende categorieën van geslacht, burgerlijke staat en leeftijd zijn weergegeven,¹⁶ laat zien, is het verschil in intensiteit van de dorpsbinding tussen al of niet gehuwde mannen en al of niet gehuwde vrouwen van 30 jaar en ouder niet groot. Dat geldt met name voor de Kleiweidestreek en de Alblasserwaard.

TABEL 72. Mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding per categorie van geslacht en burgerlijke staat, per gebied.

	Kleiweide- streek		Noord. Achterhoek		Alblasser- waard		N.O. Noord- Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Mannen, 30 j. en ouder	1.05	296	1.20	175	1.49	86	1.70	172
Vrouwen, 30 j. en ouder	1.05	155	1.29	75	1.49	40	1.74	95
Mannen, geh. ≤ 29 j.	0.85	29	0.82	12	1.20	6	1.66	11
Vrouwen, geh. ≤ 29 j.	0.88	16	1.25	8	1.33	7	1.37	10
Mannen, ongeh. ≤ 29 j.	0.85	95	0.94	57	1.13	29	1.39	51
Vrouwen, ongeh. ≤ 29 j.	0.85	47	0.70	30	1.18	13	1.18	33
	P = 0.181 ¹		P = 0.001 ¹		P = 0.006 ¹		P = 0.004 ¹	

¹ De P-waarden die in deze en de volgende tabellen, waarin de mediane scores op de dorp - bindingsschaal voor verschillende categorieën worden vermeld zijn verkregen na toepassing van de χ^2 -toets op de mxn-tabel tussen de dorpsbindingscore (in 3 klassen) en de betreffende verklarende variabele.

In de noordelijke Achterhoek en in het noord-brabantse gebied blijken de vrouwen van 30 jaar en ouder een iets sterkere binding met hun dorp te hebben dan de mannen van 30 jaar en ouder. Vermoedelijk hangt dit samen met de sociale positie van de vrouw in deze gebieden. Op het platteland in de Achterhoek en Noord-Brabant beweegt de vrouw zich minder in het openbare leven dan de man. Zeker was dit vroeger het geval. Dit huisvrouw-zijn in de letterlijke betekenis van het woord zou dan ook een sterkere betrokkenheid op het sociale milieu van de woonplaats met zich mee kunnen brengen.

Tussen de mannen en vrouwen, zowel de gehuwde als de ongehuwde, in de leeftijd van 29 jaar en jonger zien we echter wel betrekkelijk grote verschillen in dorpsbinding, met uitzondering van de Kleiweidestreek. Ook het verschil in sterkte van de dorpsbinding tussen jonge mannen en vrouwen in de Alblasser-

¹⁶ Wij willen er hier nog eens op wijzen, dat vergelijking van scores *tussen* de gebieden niet mogelijk is.

waard is niet zo groot. In de Achterhoek en de noordoosthoek van Noord-Brabant blijken de niet gehuwde jonge vrouwen zich heel wat minder met hun dorp verbonden te voelen dan de niet gehuwde jonge mannen. Bij de jonge gehuwde respondenten zijn het juist de mannen die een aanzienlijk minder sterke dorpsbinding te zien geven dan de vrouwen, althans in de Achterhoek. In het noord-brabantse gebied zijn de jonge gehuwde mannen echter weer sterker dorpsgebonden dan de jonge gehuwde vrouwen. Hierbij moeten wij bedenken, dat de aantallen respondenten in de beide categorieën jonge gehuwden vooral in de N. Achterhoek, de Alblasserwaard en het brabantse gebied vrij klein zijn, zodat zeker aan kleine verschillen in de mediane score geen betekenis moet worden gehecht.

Bij al deze verschillen tussen de onderzoeksgebieden bestaat echter wel een duidelijke overeenstemming in het feit dat de gehuwde vrouwen van 29 jaar en jonger een sterkere binding met hun dorp hebben dan de ongehuwde vrouwen van die leeftijd, terwijl de dorpsbinding onder de jonge gehuwde mannen, uitgezonderd die in het brabantse gebied, over het geheel genomen ongeveer even sterk is als bij de jonge mannen die niet gehuwd zijn.

Voor de verklaring van deze laatstgenoemde verschillen moeten wij bedenken dat vele niet gehuwde meisjes ten tijde van het interview verloofd zullen zijn geweest (er is niet naar gevraagd!) met een niet ter plaatse wonende jongen, terwijl ook reeds bekend was dat zij na het huwelijk zich niet in het dorp van het meisje zouden vestigen. Het is te begrijpen, dat in zulke omstandigheden de belangstelling van zulke meisjes voor hun huidige woonplaats niet zo groot is. Onder de ongetrouwde mannen van 29 jaar en jonger zullen er ongetwijfeld ook vele geweest zijn, die verloofd waren maar in tegenstelling tot de verloofde meisjes mag men aannemen dat de verloofde mannen in veel gevallen na hun trouwen zich in hun dorp zullen vestigen.

Het is dan ook te begrijpen dat de jonge getrouwde vrouwen in de meeste gebieden een aanzienlijk sterkere dorpsbinding hebben dan hun nog niet gehuwde sexe- en leeftijdsgenoten. Zij hebben zich in meer of mindere mate op hun huidige woonplaats ingesteld en zullen door het huisvrouw en in vele gevallen ook het moeder zijn als het ware met hun neus op de samenleving van het dorp worden gedrukt. Deze min of meer gedwongen oriëntatie op het dorp is bij vrouwen waarschijnlijk ook sterker dan bij mannen. Eenmaal getrouwd zijnde leven mannen met betrekking tot de emotionele betrokkenheid op hun dorp wanneer zij niet van woonplaats veranderen, min of meer ,op dezelfde voet' door!

Het voorgaande maakt aannemelijk, dat het verschijnsel dorpsbinding zoals wij dat operationeel hebben gedefinieerd, een element van gebondenheid aan de feitelijke situatie bevat. Afhankelijk van de omstandigheden waarin iemand verkeert (al of niet gehuwd, gezinssamenstelling, beroep, enz.) zal zijn sociale binding met de samenleving van zijn dorp zwakker of sterker zijn. Deze omstandigheden conditioneren de dorpsbinding tot op zekere hoogte. De sterkte van de dorpsbinding zoals wij die met behulp van een schaal aan de hand van een zevental vragen hebben gemeten geeft derhalve, zeker niet in alle gevallen, de in een volledige vrijheid bepaalde mate van emotionele gerichtheid op de

samenleving van de eigen nederzetting weer. Van de omvang van dit element van gebondenheid krijgen wij een indruk, als wij in tabel 61 voor de gebieden afzonderlijk het aantal respondenten dat liever niet ergens anders wil wonen vergelijken met het aantal dat later, wanneer men gaat rentenieren of pensioen heeft, in het eigen dorp wil blijven wonen. Voor de Kleiweidestreek zijn beide percentages resp. 59,6 en 37,6, een verschil van 22% dus. In de andere gebieden lopen de beide percentages minder uiteen.

12.3. ECOLOGISCHE VARIABELEN

De in het nu volgende te bespreken variabelen hebben wij de ecologische variabelen genoemd, omdat zij alle min of meer te maken hebben met de relaties tussen de mens enerzijds en het geografische en sociale milieu anderzijds (GROENMAN e.a., 1959, pp. 1461-1462). Het wonen in een dorpskern of het buitengebied, de woonduur in de huidige woonplaats, de aard en de ligging van de vorige woonplaats en de plaats van de beroepsuitoefening hebben als variabelen gemeen dat zij betrekking hebben op een bepaalde plaats in de geografische ruimte of de duur van het wonen in die plaats en dat er van dit verblijf gedurende kortere of langere tijd in die plaats of van de duur van dit verblijf een invloed wordt verondersteld op de sociale binding die de geïnterviewde heeft met de samenleving van zijn of haar huidige woonplaats.

Dorpskern/buitengebied

TABEL 73. Mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding voor de bewoners van de dorpskern, het buitengebied en een streek, per onderzoekgebied.

	Kleiweide- streek		Noord. Achterhoek		Alblasser- waard		N.O. Noord- Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Dorpskern	1.06	388	1.20	160	1.34	56	1.66	155
Buitengebied	0.89	208	1.29	172	—		1.66	196
Streek	—		—		1.42	120	—	
	P = 0.006		P = 0.042		P = 0.48		P = 0.081	

Alleen in de Kleiweidestreek en in de noordelijke Achterhoek blijkt een significant verschil in dorpsbinding te bestaan tussen de respondenten die in de dorpskern wonen en zij die min of meer verspreid in het buitengebied van de dorpen wonen (P-waarde resp. 0.006 en 0.042). Omdat de drie Alblasserwaardse nederzettingen het karakter van een streekdorp hebben en in verband daarmee vrijwel onbewoonde buitengebieden, hebben we daar de grens getrokken tussen de bewoners die in het enigszins verdichte midden van de streekdorpen wonen en zij die in de meer open uiteinden van de langgerekte neder-

zetting hun domicilie hebben.¹⁷ Tussen beide categorieën van respondenten in de Alblasserwaard, evenals tussen de kern-bewoners en de buitenlieden in het brabantse gebied kon geen significant verschil in dorpsbinding worden aangetoond.

In de Kleiweidestreek hebben de bewoners van de dorpskern gemiddeld een sterkere, in de Achterhoek daarentegen een iets zwakkere dorpsbinding dan de verspreid wonenden. Dit verschil tussen het friese en het gelderse gebied vormt een aanwijzing, dat het verschil in intensiteit van dorpsbinding niet zozeer moet worden toegeschreven aan het al of niet in de dorpskern wonen als zodanig, maar aan een of meer factoren die in de gegeven situatie hiermee samenhangen.¹⁸ Zoals wij verderop zullen zien hebben in de Kleiweidestreek de boeren, met name zij die een bedrijf van 10 ha of meer hebben, die in dit gebied vrijwel alle in het buitengebied wonen, een zwakke dorpsbinding in vergelijking met de meeste andere dorpsbewoners. In de gemeente Borculo behoren de boeren, niet alleen zij die een klein bedrijf hebben maar ook de boeren met een groter bedrijf tot de beroepscategorieën met een sterke dorpsbinding. Ook in laatstgenoemd gebied woont praktisch geen enkele boer in de dorpskern.

Woonduur

TABEL 74. Mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding naar de woonduur in de huidige woonplaats, per onderzoeksgebied.

Woonduur	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Altijd gewoond	1.05	175	1.20	159	1.42	90	1.70	199
30 jaar en langer	1.19	133	1.38	54	1.50	41	1.74	53
5 t/m 29 jaar	0.91	235	1.14	113	1.38	37	1.45	84
4 jaar en korter	0.85	90	0.94	31	0.78	13	1.29	35
	P = 0.007		P < 0.001		P = 0.081		P < 0.001	

Uit tabel 74 blijkt, dat een duidelijk verband bestaat tussen de sterkte van de dorpsbinding en de tijd dat de geïnterviewden in hun huidige woonplaats wonen. Met uitzondering van de Alblasserwaard is de samenhang op het 5%-niveau significant. De P-waarde voor het gebied in de Alblasserwaard ligt evenwel slechts weinig boven de aangehouden grens ($P=0.081$).

¹⁷ Zie ook SPARENBURG (1966, p. 169 e.v.).

¹⁸ Tot een soortgelijke conclusie komt GANS (1968, p. 111), wanneer hij de theorie van Wirth toetst aan de hand van de resultaten van onderzoeken in de jaren na de tweede wereldoorlog. Gans stelt, dat het gebied waar men woont, als zodanig geen factor kan zijn voor het optreden van sociale verschillen. Verschillen in levenswijze tussen de grote stad en de voorstad ('suburb') kunnen meer adequaat worden verklaard door de variatie in de samenstelling van de betreffende bevolkingsgroepen naar klasse en levenscyclus dan door het wonen in de stad dan wel in een 'suburb'.

Hoe langer men in een bepaald dorp woont, hoe sterker men zich met de samenleving van dat dorp verbonden voelt. Een nogal voor de hand liggende uitkomst. Edoch, het feit dat uitgerekend de mensen die altijd in hun dorp hebben gewoond, in alle vier gebieden een minder sterke dorpsbinding hebben dan degenen die zich 30 jaar of langer in hun huidige woonplaats hebben gevestigd, moet voor ons een waarschuwing zijn! Wij kunnen gevoeglijk aannemen, dat in de laatstgenoemde categorie zeer vele van de oudste respondenten zitten, die zoals wij reeds eerder zagen in overwegende mate tot de categorie met een sterke dorpsbinding behoren. Het is echter de vraag of de verschillen in dorpsbinding samenhangende met de woonduur volledig zijn te herleiden tot de variatie die samenhangt met het verschil in leeftijd. Immers zoals uit de vergelijking van onderstaande tabel waarin de mediane dorpsbindingsscores per leeftijdscategorie zijn weergegeven, met tabel 74 blijkt, is de dorpsbinding van de jongste leeftijdscategorie tenminste in twee gebieden t.w. de Alblasserwaard en N.O. Noord-Brabant, duidelijk sterker dan van degenen die in deze gebieden niet langer dan 4 jaar in hun huidige woonplaats wonen.

TABEL 75. Mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding per leeftijdscategorie, per gebied.

Leeftijd	Kleiweide- streek		Noord. Achterhoek		Alblasser- waard		N.O. Noord- Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
65 jaar en ouder	1.33	191	1.58	107	1.61	54	1.92	107
45-64 jaar	1.07	130	1.22	94	1.51	41	1.74	100
30-44 jaar	0.89	206	1.20	117	1.33	56	1.51	118
29 jaar en jonger	0.85	109	0.94	39	1.20	30	1.37	46

Voor alle gebieden $P < 0.001$

De sterkere dorpsbinding bij de jongeren wordt ongetwijfeld veroorzaakt door het feit, dat sommigen van hen reeds langer dan 4 jaar misschien wel altijd in hun huidige woonplaats hebben gewoond.

Wij kunnen dus onze conclusie handhaven, dat het langer wonen in een bepaald dorp in het algemeen de binding met de samenleving van dat dorp zal doen toenemen. Dit betekent, dat onder overigens gelijke omstandigheden de bewoners van een kern met een naar verhouding groot aantal autochtonen een sterkere verbondenheid met de samenleving van die kern te zien zullen geven dan de bewoners van een kern waar het percentage autochtonen kleiner is. Een toeneming van de geografische mobiliteit op het platteland zal de sociale binding van de bewoners met hun dorp doen afnemen, mits tegenover het vertrek van dorpsbewoners ook vestiging van enige omvang staat. In de dorpen van een plattelandsgebied evenwel dat regelmatig een negatief migratiesaldo heeft, zal door het vertrek van de jeugdige migranten – zoals bekend zijn migranten voor een groot deel personen in de leeftijd van 20-35 jaar – die, zoals wij in het voorgaande gezien hebben, een zwakke dorpsbinding kennen, de emotionele ge-

richtheid van de achterblijvende bewoners over het geheel genomen eerder toe dan afnemen. De betrekkelijk hoge graad van dorpsbinding en van de daarmee samenhangende dorpsolidariteit die wij in de dorpen van de friese Kleiweidestreek vonden, kan dan ook zeker voor een deel worden verklaard uit het feit, dat dit gebied reeds vele jaren, met name ook in de jaren na de tweede wereldoorlog, een expulsiegebied is.

Vorige woonplaats

Men kan veronderstellen, dat ook de aard van de vorige woonplaats en de ligging hiervan ten opzichte van de huidige woonplaats de sterkte van de binding met de samenleving van de huidige woonplaats beïnvloedt. Plattelandsbewoners die in hun vorige woonplaats over het algemeen een sterke binding met de samenleving van die plaats hebben gekend zullen waarschijnlijk geneigd zijn in hun nieuwe woonplaats op dezelfde voet door te gaan. Hoewel in ons materiaal, zoals in 11.2 werd beschreven, slechts in de noordelijke Achterhoek een negatief verband tussen de mate van dorpsbinding en de kerngrootte naar voren kwam, hebben wij aangenomen, dat plattelandsbewoners die van een klein dorp afkomstig zijn zich met de samenleving van hun huidige woonplaats sterker verbonden voelen dan zij die van een groot dorp of uit de stad komen. In een territoriale samenleving van geringe omvang kennen de mensen elkaar allemaal en is men van elkaars doen en laten vrijwel steeds op de hoogte. Daardoor is de betrokkenheid op de eigen samenleving groot. Men mag verwachten dat zij die uit zulk een klein dorp vertrekken in hun nieuwe woonplaats dit levenspatroon willen voortzetten. In ieder geval zullen zij de neiging hebben ook op de samenleving van hun nieuwe woonplaats in sterke mate in hun denken en voelen gericht te zijn. Ook wanneer de nieuwe woonplaats slechts op geringe afstand van de vorige is gelegen mag een sterke emotionele gerichtheid op de samenleving van de nieuwe woonplaats worden verondersteld. In de meeste gevallen zullen immers slechts geringe verschillen in sociaal klimaat bestaan, terwijl men veelal met verschillende personen en omstandigheden reeds voor de verhuizing bekend zal zijn.

TABEL 76. Mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding naar aard en ligging van de vorige woonplaats, per onderzoekgebied.

Vorige woonplaats	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Klein dorp in eigen of aangrenzende gemeente	1.05	251	1.20	56	1.41	45	1.50	72
Ander klein dorp	0.85	92	1.20	12	1.33	11	1.70	29
Groot dorp	0.80	63	1.20	53	1.36	28	1.10	42
Stad	1.05	67	1.07	85	1.02	11	1.09	28
	P = 0.002		P = 0.23		P = 0.58		P = 0.027	

Er blijken inderdaad verschillen in intensiteit van dorpsbinding voor te komen, al naargelang de respondenten voorheen in een dorp met minder dan 1000 inwoners, een groot dorp dan wel een stad (plaats met 5000 of meer inwoners) hebben gewoond. Hierbij moet evenwel worden opgemerkt, dat de verschillen voor de noordelijke Achterhoek en de Alblasserwaard op het 5%-niveau niet significant zijn. Terwijl in het friese gebied in tegenstelling tot de hypothese de respondenten afkomstig uit een stad een sterkere dorpsbinding vertonen dan zij die een groot dorp of een klein dorp buiten de woongemeente of aangrenzende gemeente als vorige woonplaats hadden, blijken in de andere gebieden zij die uit een stad(je) komen wel een zwakkere dorpsbinding te hebben dan zij die van een ander dorp komen. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit, dat zoals wij verderop zullen zien, in het friese gebied in tegenstelling tot de andere onderzoekgebieden verscheidene plaatselijke leiders, die in veel gevallen voorheen deel uitmaakten van een stedelijke samenleving (onderwijzers, predikanten, artsen e.d.), sterker op hun dorp waren betrokken dan hun volgelingen. Ook valt het op, dat in de Kleiweidestreek geïnterviewden die eerder in een nabijgelegen klein dorp hebben gewoond sterker dorpsgebonden zijn dan zij die vroeger in een klein dorp op grotere afstand woonden, terwijl dit in het brabantse gebied juist omgekeerd ligt. Dit zou een bevestiging kunnen zijn van het op grond van de informele interviews gerezzen vermoeden, dat de sociale verhoudingen tussen de bewoners van nabij gelegen dorpen in het brabantse gebied overwegend een negatief karakter dragen. Iemand die zich vanuit een dorp in de naaste omgeving ergens vestigt zal het dan waarschijnlijk extra moeilijk hebben met de aanpassing.

Plaats van beroepsuitoefening

Er is nog een andere 'standplaats'-factor waarvan wij een beïnvloeding van de dorpsbinding hebben verondersteld, namelijk de plaats waar de respondent zelf of de man van de respondente zijn beroep uitoefent. De plattelandsbewoner die op grote afstand van zijn dorp zijn werk heeft verkeert daardoor in een minder gunstige omstandigheid dan de dorpsgenoot die ter plaatse of op geringe afstand daarvan zijn beroep uitoefent om aan allerlei activiteiten in de dorpsamenleving te participeren. Bovendien zal de dagelijkse omgang met collega's uit andere plaatsen de betrokkenheid op zijn eigen dorp doen verminderen. In zekere zin gelden beide aspecten ook voor de vrouw van degene die op grote afstand van zijn dorp zijn werk heeft. Ook zij is dan in meer of mindere mate ten aanzien van de participatie in de dorpsamenleving beperkt, zeker waar het de deelneming in de formele organisaties betreft en de gesprekstof ontleend aan het werk van haar man zal in het algemeen haar identificatie met de lokale samenleving niet bevorderen.

Uit de volgende tabel blijkt, dat in alle gebieden degenen die hun beroep in de woonplaats of naaste omgeving van de woonplaats uitoefenen een hogere score op de schaal voor de dorpsbinding hebben dan de respondenten die zelf of van wie de man zijn werk elders heeft. Uitgezonderd de Alblasserwaard blijkt ook dat zij die het beroep in een kern uitoefenen die niet in een aangren-

TABEL 77. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding per categorie van plaatsen waar het beroep wordt uitgeoefend, per gebied.

	Kleiweide- streek		Noord. Achterhoek		Alblasser- waard		N.O. Noord- Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Woonplaats (of omgeving)	1.05	448	1.20	233	1.41	121	1.66	251
Dorp of stad in aan- grenzende gemeente	1.04	71	1.17	54	1.19	24	1.46	57
Dorp of stad elders	0.91	74	0.93	49	1.39	16	1.36	38
	P = 0.171		P = 0.005		P = 0.075		P = 0.001	

zende gemeente is gelegen gemiddeld een aanzienlijk kleinere binding met hun dorp hebben dan zij die hun werk op kortere afstand van huis hebben. De afwijking in het Alblasserwaardse gebied wordt vermoedelijk veroorzaakt door het feit, dat hier alle gemeenten in de Alblasserwaard voor Goudriaan, Laagblokland en Ottoland als aangrenzende gemeenten werden beschouwd. Hierdoor vielen de respondenten die in Gorinchem en andere plaatsen in het stedelijk-industriële randgebied van de Alblasserwaard hun werk hadden in de tweede categorie. Men mag aannemen dat zowel het werken in een stedelijk milieu als de betrekkelijk grote afstand tot sommige centra in dit randgebied tot een zwakkere dorpsbinding leidt dan het werken bijv. op een afstand van nog geen 10 km buiten de Alblasserwaard in het stadje Schoonhoven. Overigens bleek het verband tussen de plaats van beroepsuitoefening en de sterkte van de dorpsbinding in de Alblasserwaard net niet voldoende significant te zijn op het 5%-niveau ($P=0.075$). De P-waarden voor de samenhang in de noordelijke Achterhoek en N.O. Noord-Brabant bedroegen minder dan 0.01.

12.4. CULTURELE VARIABELEN

De nu te behandelen variabelen waarvan wij een samenhang veronderstelden met de intensiteit van de dorpsbinding vatten wij samen onder de benaming culturele variabelen, omdat zij òf rechtstreeks betrekking hebben op houdingen, denkbeelden en andere geestelijke inhouden òf op de overdracht van en de wijziging in allerlei elementen van de cultuur een essentiële invloed uitoefenen.

Opleidingsniveau

Om met laatstgenoemde categorie te beginnen, de veronderstelling ligt voor de hand, dat dorpsbewoners die na de lagere school een voortgezette opleiding hebben genoten een zodanige blikverruiming en mentale schaalvergroting hebben ondergaan dat hun emotionele oriëntatie op het eigen dorp geringer is dan bij degenen die uitsluitend de lagere school hebben gevolgd. Hierbij denken wij niet alleen aan het sterkere blikverruimende effect van het voortgezette onderwijs als zodanig in vergelijking tot het lager onderwijs, maar ook aan het feit

dat dit voortgezette onderwijs in het algemeen wordt gevolgd op een leeftijd waarop in belangrijke mate aan de eigen persoonlijkheid vorm wordt gegeven en aan het feit dat dit onderwijs door plattelandsbewoners gewoonlijk buiten de woonplaats wordt gevolgd en in ieder geval doorgaans in nauw contact met leerlingen die uit een groter gebied dan dat van het eigen dorp afkomstig zijn.

TABEL 78. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding per opleidingscategorie, per gebied.

Hoogste opleidingsniveau	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Lagere school	1.10	322	1.35	131	1.47	104	1.74	169
L.O. cursussen en/of huishoudschool	0.91	91	1.20	63	1.24	19	1.46	75
Mulo, Lag. L.b. school, Middelb. L.b. school, Lag. Techn. school etc.	0.91	186	1.07	140	1.34	46	1.58	111
H.B.S., Kweeksch., H.T.S. en Academische opleiding	0.85	38	0.81	23	0.47	12	1.13	17
	P = 0.001		P < 0.001		P = 0.001		P < 0.001	

Bovenstaande tabel toont aan dat naarmate de geïnterviewde plattelandsbewoners een hoger opleidingsniveau hebben bereikt, zij over het algemeen een zwakkere dorpsbinding hebben. In alle gebieden blijkt het verband tussen opleidingsniveau en dorpsbinding zeer significant te zijn ($P < 0.001$). Dat in drie gebieden de mediane score op de schaal voor de dorpsbinding voor de respondenten die na de lagere school 2 of meer cursussen en/of een huishoudschool hebben gevolgd, gelijk is aan of zelfs lager is dan de mediane dorpsbindingscore van respondenten met mulo of lager dan wel middelbaar beroepsonderwijs wordt waarschijnlijk veroorzaakt, doordat onder de respondenten van de eerstgenoemde categorie zich naar verhouding veel ongehuwde jonge vrouwen bevinden die zoals wij reeds eerder gezien hebben doorgaans slechts een geringe binding met hun dorp hebben (zie tabel 72).

Met uitzondering van de Kleiweidestreek, vallen de zeer lage mediane dorpsbindingsscores voor de categorie met het hoogste opleidingsniveau op. Daarbij moeten wij afgezien van de cosmopolitiserende invloed van het middelbare en hogere onderwijs bedenken, dat de respondenten die tot deze categorie behoren in de meeste gevallen niet in hun huidige woonplaats geboren en getogen zullen zijn en er bovendien nog maar korte tijd geleden zich hebben gevestigd.

Wat overigens de Kleiweidestreek betreft, ook nu weer springen de betrekkelijk geringe verschillen tussen de onderscheiden categorieën in het oog. Hier is waarschijnlijk sprake van een factor die de differentiërende werking van de factor 'onderwijsniveau' op de afhankelijke variabele 'dorpsbinding' zoals die in de andere gebieden wel duidelijk naar voren komt, voor een deel te niet doet.

Of het verschijnsel dorpsbinding zoals wij dat met behulp van de zeven eerder genoemde vragen hebben trachten te meten, heeft in de Kleiweidestreek een van de andere gebieden afwijkende inhoud. Bij beschouwing van tabel 61 waarin voor de vier gebieden een overzicht is gegeven van de antwoorden op onder meer de afzonderlijke vragen die voor de constructie van de schaal voor de dorpsbinding werden gebruikt, viel het ons reeds op, dat de waardering van het eigen dorp als woonplaats zoals die naar voren komt in het percentage dat liever niet ergens anders wil wonen en het percentage dat later in het eigen dorp wil wonen, in de friese Kleiweidestreek veel kleiner is dan bij de geïnterviewden in de andere gebieden. Het lijkt dan ook niet gewaagd te veronderstellen, dat dorpsbinding zoals dat door ons operationeel werd benaderd voor de bewoners van het friese gebied meer dan voor de bewoners van de andere gebieden een emotionele verbondenheid met de *samenleving* van het eigen dorp inhoudt, waardoor men tot een min of meer bewuste innerlijke aanvaarding komt van normen die met betrekking tot verschillende gedragingen, o.m. het gebruik maken van voorzieningen, in deze lokale samenleving bestaan. Aan de andere kant heeft vermoedelijk dorpsbinding voor de friese plattelandsbewoners minder dan voor de bewoners van de andere gebieden te maken met de gehechtheid aan de woonplaats als *fysieke en verzorgingseenheid* die tenminste een deel van de levensbehoeften van geestelijke en materiële aard bevredigt.

Het lijkt ook niet onwaarschijnlijk dat de geringe verschillen in dorpsbinding die wij in het voorgaande tussen categorieën als die van leeftijd, geslacht en burgerlijke staat, plaats van beroepsuitoefening en opleidingsniveau voor de Kleiweidestreek hebben geconstateerd een gevolg zijn zowel van interveniërende factoren als van het feit dat het begrip dorpsbinding voor het friese gebied een enigszins andere inhoud heeft.

TABEL 79. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding per beroepscategorie, per gebied.

Beroepscategorie	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Kleine boeren	1.23	20	1.42	50	1.57	15	1.74	69
Grotere boeren	0.91	141	1.29	59	1.50	44	1.74	91
Meewerkende zoons	1.05	21	0.95	12	— ¹	—	1.92	5
Landarbeiders	1.02	66	— ¹	—	1.36	6	1.88	8
Overige arbeiders	1.03	192	1.20	138	1.37	38	1.46	92
Bedr. hoofd handel, vervoer en ambacht	1.12	97	1.24	36	1.41	38	1.74	44
Lagere en middelb. employés	0.91	63	0.98	36	0.79	22	1.16	50
Leidinggegenden en welgestelden	1.04	11	0.46	14	— ¹	—	— ¹	—
Studerenden	0.85	9	0.80	8	— ¹	—	— ¹	—
	P = 0.022		P < 0.001		P = 0.13		P < 0.001	

¹ Buiten beschouwing gelaten wegens te gering aantal (< 5).

Beroep

Uit tabel 79 blijkt, dat met name in de noordelijke Achterhoek en N.O. Noord-Brabant betrekkelijk grote verschillen in dorpsbinding tussen verschillende beroepsgroepen bestaan. In alle gebieden hebben de kleine boeren (hoofden van een agrarisch bedrijf met minder dan 10 ha) en de bedrijfshoofden van verzorgende middenstandsbedrijven een sterke tot zeer sterke dorpsbinding. Ook de grotere boeren (bedrijfs grootte 10 ha en meer) in de noordelijke Achterhoek, het Alblasserwaardse gebied en de gemeente Oploo en de meewerkende zoons en de landsarbeiders in het brabantse gebied scoren hoog op de dorpsbindingsschaal. De grotere boeren in de friese Kleiweidestreek, de meewerkende zoons in de Alblasserwaard, de lagere en middelbare employés in alle vier gebieden, de studerende jongens en meisjes in Friesland en de Achterhoek en vooral ook de leidinggevend en welgestelden in het laatstgenoemde gebied blijken een zwakke binding met hun dorp te hebben. De landarbeiders in de Kleiweidestreek en de Alblasserwaard, de overige arbeiders in alle gebieden, de meewerkende zoons in het friese gebied en de leidinggevend en welgestelden in dit gebied nemen op de schaal voor de dorpsbinding een middenpositie in.

Opvallend is ook hier weer het betrekkelijk 'vlakke' patroon in de Kleiweidestreek. Dat leidinggevend en welgestelden als categorie in dit gebied qua dorpsbinding een middenpositie innemen, terwijl deze groep in het Achterhoekse gebied gemiddeld een zeer lage score heeft, doet vermoeden dat we hier te doen hebben met de kruisende factor die de dorpsbinding in de categorie van het hoogste onderwijsniveau in het friese gebied betrekkelijk sterk doet zijn (zie tabel 78). Is de emotionele verbondenheid van de leidinggevende figuren met de lokale samenleving in de Kleiweidestreek misschien sterker dan in de andere gebieden? Om dit goed te kunnen onderzoeken dienen wij eerst duidelijker dan op grond van het uitgeoefende beroep te weten, welke personen als plaatselijke leiders worden aangemerkt. In het volgende zullen wij aan de positie die de respondenten in de leidersschapsstructuur van de lokale samenleving innemen speciale aandacht besteden.

De sterke dorpsbinding van kleine boeren kan zonder twijfel worden toegeschreven aan de over het algemeen geringe communicatie van deze beroepsgroep met de buitenwereld en hun geringe participatie aan het moderne cultuurpatroon, zoals onder meer door onderzoeken van ABMA (1955), VAN DEN BAN (1956 en 1958), BENVENUTI (1961), BERGSMAN (1963) en WEERDENBURG (1970a) voor omstandigheden in Nederland op overtuigende wijze is aangetoond. Het hebben van een sterke dorpsbinding mag dan wel samenhangen met het hebben van een traditioneel cultuurpatroon, zoals verderop meer expliciet ter sprake zal komen, het mag echter niet als identiek aan een traditioneel cultuurpatroon worden beschouwd. Dit kan ook hier weer worden afgeleid uit het feit dat de grotere boeren die doorgaans in hun denken en handelen van een modern-dynamische instelling blijken geven, met name in de Alblasserwaard en N.O. Noord-Brabant in binding aan hun dorp niet of nauwelijks voor hun collega's met een klein bedrijf blijken onder te doen.

Het is begrijpelijk dat de verzorgende middenstanders in emotioneel opzicht in sterke mate op de samenleving van hun dorp zijn gericht. Zij moeten immers met de verzorging van de bevolking van hun woonplaats, althans gedeeltelijk, hun brood verdienen. Overigens hadden wij voor deze beroepscategorie in alle gebieden, maar vooral in de Kleiweidestreek, een nog hogere mediane dorpsbindingsscore verwacht. Vermoedelijk hebben de geïnterviewden of de vrouwen van de geïnterviewden die hoofd van een transportonderneming of een aannemersbedrijf zijn, welke bedrijven in de meeste gevallen een veel groter rayon hebben dan het dorp waar zij gevestigd zijn, op de hoogte van de score een verlagende invloed uitgeoefend.

Lagere en middelbare employés, waartoe wij onder meer onderwijzers, politie-agenten, trein- en P.T.T.-beambten, verpleegsters en maatschappelijke werksters hebben gerekend, zullen over het algemeen zich slechts in geringe mate met de samenleving van hun woonplaats verbonden voelen, omdat zij doorgaans alloctonen zijn en in veel gevallen hun huidige standplaats als een doorgangshuis beschouwen. Blijkens de statistiek van de binnenlandse migratie vormen de employés een van de meest mobiele beroepsgroepen (TER HEIDE, 1965, p. 306 e.v.). Daar komt bij dat lagere en middelbare employés – de hogere employés worden tot de categorie van de leidinggevend en welgestelden gerekend – vermoedelijk slechts bij uitzondering de functie van plaatselijk leider bekleden en daardoor slechts in weinig gevallen het met de vervulling van deze functie samenhangende sociale prestige genieten dat de lokale samenleving hen verschaft. Tenslotte stellen employés doorgaans hogere eisen aan het voorzieningenniveau van een dorp dan bijvoorbeeld boeren en arbeiders, zodat van employés de binding met het dorp in zoverre deze wordt bepaald door, c.q. bestaat uit de waardering van het dorp als fysieke en verzorgingseenheid gewoonlijk gering zal zijn.

Kerkelijke gezindte

TABEL 80. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding per categorie van kerkelijke gezindte, per gebied.

	Kleiweide- streek		Noord. Achterhoek		Alblasser- waard		N.O. Noord- Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Vrijzinning Ned. Herv.	1.05	119	1.29	196	1.50	32	— ¹	—
Orthodox Ned. Herv.	1.05	227	1.26	60	1.41	92	— ¹	—
Gereformeerden	0.91	149	1.14	19	1.33	52	— ¹	—
Rooms-Katholieken	0.91	28	0.84	39	— ¹	—	1.66	365
Andere kerk of onkerkelijk	0.91	114	0.98	42	— ¹	—	— ¹	—
	P = 0.032		P = 0.001		P = 0.226			

¹ Buiten beschouwing gelaten wegens te gering aantal (< 5).

Uit bovenstaande tabel kan worden afgelezen, dat in de Kleiweidestreek en

de noordelijke Achterhoek zowel de vrijzinnig als de orthodox Nederlands Hervormden een sterkere dorpsbinding hebben dan de respondenten van een andere kerkelijke gezindte. Hoewel de verschillen in de mate van dorpsbinding tussen de verschillende kerkelijke groeperingen in de Alblasserwaard niet significant bleken te zijn, voelen ook in dit gebied de Hervormden zich meer met hun dorp verbonden dan de Gereformeerden.

De verklaring van deze verschillen moet vermoedelijk worden gezocht in het feit dat in de drie genoemde gebieden vrijwel ieder dorp een eigen Nederlands hervormde kerk heeft en de grenzen van de hervormde gemeenten gewoonlijk samenvallen met de grenzen van de dorpsgebieden, terwijl degenen die bij een ander kerkgenootschap zijn aangesloten in deze gebieden veel meer verspreid wonen waardoor zij in veel gevallen voor de kerkgang altijd naar een andere plaats moeten en waardoor de kerkelijke gemeente of parochie meestal meerdere dorpen omvat. Niet alleen het kerkelijke leven in engere zin heeft dientengevolge voor de bij een niet-hervormd kerkgenootschap aangeslotenen veel meer een regionaal dan een lokaal karakter, maar ook verschillende andere voorzieningen die op confessionele grondslag zijn georganiseerd, zoals de kerkelijke jongerenverenigingen, vrouwenverenigingen, sommige ontspanningsverenigingen en de lagere scholen.

Hoewel dorpsbinding en moderniteit als verschillende verschijnselen moeten worden beschouwd zoals in het voorgaande reeds werd opgemerkt, zij hier vermeld dat ook BERGMA bij zijn onderzoek naar de factoren die invloed uitoefenen op de aanvaarding van het modern-dynamische cultuurpatroon, vond dat het behoren bij een bepaalde dorpskerk op deze aanvaarding van invloed bleek te zijn (1963, p. 181 e.v.). Degenen die in de Dokkumer Wouden bij een synodaal gereformeerde dorpskerk behoorden waren duidelijk progressiever dan de orthodox hervormden in het betreffende dorp.

Moderniteit

De veronderstelling ligt voor de hand, dat de plattelandsbewoners die in hun denken en voelen sterk op hun eigen dorp zijn betrokken over de hele linie opvattingen en denkbeelden hebben die men traditionalistisch kan noemen. De chauvinist die zijn dorp als het centrum van de wereld beschouwt zou volgens deze hypothese iemand zijn die evenals de tegenstanders van Galilei een statisch wereldbeeld heeft.

Bovendien onderscheidt iemand met een traditionalistisch cultuurpatroon zich van de moderne mens, volgens BENVENUTI, doordat eerstgenoemde een beperkter geografisch en sociaal referentiekader heeft (1961, p. 45). Er kan worden aangenomen, dat de mensen met een modern-dynamisch cultuurpatroon door het hebben van een grotere sociale horizon over het algemeen een zwakkere binding hebben met de samenleving van het eigen dorp dan de mensen die dit cultuurpatroon in mindere mate hebben aanvaard. Wij wijzen er in dit verband op, dat in 11.4 een, zij het niet duidelijke, maar wel significante samenhang kon worden aangetoond tussen de sterkte van de dorpsbinding en de omvang van de sociale horizon. Sterk dorpsgebonden bleken op kleinere schaal

te denken en voelen dan degenen die zich minder met hun dorp verbonden voelden.

Tenslotte vormt ook het feit, dat zoals BERGSMA heeft gevonden (1963), de moderne mens wordt gekenmerkt door een intensieve communicatie met de wereld buiten het eigen dorp, een basis voor het vermoeden dat hij in mindere mate in emotionele zin op zijn dorp betrokken is dan de mens van het traditionele cultuurtype.

Wanneer wij nu per onderzoekgebied de score op de schaal voor de dorpsbinding correleren met de score die aan de geïnterviewden op de schaal voor de moderniteit kon worden toegekend door middel van de berekening van de productmoment-correlatiecoëfficiënt, krijgen wij de volgende uitkomsten.

TABEL 81. Productmoment-correlatiecoëfficiënt tussen de score op de dorpsbindingsschaal en de score op de schaal voor de moderniteit, per onderzoekgebied.

Kleiweidestreek	— 0.127	N = 649
Noordelijke Achterhoek	— 0.269	N = 366
Alblasserwaard	— 0.347	N = 176
N.O. Noord-Brabant	— 0.222	N = 379

In alle gebieden blijkt inderdaad een toenemende moderniteit met een zwakker worden van de dorpsbinding gepaard te gaan, maar de samenhang tussen beide variabelen is, met name in het friese gebied, betrekkelijk gering. Overigens zij opgemerkt, dat zelfs bij aanname van een significantiedrempel van 1 % alle correlatiecoëfficiënten significant zijn, ook die voor de Kleiweidestreek.

Voor de verklaring van deze niet verwachte zwakke samenhang tussen moderniteit en dorpsbinding zij op de eerste plaats er op gewezen, dat wij door de productmoment-correlatiecoëfficiënt te berekenen zijn uitgegaan van enkele assumpties die in werkelijkheid misschien niet bestaan. Wij mogen in dit verband verwijzen naar de beschouwing die wij in 11.5 naar aanleiding van de gegevens van tabel 70 hebben gehouden. De gevonden waarden van de productmoment-correlatiecoëfficiënt moeten als minimumwaarden worden beschouwd.

Overigens leidt het voorkomen van het betrekkelijk geringe negatieve verband tussen de onderhavige variabelen ons tot de conclusie, dat wij hier zeker niet met één en hetzelfde verschijnsel, beter gezegd, met de tegenover elkaar gestelde aspecten van één bepaald verschijnsel, te maken hebben. De geringe mate van samenhang tussen dorpsbinding en een traditionele instelling betekent, dat er naar verhouding ook veel plattelandsbewoners zijn die ondanks het feit dat zij een positieve houding innemen tegenover veranderingen in het algemeen zich toch sterk met hun eigen dorp verbonden voelen. Dit geldt vooral voor de geïnterviewden in het friese onderzoekgebied.

12.5. SOCIAAL-STRUCTURELE VARIABLEN

Teneinde ons inzicht in het verschijnsel dorpsbinding te vergroten willen wij in deze paragraaf nagaan, of variabelen van structurele aard samenhangen met genoemd verschijnsel. Wij hebben hierbij gedacht aan de personen met wie bezoekerelaties worden onderhouden en aan de plaats die men inneemt in de plaatselijke leiderschapsstructuur.

Bezoekerelaties

In afwijking van de andere in dit hoofdstuk behandelde variabelen waaraan een verklarende betekenis betreffende het verschijnsel dorpsbinding wordt toegeschreven, kan, mede op basis van de bevindingen van TREINEN (1965, p. 257 e.v.), ten aanzien van de bezoekerelaties worden aangenomen, dat het veronderstelde verband met de dorpsbinding niet van causale maar van functionele aard is. Niet alleen zal het bestaande bezoekerelatiepatroon, met name de geografische spreiding van de bezoekerelaties, vermoedelijk invloed uitoefenen op de sterkte van de dorpsbinding, maar ook zal de mate waarin mensen emotioneel betrokken zijn op de lokale samenleving tot uiting komen in het bestaande relatiepatroon.

Alvorens nu de spreiding en de aard van de bezoekerelaties te vergelijken met de score op de schaal voor de dorpsbinding lijkt het dan ook gewenst na te gaan, hoe het met de ruimtelijke spreiding van de bezoekerelaties van de geïnterviewden in de vier gebieden is gesteld. In het vorige hoofdstuk kwam naar voren, hoe in de meeste plattelandskernen waar formele interviews werden gehouden nog een vrij sterke dorpsbinding bleek te bestaan. Manifesteert deze betrekkelijke sterke dorpsbinding zich nu ook in het feit, dat de personen met wie men bezoekerelaties onderhoudt in overwegende mate in het eigen dorp of gehucht wonen?

Tijdens het interview werd de respondent gevraagd twee of drie personen, geen familieleden zijnde, te noemen bij wie hij regelmatig op bezoek kwam of die regelmatig bij hem op bezoek kwamen. Verder werd hem (of haar) gevraagd niet alleen het beroep en de kerkelijke gezindte, maar ook de woonplaats van deze personen te noemen.

In de volgende tabel zien wij, dat in vrijwel alle dorpen de helft van het aantal geïnterviewden of meer uitsluitend bezoekerelaties met dorpsgenoten heeft. Hieruit blijkt de grote betekenis van het eigen dorp voor de 'ambiance' van de bewoners. Deze sterke positie van het eigen dorp als recruteringsveld van de persoonlijke relaties is derhalve in overeenstemming met het in het vorige hoofdstuk geconstateerde feit, dat in vrijwel alle dorpen en gehuchten waar geïnterviewd is, ongeveer drie kwart in meer of minder sterke mate zich met de eigen lokale samenleving verbonden voelt.

Wat het onderhouden van bezoekerelaties met personen elders betreft, toont tabel 82 aan, dat met uitzondering van de bewoners van Hichtum, Borculo en Haarlo de geïnterviewden meer, in de helft van het aantal dorpen zelfs aanzienlijk meer, omgaan met personen die in andere dorpen wonen dan met inwoners

TABEL 82. Aantal respondenten naar woonplaats van de personen met wie zij bezoeksrelaties onderhouden, per dorp, in procenten.

Dorp	Uitsluitend eigen dorp	(Ook) ander dorp	(Ook) stad	Geen bezoeks- relatie genoemd	Totaal
Baard	48,3	31,7	11,7	8,3	100
Burgwerd	51,9	16,9	11,7	19,5	100
Edens	33,3	38,9	5,6	22,2	100
Hartwerd	33,3	26,7	13,3	26,7	100
Hichtum	16,0	20,0	32,0	32,0	100
Huins	53,6	35,7	3,6	7,1	100
Kubaard	50,0	18,3	5,0	26,7	100
Lions	62,5	25,0	12,5	0,0	100
Lollum	52,9	27,1	3,5	16,5	100
Oosterend	64,0	14,0	9,3	12,8	100
Oosterlittens	61,1	18,1	8,3	12,5	100
Waaxens	51,5	42,4	6,1	0,0	100
Wommels	60,6	13,8	11,9	13,8	100
Schraard	52,5	23,0	6,6	18,0	100
Borculo	52,9	16,5	22,3	8,3	100
Dijkhoek	57,5	17,5	5,0	12,5	100
Geesteren	50,0	31,6	17,3	1,0	100
Gelselaar	63,6	23,6	10,9	1,8	100
Haarlo	70,7	13,8	15,5	0,0	100
Goudriaan	65,5	23,0	3,4	8,0	100
Laagblokland	25,0	40,4	7,7	26,9	100
Ottoland	38,5	40,4	1,9	19,2	100
St. Anthonis	58,6	21,2	8,1	12,1	100
Ledeacker	27,0	40,5	4,1	28,4	100
Oploo	58,6	31,6	3,9	5,9	100
Westerbeek	50,8	14,8	9,8	24,6	100

van plaatsen met meer dan 5000 inwoners. Vooral de zeer geringe betekenis van de stad, in verhouding tot andere dorpen, als recruteringsveld van bezoeksrelaties voor de bewoners van Edens, Huins, Lollum, Waaxens, de drie dorpen in de Alblasserwaard, Ledeacker en Oploo zij hier apart vermeld. Met uitzondering van Oploo zijn dit kleine dorpen met 500 inwoners of minder. Daar staat tegenover, dat in andere kleine dorpen, zoals Baard, Burgwerd, Hartwerd, Hichtum, Gelselaar, Haarlo en Westerbeek een niet onbelangrijk deel van de bewoners contacten heeft met stedelingen. De grootte van het dorp is dan ook zeker niet bepalend voor de mate waarin de bewoners bezoeksrelaties hebben met personen die deel uitmaken van een stedelijke samenleving.

De gegevens betreffende de ruimtelijke spreiding van de bezoeksrelaties vormen een duidelijke aanwijzing, dat de plattelandsbewoners in de vier onderzoeksgebieden, met name in de meeste dorpen van het friese gebied, in de Al-

blasserwaard en in N.O. Noord-Brabant in hun denken en voelen slechts zeer weinig betrokken zijn op de stedelijke centra. Vooral het eigen dorp of gehucht neemt in hun bewustzijn een belangrijke plaats in. Daarnaast zijn het andere dorpen waarop men, zij het in veel mindere mate, in emotioneel opzicht is betrokken.

In het voorgaande kwamen wij op grond van een vergelijking van gegevens inzake de dorpsbinding en de ruimtelijke spreiding van de bezoekerelaties betreffende de kernen en gebieden als totaliteiten tot de conclusie, dat beide verschijnselen met elkaar overeenkomen. Door nu de score op de schaal voor de dorpsbinding te vergelijken met de woonplaats van de bezoekerelaties kunnen wij op een meer directe wijze nagaan, of tussen de genoemde verschijnselen werkelijk een verband bestaat.

TABEL 83. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding voor verschillende categorieën van woonplaats van de bezoekerelaties, per gebied.

Bezoekerelaties	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Alle in woonplaats	1.05	339	1.29	200	1.41	87	1.70	191
Een of meer in één andere plaats in woongem. of aangrenzende gem.	1.04	87	0.98	62	1.30	44	1.51	65
Twee of meer in verschillende andere plaatsen	0.80	54	0.90	16	1.18	13	1.27	38
Een of meer in een of meer steden	0.95	62	1.12	59	1.18	8	1.29	23
	P = 0.013		P = 0.001		P = 0.52		P = 0.001	

In het algemeen blijkt inderdaad de dorpsbinding af te nemen naarmate de personen buiten de familie met wie bezoekerelaties worden onderhouden minder in het eigen dorp en meer verspreid in verschillende dorpen woonachtig zijn. De geïnterviewden met bezoekerelaties in één of meer plaatsen met een inwonertal van 5000 of meer hebben evenwel gemiddeld een sterkere binding – de verschillen in het Alblasserwaardse gebied zijn niet significant – met de samenleving van het eigen dorp dan degenen die bezoekerelaties onderhouden met personen die in twee of meer andere plaatsen met minder dan 5000 inwoners wonen. Dit moet, althans voor het friese gebied, waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit dat zich onder de eerstgenoemde categorie naar verhouding veel geïnterviewden bevinden die in meer of mindere mate door de plaatselijke bevolking als leider worden beschouwd. Zoals wij straks zullen zien, hebben de lokale leiders in de Kleiweidestreek een sterkere dorpsbinding dan degenen die niet of slechts in enkele gevallen werden opgegeven als personen die de belan-

gen van hun woonplaats goed zouden kunnen behartigen dan wel om advies bij moeilijke kwesties zouden worden gevraagd. Verder kan worden aangenomen, dat deze plaatselijke leiders over het algemeen meer contacten buiten hun woonplaats zullen hebben dan hun volgelingen (zie b.v. HOMANS, 1951, p. 186). Voor de betrekkelijk hoge mediane dorpsbindingsscore bij de geïnterviewden in de Achterhoek die bezoekerelaties in de stad hebben, hebben wij geen verklaring. Voor dit gebied kon namelijk geen samenhang tussen de intensiteit van de dorpsbinding en het al of niet lokaal leider zijn worden aangetoond.

Zoals tabel 83 laat zien, is de dorpsbinding zwakker wanneer de bezoekerelaties zich ook tot andere plaatsen uitstrekken. Het gaan over de grenzen van het eigen dorp bij het leggen en onderhouden van intensieve sociale relaties leidt tot een afnemende emotionele verbondenheid met de samenleving van de woonplaats in haar geheel. Wij kunnen ons afvragen, of deze zwakkere dorpsbinding nu ook bestaat, als de plattelandsbewoner zich uitsluitend beweegt binnen het 'verticale' verband van zijn beroeps- of geloofsgenoten. Door uitsluitend om te gaan met mensen die tot zijn eigen beroeps- of levensbeschouwelijke groepering behoren, zou hij volgens deze veronderstelling minder gericht zijn op de aangelegenheden van het dorp als geheel.

TABEL 84. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding voor de geïnterviewden die hun bezoekerelaties al dan niet uitsluitend binnen de eigen beroepsgroep hebben, per gebied.

Bezoekerelaties	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Uitsluitend in eigen beroepsgroep	0.91	222	1.20	152	1.35	62	1.67	150
In meerdere beroepsgroepen	1.05	316	1.20	181	1.41	87	1.49	167
	P = 0.057		P = 0.324		P = 0.526		P = 0.097	

TABEL 85. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding voor geïnterviewden die hun bezoekerelaties al dan niet uitsluitend binnen de eigen levensbeschouwelijke groep hebben, per gebied.

Bezoekerelaties	Kleiweidestreek		Noord. Achterhoek		Alblasserwaard		N.O. Noord-Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Uitsluitend in eigen levensbeschouwelijke groep	0.99	309	1.20	216	1.38	100	1.66	306
In meerdere gezindten	1.05	230	1.14	118	1.33	51	1.46	11
	P = 0.103		P = 0.177		P = 0.649		P = 0.885	

Uit bovenstaande tabellen blijkt, dat alleen in het friese gebied de tendentie

aanwezig is dat geïnterviewden die uitsluitend met personen behorend tot dezelfde beroepsgroep of dezelfde levensbeschouwelijke categorie bezoekerelaties onderhouden een zwakkere binding met het eigen dorp hebben dan zij die hun relaties in verschillende beroeps- of levensbeschouwelijke groepen hebben. In het brabantse gebied daarentegen lijkt de tendentie te bestaan, dat degenen die uitsluitend binnen de eigen beroepsgroep hun bezoekerelaties hebben juist een sterkere dorpsbinding hebben. (In de andere gebieden en ook in N.O. Noord-Brabant, voorzover het de bezoekerelaties al dan niet binnen de eigen levensbeschouwelijke groep betreft, zijn de verschillen niet significant genoeg om er conclusies aan te verbinden.)

Wanneer nu voor ieder onderzoekgebied afzonderlijk de aantallen geïnterviewden die hun bezoekerelaties al dan niet uitsluitend binnen de eigen beroepsgroep hebben worden vergeleken met de aantallen die de bezoekerelaties al dan niet binnen de woonplaats hebben, blijkt bovengenoemde tegenstelling tussen het friese en het brabantse gebied te kunnen worden verklaard uit het feit, dat in het laatstgenoemde gebied zij die hun bezoekerelaties uitsluitend binnen de woonplaats hebben deze relaties overwegend ook alleen binnen de eigen beroepsgroep hebben, terwijl in de Kleiweidestreek degenen, die hun bezoekerelaties uitsluitend binnen de woonplaats hebben deze overwegend ook in andere beroepsgroepen hebben dan die waartoe zij zelf behoren (zie tabel 86).

TABEL 86. Aantallen geïnterviewden met bezoekerelaties al dan niet uitsluitend in de woonplaats naar het hebben van bezoekerelaties al dan niet uitsluitend binnen de eigen beroepsgroep, per gebied, in procenten.

Bezoekerelaties	Bezoekerelaties		Totaal	N	
	binnen eigen ber. gr.	(ook) buiten eigen ber. gr.			
Kleiweidestreek					
binnen woonplaats	43,6	56,4	100	376	$\chi^2 = 3.55$
(ook) buiten woonplaats	35,8	64,2	100	226	$0.05 < P < 0.10$
N. Achterhoek					
binnen woonplaats	53,5	46,5	100	217	$\chi^2 = 14.15$
(ook) buiten woonplaats	33,6	66,4	100	149	$P < 0.001$
Alblasserwaard					
binnen woonplaats	45,6	54,4	100	90	$\chi^2 = 0.75$
(ook) buiten woonplaats	38,9	61,1	100	72	$0.30 < P < 0.50$
N.O. Noord-Brabant					
binnen woonplaats	52,9	47,1	100	208	$\chi^2 = 9.45$
(ook) buiten woonplaats	36,0	64,0	100	136	$0.001 < P < 0.01$

De cijfers van deze tabel tonen ook aan, dat in het friese gebied evenals trouwens in de Alblasserwaard, hoewel het verband daar niet significant is, bij het leggen en onderhouden van de bezoekerelaties het territoriale bindingsprincipe over het geheel genomen van meer belang is dan in de beide andere onderzoekgebieden. Tussen de dorpen in het friese gebied komen op dit punt evenwel

grote verschillen voor. In dorpen als Baard, Oosterend, Oosterlittens, Waaxens en Wommels is voor de bezoekerelaties het territoriale bindingsprincipe sterk in vergelijking met de binding die van de uitoefening van een overeenkomstig beroep uitgaat, terwijl bijv. in Burgwerd en Kubaard het behoren tot één en hetzelfde dorp bij de keuze van de bezoekerelaties veel minder gewicht in de schaal schijnt te leggen. Ook tussen de dorpen in de andere gebieden bestaan overeenkomstige verschillen.

Tenslotte kunnen wij uit tabel 86 aflezen, dat in alle gebieden het hebben van één of meer bezoekerelaties buiten de woonplaats samenhangt met het veel vaker voorkomen van bezoekerelaties buiten de eigen beroepsgroep. Plattelandsbewoners met een grotere gezichtskring in geografisch opzicht, en, zoals wij gezien hebben, een daarmee gepaard gaande zwakkere dorpsbinding, blijken ook veel gemakkelijker dan degenen die zich bij de keuze van hun bezoekerelaties tot hun eigen dorp beperken over de grenzen van de eigen beroepskring heen te stappen.

Wij hebben ons afgevraagd, of dit nu ook geldt voor de scheidslijnen tussen de verschillende levensbeschouwelijke groepen. Komen onder de geïnterviewden die één of meer bezoekerelaties buiten hun woonplaats hebben ook meer 'extra-levensbeschouwelijke' bezoekerelaties voor dan onder degenen die hun kennis uitsluitend in het eigen dorp hebben?

TABEL 87. Aantallen geïnterviewden met bezoekerelaties al dan niet uitsluitend in de woonplaats naar het hebben van bezoekerelaties al dan niet uitsluitend binnen de eigen levensbeschouwelijke groep, per gebied, in procenten.

Bezoekerelaties	Bezoekerelaties		Totaal	N	
	binnen eigen lev. besch. groep	(ook) buiten eigen lev. besch. groep			
Kleiweidestreek					
binnen woonplaats	61,9	38,1	100	378	$\chi^2 = 5.33$
(ook) buiten woonplaats	51,6	48,4	100	225	$0.02 < P < 0.05$
N. Achterhoek					
binnen woonplaats	70,0	30,0	100	220	$\chi^2 = 8.18$
(ook) buiten woonplaats	55,4	44,6	100	148	$0.001 < P < 0.01$
Alblasserwaard					
binnen woonplaats	75,0	25,0	100	92	$\chi^2 = 5.08$
(ook) buiten woonplaats	58,3	41,7	100	72	$0.02 < P < 0.05$
N.O. Noord-Brabant					
binnen woonplaats	97,5	2,5	100	208	$\chi^2 = 1.92$
(ook) buiten woonplaats	94,9	5,1	100	136	$0.10 < P < 0.20$

Uit tabel 87 blijkt, dat dit inderdaad het geval is. In ieder gebied hebben de geïnterviewden die een of meer bezoekerelaties buiten de woonplaats hebben in

vergelijking met hen die al hun bezoekerelaties binnen de woonplaats hebben in significant meer gevallen een of meer bezoekerelaties buiten de eigen levensbeschouwelijke kring. Hoewel het in meer of mindere mate heterogeen zijn van de kerkelijke structuur in de verschillende gebieden een juiste beoordeling bemoeilijkt (wat t.a.v. de beroepsstructuur niet geldt, omdat de samenstelling van de beroepsbevolking in de 4 gebieden ongeveer gelijk is), hebben wij de indruk dat het hebben van bezoekerelaties onder geloofsgenoten belangrijker wordt geacht dan het feit, dat de bezoekerelaties tot dezelfde beroepscategorie behoren. Dit is vermoedelijk vooral in de noordelijke Achterhoek en de Alblasserwaard het geval. In mindere mate in de Kleiweidestreek, waarschijnlijk als gevolg van de werking van het territoriale bindingsprincipe. Hierdoor worden de scherpe kanten van de levensbeschouwelijke scheidingen in dit gebied vermoedelijk enigszins afgeslepen!

Plaatselijk leiderschap

Welke houding nemen de leidersfiguren in de plattelandssamenleving in tegenover de schaalvergroting of, om de gewijzigde terminologie van het onderzoek naar het tweede deel van de probleemstelling te gebruiken, hoe sterk is de binding van deze leidersfiguren met de samenleving van het eigen dorp? Zijn de personen die in de samenleving van dorp of buurtschap een leiderspositie bekleden in hun denken en voelen overwegend op de plaatselijke samenleving georiënteerd, zijn het om met MERTON (1962, Ch.X) te spreken vooral 'local influentials', of hebben degenen die in dorp of buurtschap als leiders worden beschouwd voornamelijk een gerichtheid op de samenleving daarbuiten ('cosmopolitan influentials'). In het eerste geval mag men niet alleen bij de lokale leiders maar ook bij hun volgelingen een sterke weerstand tegen de schaalvergroting verwachten, zeker in dorpen en buurtschappen die tengevolge van deze schaalvergroting hun inwonertal zien teruglopen en/of in sterke mate aan verlies van verzorgende functie lijden. In dorpen met leidersfiguren die meer een cosmopolitische instelling hebben zullen bevolkingsvermindering en functieverlies vermoedelijk op veel minder weerstand stuiten, zelfs wanneer de dorpsbewoners die geen leidersposities bekleden over het algemeen nog sterk op hun dorp gericht zijn. Een duidelijke oriëntatie op de buitenwereld bij die personen die het vertrouwen genieten van hun mededorpsbewoners, doet vermoeden dat gehechtheid aan het eigen dorp in dat geval niet als een centrale waarde wordt beschouwd en dat, als uitvloeisel daarvan, er geen stringente normen bestaan ten aanzien van het gebruik maken van de lokale voorzieningen en de participatie in allerlei plaatselijke activiteiten. Zoals HOMANS heeft aangetoond, wordt een leider immers onder meer hierdoor gekenmerkt, dat hij zich sterker aan de normen van de groep conformeert dan zijn volgelingen (1951, p. 426). In een dorp waar de gerichtheid op de lokale samenleving hoog genoteerd staat, zullen de plaatselijke leiders het aan hun positie verplicht achten, dat zij nog sterker dan hun volgelingen zich met de samenleving van het dorp verbonden voelen en zich dienovereenkomstig ook gedragen.

Naast deze mogelijk bestaande verschillen tussen lokale leiders en volgelingen

gen aangaande de intensiteit van hun dorpsbinding werden wij door sommige van onze informele interviews ook attent gemaakt op het voorkomen van verschillen in de structuur van het lokale leiderschap die mede een verklaring zouden geven voor de variatie in het lokaal centrisme tussen de verschillende dorpen. Zo zouden in het friese gebied die kleine dorpen waar de bewoners over het algemeen nog een sterke dorpsbinding hebben, een klein aantal leiders hebben die door veel bewoners als vertrouwenspersoon worden beschouwd, terwijl de leiderschapsstructuur in de grotere dorpen veel meer gedifferentieerd is. Een gedifferentieerde leiderschapsstructuur zou een verzwakking van de emotionele dorpsverbondenheid met zich meebrengen.

In dit verband zij opgemerkt, dat BERGSMa bij zijn onderzoek in de Dokkumer Wouden duidelijke aanwijzingen vond voor het bestaan van een verband tussen de kerkelijke oriëntatie en de mate waarin de informele leidersstructuur is ontwikkeld. In de dorpen waar de traditionele kerken de overhand hebben bleek zowel het aantal bewoners dat door de geïnterviewden meer dan vijf keer als vertrouwenspersoon werd genoemd als het aantal keren dat deze figuren in totaal werden genoemd duidelijk kleiner dan in de dorpen waar de kerken overwegend moderner zijn (1963, p. 200). Daar zoals in het voorgaande werd aangetoond, een sterke dorpsbinding over het algemeen samenhangt met een geringe moderniteit zou dit resultaat van het onderzoek van Bergsma de veronderstelling rechtvaardigen, dat er dorpen zijn waar ondanks het voorkomen van een overwegend sterke dorpsbinding de leiderschapsstructuur toch een diffuus karakter draagt. Door de overwegend traditionele instelling van de bewoners van deze dorpen zouden volgens Bergsma, zowel de mogelijkheden voor de ontplooiing van eventuele leiderscapaciteiten als de kansen dat leidersfiguren als zodanig worden aanvaard, niet groot zijn.¹⁹ Wanneer daarentegen in een dorp een duidelijke *en* min of meer monolietische leiderschapsstructuur voorkomt en bovendien gehechtheid aan het eigen dorp als een belangrijke waarde geldt, zou deze leiderschapsstructuur naar onze veronderstelling, een gunstige voedingsbodem vormen voor het blijven bestaan van een sterke binding van de bewoners met de samenleving van het dorp.

In het volgende zullen wij nu nagaan, in hoeverre ons onderzoeksmateriaal een bevestiging oplevert voor bovengenoemde hypothesen. Teneinde de plaatselijke leiders op te sporen was in de vragenlijst een tweetal vragen opgenomen. Op de eerste plaats werd de respondent gevraagd iemand van zijn of haar dorp (of buurtschap) te noemen aan wie hij of zij het liefst de behartiging van de dorpsbelangen zou willen toevertrouwen. De andere vraag luidde, of de respondent een of twee mensen in zijn of haar dorp kon noemen aan wiens of wier oordeel door hem of haar grote waarde werd gehecht. Voor de vaststelling van degenen die als leiders in de lokale samenleving werden beschouwd, werd nu eerst het aantal keren dat iemand bij wijze van antwoord op de eerstgenoemde

¹⁹ In werkelijkheid staat op p. 201 van Bergsma's proefschrift, dat de mogelijkheden voor ontplooiing van leiderscapaciteiten en de kansen van aanvaarding van leidersfiguren in zulke dorpen groot zijn, maar uit de context blijkt duidelijk, dat het woordje 'niet' is uitgevallen.

vraag werd genoemd opgeteld bij het aantal keren, dat hij als vertrouwenspersoon op de tweede vraag werd genoemd. Ieder die op deze wijze een totaal aantal 'stemmen' kreeg liggend boven een minimum, dat afhankelijk van het aantal respondenten in het betreffende dorp of buurtschap varieerde van 5 tot 10, werd door ons een plaatselijk leider geacht te zijn. De leidersfiguren die niet in onze steekproeven voorkwamen, werden in een tweede ronde alsnog aan de hand van dezelfde vragenlijst geïnterviewd. De aantallen geïnterviewde 'steekproef' en 'niet-steekproef' leiders bedragen in de Kleiweidestreek 50, de Noordelijke Achterhoek 26, de Alblasserwaard 10 en in N.O. Noord-Brabant eveneens 26.

Wij kunnen gevoeglijk aannemen, dat de plaatselijke leiders die wij op de geschetste wijze hebben achterhaald informele leiders zijn. Wat natuurlijk niet wegneemt, dat onder deze personen die het vertrouwen van een kleiner of groter aantal dorpsgenoten genieten, zich vele zullen bevinden die een formele leidersfunctie hebben (burgemeester, predikant, hoofd van de lagere school, bestuurslid van een vereniging, etc.). Voor de toetsing van de hierboven ontwikkelde hypothesen is het echter van belang dat wij primair met de informele leiders te doen hebben. Iemand in een formele leiderspositie hoeft nog niet als leidersfiguur te worden aanvaard. En het is juist deze aanvaarding in een leiderspositie door zijn medebewoners die iemand in een gunstige situatie doet verkeren om invloed uit te oefenen op zijn volgelingen onder meer met betrekking tot hun houding en gedrag ten aanzien van de eigen kern.

TABEL 88. Mediane scores op de schaal voor dorpsbinding voor de categorieën informele lokale leiders en geïnterviewden zonder leiderspositie, per gebied.

	Kleiweide- streek		Noord. Achterhoek		Alblasser- waard		N.O. Noord- Brabant	
	score	N	score	N	score	N	score	N
Leiders	1.21	46	1.07	25	1.55	10	1.28	25
Niet-leiders	1.00	620	1.20	354	1.41	176	1.66	365
	P = 0.038		P = 0.798		P = 0.18 ¹		P = 0.063	

¹ Niet betrouwbaar vanwege te kleine aantallen in 2 cellen van de mxn-tabel waarop de χ^2 -toets werd toegepast.

Wanneer wij de cijfers voor de noordelijke Achterhoek en de Alblasserwaard buiten beschouwing laten, omdat de verschillen in mediane dorpsbindingsscore tussen informele leiders en niet-leiders niet significant zijn, zien wij in bovenstaande tabel, dat in de Kleiweidestreek de plaatselijke leiders een sterkere binding met hun dorp hebben dan hun volgelingen, terwijl in het brabantse gebied daarentegen de leidersfiguren minder dorpsgebonden zijn dan hun dorpsgenoten die niet of nauwelijks als vertrouwenspersoon werden genoemd. Mogen wij nu hieruit concluderen, dat de lokale leiders in de friese dorpen 'locals' zijn in de zin van Merton en die in het brabantse gebied 'cosmopolitans'? Daar-

voor zouden wij eerst nog enkele andere verschillen in kenmerken tussen leiders en niet-leiders moeten weten. Het is immers goed mogelijk dat ondanks de sterkere dorpsbinding die de lokale leiders in het friese gebied in vergelijking met hun volgelingen hebben, zij toch een meer cosmopolitische instelling hebben dan hun dorpsgenoten die geen vertrouwenspositie bekleden. Zo vond bijv. DEVEREUX bij het onderzoek in Springdale dat de personen die zowel een formele als een informele leiderspositie hadden ('influential officials') alsook degenen die hoofdzakelijk een informele leidersrol uitoefenden ('informal leaders') ondanks het feit dat zij zich in veel sterkere mate met de lokale samenleving identificeerden dan de overige bewoners toch duidelijk meer dan de laatstgenoemden op de hoogte waren met wat er in de staat en op nationaal niveau gebeurde (1960, p. 33).

Ook TEUSCHER die een 'community study' in een gemeente van ongeveer 2000 inwoners in West-Duitsland heeft uitgevoerd, vermeldt, dat de personen die initiatieven nemen tot veranderingen in de lokale samenleving en er ook in slagen deze ingang te doen vinden zowel een hoog sociaal aanzien in de dorps-samenleving genieten als een gerichtheid op de buitenwereld hebben (1956, pp. 114-115). Dit vormt een aanwijzing, dat ook in deze plattelandsgemeente het bekleden van een leidinggevende positie en het hebben van een 'cosmopolitische' instelling samengaan.

Hoewel ons materiaal de mogelijkheid biedt dit nader te onderzoeken kan nu reeds met vrij grote zekerheid worden gesteld, dat de lokale leiders in het friese gebied over het algemeen niet sterker dan hun volgelingen op de buitenwereld zijn georiënteerd, terwijl dat met de leidersfiguren in de brabantse dorpen zeer waarschijnlijk wel het geval is. Tussen het al of niet leider zijn en de index waarmee wij de sociale horizon van onze respondenten hebben gemeten, bleek namelijk in de Kleiweidestreek geen, in N.O. Noord-Brabant wel een significant verband te bestaan (P-waarde resp. 0.958 en 0.037). Ook andere gegevens wijzen in dezelfde richting. In Friesland gaan de plaatselijke leiders niet vaker dan de niet-leiders naar de kerk in andere plaatsen dan waarheen ze gewoonlijk gaan, kopen leiders niet vaker dan niet-leiders kruidenierswaren in een zelfbedieningszaak in een grote plaats en bestaat geen significant verschil tussen leiders en niet-leiders ten aanzien van de waardering van de levensomstandigheden van de plattelanders in vergelijking met die van de mensen in de stad. In het brabantse gebied blijken op de genoemde punten wel duidelijke verschillen tussen leiders en niet-leiders te bestaan (kerkgang andere plaatsen: P-waarde 0.07, kopen in zelfbediening grote plaats: P-waarde 0.104 en waardering levensomstandigheden: P-waarde <0.001). Terwijl ruim 26% van de niet-leiders in het brabantse gebied van mening is, dat de bewoners van hun dorp er slechter aan toe zijn dan de mensen in de stad of vindt dat dit in sommige opzichten beter in andere opzichten slechter is (wat in feite, zoals wij zagen, er op neer komt, dat ook zij de situatie op het platteland negatief beoordelen) is onder de leidersfiguren bijna 70% deze mening toegedaan.

Alles wijst erop dat in het friese gebied de emotionele verbondenheid met het eigen dorp als een belangrijke waarde geldt. Daardoor zijn de lokale leiders

nog chauvinistischer dan degenen die geen leiderspositie hebben en kunnen de eerstgenoemden een sterke oriëntatie op de wereld buiten het dorp zich niet veroorloven. Hun leiderspositie zou erdoor in gevaar worden gebracht.

Hoewel de gegevens van de informele interviews gehouden in het brabantse gebied en ook sommige uitkomsten van het onderzoek gebaseerd op de formele interviews, zoals bijv. de kengetallen m.b.t. de dorpsbinding (tabel 61), in een andere richting wezen, moeten wij nu toch tot de conclusie komen, dat aan de binding met het eigen dorp in het brabantse gebied niet die centrale betekenis wordt toegekend die het in Friesland heeft.

De lokale leiders zijn er op de eerste plaats minder dorpsgebonden dan hun volgelingen en verder wordt hun positie als vertrouwenspersoon blijkbaar niet geschaad door het feit dat zij in sterkere mate dan de niet-leiders op de buitenwereld zijn georiënteerd. Waarschijnlijk nemen de situaties in de Alblasserwaard en de Achterhoek ten aanzien van de *betekenis* die de gemiddelde dorpsbewoner aan de binding met zijn dorp hecht (dus *niet* de sterkte van deze binding als zodanig!) een tussenpositie in, waarbij eerstgenoemde meer overeenkomst vertoont met de omstandigheden in de Kleiweidestreek en laatstgenoemde dichter bij de situatie in N.O. Noord-Brabant ligt.

Kunnen de verschillen in dorpsbinding tussen de verschillende dorpen en gebieden mede worden verklaard door de verschillen in de structuur van het lokale leiderschap? Het is vrijwel niet mogelijk in het kader van ons onderzoek op deze vraag een adequaat antwoord te geven. Daarvoor is de bestudering van het aspect leiderschap te oppervlakkig geweest. Wij hebben bijv. de indruk dat kennis omtrent het bestaan van verschillende niveaus van leiderschap, de relaties die tussen deze niveaus voorkomen en de mate waarin de sub-groepen die zich achter de verschillende plaatselijke leiders scharen, elkaar overlappen, voor een juiste beantwoording van de vraag naar de samenhang tussen dorpsbinding en leiderschapsstructuur feitelijk niet kan worden gemist. Indien wij aan deze behoefte hadden willen voldoen, had ons onderzoek eigenlijk een verzameling van uitvoerige 'community studies' moeten zijn. Alleen al het werken met steekproeven, waarvan in sommige dorpen de verhouding tot het universum betrekkelijk ruim was, maakte het ons in feite onmogelijk de zo juist genoemde kennis te verkrijgen.

Wij hebben desondanks ons een indruk van de structuur van het plaatselijk leiderschap trachten te verschaffen door voor ieder dorp het totaal aantal keren dat de lokale leiders die de grootste aantallen 'stemmen' kregen, werden genoemd te relateren aan het aantal respondenten (uitgezonderd de leiders buiten de steekproeven). De aldus verkregen grootheid noemen wij de leiderschapscoëfficiënt. Hoge waarden van deze coëfficiënt indiceren een monolietische, lage waarden een meer gedifferentieerde leiderschapsstructuur.

De leiderschapscoëfficiënt (L) werd berekend volgens onderstaande formule:

$$L = \frac{\sum_{i=1}^n S_i}{N}$$

waarbij

S is het aantal keren dat plaatselijke leider als vertrouwenspersoon is genoemd

$$\begin{array}{ll}
 i=1 \text{ indien} & N < 25 \\
 i=2 \text{ indien} & 25 \leq N < 50 \\
 i=3 \text{ indien} & 50 \leq N < 100 \\
 i=4 \text{ indien} & 100 \leq N < 150 \\
 i=5 \text{ indien} & N \geq 150
 \end{array}
 \quad S_1 \geq S_2 \geq S_3, \text{ etc.}$$

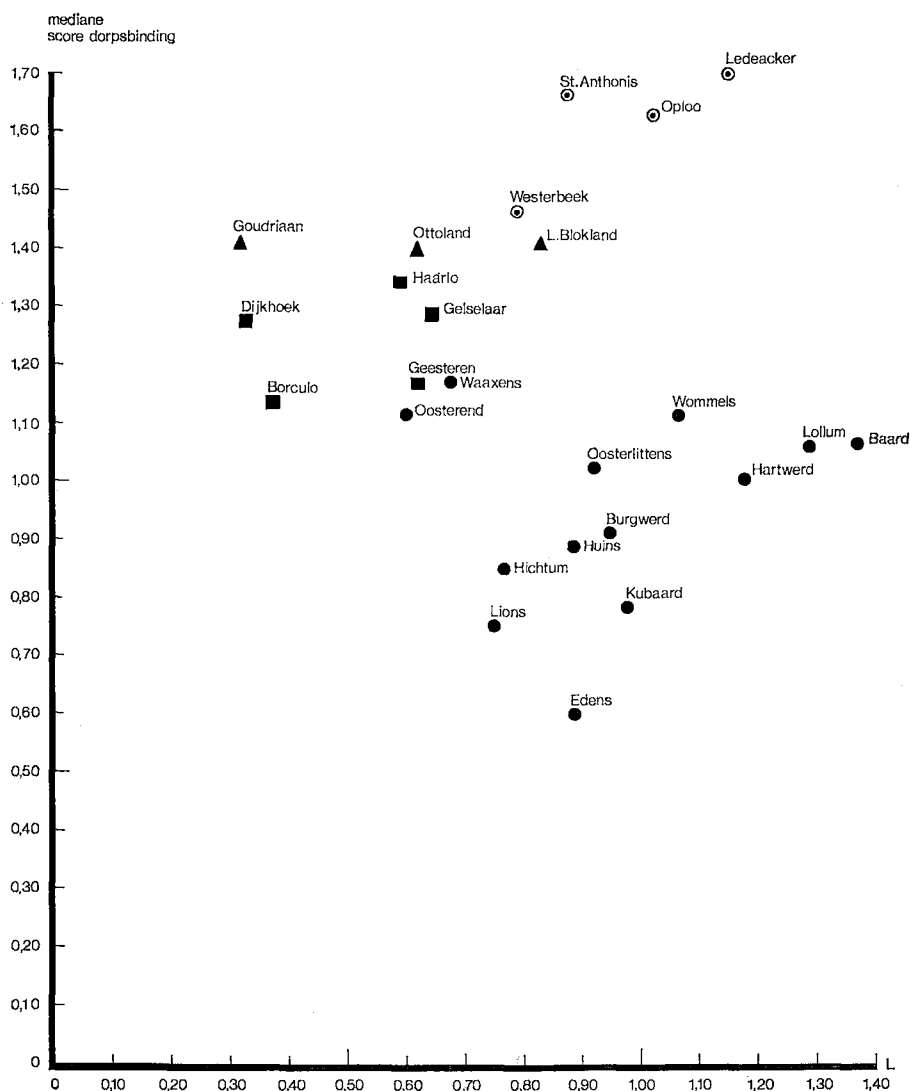
N is het aantal respondenten (excl. de niet-steekproef leiders) in de kern

TABEL 89. Leiderschapscoëfficiënten, totaal aantal 'stemmen' op lokale leiders met grootste aantallen 'stemmen', aantal respondenten en gemiddeld percentage 'geen antwoord' op de vragen, om de leiders te identificeren, per dorp.

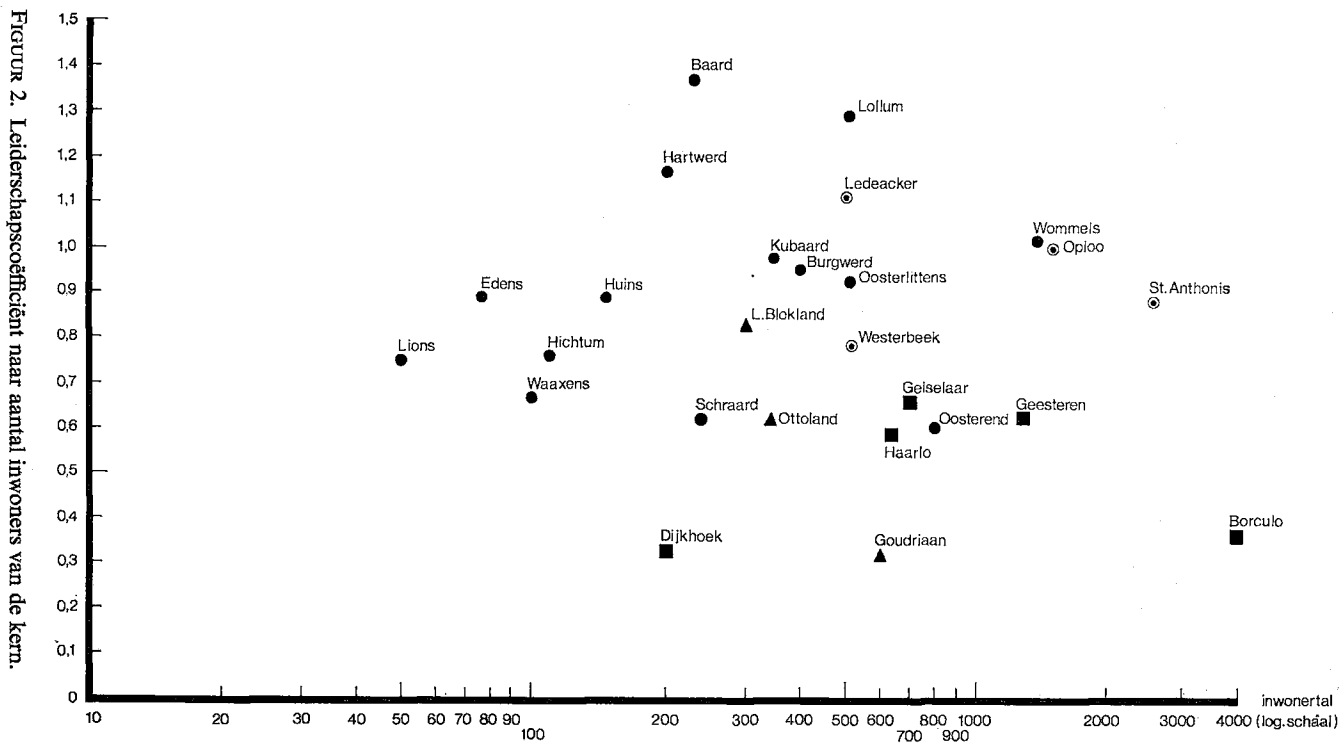
Dorp	L	Totaal aantal stemmen	Aantal respon- denten	Geen antwoord in %
Baard	1.37	82	60	28,3
Burgwerd	0.95	73	77	37,6
Edens	0.89	16	18	25,0
Hartwerd	1.17	35	30	33,3
Hichtum	0.76	19	25	42,0
Huins	0.89	25	28	48,2
Kubaard	0.97	58	60	34,2
Lions	0.75	6	8	12,5
Lollum	1.29	110	85	21,7
Oosterend	0.60	52	86	32,5
Oosterlittens	0.93	67	72	25,0
Waaxens	0.67	22	33	22,7
Wommels	1.07	117	109	18,7
KLEIWEIDESTREEK ¹	0.95	—	—	28,7
Borculo	0.37	45	121	44,6
Dijkhoek	0.33	13	40	71,2
Geesteren	0.62	61	98	33,1
Gelselaar	0.65	36	55	30,0
Haarlo	0.59	34	58	47,4
N. ACHTERHOEK ¹	0.51	—	—	42,7
Goudriaan	0.32	28	87	41,9
Laagblokland	0.83	43	52	41,3
Ottoland	0.62	32	52	54,0
ALBLASSERWAARD ¹	0.59	—	—	45,0
St. Anthonis	0.87	86	99	27,7
Ledeacker	1.03	85	74	20,9
Oploo	1.15	157	152	21,6
Westerbeek	0.79	48	61	36,8
N.O. NOORD-BRABANT ¹	0.96	—	—	25,5

¹ Ongewogen rekenkundig gemiddelde.

Uit de cijfers van de eerste kolom van tabel 89 kan worden afgeleid dat tussen de verschillende dorpen zich betrekkelijk grote verschillen voordoen in de lokale leiderschapsstructuur. In het algemeen heeft het leiderschap in de friese en brabantse dorpen veel meer een monolietische structuur dan in de dorpen in de Achterhoek en de Alblasserwaard. Met lage leiderschaps-coëfficiënten blijken hoge percentages 'geen antwoord' op de beide vragen naar de informele lokale leiders samen te gaan (laatste kolom, tabel 89).

FIGUUR 1. Leiderschapscoëfficiënt naar mediane score dorpsbinding.

Daar in de eerstgenoemde dorpen, zoals uit het voorgaande bleek (zie vooral tabel 61) de dorpsbinding duidelijk op een hoger niveau ligt dan in de gelderse en zuid-hollandse dorpen lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd, dat deze beide verschijnselen met elkaar samenhangen. Om dit na te gaan werden in een grafiek de leiderschapscoefficienten en mediane scores op de schaal voor de dorpsbinding per dorp tegen elkaar uitgezet (figuur 1). Wij mogen de lezer er nog eens op wijzen dat de dorpsbindingsscores in verschillende gebieden niet met elkaar kunnen worden vergeleken.

De grafiek toont aan dat althans in de Kleiweidestreek en in zekere zin ook in de gemeente Oploo bij een in sterkere mate voorkomen van een klein aantal plaatselijke leiders met grote aantallen volgelingen de bewoners zich over het algemeen in voelen en denken meer op hun dorp oriënteren. Dat Oosterend en Waaxens buiten de 'lijn' liggen kunnen wij uit het beschikbare materiaal niet verklaren. Wij vermeldde reeds, dat BERGSMA (1963) bij zijn onderzoek in de Dokkumer Wouden heeft gevonden, dat dorpen waar de bevolking overwegend een traditionele instelling heeft een weinig ontwikkelde leiderschapsstructuur te zien geven. Misschien moet de verklaring voor de afwijking van Oosterend en Waaxens ook in deze richting worden gezocht.

Een duidelijke en monolietische leidersstructuur brengt in een samenleving een sterke integratie met zich mee, die op haar beurt een intensivering van de identificatie van de leden met deze samenleving tot gevolg heeft.²⁰ Omgekeerd mag men verwachten dat sterke sociale integratie en een hoge graad van sociale binding in samenlevingen van betrekkelijk geringe omvang een gunstige situatie voor het ontstaan van een 'oligarchische' structuur vormen.

Tenslotte zij nog vermeld, dat een samenhang van de structuur van het leiderschap met de grootte van de kern, die op grond van uitspraken gedaan in de informele interviews, met name in de Kleiweidestreek, werd verondersteld, in het geheel niet kon worden aangetoond (zie figuur 2).

12.6. SAMENVATTING

Uit de nadere analyse van het verschijnsel dorpsbinding is gebleken, dat een sterke dorpsbinding in het algemeen wordt aangetroffen bij plattelandsbewoners op oudere leeftijd, die reeds lange tijd in hun dorp of gehucht wonen, een klein dorp als vorige woonplaats hadden, geen voortgezet onderwijs hebben genoten, kleine boer, arbeider of verzorgende middenstander zijn, een traditionalistische instelling hebben en uitsluitend omgaan met mensen in hun woonplaats. Daar verscheidene van de genoemde factoren in de toekomst niet meer zullen voorkomen dan wel in meer of mindere mate in betekenis afnemen, mag

²⁰ Zie in dit verband bijv. HOMANS (1951, Ch. XIII) waar hij de sociale desintegratie van Hilltown behandelt. Aan de andere kant staat het voorbeeld van Springdale waar door de aanwezigheid van vier 'alomtegenwoordige' leidersfiguren een vrij hoge graad van integratie werd bereikt (VIDICH and BENSMAN, 1958, Ch. X).

over het geheel genomen een vermindering van de dorpsbinding bij de plattelandsbewoners worden verwacht en derhalve ook een afnemende weerstand tegen het schaalvergrotingsproces. Het tempo hiervan zal in de verschillende plattelandsgebieden naar alle waarschijnlijkheid niet gelijk zijn. In een gebied als de friese Kleiweidestreek waar de verschillen in intensiteit van de dorpsbinding tussen de onderscheiden categorieën van leeftijd, woonduur, vorige woonplaats, opleidingsniveau, beroep etc. betrekkelijk gering bleken te zijn zal een sterke dorpsbinding vermoedelijk nog lange tijd het hoofd trachten te bieden aan de schaalvergroting. Het is ons gebleken, dat in dit gebied de plaatselijke leiders die het vertrouwen genieten van hun dorpsgenoten in sterkere mate zich met de lokale samenleving verbonden voelen dan hun volgelingen. Hieruit menen wij te mogen afleiden, dat deze verbondenheid met het eigen dorp in de Kleiweidestreek als een belangrijke waarde wordt beschouwd. Dit is vermoedelijk de reden waarom er slechts geringe verschillen in dorpsbinding tussen de onderscheiden categorieën werden geconstateerd en naar verwachting dit verschijnsel in dit gebied zijn virulentie voorlopig nog zal behouden. In andere plattelandsgebieden zoals de noordoosthoek van Noord-Brabant waar de informele leiders in de lokale samenleving veel minder dan hun volgelingen op deze samenleving georiënteerd bleken te zijn, wordt aan de verbondenheid met het eigen dorp veel minder waarde gehecht.

13. SLOTWOORD

Aan het einde gekomen van mijn studie heb ik de behoefte om de resultaten daarvan aan een evaluerende beschouwing te onderwerpen. Wat is de maatschappelijke relevantie van de uitkomsten en in hoeverre bieden zij een aangrijpingspunt voor de personen en instellingen die zich in het beleid bezig houden met de oplossing van de problematiek van de kleine plattelandskernen? Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat nu een neo-positivistische vinger wordt opgeheven om mij er voor te waarschuwen dat ik groot gevaar loop van het pad van de waardevrije wetenschapsbeoefening af te dwalen. Misschien is dat ook wel het geval, maar het neemt niet weg dat het stellen van bovengenoemde vragen en het zoeken van een antwoord daarop ook voor mij als onderzoeker een alleszins legitieme bezigheid is. Ik ben er van overtuigd dat het hebben van deze opvatting samenhangt met de vervaging die kan worden geconstateerd van de grenzen tussen onderzoek en ontwerp met betrekking tot de ruimtelijke problematiek. Zonder enige pretentie te hebben nu een macro-sociaal-ruimtelijke constructie te bieden voor de oplossing van de kleine kernenproblematiek hoop ik in een zekere vormgevingsdrift enig denk-materiaal aan te dragen dat de 'sociale constructeurs' misschien kunnen gebruiken. Ik wil het doen in de eerste persoon enkelvoud!

Een van de belangrijkste uitkomsten van mijn onderzoek is dat ondanks het feit dat veel kleine plattelandskernen teruglopen in inwonertal en een nog groter aantal aan funktieverlies lijdt, met name op het gebied van de materiële verzorging, de bewoners van deze kleine kernen over het algemeen zich nog sterk met de lokale samenleving verbonden voelen. Er is aangetoond, dat het in grote lijnen stabiel blijven van de ontwikkeling van de verzorgende functie betreffende de maatschappelijke en culturele behoeftenbevrediging met het bestaan van een sterke dorpsbinding samen hangt. Verscheidene verzorgingselementen die tot laatstgenoemde categorie behoren hebben voor de lokale samenleving ook een symbolische functie en dragen daardoor indirect er toe bij dat deze samenleving als sociale eenheid in stand blijft. Zij voorzien in de bij veel bewoners van kleine plattelandskernen levende behoefte aan een collectieve identiteit.

Wanneer ik nu dit onderzoeksresultaat ga 'wegen', kom ik tot de volgende opmerkingen. Het kan niet worden ontkend, dat het proces van de structurele schaalvergroting als gevolg waarvan verscheidene kleine plattelandskernen in het algemeen en zeer veel verzorgingselementen in kleine kernen in het bijzonder in grote moeilijkheden zijn geraakt of nog zullen raken, als een niet te stuiten proces van sociale verandering moet worden beschouwd. Het is ook de sociale verandering die er toe leidt, dat een aantal voorzieningen voor de maatschappelijke en culturele verzorging van de landelijke bevolking uit de kleine dorpen en gehuchten zal moeten verdwijnen, omdat de verzorgende functie hiervan niet (meer) beantwoordt aan de eisen die de bevolking daaraan stelt.

Ik denk hierbij met name aan de een- en tweemannsscholen die vooral in de plattelandsgemeenten in de provincies Groningen, Friesland en Zeeland in grote aantallen voorkomen.

Aan de andere kant is onbetwistbaar, dat het behoren tot de lokale samenleving voor veel bewoners van kleine plattelandskernen een grote betekenis heeft en dat sommige verzorgingselementen (kerk, school, muziekvereniging, etc.) als 'ondersteuning' van de emotionele verbondenheid met de lokale samenleving een belangrijke rol spelen.

Hoewel het onderzoek, met name dat naar het tweede deel van de probleemstelling plausibel heeft gemaakt dat in een aantal plattelandskernen de dorpsbinding van de bewoners in de toekomst nog zal verzwakken, lijkt evenzeer de veronderstelling gerechtvaardigd dat het verschijnsel als zodanig in sterke mate persistent zal blijken te zijn. In dit verband denk ik aan de sterke dorpsbinding die vrijwel over de hele linie in de kernen in de friese Kleiweidestreek werd aangetroffen. Omdat in dit gebied slechts een zeer geringe samenhang tussen dorpsbinding en moderniteit bleek te bestaan, is het niet onwaarschijnlijk dat althans met betrekking tot sommige plattelandsbewoners in dit gebied – en vermoedelijk niet in dit gebied alleen – van een 'revival' van de emotionele betrokkenheid op de lokale samenleving sprake is. Het is niet uitgesloten, dat deze opleving van de dorpsbinding bij sommige plattelandsbewoners samen hangt met de angst en de onzekerheid die de snelle sociale verandering met zich mee brengt.²¹ Veel mensen zijn tegenwoordig op zoek naar (nieuwe) rustpunten in onze hypersnel veranderende maatschappij en het lijkt niet onwaarschijnlijk dat voor veel plattelandsbewoners – en, zoals ik verderop zal opmerken, niet alleen voor hen – dit de overzichtelijke samenleving van de kleine plattelandskern is. Op de andere 'schaal' moet bovendien het gewicht worden gelegd van het belang dat de 'buitenstaander' hecht aan het bestaan van kleine plattelandskernen in het algemeen en aan sommige elementen van de uitrusting daarvan (kerken, winkeltjes, boerderijen, beplanting, etc.) in het bijzonder. Ik heb de indruk dat deze belangstelling van de 'outsider' – onder wie niet alleen de toerist, maar ook de allochtoon die zich min of meer permanent in zijn eerste dan wel tweede woning in een kleine kern vestigt wordt verstaan – zeer sterk aan het toenemen is. Hoewel kan worden aangenomen dat de gevoelens die de 'buitenstaanders' jegens de kleine plattelandskernen koesteren een geheel ander karakter dragen dan die van de autochtonen, lijdt het weinig twijfel dat de kleine plattelandskern over het algemeen ook voor eerstgenoemden zeer veel aan waarde zal inboeten, zo zij al niet non-existent voor hen zal zijn, indien een aantal als karakteristiek beschouwde elementen (kerk, dorpsfeest, sportfestijn, bepaald gebruik, etc.) niet meer zouden bestaan. Voor het in stand blijven van vrijwel alle genoemde elementen is de aanwezigheid van een ruimtelijke 'accommodatie' in de een of andere vorm een noodzakelijke vereiste.

²¹ Volgens HOFSTEE (1971, p. 65 e.v.) zijn het ook de angst en de onzekerheid als gevolg van het bewustzijn van de snelle sociale verandering die in belangrijke mate de sterk emotionele reactie op het milieubederf in de wereld bepalen.

Het 'afwegen' van de structurele schaalvergroting met haar onvermijdelijke gevolgen als het teruglopen van het inwonertal van en het verdwijnen van verscheidene verzorgingselementen uit veel kleine plattelandskernen tegen de emotionele betrokkenheid op deze kernen waaraan door velen nu en in de toekomst een grote waarde wordt gehecht kan er natuurlijk niet toe leiden dat de 'weeg-schaal' naar de ene of de andere kant doorslaat. Naar mijn mening zijn dan ook de planologische maatregelen die zowel in ons land als daarbuiten worden overwogen of reeds zijn genomen om de groei van kleine plattelandskernen vrijwel *zonder onderscheid van kern* tegen te gaan, niet in overeenstemming met het doel van de planologie, een zo gunstig mogelijke ontplooiing van het sociale leven in de ruimste zin.

Het inzicht in de onafwendbaarheid van het proces van schaalvergroting en de erkenning van het maatschappelijk belang van het verschijnsel dorpsbinding moeten volgens mij het planologisch beleid er toe brengen dat voor *beide* verschijnselen over het geheel genomen de geëigende ruimtelijke voorwaarden worden geschapen. Dit houdt natuurlijk niet in, dat in *alle* gevallen waarin een duidelijke spanningsverhouding tussen de structurele schaalvergroting, beter gezegd, de gevolgen van dit proces en de dorpsbinding van de betrokken plattelandsbewoners bestaat aan beide verschijnselen recht kan worden gedaan. In sommige gevallen zal een kleine plattelandskern waarin een sterke dorpsbinding voorkomt het moeten accepteren, dat de lagere school die mede een lokaal-symbolische functie heeft, omwille van de mogelijkheid dat de kinderen beter onderwijs krijgen, wordt opgeheven of dat voor de restauratie van de kerk die zowel voor de dorpeligen zelf als voor menig 'buitenstaander' een belangrijk 'oriëntatie'-punt vormt geen overheidsbijdragen worden verstrekt. In andere gevallen is het in de lijn van de hier ontwikkelde gedachtengang heel goed mogelijk dat in een kleine kern waar een of meer (potentieel) actieve verenigingen behoefte hebben aan betere accommodatievormen deze met financiële hulp van de overheid tot stand worden gebracht. Verder dient het als vanzelfsprekend te worden beschouwd dat in een klein dorp of gehucht waar de eigen bewoners dan wel 'buitenstaanders' woningen – ook 'tweede' woningen – willen bouwen daartoe in staat moeten worden gesteld, ook al maken zij dan aanspraak op de aanleg, c.q. verbetering van publieke voorzieningen.

Door een gedifferentieerd beleid inzake de verkoop door de gemeente van bouwrijpe grond en/of het heffen van straat- en mogelijke andere belastingen kunnen trouwens eventuele extra-lasten voor de overheid aan de betrokken burgers in rekening worden gebracht.

Indien in het planologische beleid de hierboven bedoelde ruimte en flexibele opstelling bestaan, zal de samenleving van de kleine plattelandskern die zich in het spanningsveld tussen schaalvergroting en dorpsbinding bevindt, ongetwijfeld eerder in een toestand van integratie dan van desoriëntatie terecht komen.

SUMMARY

VILLAGES AND OTHER SMALL RURAL COMMUNITIES IN DUTCH SOCIETY

The 'increase of scale' as a process of social change has a detrimental effect on many small communities in the country. The number of inhabitants in some hamlets, villages, country-towns and other small rural communities is decreasing; small communities have lost to some extent their function as trade centres. A lot of people living in many of these small country communities dislike this process of decline.

This study has been focused on a twofold problem:

1. What changes have taken place in the distribution of both population and provisions in the countryside during the last decades? Which factors have influenced this process?
2. What effect does the change in distribution of both population and provisions have on rural people? How do these people, particularly in small communities, react to this change and how can the way they react be explained?

Hence this study has two parts: Part I looks from the outside at the social forces that affect the development of communities. Part II discusses the social life within these rural communities that are under stress from the 'increase of scale'.

In Part I, processes of social change are considered that may be connected with the difficulties many small rural communities are facing. In the general concept of 'increase of scale' three aspects can be distinguished: physical, structural and mental. The increase of scale in the *physical* sense is defined as the increase in number of members of social units and the enlargement of spatial units (e.g. plots, number of buildings). With the increase of the *structural* scale both individuals and social units are involved in more embracing networks of interaction and communication. The increase of the *mental* scale includes changes in the culture of a historical-geographical group (e.g. village-community, city-community, national community) by which the affective ties of its members with the group as a whole diminish. Then the norms, expectations and values of the members change to those of the 'higher ranking' historical-geographical groups.

In this study the concept of the small rural community is defined as an aggregation of individuals who

- a. live together in a centre of limited size or else both in a centre and on scattered holdings;
- b. do not need to go to other places for at least a part of their daily necessities;
- c. are characterized by a certain awareness of a collective identity that has resulted from their living together.

First some theoretical starting-points and concepts are discussed. Then the number and the geographical distribution of small rural communities, in the Netherlands as well as in other countries in Europe and in Northern America, are considered. The history of the patterns of villages and other rural communities is discussed in detail, particularly for the Netherlands. It was concluded that the degree of autonomy that a rural community had in the past was of great importance to its present social status. This applies not only to towns, but also to boroughs, villages, hamlets and so on.

Chapter 4 is devoted to population change of rural communities and how it can be influenced by community size, distance to an urban centre, the economic region in which the community is situated, relative size of population occupied in agriculture, type of farming area and level of retail and service facilities. For each of these factors data from the literature are discussed. Additional data are provided from an investigation into the development of size of Dutch rural communities. For this study, statistics were taken from the censuses held in 1947, 1956 and 1960. The results supported HART and SALISBURY (1965, p. 157) who came to the somewhat pessimistic conclusion that 'population growth and decline, even in the village, is far too complex a phenomenon to permit of any simple explanation'. Moreover it appeared that a quantitative approach to the small rural community problem has to be characterized as partial, because it is mainly directed to the physical aspect of the increase of scale process.

The last chapter of Part I describes how small rural communities have developed to provide rural people with retail and service facilities. In particular, attention is paid to shopkeepers and artisans, primary schools, religious care, voluntary associations, government and other provisions. From the data it was concluded that in the Netherlands the geographical distribution of provisions has become concentrated at the expense of the small rural communities. However, there was a marked difference generally between material provisions and social and cultural facilities. In small rural communities the latter, especially primary schools, were scarcely decreasing in number but there appeared to be an obvious concentration of most of the material provisions.

Part II also starts with theoretical reflections. Firstly, as small rural communities in the western World generally may be considered as social groups, it is suggested that when small rural communities lose some or all of their functions, their inhabitants usually value their living conditions negatively.

Secondly, attention is paid to the various ways small rural communities could react to a physical or structural increase of scale. With the help of literature, five states of reaction are described: a. social isolation, b. social tension, c. disorientation, d. integration, e. assimilation.

Thirdly, the concept of locality group identification (Dutch: 'dorpsbinding') is defined as the phenomenon by which people feel themselves emotionally tied to their local society. Locality group identification can only occur if the local society is symbolized by an object of a material or non-material nature. This

object must refer to the social life of the local community concerned. This concept of locality group identification explains to a great extent the way small rural communities are reacting to increase of scale.

Chapter 7 deals with the design of the investigation into the second part of the problem. Random samples of adolescents, and adults, both male and female, were interviewed by means of structured schedules. Then a short description is given of the four Dutch rural areas in which data were collected between 1963 and 1965 both by formal and informal interviews.

Chapter 9 contains a synopsis and comments of the informal interviews (about 150 in number) with key-persons in the four areas. After these interviews, the preliminary hypotheses made in Chapter 6 were reformulated. The definite hypotheses on the reaction of people living in small rural communities to increase of scale are as follows:

1. In spite of the decline in retail and service facilities, people living in small rural communities value their living conditions positively.
2. Because many inhabitants of small rural communities identify themselves strongly with their local society:
 - a. they direct themselves to their own locality to a high degree, at least for their daily necessities,
 - b. they must act according to precise norms which means making as much use as possible of the provisions their community offers,
 - c. they have a limited social horizon.
3. The locality group identification is connected with a number of variables such as duration of living in the present place of residence, age, occupation, religious denomination and position held in the local leadership structure.

In Chapter 10 the hypothesis first mentioned is tested. In each rural area, 30 to 50 percent of the respondents living in small communities valued their living conditions negatively. There was an obvious connection between the evaluation of the living conditions and the degree of locality group identification. Therefore for rural people living in small communities the social relationships, especially those in their own local community, must be considered as more important for their welfare than providing them with goods and services.

Data taken from the formal interviews showed that in all of the small communities three quarters or more of the respondents identified themselves strongly with their local community. In contrast to hypothesis 2a, it appeared that in general only a weak connection existed between a strong locality group identification and the direction of the respondents to their own locality to satisfy both material and non-material needs. At least in two of the areas concerned, there were rather precise norms in making use of the local provisions. The last part of hypothesis 2 was confirmed.

In Chapter 12 on the basis of the formal interview data the locality group identification is analysed further. The hypothesized connection between this phenomenon and many variables became evident. The results of investigating

the connection between the degree of locality group identification and the position held in the local leadership structure were surprising. In one of the areas, local leaders had an obviously stronger locality group identification than their followers, whereas in another area in which also many of the respondents identified themselves strongly with the local community, the result was the reverse. Therefore locality group identification has to be considered a more central value in the former area than in the latter.

In my final remarks, I give my opinions on the significance of some findings to policy on rural physical planning.

LITERATUUR

- ABMA, E. Boer en standsorganisatie. Een regionaal-quantitatieve analyse. Wageningen, 1955, Bulletin no. 2 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- ABMA, E. Verenigingen in verleden, heden en toekomst. In: Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland. Assen, Van Gorcum, 1962, p. 287-316.
- ADAMS, B. N. The small trade center: processes and perceptions of growth or decline. In: The community: a comparative perspective, ed. by R. M. French. Itasca, Peacock Publishers, 1969, p. 471-484.
- ALLISON, K. J., M. W. BERESFORD, J. G. HURST, et al. The deserted villages of Oxfordshire. Leicester University Press, 1965.
- ALLISON, K. J., M. W. BERESFORD, J. G. HURST, et al. The deserted villages of Northamptonshire. Leicester University Press, 1966.
- ALFORD, R. R. School district reorganization and community integration. Harvard Educational Review 30 (1960) p. 350-371.
- ANDERSON, R. T. and B. G. ANDERSON. The vanishing village. A danish maritime community. Seattle, University of Washington Press, 1964.
- BAN, A. W. VAN DEN. Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren, I. Wageningen, 1956, Bulletin no. 5 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- BAN, A. W. VAN DEN. Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren, II. Wageningen, 1958, Bulletin no. 10 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- BAN, A. W. VAN DEN. Boer en landbouwvoorlichting. De communicatie van nieuwe landbouwmethoden. Wageningen, Pudoc, 1963.
- BECK, H. Der Kulturzusammenstosz zwischen Stadt und Land in einer Vorortsgemeinde. Zürich, Regio Verlag, 1952.
- BEDREIGD BESTAAN. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen. Groningen, Niemeijer, 1959.
- BENVENUTI, B. Farming in cultural change. Assen, Van Gorcum, 1961.
- BERGSMAN, R. Op weg naar een nieuw cultuurpatroon. Assen, Van Gorcum, 1963.
- BRACEY, H. E. English central villages: identification, distribution and functions. In: Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography. Lund, 1960, Lund Studies in Geography, Series B, No. 24, p. 169-190.
- BRACEY, H. E. People and the countryside. London, Routledge and Kegan Paul, 1970.
- BRASZ, H. A. De bestuurlijke organisatie van de Hoeksche Waard. Amsterdam, 1968, Rapport Sociaal-Wetenschappelijk Instituut van de Vrije Universiteit.
- BRUGMANS, I. J. De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870). Utrecht-Antwerpen, 1959, Aula-reeks no. 13.
- BRUNN, S. D. Changes in the service structure of rural trade centers. Rural Sociology 33 (1968) p. 200-206.
- BRUNNER, E. DE S. The small village: 1940-1950. Rural Sociology 17 (1952) p. 127-131.
- BRUNNER, E. DE S. and T. L. SMITH. Village growth and decline, 1930-1940. Rural Sociology 9 (1944) p. 103-115.
- BURGER, W. Ontstaan, ontwikkelingsfasen en functie van het formele organisatiewezen in een Drentse gemeente. In: Verenigingsleven in Nederland, onder red. van H. M. Jolles. Arnhem, Loghum Slaterus, 1963, p. 45-87.
- BURIE, J. B. Prolegomena to a theoretical model of intercommunity variation. Sociologia Ruralis 7 (1967) p. 347-364.
- CHAPPLE, E. D. and C. S. COON. Principles of anthropology. New York, Henry Holt and Company, 1947.
- CHRISTALLER, W. Die zentrale Orte in Süddeutschland. Jena, 1933.

- COMMINS, P. Recent population changes analyzed by community size. *Irish Journal of Agricultural Economics and Rural Sociology* 1 (1967/1968) p. 195-206.
- CONSTANDSE, A. K. Het dorp in de IJsselmeerpolders. Zwolle, Tjeenk Willink, 1960.
- CONSTANDSE, A. K. Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder. Wageningen, 1964, Bulletin no. 24 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- DAVIES, W. K. D. Centrality and the central place hierarchy. *Urban Studies* 4 (1967) Febr.
- DETAILHANDEL, DE, EN HET AMBACHT IN VIJF WEST-ZEEUWSCH-VLAAMSE KUSTGEMEENTEN. Z. pl., 1963, Rapport Middenstandsc commissie West-Zeeuwsch-Vlaamse kuststreek.
- DEVEREUX, E. C. Community participation and leadership. *The Journal of Social Issues* 16 (1960) No. 4, p. 29-45.
- DOORN, J. A. A. VAN, en C. J. LAMMERS. Moderne sociologie. Utrecht, 1959, Aula-reeks no. 29.
- DOORN, J. A. A. VAN. Schaalvergroting als een proces van sociale verandering. *Sociologische Gids* 7 (1960) p. 2-20.
- DOORN, J. A. A. VAN. De sociale levensvatbaarheid van de kleine plattelandskern. 's Gravenhage, 1961.
- DURANT, R. Community and association in a London housing estate. In: *Readings in urban sociology*, ed. by R. E. Pahl. Oxford, Pergamon Press, 1968, p. 159-185.
- DURKHEIM, E. Les règles de la méthode sociologique. Paris, Presses Universitaires de France, 1956.
- DURKHEIM, E. De la division du travail social. Paris, Presses Universitaires de France, 1960.
- ECONOMISCH INSTITUUT VOOR HET MIDDEN- EN KLEINBEDRIJF, De structurele ontwikkeling van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen, samengesteld door H. Kurken. 's Gravenhage, 1969, Deel 1.
- ECONOMISCH INSTITUUT VOOR DE MIDDENSTAND. Het kleine smidsbedrijf ten plattelande. 's Gravenhage, 1958.
- EGELIE, C. F. De ontsluiting van de Peelstreek. In: *Het Land van de Peel*, onder red. van M. Kemp. Maastricht, 1955.
- FAIRCHILD, H. P. Dictionary of sociology. New York, 1944.
- FANELLI, A. A. and H. A. PEDERSEN. Growth trends of Mississippi population centers, 1900-1950. Mississippi State College, The Social Science Research Center, Community Series No. 10, July, 1956.
- FRANKENBERG, R. Village on the border. London, Cohen and West, 1957.
- FRANKENBERG, R. Communities in Britain. Social life in town and country. Harmondsworth, Penguin Books, 1966.
- FUGUITT, G. V. Growing and declining villages in Wisconsin, 1950-1960. Madison, 1964, Department of Rural Sociology, Population Series No. 8.
- FUGUITT, G. V. Trends in unincorporated places, 1950-1960. *Demography* 2 (1965a) p. 363-371.
- FUGUITT, G. V. The growth and decline of small towns as a probability process. *American Sociological Review* 30 (1965b) p. 403-411.
- FUGUITT, G. V. County seat status as a factor in small town growth and decline. *Social Forces* 44 (1965c) No. 2, p. 245-251.
- FUGUITT, G. V. and N. A. DEELEY. Retail service patterns and small town population change: a replication of Hassinger's study. *Rural Sociology* 31 (1966) p. 53-63.
- FUGUITT, G. V. and D. W. THOMAS. Small town growth in the United States: an analysis by size class and by place. *Demography* 3 (1966) p. 513-527.
- FUGUITT, G. V. Some demographic aspects of the small town in the United States. Paper presented at the Seventh Congress of the European Society for Rural Sociology, Münster, 1970.
- GANS, H. J. The urban villagers: group and class in the life of Italian-Americans. New York, The Free Press of Glencoe, 1962.
- GANS, H. J. Urbanism and suburbanism as ways of life. In: *Readings in urban sociology*, ed. by R. E. Pahl. Oxford, Pergamon Press, 1968, p. 95-118.
- GANS, H. J. The vitality of community culture. In: *The community: a comparative perspective*,

- ed. by R. M. French. Itasca, Peacock Publishers, 1969, p. 325-335.
- GOODE, W. J. and P. K. HATT. *Methods in social research*. New York, Mc Graw-Hill Book Co., 1952.
- GOOSSENS, M. *Hierarchie en hinterlanden der centra; een methodologische studie, toegepast op N.O. België*. Leuven, Geografisch Instituut van de Katholieke Universiteit, 1963.
- GROENMAN, S.J. *Uitdijende werelden*. Assen. Van Gorcum. 1956. Oratie, Leiden.
- GROENMAN, S.J. *Ons deel in de ruimte. Beschouwingen over vraagstukken in het grensgebied van sociologie, sociale opbouw en planologie*. Assen, Van Gorcum, 1959.
- GROENMAN, S.J. e.a. *Het sociale leven in al zijn facetten*. Assen, Van Gorcum, 1959, Deel III.
- GROENMAN, S.J. *De integratie der delen*. In: *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen, Van Gorcum, 1962, p. 209-225.
- GROOT, J. P. *De arbeidsbezetting in de land- en tuinbouw in Nederland. Rapport uitgebracht aan de Europese Commissie*. Wageningen, 1961, Stencil Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- GROOT, J. P. *Middenstand en platteland*. *De Kern* 12 (1965) no. 7 (maart) p. 115-131 en no. 9 (mei) p. 161-174.
- GROOT, J. P. *Regionale Entwicklung der landwirtschaftlichen Erwerbsbevölkerung, III, Benelux*. Brüssel, 1969, *Hausmitteilungen über Landwirtschaft*, Nr. 41, Kommission der Europäischen Gemeinschaften.
- GROOT, J. P. *De leefbaarheid van de dorpen in de gemeente Borger. Een methodologische studie inzake de waardering van het wonen in plattelandskernen*. Wageningen, 1969, Bulletin no. 32 van de Afdelingen voor Sociale Wetenschappen aan de Landbouwhogeschool.
- GUFFENS, TH. M. G. *Gemeenten in het spanningsveld van een stad. Een sociologische beschouwing van natuurlijke ontwikkelingen en gemeentelijk beleid in het achterland van Nijmegen*. Nijmegen, 1968. Proefschrift.
- HARDEN, W. R. *Social and economic effects of community size*. *Rural Sociology* 25 (1960) p. 204-211.
- HART, J. F. and N. E. SALISBURY. *Population change in Middle Western villages: a statistical approach*. *Annals of the Association of American Geographers* 55 (1965) p. 140-160.
- HASSINGER, E. *The relationship of trade center population change to distance from larger centers in an agricultural area*. *Rural Sociology* 22 (1957a) p. 131-136.
- HASSINGER, E. *The relationship of retail service patterns to trade center population change*. *Rural Sociology* 22 (1957b) p. 235-240.
- HEGER, E. *Alfabetische plaatsnamenlijst van Nederland*. Dokkum, Schaafsma en Brouwer, z.j.
- HEIDA, H. R. *Het basisonderwijs in Noord-Groningen*. Wageningen, 1970. Scriptie Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool (niet gepubliceerd).
- HEIDE, H. TER. *Binnenlandse migratie in Nederland*. 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1965.
- HENKE, G. *Wechselbeziehungen zwischen Bevölkerungsentwicklung und Raumstruktur in einen ländlichen Gebiet Nordost-Frankreichs (Région agricole 'Barrois')*. Stuttgart, 1961. Dissertation.
- HERVORMD FRIESLAND. *Een studie over de achtergronden en plaats van de hervormde gemeenten in de kerkprovincie Friesland*. Z. pl., 1959, Uitgave van de provinciale kerkvergadering van Friesland.
- HILLERY, G. A. *Definitions of community: areas of agreement*. *Rural Sociology* 20 (1955) p. 111-123.
- HODGE, G. *Do villages grow? Some perspectives and predictions*. *Rural Sociology* 31 (1966) p. 183-196.
- HODGE, G. *The prediction of trade center viability: the case of the northern Great Plains*. In: *Geographic Perspectives on urban systems*, ed. by B. Berry and F. E. Horton. New Jersey, 1970.
- HOFSTEE, E. W. *Het Oldambt. Een sociografie. Deel I, Vormende krachten*. Groningen, 1937.
- HOFSTEE, E. W. en A. W. VLAM. *Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland*. In: *Boor en Spade V. Utrecht*, 1952, p. 194-235.
- HOFSTEE, E. W. *Rural life and rural welfare in the Netherlands*. The Hague, Government

- Printing and Publishing Office, 1957.
- HOFSTEE, E. W. Veranderend platteland. *Landbouwkundig Tijdschrift* 74 (1962) p. 671–690.
- HOFSTEE, E. W. 75 jaar ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. In: *Driekwart eeuw plattelandsgroei 1888–1963*. Jubileum-nummer van het Tijdschrift van de Nederlandsche Heide-maatschappij. 1963, p. 92–129.
- HOFSTEE, E. W. Over het modern-dynamische cultuurpatroon. *Sociologische Gids* 13 (1966) p. 139–154.
- HOFSTEE, E. W. Milieubederf en milieubeheersing als maatschappelijke verschijnselen. Poging tot een overzicht van de maatschappij-wetenschappelijke problematiek van een actueel onderwerp. Wageningen, 1971, Stencil Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool (verschijnt in druk).
- HOMANS, G. C. *The human group*. London, Routledge and Kegan Paul, 1951.
- HOODDONK, P. VAN en J. P. GROOT. Platteland en kerkvernieuwing. Een sociologische peiling. Hilversum, Paul Brand, 1968, Pastorele Cahiers no. 27.
- HOUITTUYN PIEPER, A. Samenleving en verenigingsleven in een Gelders dorp. In: *Verenigingsleven in Nederland*, onder red. van H. M. Jolles. Arnhem, Loghum Slaterus, 1963, p. 88–128.
- ISBARY, G. Zentrale Orte und Versorgungsnahbereiche. Bad Godesberg, Institut für Raumforschung in der Bundesanstalt für Landeskunde und Raumforschung, 1965.
- ISBARY, G. Zum Bildungsprinzip der funktionsgesellschaftlichen Siedlungsstruktur. *Jahrbuch für Sozialwissenschaft*, Band 18 (1967) Heft 1/2, S. 98–120.
- JOLLES, H. M. Het verenigingsleven in sociologisch perspectief. Enkele voorlopige verkenningen. *Mens en Maatschappij* 34 (1959) p. 18–42.
- JOLLES, H. M. Stad, stedelijkheid, stadsgemeente. *Mens en Maatschappij* 35 (1960) p. 161–184.
- JONASSEN, CH. T. Community conflict in school district reorganization; a cross-cultural study. Oslo, Universitetsforlaget, 1968.
- JONKER, J. M. L. Schaalvergroting en maatschappelijk werk; enige theoretische uitgangspunten. In: 'Schaalvergroting'. 's Hertogenbosch, 1966, Publicatie No. 10 van het Landelijk Sociaal Charitatief Centrum, p. 10–31.
- KAUFMAN, H. F. Toward an interactional conception of community. *Social Forces* 38 (1959/1960) p. 8–17.
- KAUFMAN, H. F. and L. W. COLE. Size of trade center and development programs. Mississippi State University, Agr. Exp. Station, Bulletin 618, April, 1961.
- KEUNING, H. J. De problematiek van de ontwikkeling van het brabantse cultuurlandschap. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 52 (1961) p. 13–21.
- KEUNING, H. J. A provisional concept of a functional division of the Netherlands. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 55 (1964) p. 141–142 en Supplement.
- KEUNING, H. J. Het Nederlandse volk in zijn woongebied. Den Haag, Leopold, 1965.
- KLEIJN, A. De dreentse dorpen. Meppel, Boom, z.j.
- KLUCKHOHN, F. R. and F. L. STRODTBECK. Variations in value orientations. Evanston, Row, Peterson and Cy, 1961.
- KOLB, J. H. and E. DE S. BRUNNER. *A study of rural society*. Boston, 1946.
- KOLB, J. H. *Emerging rural communities*. Madison, The University of Wisconsin Press, 1959.
- KÖNIG, R. *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde*. Hamburg, Rowohlt, 1958.
- KOOP, G. A. De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek. Assen, Van Gorcum, 1959.
- LEENE, G. J. F. Het probleem van de kleine kerken; een sociologisch onderzoek naar de houding van de gereformeerden op Noord-Beveland t.a.v. de kerkelijke schaalvergroting. Middelburg, Stichting Gereformeerd Sociaal Centrum voor Zeeland, 1969.
- LEONARD, O. and C. P. LOOMIS. *Culture of a contemporary rural community: El Cerrito*, New Mexico. Washington, U.S.D.A., 1941, *Rural Life Studies* 1.
- LEST, J. C. C. VAN DE. De positie van allochtonen in de verenigingsbesturen in een verstedelijkte plattelandsgemeente. In: *Verenigingsleven in Nederland*, onder red. van H. M. Jolles, Arnhem, Loghum Slaterus, 1963, p. 129–143.
- LEST, J. C. C. VAN DE. Enkele beschouwingen bij de sociaal-ruimtelijke ontwikkeling. In:

- 'Schaaalvergroting'. 's Hertogenbosch, 1966, Publicatie No. 10 van het Landelijk Sociaal Charitatief Centrum, p. 32-47.
- LINDEN, H. VAN DER. De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Assen, 1956.
- LINTHORST HOMAN, J. Van kerspel tot gemeente. Assen, 1938.
- LOOMIS, C. P. and J. A. BEEGLE. Rural social systems. New York, Prentice-Hall, 1950.
- LIJFERING, J. H. W. De omvang van de agrarische beroepsbevolking in de 20e eeuw, in het bijzonder in de periode 1947-1956. Wageningen, 1959, Bulletin no. 14 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- 'LYTSE, DE, BAES' IN ZUIDWEST FRIESLAND. Leeuwarden, Stichting Structurele Problemen Friese Middenstand, 1964.
- MARSHALL, D. G. Hamlets and villages in the United States: their place in the American way of life. *American Sociological Review* 11 (1946) p. 159-165.
- MERTON, R. K. Social theory and social structure. New York, The Free Press of Glencoe, 1962.
- MEYER, K. Ordnung im ländlichen Raum. Stuttgart, Ulmer, 1964.
- MIDDEN- EN KLEINBEDRIJF, HET, OP DE BEVELANDEN. Z. pl., 1960, Rapport van het Initiatiefcomité De Bevelanden.
- MIDDENSTAND, DE, IN EEN DRIETAL FRIESE PLATTELANDSGEMEENTEN. Den Haag, Economisch Instituut voor de Middenstand, 1956.
- MIDDENSTAND, DE, ONDER DE LOEP IN ZUID-OOST FRIESLAND. Bolsward, Stichting Structurele Problemen Friese Middenstand, 1963.
- MITCHELL, G. D. Depopulation and rural social structure. *Sociological Review* 62 (1950), p. 69-85.
- MUNCH, P. A. A study of cultural change. Rural-urban conflicts in Norway. Oslo, Aschehoug, 1956.
- MUNCH, P. A. and R. B. CAMPBELL. Interaction and collective identification in a rural locality. *Rural Sociology* 28 (1963) p. 18-34.
- NAUTA, A. Het winkelapparaat in Bolsward. Studie van een regionaal centrum bij veranderende verhoudingen in de detailhandel. Utrecht, 1967, Scriptie Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit.
- NELSON, L. and E. T. JACOBSON. Recent changes in farm trade centers of Minnesota. *Rural Sociology* 6 (1941), p. 99-106.
- NIEZING, J. Reactie op Kooy's repliek: De regels van het kegelspel. *Mens en Maatschappij* 40 (1965) p. 366-374.
- NOOY, A. T. J. Cultuurpatroon als object van onderzoek. *Sociologische Gids* 11 (1964) p. 212-219.
- NOOY, A. T. J. De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren. Meppel, Boom, 1969.
- NOTA PLATTELANDSBELEID. Zeeuwse Landbouw Maatschappij, z.j. (ca. 1961).
- ONDERZOEK REGIONALE CULTURELE SITUATIE in de provincie Noord-Holland. Amsterdam, 1956, Mededelingen van het Prins Bernhardfonds No. 13.
- ONTVOLKING, DE, VAN HET PLATTELAND. *Friesch Landbouwblad*, 3 mei 1957, p. 423.
- ONTWIKKELINGSBEELD, EEN, VAN DE MIDDENSTAND IN EEN BRABANTS PLATTELANDSGEBIED 1953-1958. Den Haag, Economisch Instituut voor de Middenstand, 1959.
- PLAS, MICHEL VAN DER. Nergenshuizen. De achterkamers van Europa. Amsterdam/Brussel, Elsevier, 1962.
- PLATENBURG, Th. J. Nationaal landbouwbeleid. 's Gravenhage, 1947, Uitgave van de Kath. Ned. Boeren- en Tuindersbond.
- POEISZ, J. J. Een kerk in overgang. *Sociologische Gids* 15 (1968) p. 218-222.
- PRAKKE, H. J. Kerkgang om nieuws. Assen, Van Gorcum, 1955.
- PROVINCIALE PLANOLOGISCHE DIENST IN FRIESLAND. De ruimtelijke ontwikkeling van het friese platteland. Leeuwarden, 1966.
- RADERSMA, G. A. Het Marne-Ambt in hervormd Noord-Groningen. In: Terzake. Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing. Deel II. Overschaalvergroting. Utrecht, Ambo, 1968, p. 83-101.

- RATCLIFFE, S. C. Size as a factor in population changes of incorporated hamlets and villages 1930-1940. *Rural Sociology* 7 (1942) p. 318-327.
- ROESSINGH, H. K. Village and hamlet in a sandy region of the Netherlands in the middle of the 18th century. In: *Acta Historiae Neerlandica*, No. IV. Leiden, Brill, 1970, p. 105-129.
- SAUER, D. Onderzoek naar de culturele situatie in Noord-Groningen. Groningen, Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit, 1958.
- SAVILLE, J. Rural depopulation in England and Wales 1851-1951. London, Routledge and Kegan Paul, 1957.
- SCHAFER, A. A rural community at the urban fringe. *Rural Sociology* 23 (1958) p. 277-285.
- SCHAKEL, M. W. Onze streek in de strijd tegen het water. In: *Onze streekhistorie. Bijdragen over de historie van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden. Ameide, Stichting Ontwikkeling Alblasserwaard en Vijfheerenlanden*, 1963.
- SCHWARZ, G. *Allgemeine Siedlungsgeographie*. Berlin, de Gruyter, 1966.
- SCOTT, P. Trade-center population change, centralization and trade-area farming type. *Rural Sociology* 33 (1968) p. 424-436.
- SEELEY, J. R., R. A. SIM and E. W. LOOSLEY. *Crestwood Heights: a study of the culture of suburban life*. New York, John Wiley, 1963.
- SLICHER VAN BATH, B. H. *Mensch en land in de Middeleeuwen*. 2 dln. Assen, 1944.
- SLICHER VAN BATH, B. H. *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*. Utrecht/Antwerpen, 1960, Aula-reeks no. 32.
- SLICHER VAN BATH, B. H. The economic and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500. In: *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965) p. 97-133.
- SLORS, P. A. Overheidsuitgaven en lager onderwijs. *Economisch-Statistische Berichten*, 6-12-1967, p. 1236-1238.
- SMITH, T. L. and P. E. ZOFF. *Principles of inductive rural sociology*. Philadelphia, Davis Company, 1970.
- SPARENBURG, G. A. Concentratiegetallen voor de bebouwing in streekdorpen. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 57 (1966) p. 169-178.
- STACEY, M. *Tradition and change. A study of Banbury*. Oxford University Press, 1960.
- ȘTEFĂNESCU, I. și N. BARANOVSKY. Gradul de concentrare al așezărilor rurale din R. S. România. *Revista de Statistică* 17 (1968) p. 55-60.
- STEIGENGA, W. De planologie van het wonen. In: *Wonen, vandaag en morgen. Hoevelaken, Bouwfonds Nederlandse gemeenten*, 1966, p. 62-94.
- STICHTING ONTWIKKELING EN SANERING VOOR HET MIDDEN- EN KLEINBEDRIJF, *Jaarverslag* 1968.
- STUDIEGROEP BENELUX-MIDDENGEBIED. *Hiërarchie van gemeenten. Bijdrage 3 tot de opbouw van een structuurbeeld van het Benelux-Middengebied*. Antwerpen, 1965.
- TARVER, J. D. and C. L. BEALE. Population trends of Southern nonmetropolitan towns, 1950 to 1960. *Rural Sociology* 33 (1968) p. 19-29.
- TARVER, J. D. and J. C. URBON. *Population trends of Oklahoma towns and cities*. Stillwater, Oklahoma State University, Agr. Exp. Station, Techn. Bull. T-105, 1963.
- TEUSCHER, W. Klassenstruktur und Initiative in einer sich wandelnden ländlichen Gemeinde. In: *Soziologie der Gemeinde. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 1 (1956) S. 105-116.
- THUNG, M. A. Sociologische interpretaties van 'schaalvergroting'. In: *Terzake. Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing. Deel II. Over schaalvergroting*. Utrecht, Ambo, 1968, p. 42-59.
- TONCKENS, N. A. en E. ABMA. *Verdwijnde dorpen op het Groninger Hoogeland*. Wageningen, 1957, Bulletin no. 8 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- TREINEN, H. Symbolische Ortsbezogenheit. Eine soziologische Untersuchung zum Heimatproblem. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 17 (1965) S. 73-97 und S. 254-297.
- VIDICH, A. J. and J. BENSMAN. *Small town in mass society. Class, power and religion in a rural community*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1958.

- VOORTMAN, A. J. Ontwikkeling en toepassing van een methodiek ter afleiding van patronen van verzorgende centra. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 52 (1961) p. 309-318 en 53 (1962) p. 8-15.
- VRIES, J. DE. Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen. Utrecht, 1962, Aula-reeks no. 85.
- WÄDEKIN, K. E. Sowjetische Dörfer, gestern, heute, morgen. Osteuropa 18 (1968) S. 602-615.
- WARREN, R. L. The community in America. Chicago, Rand Mc Nally, 1963.
- WEERDENBURG, L. J. M. Sociaal-economische differentiatie in de landbouw. Wageningen, 1970a, Bulletin no. 35 van de Afdelingen voor Sociale Wetenschappen aan de Landbouwhogeschool.
- WEERDENBURG, L. J. M. De prognose van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven. Cultuurtechnisch Tijdschrift 9 (1970b) p. 245-257.
- WILLIAMS, W. M. The sociology of an english village: Gosforth. London, Routledge and Kegan Paul, 1956.
- WINKELMAN, DE, IN DE KLEIBOUWSTREEK. Stichting Structurele Problemen Friese Middenstand, 1963.
- WONINGBOUW, DE, IN HET STADSGEWEST EINDHOVEN als studie van de suburbanisatie der randgemeenten. 's Hertogenbosch, Prov. Planol. Dienst Noord-Brabant, 1961.
- YOUNG, M. and P. WILLMOTT. Family and kinship in East London. London, Routledge and Kegan Paul, 1957.

BIJLAGEN

BIJLAGE I. Schaal voor de communicatie met de buitenwereld.

Item	Omschrijving	Antal toegekende punten
a	Alleen lag. school zonder cursus of slechts één cursus	0
	Lagere school + 2 of meer cursussen en/of huishoudschool	1
	Hoogste opleidingsniveau: Mulo, lag. landb. school, middelbare landbouwschool, lagere technische school, etc.	1
	Hoogste opleidingsniveau: H.B.S., etc.	2
	Hoogste opleidingsniveau: Universiteit	3
b	In de laatste 3 jaren op bijeenkomst landelijke organisatie	1
	Niet geweest	0
c	Niet geweest	0
	1 t/m 5 keer	1
	6 keer en meer	2
d	te voet/fiets/bromfiets	0
	scooter/motorfiets	1
	auto of combinatie waarin auto, scooter of motorfiets	2
	andere combinatie	1
e	beide jaren geen vakantie/beide jaren niet buiten woonplaats op vakantie/1963 niet buiten woonplaats op vakantie en 1960 geen vakantie/1963 geen vakantie en 1960 niet buiten woonplaats op vakantie	0
	1963 buiten woonplaats en 1960 geen vakantie/1963 buiten woonplaats en 1960 niet buiten woonplaats/1963 niet buiten woonplaats en 1960 wel buiten woonplaats/1963 geen vakantie en 1960 wel buiten woonplaats	1
	beide jaren buiten woonplaats op vakantie	2
f	Logees thuis geweest	1
	geen logees	0
g	Telefoon aanwezig	1
	geen telefoon	0
h	TV-toestel in huis	1
	geen TV	0
i	landelijk dagblad	2

	regionaal dagblad	1
	geen dagblad	0
j	Een of meer geïllustreerde weekbladen	1
	geen geïllustreerd blad	0

BIJLAGE II. Schaal voor de moderniteit

Item	Omschrijving	Aantal toegekende punten
a	Kind moet doorleren	1
	Het kan met minder ook/geen mening	0
b	Juist dat vrouw evenveel achter stuur zit	1
	Niet juist/geen mening	0
c	Zou het goedvinden	1
	Niet goedvinden/geen mening	0
d	Droogte is te beheersen	1
	Niet te beheersen/geen mening	0
e	Crisis is te voorkomen	1
	Niet te voorkomen/geen mening	0
f	Mensen zullen langer leven	1
	Niet langer leven/geen mening	0
g	Geboortebeperking juist	1
	Niet juist/geen mening	0
h	Namen die men mooi vindt	1
	Namen van grootouders/geen mening	0
i	Serius ingaan op vraag	1
	Kind is te jong/geen mening	0
j	Vader moet dit goedvinden	1
	Hij moet jongen van plan afbrengen/geen mening	0

BIJLAGE III. Standaardrangschikking van verzorgingskernen in de vier onderzoekgebieden.

Kleiweidestreek

Leeuwarden
Sneek
Bolsward
Wommels
Oosterend
Winsum
Oosterlittens
Burgwerd
Kubaard
Baard
Huins
Lions

Noordelijke Achterhoek

Enschede
Zutphen
Lochem
Neede
Borculo
Ruurlo
Geesteren
Gelselaar
Haarlo
Dijkhoek

Alblasserwaard

Utrecht
Gorkum
Schoonhoven
Meerkerk
Noordeloos
Nieuwpoort
Molenaarsgraaf
Goudriaan
Ottoland
Laagbolkland
Vuilendam

N.O. Noord-Brabant

Nijmegen
Boxmeer
Mill
St. Anthonis
Wanroy
Overloon
Oploo
Westerbeek
Stevensbeek
Ledeacker

CURRICULUM VITAE

Jacobus Petrus Groot, geboren 10 februari 1926 te Schoorl, voltooide zijn Gymnasium-B opleiding te Alkmaar in 1945, was in militaire dienst van 1947-1950, deed het ingenieursexamen in de studierichting Landhuishoudkunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen in 1955, was van 1955-1959 werkzaam voor de agrarisch-sociale voorlichting bij de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond en is sedert 1959 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool voor het geven van onderwijs en het doen van onderzoek op het terrein van de sociaal-wetenschappelijke grondslagen van de planologie voor landelijke gebieden.